ASZTALOS LÁSZLÓ

Polgári jogi alaptan

A POLGÁRI JOG ELMÉLETÉHEZ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

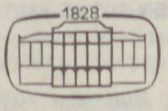
ASZTALOS LÁSZLÓ

POLGÁRI JOGI ALAPTAN

ASZTALOS LÁSZLÓ
8276

POLGÁRI JOGI ALAPTAN

(A POLGÁRI JOG ELMÉLETÉHEZ)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1987

MTA
KIK
0 00007 35037 5

507446

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 4167 X

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1987 · Asztalos László*

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 3160./19 87 sz.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 9

1. § *Bevezetés* 13
1. A civilisztika a mindennapok joga. — 2. Az elméleti rész elkülöníthetősége. — 3. A civilisztikai gondolkodás nyitottsága

I. A POLGÁRI JOG TÁRGYKÖRE 17

2. § *A polgári jog tárgykörére vonatkozó szocialista nézetek* 17
1. Bevezetés. — 2. Gazdasági jog és polgári jog. — 3. Az áruviszony-elmélet. — 4. A struktúraelmélet. — 5. Eddig jutottunk

3. § *A polgári jog tárgyköre és fogalma* 44
1. A polgári jog tárgyköre és fogalma — ma. — 2. A fogalom elemei

4. § *Kölcsönhatások más jogterületekkel* 52
1. A társadalmi lét és a jogrendszer összefüggései. — 2. A népgazdaság irányítása és a polgári jog. — 3. Komplexitás, komplex jogi szabályozás. — 4. Komplexitás és elhatárolás

II. A JOGI NORMA POLGÁRI JOGI SAJÁTOSSÁGAI 70

5. § *A szabályozás alternatívái* 70
1. Bevezetés. — 2. Jogforrás és jogalkotás. — 3. A jogi szabályozás sajátosságai. — 4. Jogszabály és jogi norma

6. § *A polgári jogi norma szerkezete* 85
1. Bevezetés. — 2. A jogi norma egyes szerkezeti elemeinek polgári jogi sajátosságai. — 3. A szerkezeti elemek folyamatszerűsége. — 4. Főszabály és kivétel. A vélelem

7. § *A jogi norma érvényesülésének, hatályának és alkalmazásának polgári jogi sajátosságai.* 106
1. Bevezetés. — 2. A jogi norma érvényesülésének polgári jogi sajátosságai. — 3. A polgári jogi norma hatálya. — 4. A jogalkalmazás polgári jogi sajátosságai

III. A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY 125

8. § *A jogi norma és a polgári jogi jogviszony* 125
1. Bevezetés. — 2. A polgári jogi sajátosságok. — 3. A polgári jogi jogviszony statikája és dinamikája

A) Statika 131

9. § *A polgári jogi jogviszony elemei* 131
1. Bevezetés. — 2. A polgári jogi jogviszony elemei általában. — 3. A jogviszony alanyai. — 4. A polgári jogi jogviszony tárgya. — 5. A polgári jogi jogviszony tartalma. — 6. A jogkövetkezmény lehetősége

10. § *A polgári jogi jogviszony fajai* 145
1. Bevezetés. — 2. Abszolút és relatív szerkezet. — 3. Komplex jogviszony

B) Átmenet: Jogi tények 156

11. § *A polgári jogban releváns jogi tények* 156
1. Bevezetés. — 2. A jogi tények jelentősége. — 3. A jogi tények fajai

12. § *A jogi tények legfontosabb fajai* 160
1. Az emberi magatartás és az emberi tulajdonság. — 2. Az állami akaratnyilvánítás. — 3. A külső körülmények. — 4. Az „épp-így-lét" eredményt jellemző befolyása

13. § *A dolog. A vagyon* 176
1. Bevezetés. — 2. A dolog fogalma. — 3. A vagyon

C) Dinamika 179

14. § *A jogviszony mozgása általában: lehetőségből megvalósulás* 179
1. Bevezetés. — 2. Jogviszonybeli sajátosságok: időtényező és fejlődés. — 3. A jogviszony létszakai. — 4. Létszakkülönbség az abszolút és a relatív szerkezetű, valamint a komplex jogviszonyok között

15. § *A polgári jogi jogviszony létrejötte* 188
1. Bevezetés. — 2. A jogviszonyt keletkeztető (jogkeletkeztető) tények. — 3. A keletkezés folyamata: az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok eltérése. — 4. A jogviszony keletkezésének zavarai. — 5. A keletkezett jogviszony hatálya

16. § *A polgári jogi jogviszony és elemeinek változása* 199
1. Bevezetés. — 2. A jogviszony változása. — 3. A jogviszony elemeinek változása

17. § *A jogkövetkezmény lehetősége és megvalósulása. Jogérvényesítés* 205
1. Bevezetés. — 2. Jogkövetkezmények lehetősége a jogviszony szerkezete szerint. — 3. Az eredmény minősítő szerepe. — 4. Joggyakorlás — kötelezettség teljesítése. — 5. Visszaélés a joggal. — 6. Kötelezettségszegés. — 7. Okozatosság. — 8. A jogkövetkezmény mint lehetőség. Objektív és szubjektív szankciók. — 9. Jogilag nem védett magatartás; önhiba. — 10. Jogérvényesítés. — 11. Jogkövetkezmények

18. § *A polgári jogi jogviszony megszűnése. Az időmúlás jelentősége* 224
1. Bevezetés. — 2. Összefüggések. — 3. A megszűnés okai általában. — 4. Rendellenes magatartás mint megszűnési ok. — 5. Az időmúlás jelentősége a polgári jogban. Az elévülés

19. § *Továbbhatás és visszacsatolás* 228
1. Bevezetés. — 2. Továbbhatás. — 3. Visszacsatolás

Végszó 247

Rövidítések 249
I. Jogszabályok és időszakos kiadványok 249
II. A gyakrabban idézett forrásmunkák 250
Névmutató 267

Основы Гражданского права (К теории гражданского права) — Собержанйе 273

Grundlehre des Bürgerliches Recht (Zur Theorie des bürgerliches Recht) — Inhaltsverzeichnis 277

ELŐSZÓ

A szocialista polgári jog — sőt, a széles értelemben vett civilisztika — kifejlődése és tudomány kifejtése jelentős részsikereket ért el.[1] A polgári jog egészére nézve két átfogó koncepció is kialakult, s jelentős a szerződéselmélet, a felelősségelmélet, a vállalatelmélet, a jogi személy mibenlétére vonatkozó elmélet és a tulajdonjogra vonatkozó nézetek újjáalakulása.[2]

Ugyanakkor kialakult a szocialista jogra vonatkozó legáltalánosabb és minden jogterületre irányadó elméleti megállapítások rendszere is.[3]

Jóllehet a polgári jog egészére nézve legalább két átfogó koncepció[4] jött létre, ez korántsem jelenti, hogy a polgári jog elmélete — a szocialista jog általános elméleti megállapításaihoz közeledve ugyan — megteremtette volna az összhangot[5] a jogelmélet polgári jogiasításával, illetőleg a polgári jog elméletiesítésével.[6]

Egyáltalán kérdéses a polgári jog tárgyköre. E kérdést csak a maga történetiségében — tehát csak a szocialista történeti fejlődésben — lehet úgy vizsgálni, hogy az átfogó koncepciók (az áruviszony-elmélet és a struktúraelmélet) összekapcsolhatók legyenek az elméleti előzményekkel, a jogról vallott szocialista felfogással s a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog közötti kapcsolat jelenlegi felfogásával. Ezt kísérli meg e tanulmány I. fejezete, nem mondva le arról, hogy a struktúraelméletet kiegészítse, illetőleg a polgári jog tárgykörére vonatkozó nézeteket (amelyek hosszú időn keresztül mintegy a tervgazdálkodás változásának egyszerű tükröződéseiként jelentkeztek[7]) *más módon* vizsgálja. Annál is inkább, mert e tudományos kérdés kiváló művelője, O. Sz. Joffe szerint a polgári jog tudományának három fő funkciója van: elemző, kritikai és alkotó.[8] Mindhárom azonban szigorúan a tételes joghoz kapcsolódik.

E tanulmány szeretné e normativizmushoz tapadt polgári jogi tudományosságot kiterjeszteni. A civilisztika még nem fejezte be társadalomtudománnyá alakulását.[9] Ehhez — a részsikereken túlmenően — az örökölt és sajnos, még nagyon erősen ható jogi pozitivizmust és normativizmust túl kell lépni. Szociológiai és közgazdasági (és egyéb tudományágak területére eső) tevékenységek szükségesek a szabályozásra szoruló gazdasági-társadalmi viszonyok vizsgálatához. Ezt részben a szocialista jogszociológia,[10] részben a jogi oldalról meginduló gazdaságfeltárás[11] törekszik megoldani. Ugyancsak szociológiai kérdés a norma és alkalmazását követő utóélet — a jog hatásának — társadalmi vizsgálata.

Látszólag tehát — ha a szociológia kutatási területére tereljük a jogi norma és érvényesülésének elő- és utóéletét — ugyanabban a jogi pozitivizmusban ragadunk meg, mint az elmarasztalt elődök. Ez azonban csak látszat. A lényeges az, észre kell vennünk, hogy a jogi norma és érvényesülése mellett van egy szociológiai valóság is, s a kettő egymáshoz való viszonya (legalábbis a polgári jogban) nem mindig bukkan fel.

Ezen túlmenően a társadalom minden jelentős, jogilag szabályozott területére vonatkozó normák ugyanazokkal a sajátosságokkal rendelkeznek? Úgy vélem, nem. Ezért e tanulmány II. fejezete azokat a sajátosságokat törekszik összefoglalni, amelyek a polgári jog tárgykörébe eső területeken jelentkező jogi normák sajátosságai,[12] tehát a jogi norma polgári jogi sajátosságai.

Ha viszont vannak a jogi normának polgári jogi sajátosságai, ezek még inkább kitűnnek a polgári jogi jogviszonyokban. E vonatkozásban az örökölt és a továbbfejlesztett polgári jogi dogmatika[13] a statikus állapotot felvázolta. Nem foglalkozott azonban azzal, hogy a nem minden részletében szabályozott konkrét társadalmi viszony maga is létező, mozgásban lévő viszony, amely a maga dinamikájában (ha erre a jogi norma kellően reagál) jogilag is rendezett, illetőleg szabályozott.

Ezért e tanulmány III. fejezete a polgári jogi jogviszony kérdésével, ezen belül a jogviszony statikájával és dinamikájával foglalkozik. Arra törekszik, hogy a mindennapi élettel vesse össze a jogilag merev, egyneműsítő gondolati rendszert, s ugyanakkor a (néha csak gondolkozási) változások szükségességét — akár az új igények, akár a meghaladott feltételek okából.

E tanulmány célja, hogy a polgári jog tárgykörére kialakított egységes koncepció figyelembevételével, a szocialista jogelmélet és általában a társadalomtudományok, s nem utolsósorban a gyakorlatot vesse egybe a polgári jog tárgyára, a jogi norma polgári jogi sajátosságaira és a polgári jogi jogviszony statikájában és dinamikájában jelentkező sajátszerűségekkel összhangban.

Így elsődlegesnek tekintem a gyakorlatot. Korábban már részleges kísérletet tettem annak a dialektikus mozgásnak a bemutatására, amely ugyan a normából indul ki, de a gyakorlat mérlegén méri és törekszik magyarázni a normához visszacsatolás szükségességét. Ezt a korábbi kísérletet szeretném itt úgy bemutatni, hogy egyúttal — a gyakorlatból kiindulva — a polgári jog egészére nézve lehetséges-e és milyen jellegű általánosítások levonása, egy *polgári jogi alaptan* megfogalmazása.

A tanulmány módszere — már a tárgyból is következően — távol áll a jogi pozitivizmustól. Törekszik arra, hogy a dialektikus és történelmi materializmus törvényszerűségeit alkalmazza a kutatott területekre és ily módon közelebb hozza a tételes jog és a minden jogi területre alkalmazható jogelméleti megállapításokat. A kutatott terület rendszerszemléletű megközelítése,[14] a belső kohézió és a külső hatások és kapcsolatok felismerésére törekvés is ezt szolgálja. Ez a közvetítő törekvés, mint tudati jelenség csak akkor lehet hatásos, ha azt a gyakorlat is átveszi, s mint tudományos általánosítás — megfordítottja az előadásmód a kutatásnak.[15]

Nem vagy csak érintőlegesen foglalkozik a tanulmány — a megszabott terjedelemre is tekintettel — a jogi norma és érvényesülésének elő- és utóéletével, tehát a gazdasági és szociológiai előzményekkel és hatásokkal. Természetesen a jogi létezés időszakában nem tekinthet el a gazdasági, szociológiai kitekintéstől. Nincs lehetőség a polgári jog továbbgyűrűzésének vizsgálatára akár a kollektívák ágazatában, akár — a szerző számára a polgári jog egyik létezési módjaként nélkülözhetetlen — eljárási jogokban. Ezt a továbbhatást és a polgári jogi jogviszony dinamikájából jogi normaként absztrahált visszacsatolást, amely az adott jogterület alapelveiben jelentkezik, csak utalásképpen tudom érzékeltetni.

A terjedelmi korlátokra tekintettel mellőztem részleteiben azokat az elméleti megállapításaimat, amelyeket módom volt „A polgári jogi szankció" c. munkámban közzétenni.[16]

E tanulmány — bár érinti más szocialista országok polgári jogát is, mégis — elsősorban a magyar polgári jog elméletéhez kíván hozzájárulni. Az egyes szocialista országok gazdasági-társadalmi fejlődése között nincs ugyan lényeges eltérés, de az örökölt hagyományok s más közvetítő tényezők a *mássá* és *másként* alakítást igényelték. Az itt közöltek csak egy modellt mutatnak, amely a magyar viszonyokból indul ki s ezekre kíván alkalmazási módszert nyújtani. A terjedelmi korlátozás sem tette lehetővé a szélesebb körű összehasonlítást.

Az alábbi tanulmány egységes elképzelése először 1969-ben merült fel. Akkor nem talált elfogadásra. 1979-ben viszont — mint egyetemi jegyzetkézirat — már érdemesnek minősült a közlésre.[17] A legújabb továbbfejlődést, amennyiben érintik az egyes elképzeléseket, törekedtem az anyaghoz hozzáfűzni.

A szerző ezúttal mond köszönetet azoknak, akik — csüggedésében is — biztatták, vívódásaiban segítették, igen sokszor reális, megalapozott ellenvetésekkel.

Külön köszönöm az ELTE Civilisztikai Intézete, s ezen belül is a Polgári jogi Tanszék dolgozóinak sok ellenvetésben és kiegészítésben rejlő, megoldást sürgető észrevételét.

A szerző

JEGYZETEK

1. Eörsi (3) i. m. 305. old.
2. Eörsi i. m. 305—306. old. Az ekkor biztató eredménnyel kecsegtető tulajdonjog-elmélet azóta elsősorban Eörsi (21) és (25) i. m., s Sárközy és Sárándi munkássága nyomán már elért sikerként könyvelhető el. Vö. még Jk. 1982/5. sz. közölt tanulmányokkal, Kozma (1) i. m. stb.
3. L. különösen Szabó (1)—(8) i. m.; Peschka (1)—(4) i. m.; Samu (1)—(2) i. m.; Szotáczky (1) i. m.; Állam- és jogelmélet i. m.; Sajó (1) i. m.; (9) i. m.; Eörsi (4) i. m. stb.
4. L. I. fej. 2. § 3. és 4. pont.
5. Ez így, s egészében persze nem igaz. Mind Világhy—Eörsi, mind Eörsi (1)—(2) i. m., valamint különösen Eörsi (4) i. m. már ezt a célt szolgálta.
6. Ezt a törekvést mutatja Peschka (5) i. m.; Sajó (10) i. m. Félreérti Zoltán i. m.; ellenkező Szabó (11) i. m.
7. Világhy—Eörsi i. m. I. 8. §; Joffe i. m.; Bratusz (1) i. m.; Sárközy (5) i .m.; Sárközy (6) i. m. stb.
8. Joffe i .m. 14. köv. old.
9. Eörsi (3) i. m. 305. old.

10. Kulcsár (1)—(13) i. m.; Sajó (1); (3)—(9) i. m.; Tamás A. stb. munkássága, valamint a szociológia részéről Constantinescu i. m.; Jahiel i. m.; Csoportlélektan i. m.; Társadalmi struktúránk i. m.; Érdekviszonyok i. m.; A szervezet i. m.; Durkheim i. m.; Merton i. m.; Murányi i. m.; stb. — Valójában már a XIX. sz. burzsoá jogtudományában jelentkezik — elsősorban a pozitivizmus (Comte-tól Spencerig) hatására a jogi pozitivizmus, ami viszont határozottan szociológiaellenes volt. A XIX. sz. szociológiája csak a századforduló körül (pl. Weber (1)—(2)—(3); Hebelt i. m.; Marton munkássága) hat a jogtudományra és szemben is áll a jogi pozitivizmussal. — Heidegger, majd Horkheimer, Adorno, Marcuse, Popper, Habermas stb. és a frankfurti iskola pozitivizmusa összekapcsolja a szociológiát a joggal, illetőleg a jogot a szociológiával, s mint a századforduló pozitivizmusa, ez is „harmadik" utat keres. Nem jogi pozitivizmus, de nem is marxizmus, ideológia, de nem újkantiánus, válságfilozófia, amely eljut a konszenzus szociológiájáig. Vö. Tény, érték i. m.; Davidov i. m.; Hermann I. (1) i. m.; Papp Zs. i. m. stb. — Ezt az új pozitivizmushoz kapcsolódó szociológia-kutatást bírálóan használja fel a szocialista jogszociológia is. Észleli az új pozitivizmus „harmadik"-utasságát, de alig veszi észre a századforduló pozitivizmusának e tendenciáját, pl. Wiatr i. m. 82. sköv. old. (kivéve Peschka (7) i. m.), s azt sem, hogy ilyen indulásból van más út is (pl. Hebelt, Marton későbbi munkássága); Tjaden i. m. stb.
11. Elsősorban Sárközy (1)—(6) i. m.; Vállalatirányítás. i.m.; A szocialista vállalat. i. m.; Kálmán (1)—(2) i. m.; Vékás (2)—(3) i. m. stb.
12. L. különösen Peschka (2) és (4) i. m., továbbá a szocialista jogelmélet jogszabály- és normafelfogására vonatkozó nézeteket.
13. Így elsősorban Világhy—Eörsi i. m. I. 16—17., 29—39. §; Világhy (3) i. m.; Világhy (4) i. m. 9—10., 22—23. §. stb.
14. Varga Cs. (6) i. m.; (8) i. m.; Eörsi (22) i. m.; Tamás P. i. m.; Rendszerszemlélet i. m.; Farkas J. i. m.; 134—163. old. stb.
15. MEM. 23. köt. 19. old.
16. L. részletesen Asztalos (1) i. m.
17. Asztalos (13) i. m.

1. § BEVEZETÉS

1. *A civilisztika a mindennapok joga.* — 2. *Az elméleti rész elkülöníthetősége.* — 3. *A civilisztikai gondolkodás nyitottsága*

1. *A civilisztika a mindennapok joga.* A munka, a nyelv és a gondolkodás útján vált emberré az ember. Mind a munka, mind a közlés társadalmiságot tételez. E termelési, társadalmi viszonyok között a végső fokú gazdasági meghatározottság mellett különböző *közvetítő* tényezők jutnak szerephez.

A munka társadalmi jellege mellett kialakul a munkamegosztás, kialakul a kisebb (család) és nagyobb fokú közösségek viszonyában élő emberek egymáshoz és más közösségekhez való viszonya. Az osztálytársadalom kialakulásával jön létre az állam és a jog. A *társadalmiság* bizonyos — az adott társadalom adott fejlődési szakaszának megfelelő — *együttműködést* kíván meg. „Minden együttműködésben meghatározott struktúra alakul ki, amely struktúra szilárdságát az együttműködés objektív meghatározottsága adja meg."[1]

A tőkés társadalom klasszikus (liberálkapitalista) szakaszában e társadalom joga közjogra és magánjogra oszlott (osztották). Mai szemmel a citoyen (állampolgár) és a bourgeois (polgár) más és más irányú megkülönböztetését fejezték ki. Az *állampolgár* (a többségében) tőle elidegenült állammal szembeni viszonyát jogilag a közjog, a *polgárok* viszonyait egymás között a magánjog kívánta rendezni.

A szocialista felfogás ezt a leegyszerűsítést és meghamisítást elveti. „Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[2] Az emberek azonban — más oldalról — maguk is különböző társadalmi viszonyok részesei, sőt alakítói.

Az ember (és szervezeteinek) különböző irányú viszonyai leírhatók a *társadalmi komplexusok* és *alkomplexusok* (Lukács) *rendszerében* is. A *komplexum* (magyar kifejezése még nem kerekedett) azt jelenti, hogy több elemből álló bonyolult egész, illetőleg a jelenségek rendszerével állunk szemben. Ha a társadalmat mint komplexumot tekintjük, akkor a jog alkomplexus.[3]

Ahogyan azonban nincs általában termelés, általában fogyasztás, úgy nincs általában komplexum sem. Egy társadalom — mint bonyolult, rendszer-összefüggés összessége — csak meghatározott gazdasági, társadalmi fejlődés *adott* fokán élő *társadalomként* vizsgálható.

A mindennapi emberek túlnyomó többsége alig kerül közvetlen kapcsolatba a hatósággal. Az emberek kis százaléka követ el olyan súlyú társadalomra veszélyes cselekményt, amelynek következménye (akár elkövetőként, akár sértettként) a

büntetőjog alkalmazhatósága. Az embereknek már az előbbinél nagyobb százaléka kerül kapcsolatba a közigazgatással. Olyan ember azonban nincs, aki mindennapjaiban a civilisztikával ne kerülne kapcsolatba.

A szocialista *civilisztika*[4] azoknak a jogilag szabályozott társadalmi viszonyoknak a körét fogja át, amelyekben az emberek *vagy* egy kollektíván *belül* (munkavégzés: munkajog, szövetkezeti tagsági jog; család: családi jog), vagy e kollektíván *kívül*, [*autonóm* módon mint *egyenjogú* és *együttműködésre* (szükségleteiknél, érdekeiknél, egyes esetekben jogszabálynál fogva) késztetett emberek] lépnek egymással kapcsolatba.

A civilisztika keretében az emberek mindennapi életviszonyai közül a *nem kollektíván belüli*, az *autonóm struktúrájú* viszonyok tartoznak a *polgári jogba*.

A legtöbb esetben az emberek nem is gondolnak arra, hogy meghatározott irányú társadalmi viszonyaik — ha jogi szabályozásban is részesülnek — polgári jogiak. A személy, a tulajdonjog, az egyes szerződések, az öröklés — kisebb-nagyobb gyakorisággal — a mindennapi ember mindennapi életviszonyai közé tartozik. A tulajdonjog (megszerzésétől megszűnéséig), az egyes szerződések (pl. a mindennapi élelem beszerzése, utazás stb.) annyira hozzátartoznak az emberek naponta többször is ismétlődő társadalmi viszonyaihoz, hogy a *legtöbb ember* számára csak e viszonyok *megsértése* veti fel a jogot.

A mindennapi ember mindennapi társadalmi viszonyai közül a kollektíván belüliek általában — hosszabb-rövidebb ideig — tartósak (pl. család, munkaviszony), míg az autonóm struktúrájúak általában (még ha tartósak is, mint pl. egy tartós fogyasztási cikk tulajdonjoga), akkor is csak megsértésükkor, illetőleg rövid ideig létrejöttek (pl. egy adásvételi szerződés). Külön kérdés az eleve tartósként keletkező autonóm struktúrák (pl. egy nagyberuházáshoz kapcsolódó szerződések láncolata), amelyek korunkban mindig más jogterületekkel komplexen vizsgálhatók csak.

A polgári jog az egyenjogú jogalanyok közötti autonóm struktúrájú társadalmi viszony egyes — a jogalkotó által fontosnak ítélt — *vagyoni* részleteinek, továbbá a polgári jogi eszközöknek a *személyiség* védelmére felhasználható körét szabályozza.

A polgári jog — s a szocialista civilisztika is — a szocialista fejlődés elért és (a *fejlett szocialista társadalom építése* érdekében) továbbfejleszteni kívánt meghatározott *vagyoni* és *személyi* viszonyokat szabályozza. E szabályozás *végső fokon* a *gazdasági viszonyoktól meghatározott*, az állam által kiválasztott (értékelt és szelektált) *öntevékeny mozgáskör* lehetőségét rendezi.

A szocialista polgári jog a *szocialista magyar jogrendszer* egyik ága, területe. *Meghatározott:* fejlődésünk eddigi eredményeitől, *összefügg* más jogterületekkel, s végsőleg *vissza is hat* társadalmi környezetére, s a gazdasági alapra is.

A szocialista jogrendszeren belül a *polgári jog* nemcsak végső fokon meghatározott és továbbható, hanem a szocialista fejlődésnek megfelelően *terjedelmileg változó* is. A jog — viszonylagos stabilitása mellett — a befolyásoló és befolyásolni kívánt tényezőktől függően, maga is változó. A fejlődés különböző időszakaiban a mindennapi ember öntevékeny célkitűzése és érdekmegvalósítása terjedelmileg is

különbözik; szűkebb vagy tágabb körben mégis a mindennapi ember autonóm struktúrájú mindennapi joga.

2. *Az elméleti rész elkülöníthetősége.* A gazdasági viszonyok mindig *kívülről,* végső fokon határozzák meg — *közvetítőkön keresztül* — az adott társadalom *egészét,* komplexumát, s ezen belül az adott társadalom *jogi berendezkedését,* alapkomplexumát.[5]

Ugyanakkor a mindennapi ember mindennapi életviszonyaiban azt tapasztaljuk, hogy a *gazdasági-társadalmi* viszonyok nemcsak a kívülről ható — a közvetítőkön keresztül —, az egész társadalmat mint egészet meghatározó szerepükkel jelentkeznek, hanem a maguk *konkrét,* egyedi *megjelenésükben is.* Ezek az egyedi, konkrét gazdasági és társadalmi viszonyok azonban — ha már a jog is szabályozza őket — nemcsak konkrétságukban térnek el a társadalmi egészet determinálóktól, hanem abban is, hogy a *jogi szabályozás „mássá"* változtatja ezeket.

A jogalkotó a jogi szabályozással általánosít, tipikusként kiemelve, céljának megfelelően rendezi e társadalmi viszonyokat. E viszonyok azonban mindig *konkrétan* is jelentkeznek az egyes emberek között. E konkrét viszonyok — a jogiasítás következtében — egyrészt nem azonosak sokszor még a tipikus gazdasági viszonyokkal sem, másrészt konkrétságuk következtében olyan egyediséggel rendelkeznek, amely vagy nem is szabályozott, vagy más jogszabályok által is érintett.

A mindennapi polgári jogi jogviszony tehát konkrét gazdasági, társadalmi viszony, amely csak olyan mértékben „jogi", amennyiben jogszabály (jogi norma) rendezi. Így a *gazdaság egészében* végső fokon meghatározza az adott jogi berendezkedést, de a gazdasági viszonyok (és közvetetten más társadalmi viszonyok is) a maguk *konkrétságában* is jelentkeznek a polgári jogban. Ez utóbbi a jog *belső* élete, a jogi *dogmatika.*

A polgári jogon belül már a szocialista fejlődést megelőzően felmerült azoknak az elméleti, tehát az adott polgári jogi részletrendelkezésekre kiterjeszthető megállapításoknak a tudományos elkülönítése, amelyek egyrészt a polgári jogi (és nem általában a jogi) sajátosságok kiemelésére alkalmasak, másrészt a polgári jog tételes rendelkezéseinek *egészére* irányt mutatóak.

3. *A civilisztikai gondolkodás nyitottsága.* A polgári jogi szabályozás az emberek öntevékeny célkitűzését és érdekmegvalósítását teszi lehetővé. Így az itt szabályozott társadalmi viszonyok „felleltározhatatlanok". Ebből következik, hogy még a szocialista fejlődés különböző időszakaiban is — marxista alapon — *többféle általánosítás* vált és válik lehetővé.

Mivel az élet, a mindennapi viszonyok sokkal találékonyabbak a legbölcsebb tudósnál is, a civilisztikai gondolkodásra általában a *nyitottság* jellemző. Ez a civilisztikai gondolkodás nyitottsága alkalmas a sajátos jogászi gondolkodás elsajátítására, minden felhasználható gondolat hasznosítására.

Valójában — furcsa módon — ma érkeztünk el addig az igényig, amelyet Grosschmid úgy fogalmazott, hogy „a jog nem mesterség, hanem műveltség dolga".[6] A jog „belső élete", a jogi dogmatika tehát elképzelhetetlen az általános társadalomtudományi ismeretek nélkül. Továbbfejlesztése pedig nem állhat meg a

társadalomtudományi „előrejelzéseknél", hanem elsősorban akkor töltheti be a fejlett szocialista társadalomban a maga szerepét, ha:

1. tisztában van a maga korlátaival,
2. felismeri a kölcsönös összefüggésekben a maga helyét és szerepét, és
3. mindezek alapján tudatosan nemcsak védelmezője kíván lenni a fennállónak, hanem továbbfejlesztője, kialakítója az újnak.

Ezekből következik, hogy nemcsak a jogi normák, közelebbről az adott fejlődési időszak polgári jogi normái változnak, hanem az elmélet is. Az elmélet — mint általánosítás — minél közelebb van a konkrét esethez, annál változékonyabb. A távolság növekedésével az elmélet, a koncepció is tartósabb. A konkrét esetre és a jogra vonatkozó általános elmélet (jogelmélet) között helyezkedik el egy adott társadalom adott jogrendszerének adott jogágazata egészére vonatkozó elméleti állásfoglalás.[7]

Ez is „jogi ideológia", csak éppen marxista. Tehát elveti az ún. jogászi világszemléletet, de megtartja a jogra, vagy éppen egy jogágazatra vonatkozó elméleti, ideológiai szükségletet.[8] Ugyanakkor vallja, hogy a szocialista közösségen belül „a jogfejlődés nemzeti útja ... törvényszerű történelmi folyamat".[9] Az elméletben azonban állandóan arra is figyelemmel kell lennünk, hogy használt fogalmaink régen és most, *ma* mit jelentenek.

A szocialista fejlődés — s a jogi fejlődés — magyar polgári jogi elmélete tehát felhasznál minden, rendszerünk továbbfejlődését elősegítő nézetet (de tudnunk kell, hogy honnan származik, s jelentése mennyiben változott), s elvet olyanokat, amelyek mai nézeteink szerint meghaladottá váltak.

JEGYZETEK

1. Sajó (1) i. m. 18. old.; Kulcsár (12) i. m. 75. old.; Kuznets i. m.
2. Marx in: MEM. 3. köt. 9. old.
3. Eörsi (22) i. m. 353. old.
4. Eltérő értelemben és terjedelemben Eörsi (3) i. m. és Asztalos (11) i. m.
5. Eörsi (22) i. m. 354. sköv. old.
6. Grosschmid (1) i. m. 11. old.
7. Ellenkező Szabó (11) i. m.
8. Tumanov i. m. 25—26. old.
9. Tumanov i. m. 81. old.

I. A POLGÁRI JOG TÁRGYKÖRE

2. § A POLGÁRI JOG TÁRGYKÖRÉRE VONATKOZÓ SZOCIALISTA NÉZETEK

1. *Bevezetés.* — 2. *Gazdasági jog és polgári jog.* — 3. *Az áruviszony-elmélet.* — 4. *A struktúraelmélet.* — 5. *Eddig jutottunk*

1. *Bevezetés.* A szocialista jogrendszer egyik jelentős ága a polgári jog. Abban a kérdésben, hogy mi tartozik a polgári jogba, a szocialista fejlődés különböző időszakaiban, a feltételek változása, a felismerés eltérő volta következtében különböző nézetek váltak uralkodóvá vagy szorultak háttérbe. Mivel a gazdasági viszonyok nem közvetlenül fejeződnek ki a jogban,[1] és a végső fokon meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyok közvetítő tényezőkön keresztül alakítják ki a maguk jogi berendezkedéseit, ezért a szocialista polgári jog tárgykörére vonatkozó nézetek ismertetése abból indul ki, hogy a fejlődés meghatározott szakaszában meghatározott tényezők összessége, mint *komplexitás* határozta meg az adott időszak nézeteit.

A szocialista jog a megelőző társadalmi rendszerekhez képest új társadalmi-gazdasági viszonyok terméke és visszahatásképpen alakítója is. Éppen ezért a szocialista társadalmat megelőző időszak jogtörténete nem tartozik a szocialista polgári jogba. Ez az előzmény „előtörténete" csak a szocialista fejlődésnek. A fejlődő szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok vizsgálata jelenti a szocialista jogintézmények valóságos történetét. Adott körülmények között természetesen a múlt egyes intézményeit, a megszüntetve-megőrzés felhasználásával a szocialista polgári jog is felhasználja. „A régi minőségről az új minőségre való áttérés egyik formájaként" (Marx) használja csak fel a szocialista jog, s így a polgári jog is a megszüntetve-megőrzés hegeli abszolút kategóriáját.[2]

A marxista felfogás alapján a felépítmény, így a jog mibenlétét is végső soron a gazdasági-társadalmi alapok határozzák meg. Ez a meghatározás azonban nem jelenti a merev tükröződést,[3] sőt maga a tükröződés kétséges, amikor egyéb közvetítő és együttható tényezők jelentősége lép előtérbe. A fejlődés során világossá válik, hogy különböző — s egyre sokasodó[4] — közvetítő tényezőkön keresztül az államnak és a jognak, ezen belül a polgári jognak is sajátos *viszonylagos önállósága* alakul ki, amely nem egyszerűen tükrözi azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyeket jogi rendelkezések formájában megfogalmaz, hanem a maga *viszonylagos önállóságában* relatíve *saját fogalmi* rendszerében, a *saját megfogalmazásában* át is alakítja.[5] Ebből következik, hogy a szocialista polgári jogra vonatkozó nézetek fejlődése és változása nagymértékben függ attól is, hogy a társadalmi fejlődés során — a gazdasági-társadalmi viszonyok végső soron

meghatározó szerepe mellett — mennyiben érvényesülnek hagyományok, megszokások és tudományos felfogások, felismerések, mennyiben érvényesül az állam befolyásoló szerepe, illetőleg irányítási rendelkezései, mennyiben jön rá, ismeri fel a tudomány a társadalmi-gazdasági viszonyok valóságos mozgásának a viszonylagosan önállósuló polgári jogi létezését, s maguknak az embereknek a tudata mennyiben fejlődik.

Nem elhanyagolható, hogy a szocialista jogfejlődésben hosszú időn keresztül — és még ma is — külön kérdésként jelentkezett, vajon mit szabályoz a jog: társadalmi viszonyokat vagy emberi magatartásokat?[6] Az előbbi objektív, az utóbbi szubjektív. A szabályozásban mindkettő részesül.

A polgári jog tárgykörére, tárgyára és módszerére vonatkozó felfogások 60 éves fejlődése különböző irányzatok tükröződését, egymásutániságát és egymásmelletiségét is mutatja. Azok a felfogások, amelyek a polgári jog tárgyáról és módszeréről határozott állásfoglalást alakítottak ki, mindig az adott időszak gazdasági-társadalmi viszonyainak különböző módszerű és mélységű, eltérő közvetítő rendszerek útján történő tükröződését tartották szem előtt. A jelenlegi felfogásnak inkább megfelel a tárgykörre történő utalás.

A *tárgykör* azt kívánja kifejezni, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok változása, fejlődése a szocializmus építése során az állami befolyás, az irányítási rendszer, a tudatviszonyok fejlődése stb. széles körben szűkíti vagy tágítja azoknak a gazdasági-társadalmi viszonyoknak a körét, amelyek a polgári jog szabályozása alá esnek, s így a polgári jogba tartoznak. Ennek a következménye, hogy egyszer s mindenkorra — még a több mint 60 év fejlődésére kiterjedően sem — nem állapítható meg egyértelműen olyan tárgy és módszer, amely minden időben és minden körülmények között, a szocialista fejlődés minden időszakában egyértelmű eligazítást adna. A tárgykör megfogalmazása arra kíván utalni, hogy egy adott időszakban — összevetve más időszakkal —, más a terjedelme, a tárgya és a tárgyköre, bizonyos körülmények között a módszere is azoknak a jogterületeknek, amelyek a polgári jogba tartoznak.

A szocialista polgári jog tárgykörére vonatkozó nézetek történetiségükben kettős koncepciót valló, illetőleg egységes koncepció szerint is csoportosíthatók. *Kettős koncepciót* vallanak azok a felfogások, amelyek megkülönböztetik a gazdasági jogot és a polgári jogot. *Egységesnek* tekinthető viszont az olyan koncepció, amely tagadva a gazdasági jogot csak polgári jogot ismer el. Ilyen a közvetlen tükröződés áruviszony-elmélete, amely a politikai gazdaságtani fogalmi viszonyok jogbeli közvetlen tükröződéséből kívánta levezetni a polgári jog tárgyát és módszerét,[7] és ilyen a struktúraelmélet is.[8]

2. *Gazdasági jog és polgári jog.* A marxizmus klasszikusai, amikor a gazdasági-társadalmi viszonyokat és a társadalmi fejlődést alapvetően új, eddig nem is ismert módon értelmezték, s azok megváltoztatására[9] törekedtek, a valóságra alapított következtetéseiket kialakították, csak mellékesen, s különböző értelemben foglalkoztak a joggal. Jóslásokba azonban nem bocsátkoztak. Marx, Engels és Lenin az adott, tehát liberálkapitalista, illetőleg monopolkapitalista társadalom kezdetének

gazdasági, társadalmi viszonyainak forradalmi megváltoztatását s az ezekhez kapcsolódó jogi viszonyokat érintették csak.

A kontinens burzsoá civilisztikájában (kivéve pl. Svájcot) jelentkező megkettőződése[10] a vagyonjognak polgári jogra (magánjogra) és kereskedelmi jogra (ius speciale) soha nem érintette a kapitalista társadalomban alapvetően jelentkező elválasztást a bourgeois és a citoyen között, tehát a közjog és a magánjog nagy gyűjtőfogalmai szerint. *Ezen belül* jelentkezik a megkettőződés.

A monopolkapitalizmus államon keresztüli monopóliumok általi irányítása sem érinti a jogrendszert. Kivéve a német gondolkodás rekeszrendszerét, ahol az elvesztett első világháború után végigvonul egy közjog—magánjog—gazdasági jogi szemlélet (szabályozás és gondolkodás is).[11]

Alapvetően, indításánál fogva *eltér* ettől az a gazdasági jog—polgári jog viszony, amely a szovjet fejlődésben jelentkezik. A nagy októberi szocialista forradalom időszakában, majd a fiatal szovjet államot közvetlenül fenyegető intervenció és polgárháború időszakában az orosz volt az első, és akkor még egyetlen győztes szocialista forradalom. A forradalom, a még le nem zárt világháború, intervenció, polgárháború, iszonyatos gazdasági visszaesés következtében értelemszerű, szükségszerű s ugyanakkor ideológiailag betervezett volt a „hadikommunizmus".

Ebből az indításból következik, hogy a gazdasági jog—polgári jog (akár mint a jog megkettőződése, akár mint kizárólagosság) — két, egymástól *alapvetően eltérő* gazdasági, társadalmi, ideológiai alapon fejlődött ki. Az egyik a monopolkapitalizmus, a másik a szocialista társadalom védelmét, később továbbfejlesztését célozta.

a) A szovjet gazdasági jog. Már ekkor is a szocialista gazdaság mibenlétéről élénk viták folytak.[12] A proletárforradalom a gazdasági kérdések mellett viszonyát az államhoz — Lenin[13] alapján — helyezte előtérbe, s a jog nagyon másodlagos volt. Lényegében átmeneti, védelmi, másodlagos intézménnyé vált.

Figyelmet érdemel *Buharinnak* Az átmeneti korszak gazdasága[14] c. munkája, amelyben olyan nézeteket vallott, hogy az imperializmus korában a kisárutermelő és a nem monopolista tőkések eltűnnek, ezért nincs helye a régi értelemben vett piaci versenynek sem. Ez gyakorlatilag az árutermelés tagadását jelentette. Azt a tételt helyezte előtérbe, hogy a proletárforradalom után a szocialista viszonyoknak naturalizálódniuk kell, tehát az áru- és pénzviszonyokat csupán a kapitalista gazdaság kategóriájának kell tekinteni; továbbá, hogy a szocialista gazdaság szervezésének, irányításának fő eszköze az erőszak, az állami kényszer, mindaddig, amíg a szocialista öntudat ki nem fejlődik. Ebből következik, hogy a hadigazdálkodási államkapitalizmus modellje determináltabb a szocialista gazdálkodás megteremtendő modelljénél.[15]

aa) A hadikommunizmus,[16] illetőleg a polgárháború és az intervenció idején a szocialista jogtudomány (csak később, visszamenőleg ismerték el) nem is gondolhatott arra, hogy a joggal,[17] s így a polgári joggal foglalkozzék. Ennek következménye az is, hogy egészen 1921-ig alig merül fel gazdaságpolitikai, illetőleg jogpolitikai részről a jognak, illetőleg a polgári jognak, mint szocialista intézménynek helye, léte, területe, létezése, szükségessége vagy elvetése. 1921-ben már *Lenin* rámutat arra, hogy a kereskedelem és a pénzforgalom szabályozására is szükség

van, szembeállítva az árucserével. 1921 tavaszán még árucseréről rendelkezett a szocialista gazdaság, 1921 őszén viszont már fel kellett vetni a kereskedelem szükségességét is.[18]

A szocialista — sőt, a nem szocialista — jogtudományban a hadikommunizmus értékelését illetően két (ez sarkítás) álláspont alakult ki. Az egyik szerint 1921-ig (Sztucska),[19] illetőleg 1922 előtt (Sárközy)[20] nem volt polgári jog. A másik felfogás[21] azt vallja, hogy csökkent jelentőséggel, de létezett jog is, s polgári jog is. Mivel az alapvetés elsődleges célja annak a történelmileg állandóan fejlődő, változó, terjedelmileg és tartalmilag eltérő gyakorlatnak és ehhez igazodó (vagy ezt hamisan tükröző) elméletnek a vázlatos ismertetése, amely a polgári jog tárgykörére a szocialista fejlődés során jelentkezett, a kérdés elől nem lehet kitérni. Szerény nézetem szerint nem az ideológia, az uralkodó nézetek döntik el a gyakorlat létezését, hanem fordítva. Ebből következik, hogy az utóbbi felfogást vallom. Terjedelmileg és tartalmilag csökkenten, de a hadikommunizmus alatt is létezett polgári jog.

Előbb nézzük a tényeket, azután a korabeli értékelést, s végül a tárgykör kérdését.

A) *A tények.* A breszt-litovszki békét 1918. március 3-án írták alá, s március 9-én partra szálltak az első intervenciós csapatok.[22]

A föld nacionalizálása mellett az 1918. évi összeírásba bevont iparvállalatoknál a munkásellenőrzés csupán e vállalatok 24,8%-ánál jött létre,[23] s jóllehet az iparvállalatok társadalmasítása (az iparban 1918 végén elérte a 35%-ot),[24] államosítása (a bankok stb. államosítása mellett) 1919 őszéig a nagyüzemeken túl a közép- és kisüzemekre is kiterjedt, s lényegében csak a kusztáriparok maradtak ki (ezek munkáslétszáma a mesteren kívül 1,5 fő) — ha csekély mértékben is —, nem államosított az egész ipar.[25]

A kézműipari árutermelés mellett sokkal jelentősebb a parasztság árutermelése. A polgárháború után a hat szovjet köztársaság lakosságának (136,8 millió) 80%-a paraszt, s míg a forradalom előtt a parasztság 65%-a szegényparaszt, a forradalom után a középparasztság dominál, a szegényparasztság száma jelentősen csökken, a kulák-gazdaságok pedig egyharmadra csökkennek. Ugyanakkor az ipari munkásság 1913-beli 2,5 milliójával szemben 1921-ben csak 1,4 millió, s ebből gyári munkás 1,3 millió.

A legfontosabb szektorok: a szocialista, az államkapitalista, a kisárutermelő és a magántőkés szektor. (A patriarkális szektor nem állott kapcsolatban a piaccal.) Ezekből a kisárutermelő és a magántőkés szektor (akkori fogalmak szerint is) *árutermelő* volt.[26] Mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés az intervenciós támadás és a polgárháború következtében lényegesen csökkent.

„A társadalmi-gazdasági szektoroknak megfelelően alakult a szovjet társadalom *osztálystruktúrája* is. A társadalom alapvető osztályait a munkások és a parasztok alkották . . .", (az én kiemelésem — A. L.) elenyészőek a korábbi kizsákmányoló osztályok (földbirtokosok, tőkések, magánkereskedők) maradványai, míg falun az ekkor még jelentős létszámú kulákság játszik szerepet.[27] A kollektivizálást követően alakul ki a *két osztály egy réteg* formulája. Csak az 50-es—60-as évek

fordulóján — elsősorban a szociológia fellendülése következtében — kerül sor e leegyszerűsítés bírálatára és a sokkal gazdagabban struktúrált társadalomban kialakult különbségek rendszerének vizsgálatára.[28]

Mellesleg figyelmet érdemel Kolosi Tamásnak az a megállapítása is, amelyben igazolja, hogy 25 éven belül a társadalmi változások és ezek politikai vetületeként a munkásság és a parasztság közötti osztálykülönbség négy különböző változata jelent meg.[29]

De nem vált kizárólagossá a *termékcsere* (vagy ahol igen, a csere nem áruk cseréje?). A papírpénz inflációja ellenére volt bizonyos tiltott[30] és megengedett forgalom, kereskedelem is.

Legyen szabad erre most irodalomból merített példát említenem. *Blok* 1918. október 18-án levelet ír Lunacsarszkijnak, amelyben — többek között — kéri, hogy megjelenő könyvei a régi helyesírás szerint kerüljenek kinyomtatásra. E levélben írja: „Nagyon kellemetlen lenne számomra, ha a két utolsó könyvet kidobnák a gépből, befejezetlenül, amikor az első kettőt már megjelentették és *árusítják*."[31]

Bár e szakaszbeli jog tagadói az öröklés megszüntetését is a polgári jog hiányaként értékelik, ehhez hozzá kell tenni, hogy a dekrétum (Jsz. 1918. évi 34. sz. 456. szak.) — címével ellentétben — csak a tőkés magántulajdon öröklését szüntette meg, de a házastárs, egyeneságbeli rokonok és a testvérek öröklését 10 000 rubelig fenntartotta.[32]

A beszolgáltatás felváltása a terményadóval sem oldotta meg az ellátást. *Lenin* még 1921. májusában is különbséget tesz *árucsere* és *termékcsere* között,[33] ez utóbbi a szocialista gyár terméke, már (vagy még) nem áru (politikai-gazdaságtani értelemben), de ugyanakkor maga is hivatkozik arra, „hogy árucsere céljára a munkások rendelkezésére bocsátják az általuk termelt áruk egy részét".[34]

Lenin ekkori megállapítása teljesen összhangban áll Engelsnek azzal a tételével, hogy „A termelési eszközöknek a társadalom által történt birtokbavételével kiküszöbölődik az árutermelés..."[35] A valóság azonban nem ez. — „Általában falun és városon a kisárutermelő elemek voltak mennyiségileg túlsúlyban" — állapítja meg 1918-ra Ciepielewsi.[36]

Van áru, van árutermelés és piac, de polgári jog nincs? Avagy az állampolgár (jog)viszonyai nem számítanak, csak az új szervezeteké? De kik hozták létre és kikre támaszkodik ez az új szervezeti forma? A dolgozó (és nem dolgozó) embereknek semmi közük ehhez?

B) *A korabeli értékelés.* Igaz, hogy a kortársak közül Sztucska, Pasukanisz, Gojhbarg, Rejszner burzsoá maradványnak, ellenforradalminak (Sztucska) tekintették a jogot, sőt azt is tagadták, hogy 1917—1921 között polgári jog egyáltalán létezett volna Szovjet-Oroszországban.[37] Később is jelentkezik ez az irányzat, mert Reich szerint[38] ellentmondás áll fenn a kollektivista marxizmus és az autonomista civiljog között, ezt az értékelést fogadja el Sárközy is.[39] Véleménye szerint Lenin is a NEP-et kényszerű visszavonulásként értékelte (ez igaz), de az már vitatható, hogy az orosz forradalom vezetőinek elképzeléseiben csak az állami tulajdon maximális kiterjesztése, a gazdasági központosítás és a teljes naturalizmus szerepelt volna.

Lenin: Az új gazdasági politika és a politikai felvilágosító bizottságok feladatai c. beszédében „Hibáink" címszó alatt mondja: „Részben a ránk zúdult rengeteg katonai feladatnak, valamint annak a szinte kétségbeejtő helyzetnek a hatására, amelyben köztársaságunk akkor, az imperialista háború befejezésének pillanatában volt, ezeknek a körülményeknek és több más körülménynek a hatására *elkövettük azt a hibát,* hogy közvetlenül át akartunk térni a kommunista termelésre és elosztásra."[40] (Az én kiemelésem. — A. L.)

A hadikommunizmus külső okai valóban kényszerítőek. De nem helytálló az a vélemény sem, mintha az „átmeneti gazdaság" elképzelése lett volna az egyetlen alternatíva.[41]

Ugyanitt mondja Lenin: „Az elméleti irodalomban, 1917-től kezdve, amikor a hatalomátvételünk feladata felmerült és a bolsevikok az egész nép előtt megvilágították ezt a feladatot, irodalmunkban határozottan hangsúlyoztuk, hogy a kapitalista társadalomból hosszú és bonyolult átmenetre van szükség ... ahhoz, hogy akár csak megközelítsük a kommunista társadalmat."[42] Tehát nem vagy nem kizárólag a sztálini korszak ideológiája vetítette vissza elképzeléseit. Maga Lenin ismerte be, hogy egyrészt a forradalom előtt: A gothai program kritikájában megfogalmazott tétel, hogy az átmeneti időszakban még megmarad a „polgári" jog,[43] helyes. A korabeli *marxista felfogásból* törvényszerűen nem következett egyedül a hadikommunizmus.[44] Következett az intervencióból, polgárháborúból, s az ideológiai tévedésből.

Lenin, aki nagyságában képes volt az elkövetett hibákat is elismerni — fogalmazta ezt meg: „Erről (t.i. az elméleti alapvetésről) akkor, amikor a polgárháború tüzében kellett megtennünk a szükséges lépéseket az építés terén, valahogy *megfeledkeztünk*... A gazdasági fronton, a kommunizmusra való áttérést megkísérelve 1921 tavaszáig komolyabb vereséget szenvedtünk, akármelyik olyan vereségnél, amelyet Kolcsak, Gyenyikin vagy Pilsudski mért ránk, sokkal komolyabb, sokkal lényegesebb, és veszélyesebb vereséget. Ez a vereség abban jûtott kifejezésre, hogy *gazdasági politikánk felsõ régióiban elszakadt az alsó régióktól*...."[45] (Az én kiemelésem. — A. L.)

Ha Lenin beismeri a helyesen kidolgozott és az átmeneti gazdaságra elméletileg helyesnek talált nézetek gyakorlati végre nem hajtását, akkor talán mi is elismerhetjük, hogy a bolsevikoknak egyrészt volt más elméleti elképzelése a forradalom utáni átmeneti gazdaságra, másrészt ez nem feltétlenül csak a centralizáltság végrehajtott mértékét jelentette, s végül, hogy az átmenet időtartamában a *valóságos viszonyok* mikénti létezése *jelezte vissza* a vezetésnek a hibákat.

Lenin „Az Októberi Forradalom negyedik évfordulójára" írott cikkében fogalmazza meg: „... feltételeztük elégséges számítás nélkül —, hogy a proletárállam közvetlen parancsszavával meg tudjuk majd szervezni kisparaszti országunkban az állami termelést és az állami termékelosztást kommunista elvek alapján. Az élet megmutatta, hogy tévedtünk. Több átmeneti fokra: államkapitalizmusra és szocializmusra van szükség ahhoz, hogy *elõkészítsük* — évek hosszú sorának munkájával elõkészítsük — a kommunizmusba való átmenetet. Ne közvetlenül a

lelkesedésre építsünk, hanem a nagy forradalom szülte lelkesedés segítségével a személyes érdekre, a személyes érdekeltségre, az önálló elszámolásra..."[46]

„Így a kommunista társadalom első fázisában (amelyet általában szocializmusnak neveznek) a „polgári jog" nem szűnik meg teljesen, hanem csak részben, csupán a már elért gazdasági átalakulás arányában, vagyis csupán a termelési eszközök tekintetében. A „polgári jog" ezeket egyes személyek magántulajdonának ismeri el. A szocializmus *közös* tulajdonná teszi őket. *Ennyiben* — és csakis ennyiben — szűnik meg a „polgári jog"."[47]

„Az árucseréből nem lett semmi, a magánpiac erősebbnek bizonyult nálunk, és árucsere helyett közönséges adásvétel, kereskedés lett a dologból."[48] „...az árucsere mint rendszer nem felelt meg az életnek ..."[49] „Meg kell tanulnunk a kereskedelmi viszonyok állami szabályozását..."[50] stb. sorra idézhetném Lenin korabeli megállapításait mind a NEP-re való visszavonulásról, mind az elkövetett hibákról.[51]

Az *átmeneti gazdaság időszakát* igen rövidnek tartották — kezdetben. Az átmeneti gazdaság *üteme*, ideje, az áruviszonyok, illetőleg a „polgári jog" léte vagy hiánya, esetlegesen „megtűrt" jellege tehát mind a saját korában (1917—1921), mind később (1930-tól), mind még napjainkban is többféle megítélésben részesült. Ez igen nagymértékben függ attól, hogy egyáltalán *mit értünk „polgári jog" alatt*, illetőleg szocialista viszonyok között a gazdaság szabályozásában helye van-e a polgári jognak?

C) *A tárgykör kérdése.* Mind a szovjethatalom kezdeti időszakában, mind a későbbiekben a gazdasági viszonyok állami irányítása és befolyásolása alapvetően változik meg a korábbiakhoz képest.

Ha úgy nézem, hogy a tulajdoni rend megváltoztatása, a legfeljebb termékcseréig terjedő hivatalosan elismert és államilag szervezett, ellenőrzött, nyilvántartott elosztás árucseréje nem polgári jog, akkor lényegében elrugaszkodom attól a valóságos helyzettől, amelyet Lenin mint hibát jelölt meg.

De ezen túlmenően „a marxi gazdaságszociológia alapvető kategóriája a gazdasági érdek kategóriája".[52] Ezt a *gazdaság-szociológiát* lehet és kell is szervezeti oldalról vizsgálni. A kreatív szindrómájú *szervezet-szociológia* a tervezést állítja előtérbe.[53] A tervezés mikéntje nagymértékben játszik szerepet a gazdaságirányítás mikéntjének kialakításában,[54] de sem a gazdaság, sem a szervezetszociológia, sem a tervezés, sem a kreatív gondolkodás nem szűkül le az ember nélküli szervezetre.

A polgári jog, illetőleg a a gazdasági jog és polgári jog tárgyköre nemcsak a végső soron meghatározó gazdasági viszonyoktól függ, hanem attól is, hogy az adott körülmények között egyáltalán megvan-e az ún. polgári jogi jogviszonyok *tényleges gyakorlata*. A hadikommunizmusban ez a mozgástér igen szűk. Nemcsak az intervenció, a polgárháború, a gazdasági szükséghelyzet, a jogi „tiltás" következtében, hanem elsősorban azért, mert *áru nem volt*. A polgári jog mozgásteréhez ugyanis nemcsak a jogi szabályozás milyensége, hanem a tényleges gyakorlat az elsődleges.

Így pl. a nagy honvédő háború alatt Leningrádban a 900 napos blokád közepette (korlátozottan) volt polgári jog — a norma szerint. A gyakorlatban viszont alig. Ebből az következik, hogy 1917—1921 között nem volt, a leningrádi példában pedig volt polgári jog — a nyíltan vagy burkoltan gazdasági jogászok szerint. A helyzet — szerény nézetem szerint — inkább fordított. Akik a hadikommunizmus alatti polgári jog létét tagadják — egészen más oldalról — ugyanolyan normativizmusbeli hibát követnek el, mint az ilyen jelzővel ellátott Visinszkij irányzat.

ab) 1922-ben a NEP feladataival kapcsolatban az új gazdasági politika kialakítása során a további évtizedekre meghatározó lesz Leninnek az a megállapítása, amely az új gazdasági politika irányelveit rögzíti. Többek között megállapítja: „Nem szabad átvennie (pontosabban nem szabad felülnie a bárgyú és burzsoá régi jogászoknak, akik átveszik) a polgári jog régi, burzsoá felfogását, hanem újat kell alkotnia. Nem szabad felülnie a külügyi népbiztosnak, aki „hivatalból" az „Európához való alkalmazkodás" vonalát viszi, hanem *harcolnia* kell ez ellen a vonal ellen, ki kell dolgoznia az *új* polgári jogot, a „magán"-szerződésekhez való új viszonyt stb. Nem ismerünk el semmiféle „magánjogot", a gazdaság területén nekünk *minden* közjog, nem pedig magánjog."[55] Ez az iránymutatás az új gazdasági politika jogi rendelkezéseinek a kialakítása szempontjából alapvető volt. Amikor 1922 végén elkészült az orosz-szovjet polgári törvénykönyv, akkor ez már a NEP viszonyaira alkalmazta a gazdaságpolitika rendelkezéseit.

Már a forradalom győzelmét követően megindult az orosz-szovjet jogászok körében, majd megalakulását követően az egész Szovjetunióban az az elméleti irányzat, amely részben támaszkodva arra, hogy a gazdaság területén a szocialista állam, a proletárállam számára minden közjogi, részben támaszkodva arra a buharini tételre, amely az áruviszonyok és az állam elhalását helyezte közeli kilátásba, hozta létre a *gazdasági jog elméletét*. Társadalmi oldaláról ez a kérdés mint a szervezet és az egyén különböző mozgástere jelentkezett. A gazdasági szervezetek, a társadalmi (állami) tulajdonnal gazdálkodó intézményrendszer már nem kapitalista, de az egyénre megmarad a „polgári jog".[56]

A szovjet gazdasági jog tételeit elméletileg elsősorban *Pasukanisz* fogalmazta meg.[57] Pasukanisz a jogot és általában a jogi jelenségeket az államtól és az állam által kibocsátott vagy szankcionált normákból magyarázta. Kiindulópontként a jogalanyt helyezte vizsgálata középpontjába. Az alany — Pasukanisz szerint — az árutulajdonos jogi kifejezése. Az áruviszonyokban pedig — mint arra már Marx a Tőkében rámutatott[58] — a tulajdonosok kölcsönösen jogalanyoknak kell, hogy elismerjék egymást ahhoz, hogy termékeiket kicserélhessék. Így arra a következtetésre jutott, hogy a jog a maga egészében az anarchikus áruviszonyok függvénye, és minden norma, különösen a jogi norma keletkezésének közvetlen alapja az áruviszony. Ezt a felfogást, amelyben reális, elsősorban szociológiai nézetek tükröződtek, Sztucska egészítette ki.[59] *Sztucska* a szovjet jog forradalmi szerepét hangsúlyozva, a polgári jogról fejtette ki nézeteit. Szerinte a polgári jog nem más, mint a csere, és az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas eszközök célját

szolgáló áruk termelésének eredménye. Mivel pedig az árucsere külső kifejezése és formai megerősítése a szerződés, ezért a polgári jog: burzsoá maradvány. Nem szabad érvényesülnie a szocialista szervezeteknek egymás közötti vagyoni viszonyai területén.

Ebből a tagadásból alakul ki a Szovjetunió gazdasági jogi elméletének két irányzata. Az egyik a szorosabb értelemben vett gazdasági jog elmélete, a másik az ún. kétszektoros jog elmélete. A szűkebb értelemben vett gazdasági jog elmélete a gazdaság igazgatásának szervezését, a gazdasági kapcsolatok szervezését a gazdasági jogba helyezte és álláspontja szerint a proletár állam politikájának sajátos formája a gazdasági jog — a szocialista termelés és kereskedelem terén. A kétszektoros jog elmélete viszont a gazdasági jog mellett elkülöníti a polgári jogot. A polgári jog a magánszektor vagyoni viszonyait, továbbá a szektorközi viszonyokat szabályozza. A gazdasági jog ezzel szemben a szocialista szervezetek egymás közötti viszonyában érvényesül. Ennek a szovjet gazdasági jognak — alapvető ideológiai tévedései mellett — voltak helyes felismerései. Mindenekelőtt az, hogy a tulajdonosi képesség határozza meg a jogalanyiságot. Helyesnek kell mai szemmel is felfogni azt, hogy nem elégedett meg pusztán a gazdasági viszonyok vizsgálatával, hanem törekedett ezek szociológiai megjelenésének megvizsgálására, azoknak a szervezeteknek és struktúráknak a felderítésére, amelyek között a szocialista körülmények között is a gazdaság viszonyai lebonyolódnak.[60]

A valóság, a gyakorlat megismeréséhez nem elegendő a „Veterán" (Sztucska), illetőleg a neofita túlbuzgalom. A felépítendő társadalom emberi oldalát, az ún. emberi tényezőt, sajnos mind a közgazdászok, mind a jogászok (akár gazdasági, akár polgári jogászok, akár normativisták) alig vették figyelembe. Így a szovjet gazdasági jog művelőinek — igen tiszteletreméltó törekvései mellett is — alapvető hibája a gyakorlattól való elrugaszkodás volt.[61] Nemcsak Buharin, hanem a gazdasági jogászok is a dialektikával erősen hadilábon állottak. Ez sem segítette helyes tételeik kialakítását.

ac) A normativizmus. A gazdasági jog mindkét irányzatának, az 1930-as évek közepén meginduló vitának végső soron Visinszkij fellépése 1938-ban vetett véget.

A fasizmus előretörésének körülményei között ült össze 1938-ban a szovjet jogtudományi tudományos dolgozók első tanácskozása. Ezen *Visinszkij* egy új szocialista jogelméleti irány alapjait rakta le, amely „annak idején célszerű és hasznos lehetett".[62] Visinszkij ugyan hangsúlyozta a termelési viszonyok elsődleges, meghatározó jellegét, megfogalmazásában azonban mégis a jogi normát húzta alá, s így a jog lényegét a magatartási szabály mivoltában látta. A jog elméletét úgy fogta fel, mint amely független a jog, a jogágak konkrét tartalmától, és így az általa adott meghatározás — ami lényegében a magatartási szabályok vagy normák összességét jelentette — az uralmat és az alárendeltséget kifejező viszonyokon alapult.[63]

Ez a *normativista* felfogás az egyes jogágakra vonatkozóan úgy fogalmazott, hogy a polgári jog által tárgyalt vagyoni viszonyok köréből kizárta azokat a vagyoni viszonyokat, amelyek az államigazgatás körében kerülnek szabályozásra. Nem fejtette azonban ki, hogy a vagyoni viszonyok melyik csoportja tartozik a

polgári jogba és melyek az államigazgatási jogba. Felfogása ugyanakkor határozottan és nagyon élesen elítélte, „felszámolta" a gazdasági jog elméletét, mert téves az a gazdasági jogi felfogás, hogy az állam és a jog jellegénél fogva burzsoá kategória, és téves az is, hogy különféle rétegek léteznek a szocialista jogban, attól függően, hogy kik a jogviszony alanyai. A szocialista szervezetek egymás közötti kapcsolataira leszűkített gazdasági jogi elmélet nem tükrözi a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyokat.

Ez a felfogás lényegében a polgári jog tárgykörét nem határozta meg pontosan, csak arra utalt, hogy a vagyoni viszonyok egy része a polgári jogba tartozik. A végrehajtó, intézkedő tevékenység területére eső viszonyok viszont az államigazgatási jogba. Ugyanígy osztódnak a vagyoni és a szervezeti viszonyok is.[64]

Visinszkij normativista felfogása egészen a XX. kongresszusig (sőt, ezt követően is) uralkodó volt a szovjet jogtudományban. A normativizmus ugyanúgy elrugaszkodott a valóságtól, sőt egyes vonatkozásokban még jobban, mint a szovjet gazdasági jog művelői. Míg az utóbbiak makroviszonylatban tekintettek el a tényleges gyakorlattól, addig a normativizmus nagyban és kicsinyben egyaránt csak a jogi normát ismerte, vizsgálta, elemezte, s nem hagyta magát zavartatni a norma gyakorlatától. Ez a túlsúlyos mozzanat párosult az osztályharc éleződésének ideológiájával (amely nemzetközileg igaz, belsőleg akkor hamis volt), s egy sajátos dogmatizmust alakított ki a jogban, s a polgári jogban is.

Jóllehet a normativizmus határozottan elítélte a szovjet gazdasági jog elméletét, attól mégis átvette a jogalanyban gondolkodást. (Anélkül, hogy a jogalanyt mint tulajdonost ismerte volna el.) Ez a jogalanyi gondolkodás a jogalanyhoz az általa a jogban legfontosabbnak tartott magatartás vizsgálatát fűzte. Nem a viszonyokat vizsgálta, hanem a magatartásokat, a magatartást pedig a jogalanyiság határozta meg. Így a „felépítményt" vetítette vissza az „alapra", az okozatot tekintette oknak. Ez persze nem von le semmit abból az elvileg helyes felismerésből, hogy a jog (és a polgári jog is) elképzelhetetlen norma nélkül.

Ugyanakkor a civilisztika művelői arra törekedtek, hogy lehetőség szerint ezt a normativizmust — most eltekintve a normának, mint magatartást szabályozó jelenségnek a vitatásától — tartalommal töltsék meg. A törekvések elsősorban arra irányultak, hogy meghatározzák azoknak a vagyoni viszonyoknak a körét, amelyek a polgári jogba tartoznak. Ilyen körülmények között a megoldások többirányúak voltak. Egyesek a forgalom fogalmában próbálták a polgári jog tárgyát meghatározni, mások a forgalomban résztvevő személyek megegyezése alapján lebonyolódó forgalmat értették a polgári jog tárgya alatt, illetőleg a szerződés keletkezésére vezető legfontosabb, a szerződés alapján létrejövő vagyoni viszonyokat tartották polgári jogiaknak. Mások a tulajdoni viszonyokban, az egyéni tulajdon viszonyain, illetőleg a jogalanyok figyelembevételével kombinált felfogások felhasználásával (tulajdon, áruforgalom, igazgatás stb.), összehangolásával törekedtek a polgári jog tudományos megfogalmazására.[65]

Visinszkij tételeinek kifejtésével és konkretizálását követően 1954-től kezdődött a Szovjetunió polgári törvényhozása alapjairól szóló törvény kidolgozásának előkészítése. Ehhez ugyancsak többen a polgári jog tárgyáról, fogalmáról, tárgyköréről törekedtek más oldalról megközelíteni a kérdést. Így Mikolenko és Bratusz[66] a felek autonómiáját helyezték előtérbe — amelyet Venediktov bírált —, majd Dozorcev[67] is hasonló következtetésre jutott. Szerinte a vagyonok elkülönítő-

se a forgalomban a jelentős. Ugyanakkor Joffe szerint a vagyonelkülönítés eleme módszer jellegű és így a polgári jog tárgymeghatározását nem szolgálja, hiszen az nem alapulhat módszeren.[68] Gincburg a tulajdonosi magatartásban, Knapp pedig a tulajdonoskénti eljárásban látta a polgári jog tárgykörébe tartozó vagyoni viszonyok specifikumát.[69]

Valamennyi felfogás kisebb-nagyobb mértékben a vagyoni viszonyok jellegéből indul ki és a nem vagyoni viszonyokat csak akkor hozza kapcsolatba a vagyoni viszonyokkal és így véli a polgári jogba tartozónak, ha azok a vagyoni viszonyokkal összefüggnek. Így kisegítő jellegűvé válnak a személyi viszonyok polgári jogi szankcionálásának az útjai, de esetleg relatív önállósággal jelentkezik (Bratusz) a vagyoni viszonyokkal összefüggő nem vagyoni viszonyokhoz fűződő jogok védelme. Egészében mindig másodrendűvé és háttérbe szorulóvá válik ezeknél az elméleteknél a nem vagyoni viszonyok polgári jogi szabályozása a vagyoni viszonyokhoz képest.

b) A német gazdasági jog. A szovjet gazdasági jog, amely a 20—30-as években virágkorát élte, nem elszigetelt a Weimari Köztársaság gazdasági jogi elméletétől. Ez az összefüggés azonban csak annyit jelent, hogy mind a két nézet tudott egymásról.[70] A Weimari Köztársaság gazdasági jogának gazdasági-társadalmi osztálybázisa más volt, mint a szovjet gazdasági jogé. A Weimari Köztársaság gazdasági joga abból a monopolkapitalista gazdasági-társadalmi helyzetből indult ki, hogy az állam kénytelen beavatkozni a hajdan kizárólagosan magánautonómiára utalt magánjogba és ilyen módon a közjog-magánjog kettősége hármassággá válik. Kialakul a magánjognak, a gazdasági életnek egy olyan területe, ahol az állam alapvetően beavatkozik a gazdasági viszonyokba és ezek a beavatkozási rendelkezések a világválság hatására még csak erősödnek. A monopolkapitalista gazdaság válsága, amely a Weimari Köztársaságban az elvesztett első világháborút követően fokozottabban és korábban már éreztette hatását, alapvetően, feltételeire nézve eltérő a szovjet gazdasági jogtól.[71]

A Weimari Köztársaság német gazdasági jogászai közül igen sokan a nemzeti szocialista Reich hűséges kiszolgáltatóivá váltak. A német fasizmus — az őt támogató és uralomra segítő monopoltőkére támaszkodva — átalakította ezt a gazdasági jogot, s beillesztette az NSDAP ideológiai fegyvertárába.[72]

c) Magyar nézetek (1946—1951).— A magyar szocialista polgári jog fejlődése csak a felszabadulást követően vált lehetővé. Így 1945 után merült fel egyáltalán annak a lehetősége, hogy szocialista polgári jogról beszéljünk. A felszabadulást követően a magyar jogban azoknak a társadalmi viszonyoknak a szabályozása, amelyek a jelenlegi polgári jog körébe tartoznak, túlnyomó részben a magánjog, és kisebb részben a kereskedelmi jog körébe tartoztak. Ezen a felszabadulás ténye nem változtatott. Ugyanakkor ez a magánjog magában foglalta az 50-es évek fordulóján önállóvá vált családi jogot és a munkajogot is.

Az első államosításokat, az állami kezelésbe vételt követően Magyarországon is kialakult a *magyar gazdasági jog* elmélete.[73] Ilyen értelemben a jog újabb megkettőződésével állunk szemben. (Előzőleg: magánjog — kereskedelmi jog, most magánjog (vagy polgári jog) — gazdasági jog; és esetleg kereskedelmi jog is.)[74] Ez a magyar gazdasági jogi elmélet a jogtudomány szocialista irányba fordulásának a kezdeti terméke. Alapja, tartalma lényegében a tisztázatlan nézetek halmazából állt, amelyek arra törekedtek, hogy önálló jogágazat keretében összefoglalják a társadalmi gazdálkodásra vonatkozó szabályokat. Hódító jogágazatként lépett fel és kiszorította a gazdasági jogból az egyént, alapvetően fölé- és alárendeltségi viszonyok szabályozásában merült ki. Alapja egyrészt az, hogy a magyar gazdasági jog művelői ismerték a Weimari Köztársaság gazdasági jogát, azaz az állam beavatkozásán alapuló gazdasági jogot, másrészt nem ismer-

ték azt a szovjet gazdasági jogot, amely előzőleg bírálatban részesült. Ugyanakkor ezek a felfogások szocialista megoldásra törekedtek — hiányos marxista vértezetben.

A magyar gazdasági jog elmélete a kevéssé képzett marxista ismeretek alapján nem tudott másra támaszkodni, mint arra, amelyet még a felszabadulás előtti időből örökölt. Sajátos módon az 1946—47-től 1950-ig élt magyar[75] gazdasági jogi elmélet ugyan el tudta fogadni az állami beavatkozás weimari koncepcióját (művelői legnagyobbrészt a Szladits-iskola fiatalabb tagjaiból kerültek ki, akik számára még politikailag elfogadható volt a Weimari Köztársaság nem fasiszta beállítottsága) és ez a liberálkapitalista szemlélet — szocialista ideológiája mellett is — minden olyan területét a gazdaságnak, amely az állami beavatkozás folytán a szocialista fejlődés útjára lépés előszelét jelentette, a gazdasági jogba sorolta.

Gyakorlatilag ez a felfogás a későbbi földjog, szövetkezeti jog, a hitelpolitika, az új nemzeti és községi vállalatok, majd együttesen állami vállalatok belső és egymás közti viszonyait és az ide tartozó hitel- és devizagazdálkodást is a gazdasági jogba sorolta. Kiterjesztette a hajdan volt civilisztika körét is. Ide tartozónak vélte az állami gazdálkodás (nemzeti vállalat, községi vállalat, vagy együttesen állami vállalat) belső-külső viszonyait, az új földjogi szabályozást, a kezdődő szövetkezetesítést, a hitelviszonyokat és devizagazdálkodást, valamint mindezeknek a gazdálkodó szervezeteknek a munkajogviszonyait is. Ilyen körülmények között kiterjesztette a hajdan volt magánjog és kereskedelmi jog területét és gyakorlatilag a magánjog körére az maradt, ami nem az állami befolyás alá eső terület — ennyiben hasonlított a Weimari Köztársaság gazdasági jogára.

Annyiban viszont az új irányába tolódott el, hogy 1948-at, a fordulat évét követően már tudatosan a szocialista fejlődés irányába ható irányzatként jelentkeztek a gazdasági jog hívei.

Sajátos fordulópontot jelent 1950 a magyar civilisztika történetében. A gazdasági jog elleni vita lezárásával egyidőben, a hajdan volt magánjog és kereskedelmi jog helyébe a *polgári jog* elnevezés lép.[76] A polgári jog elnevezéssel a civilisztika művelői az ismét egységesítendő jogterülettel azt kívánták kifejezni, hogy ez a jogterület alapvetően más, mint a burzsoá jogrendszerek magánjoga.

d) Az új gazdasági jog. Az SZKP XX. Kongresszusát követően a szocialista jogtudomány mindinkább felülvizsgálta azokat a normativista nézeteket, amelyek a személyi kultusz idejében uralkodtak. Ennek során nemcsak az állam- és jogelmélet művelői vizsgálták felül Visinszkij voluntarista felfogását, normativizmusát, hanem a jogrendszer tagozódásával kapcsolatosan kifejlődött nézetek — vagy csak azok — is felülvizsgálatra kerültek.[77]

Ennek a felülvizsgálatnak a során minden szocialista országban gyakorlatilag többágúvá vált a polgári jog tárgyköréről vallott nézeteknek a köre. Hazánkban megmaradt, elmélyült, megalapozottabbá vált az a közvetlen tükröződési elmélet, amely a polgári jogot az áruviszonyok jogának tartja és csak az áruviszonyok körébe tartozó vagyoni viszonyokhoz szorosan kapcsolódó nem vagyoni (személyi) viszonyokat sorolta a polgári jog tárgyához. A módszer kérdésében is az áruviszony elmélet álláspontja továbbra is egyértelműen fennmaradt.

A fejlődés során 1956 augusztusától kezdődően kialakult a jogtudományban a *„modern" gazdasági jog* elmélete.[78] Ez a gazdasági jog alapvetően eltért a korábbi szovjet gazdasági jogtól. A Szovjetunióban a gazdasági jog első hullámai idején a hadikommunizmus direkt gazdasági mechanizmusával ütközött a NEP áruterjesztése, az állam gyors elhalásának az illúziójával a szocializmus egy országban való hosszú távú építésének valósága. Ezek vezettek arra a felfogásra, amely szerint az állami szektor gazdasági joga szocialista jellegű és valójában már úgyszólván „nem jog", hanem a dolgok, folyamatok szervezése és igazgatása, a polgári jog viszont valódi jog, burzsoá maradvány, amelynek napjai meg vannak számlálva. Az új gazdasági jogi koncepciók a jog gazdasági meghatározottságának és szolgálati szerepének sajátos értelmezésén alapulnak: a gazdasági tevékenység valamely sémáját teszik meg a jog gerincévé, a gazdaság intézményeihez közvetlenül rendelik hozzá a jogtételeket.

Ez az új gazdasági jogi elmélet, amely a szocialista tulajdon- és csereviszonyok jogi szabályozásának a korábbi kettéválasztását viszi végbe, ugyanolyan mértékben a *közvetlen tükröződés* — s ugyanakkor a jog megkettőződésének — terméke, csak eltérő módon, mint a polgári jog egységére vonatkozó közvetlen tükröződés elmélet. E szerint ugyanis az alapvető a tulajdoni viszonyoknak az állami, társadalmi tulajdonon alapuló meghatározó szerepe, ennek következtében a tulajdon és az igazgatás különválasztását meg kell szüntetni és a társadalmi tulajdon s az ezen alapuló szerződési rendszer, fuvarozás, bank, hitelviszonyok, biztosítás stb. alkotják azt a területet, amely a gazdasági joghoz tartozik. Az új gazdasági jogi elmélet maga is többágúvá válik. Elméletileg a gazdasági jogba sorolt jogterületeknek nincs belső, csak külső komplexitása.[79] Eltér ettől az olyan megoldás, ahol kodifikálják a gazdasági jogot.

A gazdasági jog mellett vagy alatt alakul ki a földjog, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, a külkereskedelmi jog és a polgári jog, amelybe olyan jogviszonyok szabályozása került, ahol az állampolgár mint a személyi tulajdonjog hordozója vesz részt. Ennek a felfogásnak a Szovjetunióban (Laptyev,[80] Pavlov) széles körű irodalmi kifejtésére is sor került. Kodifikációs megvalósulása jött létre a csehszlovák jogban, ahol külön gazdasági törvénykönyv és külön polgári törvénykönyv született (1964), és az NDK-ban, ahol az 1975-ben hozott Zivilgesetzbuch leválasztja a gazdasági jogot a polgári jogról.

Ez a modern gazdasági jogi elmélet ugyanolyan mértékben a közvetlen tükröződésre alapít, mint az áruviszony polgári jogi elmélete. A modern gazdasági jog ugyanis nem a társadalmi viszonyok széles körében jelentkező, különböző gazdasági formációk megnyilvánulásának egységeként kezeli a polgári jogot, mint a közvetlen tükröződés Világhy-féle felfogása, hanem egy olyan kategóriaként, amelyben a ténylegesen meghatározó tulajdoni viszonyok közül a népgazdaság szocialista fejlődésében döntő szerephez jutó társadalmi tulajdon szabályozását ragadja ki a maga környezetéből, és az ehhez kapcsolódó bármilyen módszerű szabályozást ide csatolva, alakítja ki a gazdasági jogot. Ami ezen túlesik, tehát nem a társadalmi tulajdonhoz kapcsolódó tulajdoni, csere, igazgatási, pénzügyi, fuvarozási, bank stb. viszony, az vagy a gazdálkodó szervezetek jogkörébe kerül

mint mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, esetleg a munkajog egy része, vagy a földjog körébe mint nyilvántartási jog. A maradék, amikor az állampolgár és a gazdálkodó szervezetek közötti viszonyokról van szó, kerül a polgári jogba.

Ez a *maradék elmélet*, amely lényegében a gazdasági szervezetek jelentőségét hangsúlyozza, annyiban helytálló, hogy a gyakorlat szempontjából valóban még a 60-as években is jelentős különállás jelentkezett a társadalmi tulajdonnal gazdálkodó szervezetek jogállása és egymás közötti viszonya szempontjából. Jogállásukat meghatározta az államhoz fűződő viszonyuk, belső helyzetük, tulajdonosi vagy kvázi tulajdonosi helyzetük és egymás közötti viszonyaikat is a direkt szabályozás rendelkezései határozták meg. Ezzel szemben a döntő a modern gazdasági jogi elméletnél is az, hogy gyakorlati szempontokat tesz elméleti meghatározó elvvé. Az a rendkívüli jelentős gyakorlati szükségesség, hogy bizonyos területek összefoglaló joganyaga a felhasználás céljából egységként kerüljön kezelésre, korántsem indokolja annak az elméleti egységnek a meglétét, hogy az ilyen módon a használhatóság szempontjából egységbe kerülő joganyag már elméletileg is a jogrendszer tagolásának egy önálló területét fogja meghatározni. Hiányzik a belső komplexitás. Ez pragmatizmus.

A gazdasági jog elmélete különböző praktikus szempontokból magyar viszonylatban is jelentkezett,[81] elismerésére annyiban került sor, hogy a külső és belső komplexitás kényszerű szempontjait figyelembe véve a gyakorlat felhasznál olyan jogi gyűjteményeket, amelyek az összefüggéseket azonnal és kézzelfoghatóan rendszerben adják. Ez önmagában nem jogágazatalakító, illetőleg nem olyan jogterületet egységesítő elv, amelyet fel lehetne használni. Természetes, hogy a gazdaság változó igazgatási rendszere és az ezzel együttjáróan a gazdaság alanyainak, a tulajdonosi helyzetben lévő személyeknek, a tudatviszonyoknak és a gazdasági szerkezetnek a változása befolyással lehet arra a körre, amely tágítja vagy szélesíti az adott jogterületet.

Külön kérdés a gazdaság és a jog egymáshoz való viszonya. Ezt a későbbiek során törekszem kifejteni.

e) A legújabb „gazdasági jog". A budapesti és a pécsi egyetemi közgazdász oktatásban kerül felhasználásra *Sárközy* Tamás és *Tamás* Lajos szerkesztésében (s részben megírtan) A gazdaság jogi alapjai I—II. c. tankönyv, hogy „a közgazdásznak az egyetemi jogi oktatás arra adjon alapokat, hogy megérezze, lehet-e az adott problémának jogi aspektusa is...",[82] azzal a reménnyel, hogy „talán egyszer jogi egyetemi tankönyvként" is oktatásra kerül a gazdasági jog.[83]

Ez a legújabb felfogás — felhasználva Alekszandrov tanait — a gazdasági jogot olyan másodlagos, keresztülfekvő jogágnak (jogterületnek) tartja, amely a gazdaságirányítási jog és a vállalati jog együttesét fogja át.[84]

Ez a felfogás alany-(szervezet-)centrikus szemléletből indul ki. Így a „viszony" másodlagossá válik, hiszen a gazdaságirányítási jog vertikális, a vállalati státus elszigetelt szervezet, de a vállalat vertikálisan kapcsolódik a gazdaságirányításhoz, horizontálisan vesz részt a piaci viszonyokban, s belső mechanizmusa egy sajátos vertikális — horizontális viszony-típust jelenit meg. Egységes viszony-szemlélet

helyett heterogén viszonyok gyűjtőköre lesz ez az új gazdasági jog, mindent a szervezet oldaláról vizsgálva.

Egy ilyen felfogás a korábbi vagyonjogi „megkettőződés" (magánjog-kereskedelmi jog) helyett a még korábbi többszörözésre alapít. A kapitalizmust megelőző ázsiai termelési mód, a rabszolgatartó és a hűbéri társadalom is ilyen módon tagolja jogát. A nyílt osztály- (rendi) társadalomban az ember (az alany) *osztály-* (rendi) *státusa* határozza meg helyzetét. Ez a tulajdonosi helyzet, amely egyszerre magánjogi és közjogi, teszi különneművé — a résztvevő alanyoktól függően — az egyes jogviszonyokat. Tehát nem a viszonyból fakad az alany jogi helyzete, hanem az alany hovatartozása határozza meg a viszonyt. Csak az áruviszonyok fejlődése hozza felszínre a horizontális viszonyokat, ahol már közömbössé válik (a felszínen) a jogalanyok hovatartozása.[85]

A nagy októberi szocialista forradalmat követő időszaknak a jogot elutasító, majd a kétszektoros jogot hirdető, majd gazdasági jogi nézeteinek uralmát felváltja a direkt tervgazdálkodás tervutasításos mechanizmusa és a normativizmus uralma. Az előzmények szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, hogy a forradalom egy félfeudális-kapitalista országban győz, amely sok vonatkozásban őriz még az ázsiai termelési módbéli maradványokat. Emelett a gyors megváltás illúziója igen jelentős.

Ez a gazdasági jogi szemlélet, szervezet-centrikussága következtében csak másodlagosan — a szervezeten keresztül — ismeri az embert, mint jogalanyt. Miután nem viszony-centrikus, idegen tőle, hogy „...saját létmódja létszerűen elkerülhetetlen másértvaló létében".[86] A gazdaságirányítás jogára szűkíti le a népgazdaság egészének, közvetlen és közvetett irányításának és befolyásolásának a területét. Megújítás helyett ez a nyílt alanycentrikusság visszalépést jelent a polgári forradalom előtti joghoz. „... az átszervezés nem vezet feltétlenül az irányítás jelentős módosításához, és a reformkoncepciónak nem feltétlenül szerves része a szervezeti keretek felülvizsgálata. *A szervezeti változtatás azonban önmagában* is ... *elősegítheti a reform bevezetését*..."[87]

3. *Az áruviszony-elmélet.* Az 1950-es évek elején a polgári jog alatt még alig valamivel többet különböztettek meg a civilisztika művelői a tudományban, mint a megelőző időszakban. Az új tendenciák kialakítása 1953-tól kezdődött. Ekkor — bár már ismerve Visinszkij normativizmusát — mégis a vagyoni viszonyok tartalmi kitöltésének az igényével jelentkeztek azok az elméletek, amelyeket a politikai gazdaságtan kategóriáinak *közvetlen jogi tükröződéseként* jelentkező polgári jogként jelölhetünk. Elsősorban különbséget tettek a polgári jog tárgya és módszere között. A tárgy meghatározásánál ezek a nézetek a vagyoni viszonyok megfogalmazására a politikai gazdaságtan kategóriából indultak ki.

Az első ilyen megközelítés sajátos módon az egyszerű tükröződésen alapult.[88] Marx: Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához c. munkájából kiindulva helyesen hivatkoztak arra, hogy „Életük társadalmi termelésében, az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a

reális alapot, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg." „. . . a jogi viszonyok és az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem . . . az anyagi életviszonyokban gyökereznek."[89]

Az akkoriban megjelent Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. munkája a politikai gazdaságtan tárgyát úgy határozta meg,[90] hogy az az emberek termelési és gazdasági viszonyai. „Ide tartoznak: *a)* a termelési eszközök tulajdonformái; *b)* a különböző társadalmi csoportok ebből következő helyzete a termelésben, . . . *c)* s a termékek elosztásának teljes mértékben az előbbiektől függő formái." A közvetlen tükröződés elmélete ebből azt vezette le, hogy a három csoport közül kettő: a termelési eszközök tulajdonformái és a termékek elosztásának formái nagyjából megadják azokat a termelési, vagyoni viszonyokat, amelyek a polgári jogban szabályozásra kerülnek.[91]

Körülbelül ezzel egy időben a megfogalmazás[92] tovább is ment, mert a termelés, az elosztás, a csere (forgalom) és a fogyasztás kategóriáiból emelte ki a leglényegesebb és a polgári jog számára felhasználható elemeket. Ebben az egységben a termelés az átfogó mozzanat. „Mindig a termelésből indul ki újból az a folyamat, amely az elosztáson és a cserén keresztül végül is a fogyasztáshoz vezet, s ezáltal újból termeléssé válik. . . . A polgári jog tárgyai körébe elsősorban a termelés viszonyai tartoznak." De „a polgári jog tárgyköre nem fogja át a termelés viszonyainak egészét", hanem „csak a termelési viszonyok alapvető oldala, elsődleges mozzanata . . . a tulajdoni viszonyok" tartoznak ide.[93] Ezen túlmenően idetartozónak véli az elmélet kifejtője és megalapozója *Világhy* a csere viszonyait is,[94] amely végső fokon mindig tevékenységeknek és képességeknek a cseréje. A csere természetesen viszonylagos önállósággal is jelentkezik a termelési viszonyok mellett. Ezeknek a viszonyoknak pedig — ahogy azt Világhy meghatározta — a közös jellemző sajátossága, hogy „valamennyien többé-kevésbé *áruviszonyok*". Ebből pedig következik az, hogy az áruviszonyok sajátosságainak meg kell lenniük a polgári jog által szabályozott társadalmi viszonyokban. Ezek a sajátosságok: az elkülönültség, az összekapcsolódás és az értékelés.[95] Mindez azonban csak a polgári jog tárgyának vagyoni részeire ad választ. A személyi, nem vagyoni viszonyok annyiban tartoznak a polgári jogba, amennyiben a vagyoni viszonyokkal összefüggnek.[96]

A polgári jog fogalma azonban nem önmagában, tárgyánál fogva határozható meg, hanem ehhez — Világhy szerint — szükséges a módszer is. A polgári jogi szabályozás módszere — Világhy felfogása szerint — az árusajátosságoknak megfelelően alakult ki és lényegét tekintve nem más, mint az áruforma bizonyos elemeinek elvont tükröződése a jogban. Jogilag ez két sajátosságot mutat: az egyenjogúságot (egyik fél sincs jogosítva közvetlenül és saját személyében kényszeríteni a másik felet) és a mellérendeltséget (egyik fél sincs a másik fölé rendelve).[97] A módszer beemelése a tárgy mellé, lehetővé tette — egy normativista felfogás alapján — a vagyoni viszonyok körében az államigazgatási jogtól való határozottabb elhatárolást.

Világhy felfogása nemcsak a vagyoni viszonyokra adott világos választ, hanem a nemvagyoni viszonyokat is érintette, továbbá kiterjesztően érintette a vagyoni viszonyoknak a körét is. Vagyoniak ugyanis nem csak a tulajdoni és a csere viszonyai, hanem azok a vagyoni viszonyok is, amelyek a vagyoni felelősségnél, illetőleg bizonyos esetekben mint elosztási viszonyok a szellemi alkotások jogi védelménél jelentkeznek.[98]

Ebből következik Világhynak a polgári jog fogalmáról adott meghatározása: „A magyar polgári jog a Magyar Népköztársaság szocialista jellegű jogrendszerének az az ágazata, amely a Magyarországon fennálló vagyoni, különösen tulajdoni és csereviszonyokat, valamint a vagyoni viszonyokkal összefüggő egyes nemvagyoni (személyi) viszonyokat az áruforma tükröződésének megfelelő módon szabályozza."[99]

Világhy áruviszony elméletét a későbbiek során formailag módosította, amikor úgy fejezte ki, hogy „a polgári jog a szocialista körülmények között létező, tehát alapjában a társadalmi tulajdonon alapuló áru- és pénzviszonyokat, továbbá az áru- és pénzviszonyokkal elválaszthatatlanul összefüggő nem áru jellegű társadalmi viszonyokat szabályozza az áruformára jellemző módszerrel".[100]

Ez a felfogás a jogrendszer tagozódására elfogadja, hogy a jogágakra tagolás elvileg két fő kritériumon alapul: a szabályozás tárgyán és módszerén. A két kritérium nem egyenértékű, mert elsődleges: a végső fokon meghatározó jelentőségű szabályozás tárgya, azaz a gazdasági-társadalmi viszonyok, amelyeket a jogrendszer az adott jogágazat keretében szabályoz. Ezek pedig végső fokon a társadalmi tulajdonon alapuló áru- és pénzviszonyokban fogalmazhatók meg.

Sárándi[101] az áruviszony közvetlen tükröződésének elméletét tartja helyesnek, de a nem vagyoni viszonyokat száműzi a polgári jogból. Nézete szerint: „a magyar polgári jog a szocialista jogrendszernek az az ágazata, amely az egymás mellé rendelt, egyenjogú, különböző vagyoni érdekeket képviselő felek közötti vagyoni viszonyokat a vagyoni helytállásra késztetés és az anyagi felelősség módszerével szabályozza."[102] Ez a felfogás — az árutulajdonra korlátozáson túl — először veti fel fogalmi elemként a vagyoni helytállásra késztetést és az anyagi felelősséget. Felfogása azért is vitatható, mert a szocialista jog a nem szankcionált jogi normát (lex imperfecta) nem ismeri. A vagyoni helytállás és az anyagi felelősség pedig a kollektíván belüli jogviszonyoknak is sajátja, legfeljebb mértékében tér el a dolgozó oldaláról a polgári jogitól.

4. *A struktúraelmélet.* Minden eddig ismertetett felfogás a politikai gazdaságtan kategóriájának bevallott vagy be nem vallott közvetlen jogi tükröződésére épült. Ehhez bizonyos körülmények között az első szovjet gazdasági jognál is hozzájárult természetesen a hadikommunizmus gazdasági mechanizmusa és a NEP árutermelésének összeütközése, az állam gyors elhalásának illúziója stb. is.

Ugyanakkor éppen ezek a közvetlen tükröződések minden egymás közötti vita ellenére egyaránt determinálták a gazdasági jogi szabályozás megkettőződéseinek elméletét (gazdasági jog és polgári jog egymás mellett) és a polgári jog egységes, áruviszonyokra telepített felfogását. Mindkettő ugyanis politikai gazdaságtani kategóriákból, illetőleg azok ilyen vagy olyan mértékű társadalmi tükröződéséből

indult ki. Kérdéses azonban és ezt a kérdést *Eörsi* tette fel 1962-ben, hogy megállapítható-e a jogban a politikai gazdaságtan kategóriáinak a közvetlen tükröződése?[103] Vizsgálódása abból indult ki, hogy a polgári jog körébe tartozó vagyoni viszonyok szabályozását *nem közvetlenül* a politikai gazdaságtan kategóriái döntik el. A polgári jog sokkal összetettebb jogterület semhogy egyetlen politikai gazdaságtani kategória segítségével megalapozható volna. Az e körbe tartozó személyi és vagyoni viszonyok közös vonása az emberek és szervezetek közötti társadalmi viszony *struktúra típusa*. Más kérdés az, hogy a struktúra végső fokon történelmileg a magántulajdonnak és az áruviszonynak köszönheti a létét, és az is, hogy e struktúra mögött ma is széles körben ott van az áruviszony és az értéktörvény.

Nem tagadva, de mégis továbbfejlesztve dolgozta ki *Eörsi* Gyula a polgári jog tárgyköréről és a gazdasági-társadalmi viszonyok jogi tükröződéséről addig vallott nézeteit 1962-ben,[104] majd ezt követően.[105] Felfogása abból indult ki, hogy a közvetlen tükröződés rendkívül nehezen végigvihető a jogi jelenségek világában. „... a tételesjogi tevékenység specifikusan jogi elemét, a tág értelemben vett jogi dogmatikával való foglalkozást a társadalmi tények, célok, valamint a jog társadalmi hatása határozza meg: a jognak a gazdasági alaphoz és az ezáltal meghatározott társadalmi jelenségekhez való viszonya."[106] Ebből következik az is, hogy a jog területén a jogpolitikai célkitűzésekkel összhangban igen jelentős szerepet töltenek be a *szerkezeti* és *funkcionális* egységek.

A társadalom magasabb fokú szervezettsége bizonyos kollektívák kialakulásával, megszilárdulásával, fejlődésével jár együtt. Már a korábbi társadalmakban is találkoztunk ilyen kollektívákkal, hiszen meghatározott társadalmi fejlődésnek meghatározott időszakában ilyenként jelentkezik a család és ilyenként jelentkezett a feudális társadalom naturál gazdálkodását folytató tulajdonközösség is. A modern társadalomban elsősorban nem a termelői oldalát elvesztett vagy csak kis részben fenntartott család — amely ma már nagyobb részt fogyasztó-közösség —, hanem a termelői kollektíva alakít ki olyan kapcsolatokat, amelyek sajátossá teszik, sajátos formában fejezik ki a gazdasági-társadalmi viszonyok közösségen belüli tükröződését. A különböző, jogi szempontból lényeges *kollektíva típusok* egyben alkalmasak arra is, hogy jogágazati határokat is alakítsanak ki. Így alakult ki a munkajog, a termelőszövetkezeti jog, a családi jog, mint egy-egy sajátos kollektíva típus viszonyainak a szabályozása. Bizonyos értelemben az állammá szerveződött összkollektíva jogágazatként jelentkezik az államjog és az államigazgatási jog.

Vannak ugyanakkor olyan társadalmi viszonyok, amelyekben a jogalanyok nem egy meghatározott kollektíva viszonyában jelentkeznek, hanem mint *elkülönült, viszonylag független* és önálló alanyok lépnek egymással jogi kapcsolatba. Ezzel a helyzettel állunk szemben a polgári jogban. Ez egymagában nem egyedüli és kizárólagos megoldási alapja a jogrendszer tagolásának. De hozzájárul ahhoz, hogy komplex módon vizsgáljuk a jogterületek, a jogágazatok egymáshoz való viszonyát. „A komplexitás jelensége azt jelenti, hogy a jog a gazdaság és a társadalom más jelenségeivel kölcsönhatásban jön létre, alakul és fejti ki hatását

(*külső* komplexitás), illetve, hogy a jogon belül az egyes jogágazatok együtthatva, kölcsönhatásban fejtik ki hatásukat, bizonyos területeken jobban, másutt kevésbé összefonódva, de relatív önállóságukat el nem vesztve (*belső* komplexitás)."[107]

Ez a szociológiai módszer figyelmeztet arra, hogy a társadalomban élő ember és annak szervezetei különböző struktúrákban — és e struktúrák tagjaiként — lépnek kapcsolatba egymással. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyrészt a gazdasági-társadalmi viszonyok, a politikai gazdaságtan alapformációi nem tükröződnek közvetlenül és egyértelműen a jogban, másrészt arra is, hogy a közvetítő tényezők viszonylatában olyan szociológiai jelenségeket is figyelembe kell venni, amelyek az adott időszak gazdasági-társadalmi viszonyaiból magyarázhatók és nem közvetlenül a gazdasági alapból. Ebből következik a szociológiai fejtegetés eredménye, amely a vagyoni viszonyok területén elsősorban a kollektíva, illetve autonóm struktúra alapján határolja el egymástól azokat a vagyoni viszonyokat, amelyeket a polgári jog közvetlen tükröződését valló nézetek egészükben a polgári jogba sorolnak. (Az áruviszony közvetlen tükröződését valló nézet a kollektíva struktúrát ugyan nem, de annak szövetkezeti jogi megnyilvánulását is a jog megkettőződésének tartja.)[108]

Az *autonóm struktúrát* — tehát a nem kollektíva szerkezetű és annak belső viszonyaira vonatkozó területet — az jellemzi, hogy a benne szereplő jogalanyok, személyek egymástól *szervezetileg függetlenek*. Ennek a szervezeti függetlenségnek a következménye, hogy a jogaik elvileg egyenlőek, tehát egymásnak mellérendeltek, és önállóan tevékenykedve alakítják viszonyaikat. Ezekben a jogviszonyokban határozott szerephez jut az *érdekelkülönültség*, amely az állami szocialista tulajdonjog kivételével minden esetben a tulajdonjog lényeges eleme. Az elkülönült érdekek egymástól való szervezeti függetlensége, az elkülönültség lehetővé teszi ezeknek a szervezeti egységeknek az egymással való kapcsolatteremtését. A kapcsolatok, az *összekapcsolódás*, az érdekpozíciók alapján a legtöbb esetben áruviszonyok formájában jelennek meg.[109]

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a szociológiai vizsgálat alapján azt, hogy a gazdasági kategóriák az adott gazdasági struktúrákon keresztül hogyan jelentkeznek a jogban, az nagymértékben függ az *állami befolyástól*. Attól, hogy az állam hogyan viszonyul ahhoz a gazdasághoz és ahhoz a gazdasági-társadalmi szervezettséghez, amelyet jogilag szabályoz. Ez a viszonyulás, az állami befolyás jelentősége a polgári jog egész területén érvényesül. Jogpolitikai, gazdaságpolitikai, társadalompolitikai elvek meghatározott körben jogi formaként jelentkeznek, amennyiben alkalmasak a jogi szabályozás megfogalmazására. Másik oldalról viszont az állami befolyás jelentkezik a polgári jog módszerét kialakító formában úgy is, hogy a szervezeti struktúra mellett milyen *gazdaság-irányítási* rendszerrel dolgozik az adott szocialista társadalom.

Ebből következik a szociológiai struktúraelméletnek a polgári jogra vonatkozó megfogalmazása. Ennek értelmében a polgári jog azokat az autonóm struktúrájú személyi és vagyoni viszonyokat szabályozza, amelyekben *„a)* szabályozza az elkülönült vagyonok egymástól jogilag független (mellérendelt), de együttműködésre köteles alanyainak a viszonyait, *b)* ezek a viszonyok az állam

által a társadalmi érdek szolgálatában különböző módon és fokban befolyásolt vagyoni viszonyok, amelyekben sok területen több-kevesebb intenzitással megtalálható az áruelem, a saját érdek, az önálló tevékenységi kör, amely főként a rendeltetésszerű szabad felhasználás és rendelkezés biztosításában nyilvánul meg, *c)* a polgári jogi szabályozás rendeltetése, hogy az előbbiek formájában hozzájáruljon a termelés és a szükségletkielégítés szervezéséhez (külső hatás), valamint a tág értelemben vett anyagi ösztönzés révén a társadalom neveléséhez (belső hatás), *d)* a személyhez fűződő jogok területén a polgári jog kisegítő védelmet nyújt büntetőjogi szankció igényének szintjét el nem érő esetekben, és ennek során vagyoni eszközöktől független módon fejti ki nevelő hatását".[110]

A struktúraelmélet azzal a szociológiai felismeréssel egészíti ki az áruviszonyok közvetlen tükröződését, hogy egy jogviszony polgári jogi vagy nem polgári jogi jellege attól függ, hogy a szűkebb vagy tágabb szervezet, „kollektíva" tagjaként vagy mint tulajdonos lép az adott vagyoni vagy nem vagyoni jogviszonyba az a jogalany, akire a szabályozás illik. Ez a felfogás gyakorlatilag figyelembe veszi a jogi szabályozás nem közvetlenül tükröző, hanem viszonylagos önálló jellegét, ebből következően az egyneműsítő gondolati rendszert, és ennek hatására jelentőséghez juttatja az érdekeket, a tevékenységet, az ösztönzést és mindenekelőtt az állami befolyásnak a visszaható szerepét a gazdasági-társadalmi viszonyokra.

A szociológiai alapú[111] struktúraelmélet abból indul ki, hogy a polgári jog az *autonóm struktúrájú* személyi és vagyoni viszonyokat szabályozza. Az elkülönült vagyonok jogi függetlensége egyrészt kifejezi, hogy bizonyos körben tulajdonosok az elkülönült jogalanyok, másrészt tulajdonosokként lépnek fel egymással szemben (pl. állami vállalat). Az elkülönült vagyonok nem egymástól elszigeteltek, az együttműködés kötelességként jelentkezik az összekapcsoltságban. Annyival is kiegészíti a közvetlen tükröződés elméletét, hogy az elkülönülést tartalmilag tölti meg a tulajdonosi vagy tulajdonoskénti fellépés lehetőségével — az állami meghatározástól függően. Az összekapcsolódás az együttműködés kötelezettségében válik tartalmassá. Nem tartja feltétlenül irányadónak az értékmozzanatot. Az értékmozzanat (mint csereérték) az áruviszonyok következetes érvényesülését igényelné a polgári jogviszonyokban. Igaz, hogy a polgári jog vagyoni jogviszonyai jelentős részben áruviszonyok, illetőleg áruformát kifejező viszonyok, de nem jelenti azt, hogy minden esetben áruviszonyokként jelentkeznek. Így kevéssé jelentkezhet áruviszonyként, az áruviszony közvetlen leképződéseként a földhasználat, illetőleg a tartós földhasználat, a túlélő házastárs meg nem váltott özvegyi haszonélvezete stb.

Az *állami befolyás* a polgári jogviszonyok területén a társadalmi érdek szolgálatában különböző módon és különböző fokban befolyásolja a vagyoni viszonyokat. A különböző módon és a különböző fokban való befolyásoltság egyúttal kifejezésre kívánja juttatni, hogy a szocialista fejlődés különböző szakaszaiban az állami gazdaságirányítás közvetlen, direkt vagy közvetett, indirekt módszere lépett túlnyomórészt előtérbe.[112] Mindkettő lehetősége a polgári jogban fennáll, mindkettő létezett illetőleg létezik a magyar és más szocialista országok fejlődésében, s közöttük számos átmenet is létrejött.

Ez azzal a különbséggel jár, hogy a direkt irányítás mozzanatai körében nagyobb lehetőség van a gazdasági jog útján történő megkettőződésre, míg az indirekt irányítás mellett a társadalmi tulajdonban álló gazdálkodó szervek egymás közötti viszonyai és a magánszemélyek egymás közötti viszonyai közötti eltérések *más síkban* jutnak szerephez. A különböző módon és fokban befolyásolt vagyoni viszonyok egyúttal kifejezésre kívánják juttatni azt is, hogy a polgári jog területére eső társadalmi viszonyok egyes esetekben jelentős mértékben és mélységben befolyásoltak (pl. a gazdálkodó szervek vagyoni viszonyai), ugyanakkor más esetekben ez a befolyásolás széles körben ad lehetőséget arra, hogy a jogviszonyok alanyai maguk alakítsák ki a saját vagyoni viszonyaikat.

A struktúraelmélet elismeri, hogy sok területen, több-kevesebb intenzitással megtalálható az *áruelem*. A jogviszonyok jelentős részében áruviszonyokként állnak előttünk, azonban ezek az áruviszonyok nem kizárólagosak.

Az áruviszony elmélet kevésbé hangsúlyozta az *érdekviszonyok* jelentőségét.[113] A szociológiai felfogás az állami befolyás szempontjából jelentősnek tartja az áruelem mellett a saját érdeket és az önálló tevékenységi kört is, amelyet főként a rendeltetésszerű szabad felhasználás, a rendelkezés biztosításában megnyilvánuló jogosultság, illetőleg kötelezettség lehetőségében lát. Kétségtelen, hogy a tevékenységi kör már utal arra a mozgásra, amely a polgári jogi jogviszonyok jellemző sajátossága. A struktúraelmélet szerint az érdek, a saját érdek csak olyan értelemben jut szerephez, amennyiben nem ütközik a társadalmi érdekkel, illetőleg az érdekösszeütközések esetén a megoldás módja a polgári jog adott fejlődési szakaszának, a gazdasági-társadalmi rend fejlődési szakaszának megfelelően juthat szerephez.

A polgári jogi szabályozás jellemző sajátossága az is, amely az állami befolyásolás következtében megnyilvánuló tendenciaként az előbbiekben vázolt áruelem elismerése, a saját érdek, az önálló tevékenységi kör lehetővé tétele mellett megkívánja, hogy ezek az elemek hozzájáruljanak a termelés és a szükséglet kielégítésének szervezéséhez, illetőleg az állam maga gondoskodik arról. A szükségletkielégítés szervezése, megvalósítása, a termelés szolgálata: külső hatás, a komplex felfogás szerint, ugyanakkor tág értelemben, az anyagi ösztönzés révén a társadalom nevelését (belső hatás) szolgálja. Ezek a külső és belső hatások mint az érdekeltségi eredmények szükségletkielégítési formái a társadalmi termelés és szükségletkielégítés társadalmi jellegét és a jogalanyként a jogviszonyban résztvevő személyek anyagi ösztönzése útján a saját érdek kielégítését és a belső hatások, a tudati hatások szolgálatát is ellátják.

A szociológiai struktúraelmélet természetesen nem mellőzi a vagyoni viszonyok vizsgálata mellett a polgári jogi szabályozás körébe tartozó személyhez fűződő jogok védelmét. E vonatkozásban azonban a büntetőjogi szankció szintjét el nem érő esetekre terjeszti ki a személyhez fűződő polgári jogok kisegítő védelmét és e felfogás szerint vagyoni eszközöktől független módon fejti ki nevelő hatását.[114]

5. *Eddig jutottunk*. A polgári jog tárgykörére vonatkozó szocialista nézetek vizsgálata során azokat a legfontosabb irányzatokat vettük sorra, amelyek a szocialista gazdasági-termelési fejlődés egy-egy időszakában uralkodó nézetekként

állottak a szocialista jogtudomány előterében. A nézetek jelentős része az adott időszakban indokolt volt. Kérdés azonban, hogy e nézetek nem kívánnak-e továbbfejlesztést, vagy lezárult a vita?

A továbbiakban elsősorban a szociológiai alapú struktúraelméletből indulunk ki, amikor a polgári jog tárgykörét kívánjuk megvizsgálni. Mindenekelőtt figyelemre méltó a struktúraelméletnek az a megállapítása, amely nem kívánja különválasztani a polgári jog tárgyát és módszerét. A *módszer* mint a tárgy önmozgásának formája, hegeli kategória, azonban ez a módszer a struktúraelmélet alapján kifejeződik abban, hogy elkülönült tulajdonosok állnak egymással kapcsolatban és ez önmagában tárgyiasult módszerként jelentkezik a polgári jog meghatározásánál. Nem válik tehát külön a tárgy és módszer abban az értelemben, mint az áruviszony elméletnél. Úgy véljük, hogy ez helyes megközelítési módszer.

A *befolyásoló tényezők*, amelyek egy jogterület anyagát és módszerét is meghatározzák — a marxista felfogás szerint — minden jogterületre vonatkozóan adottak. Az adott társadalom gazdasági-társadalmi viszonyai végső soron határozzák meg azokat a viszonyokat, amelyek között és amelyekre vonatkozóan a jogi szabályozás hatékony lehet. A gazdasági-társadalmi viszonyoknak ez a meghatározása kettős. Egyrészt *végső fokon* alapját képezi a tulajdoni viszonyoknak és a termelés, elosztás, csere és a fogyasztás útján azoknak a gazdasági viszonyoknak, mint a totalitásoknak, mint összességnek, amelyek az adott fejlődési szakasz szocialista gazdaságára vonatkozó jogi szabályozást a maguk összességében meghatározzák. Ezen túlmenően az e társadalomban élő embereknek a mibenlétét, *életmódját* is egészében végső fokon meghatározzák.

Másrészt meghatározó az a jellegzetesség, hogy *közvetítő tényezők* útján a gazdasági-társadalmi viszonyok nem egyenlő mértékben ugyan, hanem egyenlőtlenül, kisebb vagy nagyobb mértékben — a jogalkotó tudatán keresztül mintegy *„jogiasított"*-an — jelentkeznek a konkrét jogviszonyok szabályozásában is. Ez a jogi szabályozás jogviszonyok szabályozási tárgyaként jelentkezik.

Ebből a szempontból a valósághoz képest külsőként lép elénk a jogi rendezés, a jogi rendezéshez képest viszont külső a valóság. Ebben a vonatkozásban igaz a tárgy megkülönböztetése. A módszeresített tárgy azonban, amely éppen az alanyok egymáshoz való viszonyát fogalmazza meg, ezt a külső-belső viszonyt — a belső itt a jog önmozgásának belső léte, ontológiája — másodlagossá teszi.

A gazdasági-társadalmi viszonyok azonban az emberek mindennapi életében és a társadalom életében is meghatározott *struktúrák*,[115] szervezetek felhasználásával kerülnek a mindennapok gyakorlatába. A szociológiai struktúraelmélet felfedezte, hogy az alapvető gazdasági-társadalmi viszonyok nem közvetlenül, vagy nem minden esetben közvetlenül, sőt jelentős mértékben nem is egyszeri közvetítők útján kerülnek jogviszonykénti elbírálásra. A közvetítés ugyanis nem önmagában jelenti az elkülönülést, az összekapcsolódást, és az értékmozzanatot, mert ezek csak az áruviszony sajátosságai. Az áruviszony sajátosságai jelentkezhetnek olyan területen is gazdaságilag, amely nem tartozik a polgári jogba. Jelentkezhet elkülönülés, összekapcsolás és értékmozzanat pl. a házassági vagyonjogban is a

házasság felbontását követően. (Nem vethető el kézlegyintéssel az sem, hogy a munkaerő is áru — bizonyos körülmények között.)

Az egyén és a közösség viszonyában — Marx alapján — elsősorban Tőkei, majd kutatásaira alapozva Vitányi dolgozta ki az elsőfokú és a másodfokú közösség kérdését. Az egymást követő társadalmi formákban a családi, illetőleg a vérségi közösség (ázsiai termelési módban a legmagasabb forma), a lakóhelyi közösség, majd a különös munka, az azonos foglalkozást űzők közössége (céh) a legmagasabb szerveződési forma.

Az árutermeléssel az egyén leszakad „a közösségek köldökzsinórjáról", s kialakulnak a másodfokú közösségek, amelyekben az egyének egyszerre több csoportba is tartoznak, nem teljes személyiségükkel vesznek abban részt és sokszoros a közvetítettség. Az árutermelés kialakulását követő másodfokú közösségek kialakulása másodfokuvá teszi a család, a lakóhely, az azonos foglalkozást űzők közösségét, s új lehetőségeket nyit. Ilyen a gazdasági szervezet átalakulása, a társadalmi szervezet kiterjedésének növekedése, megindul az integráció, s az áruviszonyok közössége az elvont munka közösségévé válik. Az árutermelés alapján kialakul az egyén autonómiája.[116] „Az egyén leszakad az elsőfokú-természetadta közösségek köldökzsinórjáról, autonóm személyiséggé válik, azaz mint árutermelő-magántulajdonos kapcsolódik a társadalomhoz..."[117]

Szociológiailag elképzelhető a harmadfokú közösség, amikor „az autonóm egyének mint egyének tudatosan egyesülnek magasabb (harmadfokú) közösségekké...".[118] Ez lenne az a kollektíva, amelyet ideálként képzelünk. A magyar fejlődés szervetlen jellege pseudo első és másodfokú közösségeket termelt ki.

A legújabb „gazdasági jog" elmélete figyelmen kívül hagyja a különböző közösségekhez tartozás társadalmi valóságát, s az egyén nélküli szervezet (közösség?) centralizált irányításával s egyes viszonyaival foglalkozik csak.

A befolyásoló tényezőknél az érdemel figyelmet, hogy az *emberek különböző társadalmi szervezetek tagjaiként* szerepelnek. Minden ember beleszületik egy meghatározott családi, vagy annak pótlásaként jelentkező közösségbe. Jelentkezik az állampolgárság (amely csak később tudatosul), igazgatási kötöttséghez való tartozás, egy települési közösség, egy életmódbeli sajátosság. A munkaviszony megkezdésével a munkaviszony keretében egy munkaköri és egy munkahelyi kollektívához tartozás, amely adott körülmények között lehet, hogy az állami tulajdonhoz szükséges munkaerőt jelenti, lehet, hogy termelőszövetkezeti tulajdonosként jelenik meg, amelyek már a polgári jog szempontjából másodlagosak. Kétségtelen azonban, hogy a mindennapi ember rendkívül sokféle, többféle csoportba, mint kollektívába tartozik. Ennek is a következménye, hogy a hajdan volt kiterjedt liberálkapitalista magánjog és kereskedelmi jog felbomlik, mert nem vagy hamisan vette figyelembe azokat a szociológiai struktúrákat, amelyek lappangó módon már akkor is jelentkeztek. (Ez nem azonos a réteghelyzet tudati felismerésével.)[119]

Szocialista körülmények között ezek önálló jogággá válnak. Önálló jogággá válik a családi jog, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, a munkajog, a kettő

együttese mint vállalati jog.[120] (Egykor jelentős volt a munkaviszony mellett az ahhoz szorosan kapcsolódó vagy nem kapcsolódó tulajdonosi jelleg. Ez volt az alapja a munkajog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog külön úton történő fejlődésének. A mezőgazdaság kollektivizálódása után két évtizeddel ez már másodlagosnak tűnik. A tulajdonosok mellett számottevő alkalmazott is dolgozik. Ezért helyes a munkaviszonyon alapuló munkavégzés egészét egységesen vállalati jognak tekinteni.) Ezek a struktúrák befolyásolják a mindennapi emberek szervezeti, tudati, magatartási viszonyait is. Éppen ezért azok a jogviszonyok, amelyek mint vagyoni viszonyok *kollektívához nem tartozó* mivoltukban érintik a mindennapi embert és a szervezetet, tehát nem a szocialista kollektíva struktúra belső viszonyát, nem az ilyen viszonyhoz tartozás belső lényegéből fakadó, hanem az embernek többféle struktúrához tartozásából, de nem a struktúrára alapított mindennapi mozgásterében jelentkeznek, és vagyoni viszonyként vagy nem vagyoni viszonyként lépnek elénk — *kivéve* az államjogi, államigazgatási jogi, büntetőjogi *közhatalmi viszonyokat* — polgári jogi jogviszonynak minősülnek.

Ebből az következnék, hogy a polgári jog a struktúraelmélet folytán maradékjogterület volna?[121] Nem! Kétségtelen, hogy az ember mivoltát a munka határozza meg. A munka jellege meghatározott közösségben megy végbe. Ebből következnék az, hogy a maradék jogviszonynak — amelyek nem a munkaviszonynak a kollektíván belüli viszonyaira vonatkoznak — a területe tartozik a polgári jogba?

A struktúraelmélet szociológiai alapjai rendkívül jelentősek a determináló tényezők szempontjából. A struktúraelmélet és általában a normativizmussal szemben a jog társadalmiságát hangsúlyozó nézetek[122] rámutatnak, hogy a jog a maga rendszerességében *vissza is hat* a maga gazdasági-társadalmi berendezkedésére és visszahatásában kénytelen integrálni önmagába az újabb jogi rendezéseket, hogy az egységes gondolati rendszert fenntartva egyneműsített gondolati rendszerként tudjon létezni. Amivel kiegészíthető a struktúraelmélet, hogy ha a polgári jogviszonyokban az állami befolyás következtében több-kevesebb intenzitással megtalálható az áruelem (erről volt eddig szó), a saját érdek és az önálló tevékenységi kör, akkor ezek vajon mássá válna-e a polgári jogban, másképpen jelentkeznek-e, mint hajtóerők a polgári jogviszonyokban, mint a kollektívák ágazataiban?

A polgári jogviszonyok és azok szabályozása, tehát a polgári jog tárgyköre szempontjából igen lényeges az *érdek*. „Az érdek az a viszony, amely az egyének társadalmilag meghatározott függőségét és kölcsönös feltételezettségét fejezi ki, szükségleteik megteremtésében és kielégítésében. Az emberek az objektív, viszonyaiktól független szükségleteket, mint érdekeiket ismerik fel. Az érdek mindig az emberek tevékenységének fő motiváló indítéka; objektíve meghatározott tartalma magában foglalja mind a szükségleteket, mind pedig a társadalmi viszonyokat is, és ebben az értelemben közvetítő a szükségletek és az emberek társadalmi tevékenysége között."[123] Mivel az emberek a polgári jog tárgykörébe tartozó vagyoni és nem vagyoni viszonyaikat érdekviszonyokként, szükségleteik kielégítésének megteremtésében fejezik ki, ezért a polgári jog szempontjából nem közömbös az érdekek mikénti megjelenése.

Az érdek objektív, az adott szervezettől, jogalanytól független szükségletként jelentkezik, de az emberek, illetve a szervezetek ezeket az objektív szükségleteket érdekeikként ismerik fel. Az érdek motiváló indítéka az emberi tevékenységnek és a jogalanyi tevékenységnek is. Ebből következik, hogy az objektíve meghatározott érdek tartalma kettős.

Egyrészt magában foglalja azokat a szükségleteket, amelyek indítják, *motiválják* a jogalanyok cselekedeteit, másrészt azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek között ezek a tevékenységek megvalósulhatnak. Éppen ezért maga az érdek, mint viszony is közvetítő a szükséglet és az emberek társadalmi tevékenysége között.[124] Az is következik, hogy az érdekmotívum, a saját érdek adott körülmények között nem szubjektív. Az embernek, a jogalanyoknak a polgári jogviszonyok keretében a saját szükségleteik felismert érdekeinek a kielégítése szempontjából figyelembe kell venniök a társadalmi lehetőségek körét is. A társadalmi viszonyoknak ebből a közvetítettségéből következik viszont az, hogy a polgári jogban ez úgy jelentkezik, hogy jogilag a saját érdek nem állhat ellentétben a szükségletkielégítés, az érdekkielégítés szempontjából a társadalmi érdekkel. Nem öltheti magára a társadalmi érdek leplét akkor, amikor ez a saját érdek (akár a magánszemély, akár a szervezet érdeke) ellentétes a társadalmi érdekkel, a közérdekkel.

Ebből fakad az *érdek* és az *érdekeltség* általam használt eltérő jellege. Az *érdek mindig viszony*, az *érdekeltség* — az autonóm struktúrában — a (jól, rosszul) felismert vagy felismerni vélt, tudatosult — *konkrét jogalanyi* érdek. Az *érdek objektív*, az *érdekeltség szubjektív*, mert tudatosság is szükséges hozzá.

Ebből nem következik az állami érdek azonosítása a társadalmi érdekkel. A polgári jogban az állam viszonylag ritkán válik konkrét jogviszony alanyává. A társadalmi érdek objektív jellege mellett azonban (ha erre sor kerül) a jogviszonyt felülbíráló állami szerv már az állami érdekeltséget fejezi ki, jól vagy kevésbé jól. Lehet, hogy ez egybe is esik a társadalmi érdekkel, de akkor is ez csak egybeesés, s nem — mint fejlődésünk egy időszakában — a valóságos vagy valósnak vélt állami érdekeltségnek társadalmi érdekként feltüntetése, s mindig kötelező előnyben részesítése játszik szerepet.

Az érdek igen régóta jelentős a társadalomtudományban, s a jogban is. A tartalmi különbségek azonban lényegesek. Újabb korunk az érdek szerepének hangsúlyozását Ihering nevével kapcsolta össze.

A gyökerek igen régiek. *Arisztotelész* írja: „Így hát a gondolkodó tevékenység kiindulópontja pedig az, amiben a gondolkodó tevékenység lezárul ... A cél az, ami végett cselekszünk. Hiszen minden elhatározás valamire vonatkozik és valami végett van."[125] A Nikomakhosi etikában Arisztotelész az erények sorrendjét (a Nagy etikával azonosan) állítja fel: episztémé, praxis (techné), fronézis, noûs, sophia. Míg az első három tudati erény a hasznossággal kapcsolatos, addig az utóbbi kettő nem vonatkozik a hasznosságra.[126]

A kialakuló burzsoázia — elsősorban angol kidolgozásában — ezt a *hasznossági elméletet* tette magáévá. Hobbes szerint „...az emberi munka éppúgy, mint minden más dolog — áru, amelyet *haszonnal* ki lehet cserélni."[127] (Az én kiemelésem. — A. L.) A haszon és hasznosság ideológiáját J. *Bentham* utilitarizmusa teszi általánossá. Mégis Bentham munkája előtt már 1767-ben J. *Steuart* arra figyelmezteti az államférfit, hogy támaszkodjék a private interest-re.[128] Steuart érdekelméletét

elsősorban A. *Smith* használta fel.[129] Fejtegetéseiben mindig az *egyéni érdeket* hangsúlyozza. Bolondnak és elbizakodottnak minősíti azt az államférfit, aki tervezni akarná a gazdaságot.[130]

Marx nemcsak Smith, hanem Steuart nézeteit is feldolgozta.[131] Csakhogy az egyéni érdekkel szemben — s Ihering is csak ezt hangsúlyozza — Marx ismeri fel az osztály, a társadalom, a különböző struktúrák eltérő érdekeinek fontosságát.

Míg Ihering „Zweck"-jének középpontjában az egyéni érdek, az egyéni önzés[132] s csak az egyéni érdek áll (szolgálva ezzel a monopolkapitalizmus forgalmi biztonságát is),[133] addig Marxnál (már éppen Smith-szel kapcsolatosan emelődik ki, hogy) „Mindenki a magánérdekét és csak a magánérdekét követi, és ezáltal — anélkül, hogy akarná és tudna róla — az összesek magánérdekeit, az általános érdeket szolgálja."[134]

Ihering eljut a cél és az érdek jelentőségének felismeréséig, mert osztálya (a burzsoázia) már bekerült a hatalomba, tehát gazdasági, politikai és jogi ideológiája is a német császárságot szolgálja. Ihering nem tudja, hogy „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok..." s „Minden új osztály ugyanis, amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül, már csak azért is, hogy célját keresztülvigye, a *maga érdekét* a társadalom valamennyi tagjának *közösségi érdekeként* feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat."[135] Csak Marx és Engels jut el annak idején az egyéni, a közösségi, az össz-érdek, s ezek osztályharcban is kifejeződő összeütközésének felismeréséig.[136] Ihering jog és valóság összekapcsolása szorosan fűződik a szociológia németországi kialakulásához.[137] Bentham, Austin, Comte Iheringre gyakorolt hatása a már uralkodó polgárság apológiáját jelzi.[138]

Az érdekkielégítés és az érdek mint mozgató ereje az emberi tevékenységnek egyúttal meghatározott *eredmény* elérésére törekszik. Az érdek, amely társadalmilag függő és kölcsönös feltételezettségből fakadó szükséglet megteremtését és kielégítését is kifejezi, mind megteremtődésében, mind kielégítésében meghatározott. A kielégítésre törekvés a jogban azt jelenti, hogy az emberek a társadalmi viszonyok és ezek közt jelentős részben az áruviszonyok, illetve áruelemet tartalmazó viszonyok kielégítése körében eredményre törekednek. Meghatározott eredmények elérését tűzik ki maguk elé, amelynek az eszközeként használnak fel olyan magatartásokat és más (pl. dologi) eszközöket, amelyek szabályozása a polgári jogba tartozik.

Adott körülmények között ez, a szociológiai struktúrának érdekhajtó erővel történő kiegészítése arra világít rá, hogy maga a struktúra egy stacioner (álló) állapotot fejez ki. A jog és a jogviszonyok azonban mindig csak dialektikus mozgásukban érthetők meg, a mozgató erő pedig itt az érdekviszony.

Ez az érdekviszony, mint mozgató ereje az emberi tevékenységnek nem azonosítható a közjog-magánjog hagyományos burzsoá megkülönböztetésével: közérdek, magánérdek szolgálata. Ott ugyanis mindig elszigetelt érdekről van szó, amely kiválóan alkalmas volt arra, hogy a társadalmi viszonyoktól elszakított érdekek konfrontációjának tüntesse fel a magánjogot, illetve a közjogot és figyelmen kívül hagyta, hogy az érdekviszony mindig meghatározott gazdasági-társadalmi viszonyoktól végső soron meghatározott, meghatározott struktúrában mozgó személyek, struktúrák közötti viszonyaiként jelentkezik, amelyet nagyon nagy mértékben befolyásolnak azok a szükségletek, amelyeket ugyancsak a gazdasági-társadalmi viszonyok határoznak meg és az az életmód, amely önmagában az adott társadalom tudati, szellemi, felfogásbeli, erkölcsi viszonyai következtében maga is bizonyos szinten termelő erővé válik.[139]

Ehhez az érdekviszonyhoz kapcsolódik az *állam viszonya* a gazdasághoz, az emberek, a társadalom vagyoni és személyi viszonyaihoz. Az állami befolyás, amelyet a szociológiai struktúraelmélet hangsúlyozott, nem csak abban jelentkezik, hogy Lenin óta a szocialista állam számára nem közömbös a magánjog, és számunkra a gazdaság területén minden „közjogi", ha a hagyományos értelmet vesszük, hanem abban is, hogy az állami befolyás milyen eszközöket, módszereket, milyen mélységben és súllyal vesz igénybe.[140] A polgári jog területén ugyanis az állam gazdaságpolitikájának kisugárzásaképpen a polgári jogviszonyokat érintő *irányítási rendszer* az, amely a polgári jogviszonyok szélesebb vagy szűkebb mozgásterét teszi lehetővé.[141] Ebben a körben a direkt irányítási rendszerben a kollektívák belső viszonya kisebb mozgásterű, mert a direkt irányítás tervutasításainak végrehajtásaképpen eluralkodik a gazdaságban és az emberek egymás közötti viszonyában is az utasításos, igazgatási módszer. Ezzel szemben az indirekt irányítási rendszer lehetőséget ad mind a kollektívák viszonylataiban a belső viszonyok demokratikus centralista megoldására, amely lehetővé teszi az öntevékenységet és a belső rendelkezést (autonómiát), mind külső viszonyokban a szabad kapcsolatok teremtését, mind lehetővé teszi az autonóm struktúrában az irányítás visszaszorulását és a szabályozó rendszerrel együtt olyan jogi eszközök igénybevételét, amelyek nem parancsoló vagy tiltó, hanem irányító, terelő, ösztönző, főleg anyagilag ösztönző eszközök segítségével befolyásolják a gazdasági-társadalmi, a vagyoni és a személyi viszonyokat.

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül a *tudati viszonyok* jelentősége. Adott körülmények között egy társadalom tudati fejlettsége, rétegződése ugyanúgy a társadalmi viszonyok része, mint a determináló, végső soron meghatározó gazdasági társadalmi viszonyok. A társadalom tudati állapota, szokásai, erkölcse, magatartás-formái, felismerési képessége egyaránt része azoknak a viszonyoknak, illetőleg feltétele a viszonyok szabályszerű lebonyolódásának, amelyekkel a polgári jog foglalkozik. Mivel az érdek objektív viszony, amelyet azonban az emberek mint érdekeiket ismernek fel (érdekeltség), ezért az emberek objektív viszonyaitól független szükségleteinek önmagában a megjelenése, még nem vezet az érdekviszonyra. Ezt fel kell ismerni. A felismerés mint tudati viszony az emberek adott társadalombeli fejlettségétől, tömeges fejlettségétől függ. Ebből következik, hogy pl. a Polgári Törvénykönyv módosításáról szóló 1977. évi IV. törvény külön hangsúlyozta az alapelvek között az elvárható gondosság mértékét (4. § (4) bek.), amely ilyen formában alapelvi szintre emelkedett. Ez is a tudati viszony jelentőségét hangsúlyozza.

Mivel a polgári jogba tartozó jogterületek túlnyomórészt áruviszonyok, amelyekben a saját érdek mint determinált érdek és mint megvalósításra igényt tartó, eredményre törő érdek jelentkezik, ennek következtében a polgári jog állami befolyása a tevékenységi kör lehetőségét biztosítja.

Ez a polgári jogi jogterület meghatározott *mozgásteret* jelent.[142] A polgári jogviszonyok körében ez a mozgástér elsősorban az állami befolyás irányítási rendszerétől függően szélesebb vagy szűkebb körű. Az irányítási rendszer teszi lehetővé, hogy akár a kollektívák belső viszonyaiban, akár a kollektívák közötti,

tehát autonóm struktúrájú viszonyban széles körben van lehetősége a jogalanyoknak arra, hogy öntevékenyen elégítsék ki saját szükségleteiket, tehát alternatív választások útján maguk döntsenek érdekeik kielégítésének módjáról, miléntjéről. A kétféle irányítási rendszer gyakorlatilag azt kívánja kifejezni, hogy a direkt irányítási rendszerben jelentős mértékűvé váljék azoknak a parancsoló és tiltó szabályoknak a köre, amelyek meghatározzák, terelik az emberi magatartást a társadalmi viszonyok mozgásterének útján, az *indirekt irányítási rendszerben* viszont *ez a mozgástér csak határolódik* a parancsoló és tiltó normák által és lehetővé válik az ösztönző, az anyagi és erkölcsi ösztönzés útján való jogi normák által történő állami befolyásolás. Ez teszi lehetővé azt, hogy az autonóm struktúrájú vagyoni és nem vagyoni viszonyokban az emberek az előttük álló alternatív lehetőségű választások útján a mozgásterük kiszélesedésével valósíthatják meg emberi nembeli létüket.

3. § A POLGÁRI JOG TÁRGYKÖRE ÉS FOGALMA

1. A polgári jog tárgyköre és fogalma — ma.
2. A fogalom elemei

1. A polgári jog tárgyköre és fogalma — ma. A szocialista állam- és jogtudomány hosszú ideje keresi azokat a meghatározó jellemző vonásokat, amelyek a jogrendszer tagolását egyértelműen megállapítják. Ez a kérdéskör az állam- és jogelmélet problematikájába tartozik és így a polgári jog területéről csak egy olyan megközelítés lehet eredményes, amely megkísérli a szocialista polgári jog által szabályozott társadalmi viszonyok körülhatárolását.[143]

Tekintettel arra, hogy a *társadalmi lét egészében* szolgál a *szabályozás alapjául,*[144] de ettől fogalmilag *elválasztandó* a *társadalmi lét* ontológiája és emellett azoknak a *viszonyoknak* a társadalmi léttől *elkülönülő megfogalmazása,* amelyeket a *jog is szabályoz.*

A *jogi* szabályozás a *társadalmi lét* meghatározott *csomópontjait,* meghatározott fejlődési tendenciáit törekszik befolyásolni és szabályozni, de *nem egészében* és apró részleteiben *az egész társadalmi létét.* Ehhez viszonyítva is a polgári jog területe a jogi szabályozás meghatározott részét képezi és csak a jogi alkomplexussal *összhangban* állapítható meg azoknak a meghatározó tényezőknek a közvetlen, közvetített, illetőleg közvetett hatása, amelyek a polgári jog tárgykörét befolyásolják, továbbá azok a hatások, amelyek a polgári jogi szabályozás következtében a társadalmi létre visszahatásként jelentkeznek.

Az ember, mint társadalmi lény magáért és másért létezik. Magáért, mert nembeli önmegvalósítása társadalmiságából kifolyólag másképpen nem képzelhető el, csak úgy, hogy máshoz való viszonyát is felismeri.[145] Ebből következik, hogy a jogi szabályozás ezeket az elemeket — a magáért és a másért való társadalmi ember viszonylatában — mint *társadalmi viszonyokat* fogalmazza meg.

A szocialista jogtudomány egyértelművé tette, hogy a jogi szabályozás az állami akaraton keresztül az uralkodó osztály érdekében, de nem önmagáért történik. Végső soron mindig a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyok határozzák meg, hogy a jogi szabályozás mire képes, mit szabályoz és mit követelhet, illetőleg mire nyújthat lehetőséget. „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják."[146]

A *gazdasági-társadalmi viszonyok*, mint végső soron meghatározói az állami, jogi viszonyok alakításának azonban csak az egyik, bár a legfontosabb és a legjelentősebb determinálói a jogi szabályozásnak. A fennálló viszonyok része az az *örökölt hagyományrendszer*, amelynek továbbépítésére — a megszüntetve-megtartás elve mellett — az új szabályozás belép. Ide tartozik az *adott társadalom fejlettségi szintje*. Nemcsak a termelési, technikai, hanem az emberek tudati, szokásbeli, erkölcsi, gondolkodásbeli, életmódbeli fejlettsége, tehát azok a meghatározó tényezők, amelyek figyelembevétele nélkül a jog mint eszköz nem tudná betölteni szerepét. Ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni még akkor sem, ha végső soron meghatározónak a gazdasági tényezőket tekintjük.

A meghatározó tényezők azonban közvetlenül nem válnak jogivá. A civilisztika tudományában már régóta felismert, hogy különböző *közvetítő tényezők* útján válnak a gazdasági tényezők jogivá. Ezek a közvetítők alakítják ki a szabályozott viszonyok merev gondolati rendszerben történő megfogalmazását. A közvetítő tényezők éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy nem közvetlenül tükröződnek a gazdasági viszonyok a jogban,[147] illetőleg ez a közvetlen tükröződés mindig közvetítőkön — állami, jogi, jogpolitikai stb. tényezőkön[148] — keresztül történik. A közvetítés, amikor tudati tényezőkön keresztül valósul meg, lehetséges, hogy már maga is a gazdasági tényezőkön túlmenően más társadalmi jelenségek figyelembevételével történik. Ezt a fajta közvetítettséget hangsúlyozta, illetőleg a közvetítő jelenségek szociológiai jellegére hívta fel a figyelmet *Eörsi* struktúraelmélete.

A szocialista polgári jog a magyar szocialista jogrendszer egyik jogterületét szabályozza, amely a meghatározó tényezőkön túlmenően számos közvetítő tényező alkalmazásával, meghatározott célkitűzések megvalósítását kívánja szolgálni.

A szocialista polgári jog a társadalmi tulajdonjog által meghatározott termelési viszonyokon alapuló, az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú, szelektált, személyhez fűződő és vagyoni (elsősorban áru-) viszonyainak az állam adott jogpolitikája által meghatározott mozgásterét szabályozza, amelyben az alanyok érdekeiket öntevékenyen és mellérendelten tűzhetik ki és valósíthatják meg.

E fogalom nem tartalmazza — jóllehet a struktúraelméletre épül — a szocialista együttélés, együttműködés stb. elveit. Ezek ugyanis követelményi alapelvek, de ha a fogalom részét képeznék, akkor ezekkel ellentétes folyamat jogon kívülivé válna. E meghatározás — eltérően mind az áruviszony, mind a struktúraelmélettől — tudatosan hangsúlyozza, hogy az adott mozgástérbe tartozó viszonyok nemcsak autonóm struktúrájuktól meghatározottak, hanem az állam *szelektíve*[149] szabályozó, jogi normává alakító, megfogalmazó, s ennek következtében külön

önállósuló, s nem egyszerűen csak visszatükröző tevékenysége következtében. Önmagában a visszatükrözésre redukált felfogás is vitatható, leegyszerűsítő, s így jellegénél fogva félrevezető.

A létrejövő jogi berendezkedés — a szelektivitás következtében — egyrészt nem azonos a társadalmi létből merített konkrét jelenségekkel, másrészt még jogterület szempontjából is — a jogpolitika változása következtében — más jogterületre, a mozgástér más jellemzőivel rendelkező *rendszerbe* kerülhet át. A megfogalmazás nem emeli ki külön a polgári jog *jogi* jellegét, mert ezt értelemszerűnek tartja. Ami a jogra általában megállapítható, az a polgári jogra is áll.

2. *A fogalom elemei.* A fogalom a lényeges jegyek összességét tartalmazza. Ezek az elemek együttességükben fejezik ki — jól vagy rosszul, valóságosan vagy hamisan — az adott fogalom mibenlétét.[150]

a) Az adott fogalom meghatározás csak a *szocialista polgári jogra* vonatkozik. A szocialista jelző azt kívánja kifejezni, hogy egy meghatározott társadalmi rend, aminek az alapja a társadalmi tulajdon által meghatározott gazdasági-társadalmi berendezkedés egésze, képezi a polgári jog egész tárgykörének az alapját.

Ez a társadalmi rend a mi viszonyaink között túlnyomórészt a társadalmi tulajdonon alapuló termelési eszközökre épül. Maga a társadalmi tulajdon politikai rendszerhez kapcsolt. Az osztálykülönbségben fejeződik ki pl. az, hogy tőkés vagy szocialista államosításról van-e szó. Cui prodest?

Gazdasági meghatározottságát és fejlődését tekintve a szocializmus fejlődésének, illetőleg a kommunizmus építéséhez vezető útnak különböző szakaszai vannak. Ezekben a szakaszokban más és más jellegű az állami befolyásolás, az autonómia jellege, az alanyiság, tehát mindazok a fogalmi jegyek, amelyek egyébként a szocialista polgári jog fogalmáról adottak. A szocialista jelző azonban mindig kifejezi azt a társadalmi berendezkedést, amely a kizsákmányolástól mentes, illetőleg e felé törekvő, tehát mindenképpen a proletárforradalmat követő időszak jellemző vonása. Ebből következik, hogy a szocialista polgári jognak számos olyan levezetett, megkülönböztetett jegye van, amely a korábbi magánjog vagy polgári jog vonatkozásában nem vethető fel. A szocialista jelleg a társadalmi berendezkedésből következett és az állami rend megváltozása a jogrendszer megváltozását is maga után vonta.

b) A polgári jog a mi körülményeink között nem csak egyszerűen szocialista jellegű, hanem a szocialista állami és jogi berendezkedés meghatározott és szelektált *mozgásterét* szabályozza, amelyben az elkülönült alanyok kerülnek egymással jogviszonyba.

Az, hogy egy adott társadalomban ki, illetőleg milyen szervezet válik *jogalannyá, a tulajdonosi helyzettől* meghatározott. Az adott társadalom tulajdonjogi berendezkedése határozza meg, hogy milyen mértékben válnak az egyes emberek *tulajdonossá és így jogalanyokká.* Ezen túlmenően, ha már minden ember jogalannyá válik, mennyiben van szükség szervezetek jogalanyiságára, mint a jogi személyeké, illetőleg mennyiben válik külön a jogi személyektől az államnak, mint a gazdasági-társadalmi viszonyok legalapvetőbb szabályozójának és résztvevőjének a jogalanyisága.[151]

A szocialista társadalomban jutunk el addig, hogy lehet jogalany olyan jogi személy is, amely maga nem tulajdonos. Az állami vállalat a magyar jogban ugyan nem tulajdonos (nem értek egyet az állami szocialista tulajdonjog megosztásával),[152] de a polgári jogi jogviszonyokban tulajdonosként lép fel.

A jogalanyokat *személyeknek* nevezzük. A jogalanyiság ágazati kategória.[153] A jogi személy,(kvázi vagy pseudo jogi személy) jogalanyisága a polgári jogban szervezeti.[154] Aki személy, az polgári jogi jogviszony alanya lehet. Ezen túlmenően azonban a polgári jogviszonyokban, a polgári jog által szabályozott területeken a jogviszonyokba lépő jogalanyok egymástól el is különültek.

Amikor a polgári jog tárgya helyett *tárgykör* megjelölést használok, ezzel egyúttal két irányban is eltérek a hagyományos megfogalmazástól. Egyrészt nemcsak a jogi norma (jogszabály) és annak alkalmazása, konkretizálódása az egyes jogviszonyokban tartozik a jogba, hanem ezen túlmenően tudati (jogtudati) és életmódbeli jelenségek is, amelyek a konkrét jogviszonyok épp-így-létében válnak jelentőssé. Másrészt e jogterület az emberi magatartások széles területét öleli át, ahol éppen az emberek alternatív érdekérvényesítésük céljából a rendelkezésükre bocsátott és biztosított *mozgástérben* tűzik ki és valósítják meg érdekviszonyaikat, valósítják meg a lehetőségből a ténylegesen létrejövő eredményeket. A jogalanyok elkülönültsége az autonóm struktúrából következik, de ezen túlmenően az elkülönültség maguknak a jogviszonyoknak a gazdasági-társadalmi jellegéből is adódik.

c) Mivel a jog emberek közötti társadalmi viszonyokat szabályoz, ezek közül a polgári jogban elsősorban a szelektált, *személyhez fűződő* és bizonyos — ugyancsak szelektált — *vagyoni* viszonyok tartoznak. A korábbi elméletek megfordították a helyzetet, a kérdés feltevését. Az uralkodó nézetek szerint elsősorban (egyesek szerint kizárólag) a vagyoni viszonyok, különösen az áruviszonyok tartoznak ide, és az ezekkel kapcsolatban álló személyhez fűződő viszonyok.[155]

A Ptk. módosítása hangsúlyozta a személyhez fűződő jogok védelmét.

Minden társadalom, amely államot és jogot ismer, alapvetően szabályozza — a magántulajdon kialakulásától kezdve — a tulajdoni viszonyokat és azoknak a személyeknek a személyi viszonyait, akiket jogalanyként ismer el. Ez a szabályozás a maga totalitásában jellemző az adott társadalomra, és a társadalom fejlettségétől függően, kisebb vagy nagyobb mértékben tartoznak egyes rendelkezések a személyek védelmével kapcsolatban büntetőjogi, államigazgatási vagy éppen polgári jogi, magánjogi területekre.

A személy, a jogalany mibenlétének szabályozása és védelme a polgári jogban nem pusztán a büntetőjog és az államigazgatási jog maradékterülete, mintegy kiegészítő, a kisebb súlyú, a jelentéktelenebb esetekre kiterjedő szabályozása, hanem egyszerűen annak a módszernek az igénybevétele, amellyel lehetővé válik, hogy a büntetőjogi, az államigazgatási jogi védelem *mellett* a polgári jog is a maga eszközeivel védje azoknak a személyét, akiket jogalanyként ismer el. Ez a védelem nem egyszerűen kisegítő szerepet tölt be, hanem önálló jelentősége van. A társadalmi viszonyok meghatározott szabályozása jogi eszközök útján elsősorban az emberekért van és az embereket kívánja a jogi szabályozással védeni. Ezért elsőrendűen a személy és a személyhez fűződő jogok védelme az, amely a polgári jog területéhez tartozik. A mindennapi életben gyakorlatilag mégis a vagyoni viszonyok kapnak nagyobb szerepet. A vagyoni viszonyok közül pedig elsősorban az áruviszonyok tartoznak ide.

A vagyoni és ezen belül elsősorban az áruviszonyok szabályozása mintegy közvetett tárgya a jogi szabályozásnak. Bár ezek nagyon jelentősek a polgári jog szempontjából, nem határozzák meg az ismérvét annak, hogy a személyhez fűződő és a vagyoni jogok közül önmagában a tárgy meghatározó jellegű lenne, más jogterületektől egymagában elhatárolna.

d) A jog ugyanis *nem mindent* szabályoz, csak az adott társadalomban az állam, az uralkodó osztály által *fontosnak*, jelentősnek tartott *társadalmi viszonyok meghatározott* (szelektált) *elemeit* vonja jogi szabályozás alá. Ezáltal az ilyen társadalmi viszonyok — szabályozott részükben — jogviszonyokká válnak. Ez a szabályozás egyúttal szelektálás is. Az autonóm struktúra azt kívánja kifejezni, hogy a szocialista polgári jogban az elkülönült alanyok autonóm struktúrájú, személyhez fűződő és vagyoni, elsősorban áruviszonyainak a szabályozására kerül sor.

e) Azt, hogy ezekből a gazdasági-társadalmi viszonyokból adott körülmények között mi és hogyan kerül a jogba, mindig az állam és az adott állam adott *jogpolitikája* határozza meg. (Ez is szelektálás.) Az állam, mint jogalkotó, nem közvetlenül, hanem meghatározott koncepciója, jogpolitikája alapján szervezi és rendezi tilalmakkal és parancsokkal, elősegíti ösztönző vagy gátló szabályokkal azt a tevékenységet, amelyet megfelelőnek tart, illetőleg amelytől visszatart. Az állami jogi szabályozásnak ez a teleológiája általánosságban a jogpolitikában jut kifejezésre.[156] A jogpolitika törekvései a törvényalkotástól a jogszabályon keresztül a mindennapi élet cselekedeteinek jogi megítélésében is érvényesülnek.

Az állam jogpolitikája a mind szövevényesebbé, mind több összetevővel rendelkező komplexusként jelentkező társadalmi viszonyokból csak meghatározott elemeket rendel szabályozni és minősít joginak. Ebből következik, hogy *nem mindent, és nem ugyanúgy* szabályoz, ahogy az a mindennapi életben előfordul. A jog *merev, egyneműsítő gondolati rendszerében* az egyes ember, az egyes egyén különös sajátosságaira nagyon ritkán van figyelemmel.[157] Ennek következtében az egyneműsítés olyan különböző embereket is az adott helyzetben, adott körülmények között, adott feltételek mellett, adott magatartást tanúsítóként egy csoportba terel, akik egyébként minden más vonatkozásban különböznek egymástól.

Minden kizsákmányoló társadalom — és hosszú időn keresztül a szocialista jogban is uralkodó normativista szemlélet — a jogban olyan *kényszerítő erőt látott*, amely az osztályelnyomás eszközeként segítséget nyújt a jogon kívüli gazdasági, társadalmi, szokásbeli, erkölcsi stb. nézetek uralomra, érvényre juttatásában.

A szocialista állam sem tagadja, hogy a hatalmi viszonyok jogpolitikai tükröződéseképpen jelentkezik az adott jogi szabályozás.[158]

Az, hogy a szocialista fejlődés során az állam és a társadalom különböző létszakai más és más célkitűzéseket helyeznek előtérbe, más és más eszközöket, irányítási rendszereket vezetnek be, lehetővé teszi azt is, hogy a szabályozásnak egyik vagy másik oldala előtérbe kerüljön. Így pl. más módon valósul meg a direkt irányítási rendszerben a polgári joghoz tartozó vagyoni viszonyok szabályozása, mint az ún. indirekt gazdaságirányítás körülményei között.

f) A polgári jog által szabályozott személyhez fűződő és vagyoni, elsősorban áruviszonyok nem előre kijelölt és csak egyetlen módon megvalósítható szükségszerűség pályáján mozognak. Minden jogi szabályozás bizonyos értelemben egyik vagy másik oldalról az *emberi magatartásoknak a mozgásterét* határozza meg. (Természetesen ez is lehet téves.) Azt a mozgásteret, amelyet az egyik oldalról

parancsoló szabályok irányítanak (mint egy kötelező haladási irányt jelölő KRESZ-tábla), a másik oldalról tiltó rendelkezések (mint egy behajtani tilos KRESZ-tábla), a jelentős csomópontokban rendeznek. A kettő közötti terület, mint mozgástér, jogilag vett mozgástér szűkebb vagy tágabb lehet. Ezen a területen is lehetnek gátló, elősegítő, ösztönző szabályok. Lehetséges az is, hogy az adott társadalom adott jogpolitikája ezt a mozgásteret nem gátló vagy ösztönző, elősegítő szabályokkal tölti ki, hanem tilalmi partok között pusztán lehetőséget nyújt arra, hogy az elkülönült alanyok rendezzék életviszonyaikat. A kogens szabályokkal szemben ez a fajta diszpozitivitás lényegében mindig a gazdasági erőviszonyok területére utalja át a mozgástér mozgatóinak tényleges érvényesülését.

A munkamegosztás és a munkában megjelenő teleológia révén az ember lehetőségei tágulnak ki és ez mennyiségileg és minőségileg is megnöveli azoknak a lehetőségeknek a terét, amely a társadalom egyes tagjai számára, „épp-így-létében" és együttműködési totalitásában jelentkezik.[159] Mindig az emberek közötti társadalmi viszonyt meghatározó lehetőségeknek az adottságai azok, amelyek azt a mozgásteret lehetővé teszik, mint lehetőségek mozgásterét, amelyben az adott társadalom, adott termelő erőinek, gazdasági fejlettségi szintjének, tudati fejlettségének megfelelően az egyes emberek, osztályok, csoportok, rétegek és maga az egész társadalom is mozog.

g) Ebben a túlnyomórészt vagyoni, elsősorban áruviszonyoknak és a személyhez fűződő autonóm struktúrájú társadalmi viszonyoknak a mozgásterében meg kell találnunk azokat a *mozgatórugókat,* amelyek az egyes embereket a lehetőségek felismerése mellett szükségleteik kielégítésére indítják.[160] Ez a mozgató rugó az *érdek.* Az érdek az, amely a felismert érdekeltség formájában, de helyes felismerés nélkül is motiválja és szükségletkielégítésre indítja, sarkallja az egyes embert, a kollektívát és a társadalmat is, mint totalitást. Ugyanakkor az érdek az emberekben és az embercsoportokban nem csak motívumként, serkentő erőként a lehetőség megfelelő kihasználására indítja az egyes embert vagy csoportot, hanem egyúttal törekszik annak kielégítésére is.[161] A kielégítés útja az, amelyet a polgári jog vagy más jogterület szabályoz. A motívum rendszerint rejtve marad vagy nagyon ritkán (pl. az öröklési jogban) kerül a jogi szabályozásra. (De internis non iudicat praetor.)

A polgári jogban olyan mozgástérrel állunk szemben, amelyben a jogalanyok *érdekeik autonóm struktúrájú megvalósítására* törekednek és ez a törekvés, ez az érdekérvényesítés a mozgató rugója, motívuma és kielégítési serkentője tevékenységüknek. Emellett általában az ember célképzeteként is megjelenik, amelyet ki kíván elégíteni. (Az érdek — még a polgári jogban sem — mindig anyagi, hanem motívumként politikai, erkölcsi, kulturális stb. tényezők is szerepet játszanak. Kielégítésük útja — a polgári jogban — általában anyagi, de a célzott eredmény ismét lehet — a motívumhoz hasonlóan — nem csak anyagi.)

A célképzet kielégítése elsősorban a munka, illetőleg más módon valósulhat meg. A munka útján történő munkaviszonybeli megvalósítás (vagy pl. a családi élet körében történő megvalósulás), mint kollektíván belüli viszony nem tartozik a polgári jogba, de abban a pillanatban, amint ez a teleológia kilép a kollektíva

struktúrából, az érdek-motívum mellett az érdek kielégítése már autonóm struktúrájú jogviszonyokban jelentkezik, illetve ilyen jogviszonyt mozgat (pl. „vállalkozási" szerződés engedéllyel vagy anélkül; élettársi kapcsolat stb.).

Ebből következik, hogy az egész polgári jog által szabályozott jogterület nem statikus, nem állókép, hanem mint a társadalmi lét minden jelensége: mozgó, *állandóan változó, irreverzibilis,* soha vissza nem állítható, *önmagában meg nem ismétlődő* — de létszerűségében állandóan ismétlődő — újdonságok és *lehetőségek történelmi egymásutániságát mutatja.*

h) Az érdeklehetőség megvalósításának „mikéntjé"-re jogilag, a jogi forma szempontjából a polgári jognak két alapvető rendelkezése van. Az egyik, hogy az emberek *öntevékenyen* valósítják meg érdekeiket akár saját, akár idegen motívumoktól hajtva. Az öntevékenység azt kívánja kifejezni, hogy nem jogi-hatalmi rendszer folytán teszik azt, amit tesznek. A folyamatban az érdek érvényesítése, az autonóm struktúrájú jogalanynak általában a saját magatartású kezdeményezéséből és megvalósításából áll.

Az öntevékenység mellett az *egymáshoz való viszony* mellérendeltségként jelentkezik. Elsősorban a vagyoni viszonyok területén túlsúlyban jelentkező áruviszonyokra tekintettel, de ettől függetlenül az autonóm struktúrájú polgári jogviszonyok legfontosabb jellemző sajátossága az, hogy a jogviszonyok alanyai egymásnak mellérendelten tevékenykednek. Öntevékenységük önmagukra és a másikra tekintettel nem hatalmi szóval, hanem egyenjogúan, egymás mellé rendelten, mellérendelten valósulhat meg. Ebből következik, hogy egyik sem jogosult a másikkal szemben hatalmi eszközök igénybevételére, amely pl. a büntetőjogban, az államigazgatási jogban, a munkáltatói utasítási jogban[162] vagy gyakorlatilag még a családi viszonyokban[163] is előfordul. Ez a polgári jog jogviszonyainak területén *polgári jogilag* kizárt. (Ez természetesen nem zárja ki, hogy pl. igazgatási eszközökkel legyen terhes a polgári jogi jogviszony.)

A polgári jog tudománya hosszú időn keresztül megelégedett önmagában azzal az elvi kijelentéssel, hogy az elkülönültség és az összekapcsoltság bizonyos körülmények között megoldja önmagában az egymáshoz való viszonyt. A jogalanyoknak egymáshoz való viszonya — a jogi norma és a jogviszony elméletében erre nézve részletes kifejtést találunk — önmagában kifejezi azt, hogy a polgári jog fogalmának elemi kérdése az, hogy az érdekérvényesítésnek vannak-e olyan jogivá vált, eredetileg nem jogi tételei, amelyek az érdekérvényesítés öntevékenységének mellérendeltségén túlmenően a mozgásteret befolyásolják.

Az itt említett felfogás az emberek egymás közötti polgári jogi, tehát autonóm struktúrájú jogviszonyait, csak mint *a jogi szabályozás totalitásának egy részét* tudja elképzelni, ennek következtében ez a rész nem tekinthet el az egész társadalomra irányadó szabályoktól, tehát a szocialista gazdasági és társadalmi rendtől. Csak ezzel összhangban juthat *érvényesüléshez* az olyan jogi rendezés, amelyekben a felek érdekeik kielégítését célozzák.

i) A polgári jog területének mozgástér felfogásából következik, hogy *folyamatot* kíván bemutatni. Azt a folyamatot, amely a jogi normáktól a jogi normák konkrét megvalósulásáig, esetleg azt követően is a polgári jog területére tartozik. Ebből

következik, hogy e körben az embereknek és csoportjaiknak lehetőségeik vannak, de ezeknek a lehetőségeknek a mozgástere önmagában, objektíve még nem jelent semmilyen növekedési folyamatot. Az ember meghatározott létét szükségképpen a lehetőségek tényezőinek — hely, idő körülményektől függő — változása jellemzi. A lehetőségi adottságot konkrét tartalommal a jogalanyok érdekérvényesítése tölti meg.

Jogilag a lehetőségeket a jogi norma (jogszabály) teremti meg, amelynek alapján a konkrét jogviszonyokban az emberek polgári jogviszonyokba lépnek. Ezeket megvalósítják: *szabályszerűen* vagy *rendellenesen*. Szabályszerűen akkor, ha a jogi norma által támogatott módon, a gazdasági-társadalmi renddel összhangban, a jogalkotó akaratának megfelelő módon járnak el vagy azt lényegesen nem sértik, és rendellenesen, ha a mozgástér határaiba beleütközik ez a joggyakorlás, az a konkrét magatartás, gyakorlat vagy eredmény, amelyet az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú kapcsolataikban kialakítanak.

A lehetőség és a megvalósítás mindkettője — kettős módon — lehetőségként jelentkezik. A jogi norma ugyanis csak a lehetőséget teremti meg arra, hogy a konkrét jogviszonyban a konkrét jogalanyok az adott helyzetben, adott feltételek mellett, adott körülmények között lehetőséget kapjanak arra, hogy a konkrét jogviszonyt kitűzzék maguk elé mint érdekérvényesítést és megvalósítsák, mint érdekeik öntevékeny megvalósítását. Ez a lehetőség és megvalósulás természetesen szorosan összefügg azzal, hogy a jogviszonyokban a jogalanyok célkitűző módon vesznek részt.

A polgári jogviszonyok legjelentősebb részei az áruviszonyok és bizonyos magatartásbeli viszonyok, akaratlagos viszonyok. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden, a polgári jogviszonyba tartozó jogviszony akaratlagos lenne. Egyszerűen arról van szó, hogy a túlnyomórészt jelentkező akaratlagos, illetőleg tudatos viszonyok jellemző sajátosságait, a lehetőség és megvalósítás tudatosságát és célkitűző jellegét a jogi szabályozás és a jogalkalmazás átviszi, kiterjeszti, analógia útján alkalmazza olyan területekre is, ahol az egyébként az adott esetben, adott helyzetben, adott személyek között nem bizonyítható, illetőleg legfeljebb csak valószínűsíthető. A jogi szabályozás maga teleológikus.[164] Ebből következik, hogy ez a kitűzés és megvalósítás, mint lehetőség és megvalósítás a polgári jogviszonyok folyamatszerűségét kívánja bemutatni. Azt, hogy a polgári jog nem állóképet rögzít, hanem *jogviszonyok létszakai fejlődésének* folyamatszerűen egymástól elváló meghatározott szakaszainak szabályozását tartalmazza.

4. § KÖLCSÖNHATÁSOK MÁS JOGTERÜLETEKKEL

1. A társadalmi lét és a jogrendszer összefüggései. — 2. A népgazdaság irányítása és a polgári jog. — 3. Komplexitás, komplex jogi szabályozás. — 4. Komplexitás és elhatárolás

1. *A társadalmi lét és a jogrendszer összefüggései.* A polgári jogot, mint egy adott társadalom jogrendszerének a részét csak akkor tudjuk kapcsolataiban szemlélni, ha a társadalmi felépítmény egészének összességével vetjük egybe. A polgári jog a jogi szabályozás egyik területe. Ez a szabályozás a maga totalitásában, egészében végső fokon determinált és épül rá, ugyanakkor vissza is hat arra a létre, amely éppen akkor és ott áll fenn, ahol a vizsgálatról szó van.

Ahogyan a társadalmi szervezés, a munkamegosztás és a csere differenciált lesz, olyan mértékben válik differenciáltabbá a jogi szabályozás is. Ezen belül kerül előtérbe annak a kérdése is, hogy az adott társadalom „mit" és „hogyan" kifejtett tevékenységet tekint a saját céljai szempontjából megfelelőnek, illetőleg azzal ellentétesnek.

A leglényegesebb elemek kiemelése[165] után — amely mindig a termelési eszközökre vonatkozó tulajdoni szabályokat tartalmazza — ez a *differenciálódás kétirányú.* Egyrészt szélesedik a szabályozás körébe vont társadalmi ellentmondások köre, másrészt elmélyültebb, tagoltabb, aprólékosabb, differenciáltabb lesz.[166] E fejlődés egyenetlen, már csak azért is, mert a gazdasági alap változása, a termelő erők és a termelési viszonyok összhangja, illetve ellentmondása lényegesen befolyásolja mind a jogi szabályozás mikéntjét, mint a szabályszerűségnek és a rendellenességnek a megítélését. Vulgarizálás lenne azt állítani, hogy a társadalmi élet elemi jelenségének mindegyikére nézve igazolható lenne a meghatározó tényezők közvetlen hatása. Egy adott gazdasági társadalmi alakulat egészére, illetve meghatározott szakaszára nézve jelentkezik a szabályszerűség vagy rendellenesség és az ehhez kapcsolódó jogkövetkezmény mint egység. A jogi felépítmény viszonylagos önállósága, sajátos belső struktúrája következtében ez a végső fokon meghatározottság csak mint egészre jelentkezik.

Az adott társadalom és így a Magyar Népköztársaság jogrendszere egészében szabályozza azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyek a nép érdekében felismerésünktől függően szabályozásra szorulnak.

Amikor az állam- és jogtudományoknak, mint társadalomtudományoknak az alapstruktúrájában jelentkező módszertani sajátosságát vizsgáljuk, akkor abból kell kiindulni, hogy mindenekelőtt meghatározott gazdasági-társadalmi viszonyok azok, amelyek szabályozásra is szorulnak. Ennek a vizsgálata szociológiai-közgazdasági tevékenység, általában a jogi dogmatikán kívül esik.

Ebből kiindulva meg kell határozni a továbbfejlesztés, az ellentmondások kiküszöbölésének, kiiktatásának a szociológiai-közgazdasági tevékenység politikai oldalának, közelebbről jogpolitikai módjának az útján. Ez a jogpolitikai tevékenység már jogi területre tartozik. A jogpolitikai célok végrehajtására jogi eszközök kidolgozása szükséges, és itt merül fel a jogi dogmatika. A dogmatikai tevékenység után viszont vissza kell térni a gazdasági-szociológiai elemzéshez és ellenőrizni a dogmatika gyakorlatát, társadalmi hatását, hatékonyságát.[167]

A jogi dogmatika tehát egészében fogja át az adott társadalom jogi berendezkedését. Ez a dogmatikai felfogás természetesen meghatározott, de nem ellentmondásmentes. „Modern államban a jog nemcsak az általános gazdasági helyzetnek kell, hogy megfeleljen, nem csak azt kell kifejeznie, hanem *önmagában összefüggő* kifejezésnek is kell lennie, amely nem csapja önmagát arcul belső ellentmondásokkal. S ennek elérése kedvéért mind kevésbé lesz hű a gazdasági viszonyok visszatükröződése."[168] Engelsnek ez a megállapítása a burzsoá jogrendszerre tökéletesen áll, de bizonyos értelemben, a nem antagonisztikus ellentmondásokból kiindulva, áll a szocialista jogrendszerre is.[169] (Máskülönben nem merülne fel a jogi szabályozás szinte szakadatlan hiánypótlása.)

Az ellentmondás, mint az ellentétek összessége, összege és egysége, valamint harca, egyúttal azt is kifejezi, hogy minden dolog, jelenség vonatkozásai nem csak sokrétűek, általánosak, hanem egyetemesek is, mindegyik dolog összefügg mindegyikkel és mindegyik meghatározás, minőség, vonás, oldal átmenete mindegyik másikba.[170]

Szocialista körülmények között az ellentmondásmentességre törekvés természetes annak következtében, hogy a gazdasági-társadalmi alap nem — vagy csak kivételesen — terhes antagonisztikus ellentmondásokkal, de nem ellentmondásmentes. Csakhogy ezek az ellentmondások másképpen és más módon jelentkeznek. Így jelentkezik a szervezet-centrikus gazdasági jog szabályozása ellentmondásként a civilisztika egészével s az egyes társadalmi-gazdasági egyedi viszonyokkal és jogviszonyokkal.

Az ellentmondások kettős formában is megnyilvánulnak. Egyrészt, maguk a társadalmi-gazdasági viszonyok is ellentmondásosan fejlődnek. Az ellentétek egysége és harca jelenti ezek egyenlőtlen fejlődését. Ehhez kapcsolódik a jogi szabályozásban jelentkező ellentétes, ellentmondásos szabályozás, amely bizonyos körülmények között többször, többes vagy éppen hézagos szabályozását adja az adott társadalom lényeges jelenségeinek. Az élet, a társadalmi viszonyok fejlődése sokkal gazdagabb és találékonyabb, mint a legokosabb jogászok (vagy akár közgazdászok) társasága.

Ha a jogi szabályozást, a jogot (ideértve a jogalkotás folyamataként létrejött jogszabályt, illetőleg jogi normát és annak gyakorlati — szűkebb vagy tágabb értelemben vett — alkalmazását, valamint a jogtudatot is) *létező felépítményi egységként*[171] kezeljük (s nem csak visszatükrözött valóságként), akkor a mindennapi lét és a jogi lét létezési módja szükségképpen eltér egymástól. A jog és az élet olyan *kettős utat* jár, amely a maga kölcsönhatásában szakadatlanul hat egymásra, alakítja egymást, de a maga létszerűségében egybe nem olvad.[172] Ha a kettő között nincs ellentmondás, akkor nincs szükség a jog kényszerítő erejére sem.

2. *A népgazdaság irányítása és a polgári jog.* A szocialista közgazdaság- és jogtudománynak, de a politikának, sőt a szociológiának is — fejlődése során — egyik központi kérdése volt a gazdaság és a jog, az állam és a gazdaság viszonya, az állam gazdaságirányításának miként je és hogyanja. Az a körülmény, hogy a szocialista állam különböző módon és különböző fokban szabályozza, befolyásolja, érinti vagy nem érinti a gazdaság egyes elemeit, összefüggéseit, struktúráit és

mozgási tendenciáikat, csak leegyszerűsítésként jellemezhető úgy, hogy a gazdaságirányítás direkt vagy indirekt rendszeréről beszélünk.

Nagy vonalakban vázolva itt is határozottan elkülöníthető, s sajnos általában leegyszerűsítő irányító eszmékkel találkozunk. A közvetlen tükröződés elméletei a meghatározó gazdasági, társadalmi viszonyokat — az állami akaraton és irányításon keresztül — közvetlenül képezték le, mintegy tükröztették az adott időszak egész (s ezen belül polgári) jogi berendezkedésére. A szociológiai szemlélet előtérbe nyomulását nemcsak a közvetítő tényezők sokoldalúsága, a kölcsönös összefüggések mélyebb elemzésének az igénye követte,[173] hanem a szociológiai kutatásokat követő szervezet-szociológia nyomán a szervezet előtérbe állítása, sőt alapvető tétele. Így a modern gazdasági jogi elméletek megkerülésére hazai viszonylatban elsősorban Sárközy Tamás, nemcsak a szervezet középpontba állításával ért el jelentős eredményeket, hanem egyúttal az egyetlen koncentráló tényezővé tette magát a szervezetet.[174]

Ha a társadalmi viszonyokból kilúgozom az embert, akkor mi marad? S ez valójában már átvezet egy másik kérdéshez, mi a centrális: a szervezet vagy a szervezet és az ember? (Vagy a viszony?)

„Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[175] Ugyanakkor: „A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással."[176]

Így egymagában, egymásra vonatkozásuk nélkül sem csak a szervezet, sem csak az ember,[177] hanem ezeknek egymáshoz (szervezeten belül és kívül; szervezethez tartozva vagy nem tartozva) létrejövő viszonyuk: ez a lényeges, ez szabályozható, ez irányítható.

Más azonban a *gazdálkodás*. A gazdaság és a jog különnemű, sőt eltérő kategóriarendszerűk következtében eltérő sajátosságokkal is rendelkeznek.[178] Gazdálkodni lehet úgy is — az állami *tulajdonjog* egységes jellege mellett is —, hogy az egyes vagyontárgyak állami szervek, illetőleg állami vállalatok *kezelésébe* kerülnek. Azt állítani, hogy csak akkor áll fenn érdekviszony, illetőleg jogalanyi érdekeltség, ha valaki tulajdonos, azt jelentené, hogy minden tartós használatot biztosító jogviszony érdekviszony jellegét tagadnánk (pl. lakásbérletnél).[179]

Számomra a *viszonyok természete* és *nem a jogalanyiság a jogterület-koncentráló* tényező. A *társadalmi viszonyok*, a *strukturális jelenségek közvetítésével jogiasított formában területképzőek*. Ellenkező esetben az ember minden (tehát polgári jogi, családi jogi, államigazgatási vagy büntetőjogi, munkaviszonybeli vagy szövetkezeti tagsági stb.) jogviszonya volna ágazatképző, s ugyanakkor a szervezet akár tevékenysége (vállalat vagy költségvetési szerv), akár intézményrendszere alapján összefogná az összes idevonatkozó jogi rendelkezéseket. (Ez a beszámítási elmélet elismerése és kiterjesztése.)

Ezért is tartom *Sárközy* új gazdasági jogi elméletét az eltérő, egymással csak közvetett módon összefüggő, legfeljebb komplex szemléletű pragmatikus felfogásnak. Ha ugyanis *a)* kilúgozom az embert, s csak a szervezet egyoldalú szemléletet fejez ki; *b)* ily módon a *népgazdaság* egészének közvetlen, közvetett vagy

közvetített szabályozása helyett a *szervezeti gazdaság* irányítása marad csak meg; *c)* különböző természetű *viszonyoknak* — a viszonyból kiinduló szemlélete helyett a — szervezetcentrikusság az alanyok egy részére, s a viszony egyik elemének vitatható kiindulásán alapul, amely *d)* heterogén viszonyok egyoldalú összefoglalásával *e)* a vagyonjog ismételt megtöbbszörözésére vezet. Ez — még ahol mód lenne is rá — nem helyettesíti a komplexitást.

A társadalom meghatározott viszonyok összessége. De ezek a viszonyok — strukturálisan — a legkülönbözőbb — horizontális és vertikális, kollektíván belüli vagy autonóm stb. — viszonyokként jelennek meg. Úgy gondolom, egy meghatározott kutatás szempontjából igen lényeges a szervezet-szociológia további kutatása, az intézményrendszer összefüggéseinek és hatásainak vizsgálata, de csak úgy, hogy mindig konkrét helyzet konkrét elemzéséből levont általánosításaként érjünk el eredményt. Különben elvész a szervezet nélkülözhetetlen ereje, az emberi tényező.[180] Az egyén a különböző érdekcsoportokra strukturálódó közösség közvetítésével lép kapcsolatba a termelési eszközökkel. Ez a kapcsolat *mindig áttételesebb*, a *viszonyok mindjobban közvetítettek*.[181]

„Minél fejlettebb társadalmi szempontból az adott társadalom, annál sokrétűbb részdöntéseket kíván minden egyes tagjától, mégpedig az élet valamennyi területén."[182] Ez a fejlettség, a közvetítő tényező beiktatása kiváltja az „embernek, mint egyéniségnek a létformáját".[183] — A legtökéletesebb szervezet sem éri el azonban azt a „szervezettségi" szintet (miként a legtökéletesebb gép sem), hogy egyéniség legyen, emberré váljék. „Az ember azért személyiség, mert tudatosan meghatározza viszonyát ahhoz, ami körülveszi."[184]

A szervezet egy strukturált *egység*, s itt az egységen a hangsúly, nem az egyes embereken.

A szervezetrendszerre centralizált kutatás igen jelentős eredményeket ért el, de ez a szociológiai, közgazdasági stb. szempontból jelentkező eredmény *nem jogiasítható* közvetlenül.[185] Ellenkező esetben előttünk áll egy új gazdasági jogi elmélet. Ez a technokrata szervezetcentrikus, ember nélküli (embertelen) szemlélet mellőzi a tényleges valóságot.

A *népgazdaság irányításának* vizsgálata rendkívül fontos. A direkt irányítási rendszer tervezési, szervezési, irányítási és ellenőrzési rendszere a maga lebontott címzettségében nálunk ma — úgy tűnik — nem hozható vissza. Ellenben igen nagy a jelentősége annak a gazdaságirányításnak, amely a *viszonyokat*, s *nem az alanyokat* helyezné középpontba.

Ennek keretében

A) *vertikálisan* jelentkezne az *állam*

a) mint *közhatalom* (minden területi és személy hatálya alá tartozóval)

b) az állami tulajdon *tulajdonosi igazgatása* megszabadulna közigazgatási vonásaitól (amelyek nagyon sokszor a mindig kárhoztatott bürokratikus vonásokkal terhesek), s az állam és vállalata között tulajdonosi igazgatás (de nem közigazgatás[186]) valósulna meg. (Ennek veszélye: visszatérés a direkt irányításhoz.) Ez a tulajdonosi igazgatás sem új, mert a szövetkezeteken *belül* korábban felismert.[187] A két alapvető társadalmi tulajdon közelítésének egyik eszköze lehet a

— bürokrácia csökkentésével végrehajtott — tulajdonosi igazgatás leválasztása a közigazgatásról. (Lényegében bizonyos tulajdonosi igazgatási jogokat gyakorol a tröszt is a tröszti vállalattal szemben.)

c) s végül jelentkezik az államnál nem nyilvánvalóan közhatalmi és nem tulajdonosi, hanem *gazdaságpolitikai* eszköztár is (pl. beruházási politika, árpolitika, de nem az ármegállapítás, mert ez közhatalmi). Ez ösztönző tényezőivel, s ha kell fékező eszközökkel befolyásolja a gazdaság területét. Míg az *a)* és a *c)* az állam közhatalmi jogosítványainak eltérő *módszerű* eszköztára, addig a *b)* minden tulajdonost megillet, s főleg a társadalmi tulajdon komplex viszonyában jelentős.

B) A vertikális viszonyok mellett *horizontális* az *autonóm* struktúra.

C) Ugyanakkor a *kollektíván belüli* viszonyok *mind vertikális,* mind *horizontális* viszonyokat tartalmaznak. Gazdagságuk, kiépültségük a kollektívától, az ösztönző és gátló tényezőktől (s ezek nemcsak gazdaságiak), s elsősorban a kollektíva egyéneinek egymáshoz, a közösséghez, szervezethez, valamint a társadalomhoz való viszonyától függenek. Itt kap szerepet a kulturáltság, a tudati viszonyok fejlettsége, az életmód, az egymásra hatás és hathatás stb.

A *közbülső* (szervezeti) szint kiemelése igen fontos, de sem felfelé (állam), sem lefelé (egyének) a közvetítésnél nem több a szerepe, jóllehet *itt koncentrálódik* a gazdaság. Különben itt az az új gazdasági jog, amely *viszony helyett az alanyt (a szervezetet)* helyezi középpontba, s nem viszonyokat szabályoz, hanem magatartásokat. (Holott a magatartás csak egyik eleme a viszonynak. Természetesen lehetséges egy jogi rendezés, amely az alanyból indul ki — meghatározott csomópontokon ez nagyon is „viszonyszerű" lehet —, de elméletileg ilyenkor is a „viszony" a centrális.) A modern gazdasági jogi nézetek közül is vannak, amelyek mindent magukba olvasztanak, mások pedig pragmatisták, a politikai gazdaságtan tételeit jogivá átírás esetében a jog „elvékonyodik".[188]

A gazdasági jog modern elméletei vagy megkettőzik a gazdaság szabályozását, vagy mindent bekebeleznek, ami a vállalat (szervezet) viszonylatában jogilag szabályozott, vagy — s ez elfogadható számomra is — kialakul egy *népgazdasági jogtan,* amely nem vállalati jog (kollektíván belüli), hanem a *vertikális* — nem közhatalmi — *gazdaságirányítás jogi* szabályozása. Ez közvetett eszközeivel irányíthatja az egész gazdaságot, s főleg a gazdálkodó szervezeteket, lehetőséget nyújtva öntevékeny érdekkitűző és érdekérvényesítő mozgáskörre (ez polgári jog).

A népgazdaság irányítása — egy indirekt gazdaságirányítási rendszerben — kialakíthat olyan eszköztárat, s ennek keretében jogi eszközöket is, amelyek befolyásolják az autonóm struktúra viszonyait. Ez a közvetett — néha közvetlennek tűnő — befolyásolás a polgári jogban az érdek és az érdekeltség útján csapódik le.

A népgazdasági tervezés megváltoztatása a gazdaságirányítási reformmal — a tervezés területén — „a naturális szemléletű, merev tervezési rendszer"-t is felváltotta,[189] de „a legnagyobb változást az *érdekeltségi rendszerben*" hozták.[190] Bármennyire is furcsa, a marxizmus klasszikusai már ezt is hangsúlyozták. Marx és Engels[191] többször is hangsúlyozzák az érdek, különösen az osztályérdek jelentőségét, Lenin pedig 1921-ben írja: „Azt mondjuk, hogy a népgazdaság minden

jelentős ágát az egyéni érdekeltségre kell alapozni. A megvitatás — közös, a felelősség — egyéni."[192]

Nem elég tehát megállani a szervezetnél, s szervezetcentrikusan szemlélni, tervezni, szabályozni a szocialista társadalmat, hanem meg kell teremteni — mind horizontálisan, mind vertikálisan — az érdekek felismerésére törekvést, a társadalmi, csoport, egyéni érdek egyeztetését, s ha szükséges ütköztetését is. Csak a valóságtól elszakadt képet, helyzetet nem szabad alkotni, illetőleg érvényesülni hagyni.

3. *Komplexitás, komplex jogi szabályozás.* Éppen ezért a jogi szabályozás maga is, a maga totalitásában, egészében többes, többoldalú szabályozást tartalmaz. A determináció és ennek tudati felfogása vonja maga után, hogy a jogrendszer tagolódásának kialakulásával, a társadalom differenciálódásával a meghatározott fejlődési fokkal együttjáró differenciálódás ugyanakkor bizonyos *belső ellentmondásmentességet* kívánna meg. Ezért a komplex jogi szabályozás mellett az ugyanazon társadalmi ellentmondásra vonatkozó különböző jogágazatokban jelentkező szabályszerűség és rendellenesség nem térhet el lényegesen egymástól.[193]

Miben jelentkezik ez a többes jogi szabályozás? Minden társadalom, amely államot és jogot ismer, a számára alapvető intézményeket feltétlenül szabályozza. A többoldalú szabályozás viszont a modern jogrendszerekben éppen azt vonja maga után, hogy alapvető kérdéseket (a tulajdoni berendezkedést, vagy a jogalanyiságot) az adott társadalom minden alapvető jogterülete védi. Így a magyar szocialista jogban az Alkotmány alapján védelemben részesül a tulajdon, különösen a társadalmi tulajdon, és meghatározott mértékben védelemben részesülnek az emberek különböző állampolgári és egyéb alanyi jogai, valamint védelemben részesülnek a szervezetek is. Az adott társadalom tehát az Alkotmányban kifejezi azokat az alapokat, amelyek a büntetőjog oldaláról a büntetőjogi szabályok, az államigazgatás a maga eszközeivel, a polgári jog, a munkajog, a családi jog, a termelőszövetkezeti jog stb. mind-mind a maga eszközeivel véd, szabályoz, elősegít, támogat, tilt vagy parancsol.

Ritkán fordulhat elő, hogy mivel az egyes jogi területek között az összhangot meg kell teremteni, az átfedések lehető kiküszöbölésének a törekvése sikerül. Így történt pl. az állam javára marasztalással kapcsolatban, amikor a Legfelsőbb Bíróság 7. sz. irányelve kimondotta, hogy a büntetőjogi eljárás során az állam javára elkobzott vagyont nem lehet a polgári eljárásban ismét az állam javára megítélni. A „ne bis in idem" büntetőjogi elve polgári jogi alapot nyert.

A kölcsönös összefüggések következménye, hogy a jogi szabályozás és a jogviszonyok *nem jogágazati* jellegzetességgel jelentkeznek. Ez a jogágazatiság már ideológiailag jelentkezik a jogászok és bizonyos vonatkozásban a mindennapi emberek tudatában is. Rendszerré alakításában természetesen nem csak ideológiai, hanem rendszerelméleti alapjai is vannak, sőt a hagyományok (sokszor nem tudatos) befolyásoló szerepe is rendkívül jelentős.

A jog a maga totalitásában szabályozza a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyoknak a jogalkotó szempontjából jelentős részét. A jog ágazatokra bontása egyrészt olyan sajátosság következménye, amelyek a meghatározó gazdasági-

társadalmi viszonyoktól, a szociológiai struktúrától és ennek következtében kialakuló tárgyiasult módszerből következnek, másrészt annak az összhangnak a megteremtése, hogy a társadalom számára kedvezőtlen hatások elkerülése, megelőzése, és a kedvező hatások elősegítése érdekében a szabályozás ösztönözzön, illetőleg visszatartson olyan magatartásoktól, amelyeket kedvezőtlennek ítél.

Ebből következik, hogy a *mindennapi élet jogviszonyai nem polgári jogiként*, büntető jogiként stb. merülnek fel, hanem a mindennapi élet jogivá válásának csak ideológiai szétboncolásával jutunk el oda, hogy a jogpolitika, tehát az állam befolyása és tudatos irányítás adott, jogilag szabályozott társadalmi viszonyokat melyik jogterülethez sorolja, milyen eszközöket, milyen mértékű eszközöket óhajt igénybe venni az adott területen a mozgástér szabályozására. Ennek következménye viszont, hogy a polgári jog az általa szabályozott terület mozgásterében *állandó* és *kölcsönös összefüggésben* van más jogterületekkel.

Összefüggésben áll az alkotmányjoggal pl. akkor, amikor a Ptk. 62. § (1) bekezdése kimondja, hogy az állampolgároknak alkotmányosan elismert politikai szervezetei, szakszervezetei, női és ifjúsági, valamint egyéb társadalmi szervezetei jogi személyek. Ez a rendelkezés egyrészt az Alkotmányra vezeti vissza e társadalmi szervezetek jogi személyként elismerését, másrészt az állampolgársághoz köti az ilyen szervezetekben való részvételt, tagságot.

Az összefüggés fennáll a polgári jog és az államigazgatási jog vonatkozásában is. Így pl. a kisajátítást államigazgatási szerv rendeli el, a Ptk. 178. § (2) bek.-e szerint pedig a kártalanítást a kisajátítást elrendelő államigazgatási szerv határozata állapítja meg. Hasonló összefüggés jelentkezik a birtokvédelem szabályainál is, ahol a 191. § (1) bek. szerint, akit birtokától megfosztanak vagy birtoklásában zavarnak, a szakigazgatási szervtől egy éven belül kérheti az eredeti birtokállapot helyreállítását vagy a zavarás megszüntetését. Erre az eljárásra az államigazgatási eljárásról szóló 1981. évi I. tv. rendelkezései az irányadóak (Ptké. I. 29. §.). A példák tovább sorolhatók.

Az összefüggés akkor válik értelmes összefüggéssé, ha a társadalmi viszonyból kiindulva induktív és nem deduktív módon kíséreljük meg kifejteni a polgári jogit és a polgári jogiak összefüggését más jogterületek által szabályozott társadalmi viszonyokkal, illetőleg az adott társadalmi viszonyoknak, amelyek jogi szabályozásban részesülnek, többes jogi szabályozása esetén elhatárolni egymástól azokat a részeket, amelyek polgári jogiak, illetőleg más jogterületekre esnek. A gyakorlat szempontjából ugyanis nélkülözhetetlen az a dogmatikai tevékenység, éppen a társadalmi visszahatás hatékonysága céljából, amely a megfelelő eszközök kiválasztásával dolgozik, tehát az adott helyzetnek megfelelően szigorúbb vagy enyhébb, büntetőjogi, államigazgatási jogi, polgári jogi vagy éppen munkajogi (fegyelmi vagy anyagi) felelősségi eszközzel elégszik meg akkor, ha ez elegendőnek bizonyul a kívánt hatás elérésére. (Ez a dolgozó oldaláról történő vizsgálat a munkáltató oldaláról mint felelősségi szabály már a polgári jogot iktatja be. Tehát a felek helyzete sem feltétlenül egyenlő súlyú, kötelezettségű és felelősségű ugyanazon jogterületen belül, így pl. a dolgozó kollektívánál.)[194]

Ugyanakkor nem tagadható, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok hatására az egyes jogterületek hatása érződik egy más jogterületen, illetőleg annak szabályozásában. Így pl. családi jogi hatások szüremkednek be az öröklési jogba, s

közigazgatási jellegűvé válik egy direkt irányítási rendszerben a gazdálkodó szervezetek szerződéskötési mozgástere.

Mindezek a kölcsönhatások, áthatások mellett kialakulnak olyan jogterületek, amelyek a sokoldalúság következtében kezdetben nem is férnek be a hagyományosan elfogadott rendszerbe, hanem egyik vagy másik területre támaszkodva, több terület önállósult módszerű és rendszerű védelmi szabályai is kisegítik. Ilyen pl. a környezetvédelemre vonatkozó jogi szabályozás. (Polgári jogi védelem: Ptk. 345. § (1) bek. harmadik mondat.)[195]

4. *Komplexitás és elhatárolás.* Az előbbiekből következik, hogy az összefüggések mellett értelemszerűen az *elhatárolás* kérdését is érinteni kell. A polgári jog területe ugyanis nemcsak összefügg más jogterületekkel, hanem az összefüggések mellett elhatárolásra is szükség van.

Az elhatárolás kérdésében a szocialista jogtudományban több nézet alakult ki. Alapvetően minden elhatárolási felfogás abból indul ki, hogy milyen koncepció alapján határozza meg a polgári jog tárgykörét. Ennek a következménye az, hogy az elhatárolás tekintetében a jelenleg ismert legfontosabb irányzatoknál több variációs lehetőséget is ismerünk. Az elhatárolás más módon jelentkezik a közvetlen tükröződésre alapított gazdasági, áru — pénz viszony felfogásánál[196] és más módon a szociológiai struktúra elméletnél.[197]

Az a körülmény, hogy a jogi felépítmény intézményrendszerét, szabályozását, gyakorlatát meghatározó gazdasági viszonyok nem közvetlenül, hanem közvetítők útján tükröződnek a jogban, veti fel annak a kérdését, hogy tagozódik-e a jogrendszer, vagy tagolódik. A szocialista jogtudomány hosszú időn keresztül a jogrendszer tagozódásáról beszélt,[198] kifejezve ezzel azt, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok mintegy önmaguktól kifejezik a jogi felépítményben, hogy mely részük tartozik egy-egy jogág keretébe.

A jogi szabályozással az állam teleologikusan és tudatosan alakítja, befolyásolja a gazdasági-társadalmi viszonyokat.[199] Így joggal merül fel, hogy nem önmagában a puszta visszatükröződés alapítja meg a jogrendszer tagozódását. „Nincs olyan összefüggés a termelési viszonyok és a jogágazatok között, amelyből az következnék, hogy egy-egy termelési viszonyt fejlődésének bármilyen szakaszában mindig egy meghatározott jogágazat szabályozzon."[200]

Az az összefüggés, amely a termelési viszonyok megismerése nyomán a közvetítő tényezőkön keresztül a jogban, mint közvetítetten, amely egyúttal önmagában is közvetítő, tükröződik és önálló létformát ölt, ugyanakkor vissza is hat a termelési-társadalmi viszonyokra, sokkal bonyolultabb, komplexebb,[201] összetettebb annál, hogy egyszerű tükröződésről lehetne beszélni.

Az uralkodó osztály jogi szabályozása, amikor az adott gazdasági-társadalmi berendezkedés egészét, a maga totalitásában szabályozza, akkor abból a — helyes vagy helytelen — elképzelésből indul ki, hogy meghatározott célok, célkitűzések elérésének eszközeként kívánja a jogot, a jogi berendezkedést, a jogintézmények rendszerét felhasználni. Ebből a szempontból mindig olyan eszközöket választ ki a szabályozása által elérni kívánt célok elérésének érdekében, amelyeket az adott körülmények között megfelelőnek talál. Ha pedig ilyen ideológiai, tudati jellegű

rendszerrel állunk szemben, amikor a jogról, a jogrendszerről beszélünk, akkor már tulajdonképpen tudatos magatartás az egyik vagy másik emberi magatartás ide vagy oda szabályozása, ilyen vagy olyan jogi eszközökkel történő befolyásolása. Ebből következik, hogy a jogrendszer nem tagozódik, és nem tagolódik, hanem a jogrendszer mint totálitás egészében tükrözi a gazdasági-társadalmi viszonyokat, de nem jogágak szerint tagolódik. Jogág szerint az ideológiai viszonyokon keresztül a jogtudomány és a gyakorlat rendszerelméleti alapon tagolja,[202] éppen az eszközök milyensége a szabályozás adott módja stb. szerint.

Éppen ezért sokkal helyesebbnek tűnik a jog ontológiájáról[203] beszélni. A mindenkori jogi szabályozás és gyakorlata szempontjából a meghatározó és a közvetítő tényezők, továbbá a jog továbbhatása, illetőleg visszahatása ugyanezekre — kívül esik a szorosabban vett jogi dogmatikán.[204]

Maga a jogi dogmatika azonban nemcsak a jogi norma, hanem elsősorban annak *gyakorlata.*[205] Emellett feltétlenül figyelmet érdemelnek az olyan tudati, életmódbeli, szokásbeli tényezők is, amelyek részben maguk is közrehatnak a mindennapok gyakorlatára, részben befolyásolhatók. Így a jogtudat és a gyakorlatnak az a része, amelyet a konkrét emberek — éppen szokásszerűségük miatt — nem is tartanak jognak, hozzátartozik a szélesebb értelemben vett jogi dogmatikához. Ez a „nem tudják, de teszik" gyakorlat ugyan ritkán válik normává, de a norma mikénti megvalósulásában, illetőleg megvalósításában a szerepe a polgári jog területén igen nehezen mérhető. Az ideológiai és rendszerelméleti tagolás, a kölcsönhatás és összefüggés állandó vizsgálata ezeket sem hagyhatja figyelmen kívül.

JEGYZETEK

1. „... a gazdaság és a jog *különneműek*" Eörsi (4) i. m. 44., old. sőt kategória-rendszerük is eltérő. Sajó (11) i. m.
2. Eörsi (1) i. m. 80. old.; Molnár E. i. m. 303—311. old. — A tagadás tagadásának törvénykénti tagadására vö. Lukács (1) i. m. III. 128. sköv. old.
3. Vö. Peschka (2) i. m. 290. sköv. old.; Lukács (1) i. m. II. 378. sköv. old. Ugyanakkor Lukács éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy e tételezések a legtöbb esetben komplexusok egymáshoz való viszonyát és kölcsönhatását is kifejezik.
4. Lukács (1) i. m. III. 85. sköv. old.
5. Engels levelei (MEM. 37. köt. 479—482. old., 37. köt. 453. old.) alapján l. Lukács (1) i. m. II. 464. old.: „Valamely társadalom általános gazdasági lényege sohasem termeli ki meghatározott létének és fejlődésének összes konkrét megjelenési formáját az egyoldalú és egyértelmű determináció formájában, amelyet a gazdasági lényeg vizsgálatából kvázi-logikai, kvázi-tudományos módon közvetlenül le lehetne vezetni." Vö. még Peschka (13) i. m..
6. Az emberi magatartásokra leszűkített jogi szabályozás alapja Visinszkij (2) i. m. 84. old. tételezett normativizmusa. Ezt követi Állam- és jogelmélet. i. m. 349. old.; Samu (1) i. m. 76—77.; 159. sköv. old. Bírálatára: Peschka (2) i. m. 218. sköv. old.; Szabó (5) i. m. 221. old.; Szabó (7) i. m. 29. old.; Asztalos (1) i. m. 15. old.
7. Asztalos (2) i. m.; Világhy—Eörsi i. m. I. 18—21. old.; Világhy (4) i. m. 9—23. old.
8. A közvetlen tükröződés azonban a közvetítő tényezők hatására másféle tagolást is eredményezhet. Vö. Eörsi (4) i. m., különösen 89. sköv. old.

9. „A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték, a feladat az, hogy *megváltoztassuk.*" Marx: 11. Feuerbach tézis. MEM. 3. köt. 10. old.
10. Eörsi (8) i. m. 107—108.; 141—142. old.
11. A gazdasági változásra l. Somló (2) i. m.; Varga J. i. m. 41. sköv. old. — A német gazdasági jogra Hedemann (1)—(2) i. m.; alapvető fasiszta torzulásaira l. Fritzsche in Frank, H. i. m.
12. Az egész fejlődésre l. Világhy—Eörsi i. m. I.; Joffe i. m.; Eörsi (2) i. m. 40. sköv. old.; kimerítő — népgazdasági tervezésen alapuló — szakaszosságra Sárközy (5) és (8) i. m.; a gazdasági kiindulásra Szamuely i. m.; Barla-Szabó i. m.; A NEP tapasztalatai. i. m.; Valovoj—Lapsina i. m.; Ciepielewski (2) i. m., különösen 354. sköv. old.; Dolmányos i. m.; Sárközy—Tamás i. m. I. 49. sköv. old.Sajnos csak az utóbbi években s csak hivatkozásokon keresztül ismerjük a korszak kezdeténck gazdaságpolitikai koncepcióit. Erre vö. Iszaev i. m.
13. LÖM. 33. köt. Állam és forradalom.
14. Buharin i. m. Több kiadására is történik hivatkozás, s a Népszava kiadásában 1919 nyarán a Tanácsköztársaság alatt hazánkban is ismert. — Ezt, valamint a kérdések súlyát igazolja, hogy a Pravda 1919. március 28-án közli Kun Béla rádióüzenetét Leninhez. Ebben — többek között — az alábbi található: „Ez a platform szigorúan a proletárdiktatúra és a szovjetrendszer alapján áll. Teljesen azonos a Buharin-féle programban lefektetett elvekkel, és teljesen megegyezik a diktatúráról szóló lenini tézisekkel." Kun i. m. 179. old. — Buharinról a legjellemzőbb Lenin megállapítása: „Buharin nemcsak a párt legértékesebb és legnagyobb teoretikusa, hanem joggal tarthatjuk az egész párt kedvencének is, de elméleti nézetei nagyon is kétségesen sorolhatók a teljes marxista nézetek közé, mert van benne valami skolasztikus (sohasem tanulta és, azt hiszem, sohasem értette egészen a *dialektikát.*)" (Az én kiemelésem — A. L.) LÖM. 45. köt. 345. old. — Vö. még LÖM. 54. köt. 141. old.; 52. köt. 133. old.; Barla-Szabó i. m. 285. sköv. old.
15. Szamuely i. m. 46—77. old.
16. „A hadikommunista gazdálkodási rendszert ideológusai egy pillanatig sem tekintették ideiglenesnek..." Szamuely i. m. 77. old.; L. még részletesen Tolnai i. m.; Barla-Szabó i. m.; A NEP tapasztalatai. i. m. stb.
17. „Más szabályok pedig, mint a „polgári jog" nincsenek. És ennyiben szükség van még az államra, amelynek a termelési eszközök köztulajdonának megvédése mellett meg kell védenie a munka egyenlőségét..." „...a jog olyan apparátus nélkül, mely *kényszeríteni* tud a jogszabályok betartására — semmi." LÖM. 33. köt. 86., 90. old. — Maga Lenin is ebben az időben hitte, hogy küszöbön áll a világforradalom (vö. LÖM. 37. köt. 354. old.; 38. köt. 100. old.), tehát a gazdaság átmeneti jellege (s a fél-állam) nagyobb hangsúlyt kapott. Ugyanakkor éppen Lenin hangsúlyozta, hogy: „De nem egyedül az erőszak a proletárdiktatúra lényege és nem elsősorban az erőszak." (LÖM. 38. köt. 374. old.). — Mégis a jog „ellenforradalminak" tartott jellegére jellemző, hogy Sztucska 1921-ben írott könyvének előszavában ez ellen védekezik. L. részletesen Joffe i. m. 87. sköv. old., Iszaev i. m.; — 1920 januárjában Varga Jenő az átmenetet „valószínűleg egy egész nemzedék életét kitevő" időszakra becsülte. Varga J. i. m. 207. old. Varga értékeléséhez vö. Lenin észrevételeit. LÖM. 41. köt. 238. old. — Szabó (7) i. m. 28. old. viszont csak az újkantianus felfogással szembefordulást, a jog társadalmiságának kezdeti kísérletezését fűzi ehhez az időszakhoz. — A kodifikáció kezdetére l. Varga Cs. (5); (9) i. m.; továbbá Sárközy (5) i. m. 252. sköv. old.; Sárközy (8) i. m. 183. sköv. old.
18. LÖM. 44. köt. 198. sköv., 156., 149—150. old., LÖM. 45. köt. 284—285. old. stb. L. részletesen Szamuely i. m. 127. sköv. old.
19. Sztucska ellenforradalminak minősítette a jogot 1921-ben, Gojhbarg pedig 1920-ban egyenesen úgy nyilatkozott, hogy a szovjet államnak nincs szüksége a polgári jogra. L. részletesen Joffe i. m. 88. sköv. old.
20. Sárközy (5) i. m. 256. old.; Sárközy (8) i. m.; Iszaev i. m.
21. Joffe i. m. 87—113. old.; Iszaev i. m.; Genkin i. m. I. 35—44. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 49—50. old. stb. A kérdés kortársi vizsgálói, akik tagadják a jog, illetőleg a polgári jog létezését, ezeket az állításokat a sztálini korszak utólagos visszavetítésének tartják (Sárközy (5) i. m. 253. old.; Reich i. m. stb.). — Ezek a „sztalinizált hadikommunizmus" tételek erőszakoltak. Sárközy (5) i. m. és Sárközy (8) i. m. nem vizsgálja a nyugati tőkés értékelést. Pl. „Speaking of the period of Militant

Communism, a soviet jurist said that perhaps the only relation regulated by private law to the found at the time was the contract of a village with the shepherd of the community herd. This is, of course, an exaggeration-the old private laws and rights having shown much more vitality." Gsovski i. m. I. 17. old. hivatkozik Gojhbarg: Gazdasági jog (oroszul) 1923. 3. old.-ra. — Az kétségtelen, hogy 1921 tavaszától őszig a jegyre elosztott javakért nem kellett fizetni (Genkin i. m. I. 42. old.) Ez azonban nem zárja ki más javak áru vagy termékcseréjét. — Sárközy nézetei már korábban (ellenkező indításból) jelentkeztek. Így pl. Mezey István: Egy jognélküli ország joga. Szovjet-Oroszország magánjogi rendszere. Magyar Jogi Szemle. 1931/8., 9. sz. — Az „ideiglenes" jelleg valóban A SZK(b)P történetében (241. old.) szerepel. Ugyanakkor a SZKP története (1)-ben, amely 1959-ben — tehát Sztálin halála és a SZKP XX. Kongresszusa után — készült, a következőket találjuk: „A hadikommunizmus nem elkerülhetetlen szakasz a szocialista forradalom fejlődésében. Átmeneti jellege volt, a külföldi katonai intervenció és a polgárháború körülményei között a hadikommunizmus politikája volt az egyetlen lehetséges politika, és teljesen be is vált. Helytelen azonban azt gondolni, hogy a hadikommunizmus az egyetlen és a legrövidebb út a szocializmus felé." (364. old.) Hasonlóan fogalmaz a SZKP története (2) a 345. old.-on. Tehát még 1971-ben is téves visszavetítés jelentkezik éppen a Párttörténetben?

22. Dolmányos i. m. 188., 206. old.; Szamszonov i. m. II. 68., 76. old.
23. Drobizsevet idézi Ciepielewski (1) i. m. 72. old.
24. Ciepielewski (1) i. m. 74. old.
25. Tolnai i. m. 8—9. old. Miljutin Bassecher korabeli adatait idézi.
26. Szamszonov i. m. II. 116. sköv. old.
27. Szamszonov i. m. II. 117. old.
28. Kolosi i. m. 113. old.
29. Kolosi i. m. 188—190. old.
30. Genkin i. m. I. 35. sköv. old.
31. A. Blok: Válogatott művei. Európa Kiadó. Budapest 1972. 692. old. — Ha nincs áru, nincs jog, nincs polgári jog, akkor — a hadikommunizmus fennállása alatt — a jogot tagadók csak olyan álláspontot foglalhatnak el, hogy áru ugyan nincs — kivéve a kulturális termékeket; piac ugyan nincs — kivéve a kulturális javak dologiasodott formáit: s egyébként is az egész adásvétel humbug. Ahol az irodalmi alkotásokat árusítják, ott talán van valami joghoz (polgári joghoz) hasonló! Nem? Ezeket ugyanis nem jegyre adták, s pénzért árusították. — De hasonló megállapítás található Furmanov, D. A. 1923-ban írott, s a polgárháborús időszakról szóló Csapajev c. regényében (Móra—Kárpáti Kiadó. Budapest—Uzsgorod 1964): „. . . küldjetek mindent, ami csak garasaitokból telik. . ." (I. m. 11. old.) Ezt a regénybeli Fjodor (maga Furmanov) mondja! A példák még sorolhatók.
32. Genkin i. m. I. 38. old.
33. LÖM. 43. köt. 254. old.
34. LÖM. 43. köt. 265., 283. old.
35. MEM. 20. köt. 279. old.
36. Ciepielewski (2) i. m. 360. old.
37. Ism. Joffe i. m. 87—126. old.; Iszaev i. m.
38. Reich i. m. 16—22. old.
39. Sárközy (5) 256. sköv. old.; Sárközy (8) i. m. stb.
40. LÖM. 44. köt. 156. old. Vö. továbbá 194. old. stb.
41. L. a 21. jegyz.-ben hivatkozott 1959-ben, illetőleg 1971-ben kiadott SZKP történet felhívott helyeire.
42. LÖM. 44. köt. 156—157.
43. MEM. 19. köt. 13—30. old.; LÖM. 33. köt. 83—86. old.
44. Az azonnali áttérés a kommunista társadalom termelési és elosztási viszonyaira Buharin egyik tétele, amely — adott esetben — párosul a rövid időnek tartott átmeneti korszakkal, amely viszont a Trockij féle permanens forradalommal hasonul.
45. LÖM. 44. köt. 157. old.
46. LÖM. 44. köt. 150. old.
47. LÖM. 33. köt. 86. old.
48. LÖM. 44. köt. 205. old.

49. LÖM. 44. köt. 211. old.
50. LÖM. 44. köt. 215. old.
51. LÖM. 45. köt. 291. old. stb.
52. Narojek in: A szervezet. 115. old.; Kozma (2) i. m.
53. Kaminski in: A szervezet. 90—113. old.; A kreativitás társadalmi és tudományos jelentőségére pl. Bibler i. m. 191. sköv. old.
54. Narojek i. m.; Stark (1)—(2) i. m.
55. LÖM. 44. köt. 391. old. — Vö. még A NEP tapasztalatai: i. m. Szamuely i. m.; Tolnai i. m.; Barla-Szabó i. m.; Ciepielewski (1)—(2) i. m. stb.
56. Vö. Marxnak A gothai program kritikájáról írottakkal (MEM. 19. köt. 18—19. old.), amelyeket Lenin is (LÖM. 33. köt. 84—86. old.) aktualizált. — A szovjet gazdasági jogi elméletnek, különösen a két-szektoros felfogásnak (az egészre l. Világhy (1) i. m. 67. sköv. old.; Iszaev i. m.; továbbá Sárközy (5) i. m. 257. sköv. old.; Sárközy (8) i. m. 190. sköv. old.; Kálmán (2) i. m. 76. old.) ez a szervezet — egyén szembeállítása formai-jogi, s kisebb mértékben támaszkodik arra az ideológiai töltésre, amely e nézetekben jelentkezik. Lenin nem szembeállítja, hanem egyiket a másiktól elválaszthatatlannak tartja (vö. pl. LÖM. 45. köt. 251. old.; LÖM. 41. köt. 238. old.; LÖM. 38. köt. 373—377. old.; LÖM. 37. köt. 481—482. old. stb.).
57. Pasukanisz i. m. — Bírálatára Világhy (1) i. m. 64—67. old.; Joffe i. m. 104. sköv. old.
58. MEM. 23. köt. 86. old.
59. Sztucska, P. I. (1865—1932) lett forradalmár, többek között annak a lett egységnek a parancsnoka, amely az 1918-i esszer lázadást leverte. 1923—32 között az orosz SZSZK Legfelsőbb Bíróságának elnöke — nézeteire Világhy (1) i. m. 66. sköv. old.; Joffe i. m. 118. sköv. old., Iszaev i. m.
60. A szovjet gazdasági jog értékelésére l. Világhy (1) i. m. 31. sköv. old.; Iszaev i. m. — A gazdasági jogászok szociológiai felfogásáról és azok közül egyes ma is példamutató kezdeményezéséről l. részletesen Kulcsár (7) i. m. 352. sköv. old.; inkább normativista oldalról Szabó (4) i. m. 64—65., 70., 260. old. stb.
61. Kulcsár (7) i. m. 353. sköv. old.
62. Szabó (7) i. m. 28—29. old.
63. Visinszkij (1)—(2) i. m.; Joffe i. m. 127. sköv. old.; Sárközy (5) i. m. 275. sköv. old.
64. Az egész irányzatra l. Asztalos (2) i. m.; Joffe i. m. 126. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 40. sköv. old.; Bratusz (1) i. m.; Sárközy (5) i. m.; Szabó (4) i. m.; Kulcsár (7) i. m. stb.
65. L. 64. jegyz. alattiakat, s az ott hivatkozottakat.
66. Mikolenko i. m.; Bratusz (2) i. m.; Joffe i. m. 132. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 40—41. old. stb.
67. Eörsi (2) i. m. 40. old.; Dozorcev i. m.
68. Eörsi (2) i. m. 40—41. old.
69. Eörsi (2) i. m. 41—42. old.
70. Ezt igazolják azok a szovjet gazdasági jogászok és a weimari gazdasági jogászok által írott és egymás mellett közölt tanulmányok, amelyek az Ostrecht (Monatschrift für das Recht der osteuropäischen Staaten. 1925—1927) és ennek utódjaként (1927 ápr.-tól) megjelenő Zeitschrift für Ostrecht c. periodikában 1932-ig megjelentek. (Hitler kancellársága után már szovjet jogász itt nem közölt.) Így pl. Ostrecht 1925/4. sz.-ban E. Kelmann: Die Entwicklung der Produktionskräfte als Grundidee des Sovietrechts. c. tanulmánya (Kelmann, J. I.: Proizvogyityelnije szili i pravo. Kijev 1925. c. brosúráját említi Joffe i. m. 101. old. 53. jegyz. is.), amely a 479. old. 6. jegyz.-ben hivatkozik M. Agarkov: Der Begriff des Wirtschaftsrechts in der deutschen Literatur („Recht un Leben" Moskau 1924. 5/6. 33—51. p.) c. tanulmányára. E tanulmányokban igen sokszor hivatkoznak Gojhbarg, Askenazi, Peretyerszkij, Makarov, Pergament, Heifetz, Durdenevskij stb. írásaira.
71. Világhy (1) i. m. 31. sköv. old.; Somló (2) i. m.; Hedemann (1)—(2) i. m. stb.
72. Frank, H. i. m. 572—631. old. — Itt a gazdasági jog a közigazgatás része. — Bírálatára l. Eörsi (23) i. m. II. 168. sköv. old.
73. L. részletesen Világhy (1) i. m.
74. A megkettőződésre Eörsi (8) i. m. 107—108., 141—142. old.
75. L. részletesen Asztalos (3) i. m. 31. sköv. old.; Eörsi (23) i. m. 367. sköv. old.

76. A változást mutatja Nizsalovszky (2) i. m. címe és indokolja 7. sköv. old. L. részletesen Asztalos (3) i. m. 30. sköv. old.
77. A gazdasági jog újjáéledése már 1956-ban megtörtént. Elsőként Gincburg és Tagyevoszjan tanulmányai (SzGP. 1956/8. sz.) indították meg az újraértékelést, bírálatot és továbbfejlesztést. Joffe i. m. 177. sköv. old. A szovjet tudósok még ma is inkább hajlanak a normativizmus felé, semmint a jog társadalmiságát elismernék. Vö. még Mádl (1) i. m.; Eörsi (16) i. m.; Eörsi (8) i. m. 196—209. old.; Sárközy (4) i. m.; Sárközy (5) i. m.; Sárközy (6) i. m.; Sárközy (8) i. m.; Tóth L. i. m. stb.
78. Legteljesebb összefoglalása: Mádl (1) i. m. 177. sköv. old.; valamint a 76. jegyz.-ben felhívott munkák. — Hasonló ehhez Sárközy (1)—(2) i. m., különösen Sárközy (8) és (4) i. m. cikke a szociológiai struktúra és a dogmatika következetlen keverékeként. Álláspontja szerint ((4). i. m. 803. old.): a vállalati joghoz tartozik: *a)* valamennyi vállalat (ez az alanyi oldal); *b)* vertikális viszonya (ez viszont nem egységes, mert egyrészt *ba)* államigazgatási, másrészt *bb)* tulajdonosi igazgatási elemeket kever össze); *c)* horizontális (ez viszont polgári jog); *d)* belső szervezeti és működési viszonyok (ez valóban kollektíva struktúra, illetőleg az lehet). Eörsinek felrója (i. m. 797. old.), hogy a társulási jogot nem tartja kollektívának (viszont Prugbergernél helyesli). A *struktúra* mint *szervezet* a *jogi formalizmusnál többet* jelent. A társulás — mai viszonyaink között — vagyonegyesítés, illetőleg összehangolás. Alekszejev (2) i. m. jogága, amelyet Sárközy (4) i. m. 801. old. *keresztülfekvő másodlagos jogágnak* nevez, nem a jogi homogenitás hiánya folytán ilyen, hanem a modern jogi szabályozás, így a polgári jog sajátossága is. Ez a keresztbe, hálószerűen megoldott szabályozás: *normatív*, míg az *alapja* (a végső fokon meghatározó gazdasági-társadalmi viszonyokon túlmenően) a *strukturális lét létezési módja*. Annyiban azonban teljesen igaza van Sárközynek, hogy a szocialista jogrendszer ágazatisága meghaladott, s feltétlenül gondolkodni kell a közvetítő tényezők jogterület alakító hatásán. Sárközy a gazdasági jogi nézetek hibáját törekszik kiküszöbölni, s a keresztülfekvő másodlagos jogág a továbbfejlesztést szolgálja. Ez természetesen dogmatika is, de van a létezésnek saját öntörvényűsége és a jogi szabályozásnak egy sajátos teleológiája. Nem egyszerű tükröződés, hanem jogi ontológia, s ezen belül a rendszer nem feltétlenül tükrözi a tükrözött determinánsokat, hanem nagyon sok esetben rendszer-szemléletű megoldás jön létre, illetőleg látszik helyesnek. (Vö. Lukács (1) i. m. II. 218. old.) Ahogyan — nézetem szerint — az áruviszonyok, úgy a struktúrák sem *közvetlenül*, hanem közvetítőkön keresztül jogiasodnak. — Vö. még Sárközy Jk. 1982/5. sz., Eörsi (25) i. m.
79. Eörsi (8) i. m. 197—198. old.
80. Legújabban Laptyev, V. V.: Hozjasztvennoe pravo i szoversensztvovanie rukovodsztva ekonomikoj. SzGP. 1982/4. sz.
81. Így különösen Sárközy (5) és (8) i. m. közel áll egy formai gazdasági joghoz, de valójában annak túlhaladása. Pragmatista összefoglalás Kálmán (1)—(2) i. m.
82. Sárközy—Tamás i. m. I. 15. old. — Az egyetemi oktatás *tudást* törekszik tanítani és elsajátítani, s nem „megérzés"-t.
83. Sárközy—Tamás i. m. I. 16.old. — Hazánkban nem volt, s jelenleg sincs „jogi egyetem"! Van tudományegyetem (ELTE, JATE, JPTE) és a miskolci Nehézipari Egyetemen Jogi Kar. Nálunk csak egyetemi jogi oktatás van.
84. Sárközy—Tamás i. m. 13—14., 95—99. old.
85. MEM. 3. köt. 49—80. old.; Tőkei (1)—(2) i. m.; Vitányi i. m.
86. Lukács (1) i. m. III. 185. old.
87. Voszka i. m. 270. old.
88. Asztalos (2) i. m. 132. sköv. old.
89. MEM. 13. köt. 6. old.
90. Sztálin i. m. 72. old.
91. Asztalos (2) i. m. 133—134. old.
92. Az áruviszony (tehát a közvetlen tükröződés) elméletének továbbfejlesztése tananyagban először Magyar polgári jog. Világhy Miklós: I. Általános rész. Budapest 1954. 265 p. jegyzetben kerül napvilágra. L. a jegyzetek fejlődését Asztalos (3) i. m. 83—84. old.
93. Világhy—Eörsi i. m. I. 9—10. old.
94. Világhy—Eörsi i. m. I. 10. sköv. old.; A csereviszonyra vö. Gardley i. m.

95. Részletes kifejtés Világhy (2) i. m. 20—48. old., ahol a korábbiakhoz képest Világhy az értékeléssel egészíti ki az elkülönültséget és az összekapcsolódást.
96. Világhy—Eörsi i. m. I. 13. old.
97. Világhy—Eörsi i. m. I. 13—15. old.
98. Világhy—Eörsi i. m. I. 13. old.
99. Világhy—Eörsi i. m. I. 22. old.
100. Világhy (4) i. m. 10. old.
101. Sárándi (1) i. m.
102. Sárándi (1) i. m. 45. old.
103. Eörsi (1) i. m.; (2) i. m.; (4) i. m.
104. Eörsi (1) i. m.
105. Eörsi (2) i. m.
106. Eörsi (1) i. m. 75. old.
107. Eörsi (1) i. m. 77. old.
108. Világhy (4) i. m. 23. old.
109. Eörsi (1) i. m. 92. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 20. sköv. old.
110. Eörsi (1) i. m. 90—100. old.; Eörsi (2) i. m. 38—39. old.
111. Kulcsár hivatkozott munkái, különösen (13) i. m.; (4) i. m. 81. sköv. old.; (12) i. m. 73. sköv. old., Nowak i. m.; Ferge (1) i. m.; (2) i. m.; (3) i. m.; különösen 37 sköv. old.; ahol Ferge hangsúlyozza, hogy a társadalom intézményrendszerének csak egy része szervezeti; A szervezet. i. m.; Jog és szociológia. i. m.; Kolosi i. m.; Hegedüs A. i. m., Kuznets i. m.; Társadalmi struktúránk i. m.; — A szociológiai struktúraelméletet határozottan el kell különíteni az ún. strukturalizmustól. A szociológiai struktúrának csak megjelölésében van köze ahhoz a struktúrához, illetőleg strukturalizmushoz, amely Lévi-Strauss nevéhez fűződik. L. a kérdéshez: A strukturalizmus-vita. Dokumentumgyűjtemény. Összeállította: Szerdahelyi István. I—II. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.; Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. stb.
112. Szamuely i. m.; Valovoj-Lapsina i. m.; Barla-Szabó i. m.; Brus i. m.; Sárközy (1) i. m.; (2) i. m.; (3) i. m.; Szabó K. i. m.; Földes i. m.; Vita i. m.; Jogi kérdések i. m.; A szovjet gazdasági reformról i. m.; Friss i. m.; A gazdaságirányítás i. m.; Kovács i. m.; Kronrod i. m.; Dobrjanov i. m.; A fejlett szocializmus i. m.; Abalkin i. m.; A fejlett szocialista i. m.; Butenkó i. m.; Leontief i. m.; Erdős i. m.; Bacsurin i. m.; A szocialista vállalat i. m.; Stark (1)—(2) i. m.; Hoós i. m.; Vigodszkij i. m.; Konnyik i. m.; Kulcsár (13) i. m. 69. sköv., 87. sköv. old.; Vékás (2)—(3) i. m.; Kálmán (1)—(2) i. m.; Dimitrov i. m.; Kurasvili i. m.; Harmathy (4) i. m.
113. Eörsi (1) i. m. 106. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 36. sköv. old.; Eörsi (5) i. m.; Kápolnai—Várkonyi i. m.; Borbély i. m.; Benke i. m.; Lick i. m.; A szocialista életmód i. m.; Losonczi i. m.; Érdekviszonyok i. m.; Héthy—Makó i. m.; Társadalmi struktúránk. i. m. I—III.; Rózsahegyi i. m.; Oertmann i. m.; Kauser (3) i. m.; Beck (2) i. m.; Kozma (2) i. m. stb.
114. Eörsi (2) i. m. 28. sköv. old.
115. A megalapozó szociológiai kutatásra l. Hegedüs A. i. m.; A szervezet i. m.; Kulcsár (11)—(12)—(13) i. m.; Losonczi i. m.; Ferge (1)—(2)—(3) i. m.; Csoportlélektan i. m.; Életmódkutatás i. m.; Kolosi i. m.; Murányi i. m.; Héthy—Makó i. m.; Réteghelyzet i. m.; Előítéletek i. m. — A jog (polgári jog) és a külső-belső viszonyára l. Eörsi (4) és (22) i. m.
116. MEM. 3. köt. 49—80. old; Tőkei (1)—(2) i. m.; Vitányi i. m. 127—158. old.
117. Vitányi i. m. 142. old.
118. Vitányi i. m. 149. old.
119. Vö. Réteghelyzet. i. m.
120. Eörsi (4) i. m. 118. sköv. old.; Nagy L. i. m. 25. sköv. old.; 153. sköv. old.; Alekszejev (2) i. m. 184. sköv. old.; Sárándi—Sárközy i. m.; Hegedüs i. m.; Sárközy (2) i. m. 323. sköv. old.; Tóth L. i. m.; A szocialista vállalat. I. köt. i. m.; Nem azonos Samu (1) i. m. 230—231. old. kifejtett gazdasági jogiasított nézettel. Az azonos elnevezések mögött lényeges tartalmi különbségek húzódnak meg. Samu (1) i. m. 230. sköv. old.-on kifejtett vállalati joga a gazdasági jog újraélesztése a magyar jogban, s így a civilisztikában. Alapvetően más oldalról közelíti meg ezt a „gazdasági jogi"

elméletet Sárközy (2) i. m. — Ezzel szemben Eörsi (4) i. m. használt kifejezése — az előbbiekkel szemben — nem a *külső*, a szervezeti oldalra, hanem a *belső*, a kollektíva struktúrára helyezi a hangsúlyt. Vö. még a külső és a belső eltérő értelmezésére Eörsi (4) és (22) i. m.

121. Ez következik Sárközy (4)—(5)—(6), (8) i. m. tanulmányaiból.
122. Szabó (7) i. m. 92. sköv. old.; Kulcsár (6)—(7); (11)—(12)—(13) i. m. stb.
123. Abrahamoviceva, I.—Trenyeva, M.: In. A szocialista életmód. i. m. 81. old. — L. még Érdekviszonyok. i. m.; Lukács (1) i. m. I. 388. old.; Lick i. m.; Rózsahegyi i. m.; Kozma (2) i. m. stb.
124. Lick i. m. 18—57. old.
125. Arisztotelész: Eudémoszi etika. Nagy etika. Gondolat Kiadó. Budapest 1975. 60. old.
126. Arisztotelész: Nikomakhoszi ethika. Magyar Helikon. Budapest 1971. 153. sköv. old. — Heller (2) i. m. 230. sköv. old.
127. T. Hobbes: Leviatán vagy egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma. Magyar Helikon. Budapest 1970. 210. old.
128. J. Steuart: Inquiry into the Principles of Political Economy. Basel 1767. 217—218. old.
129. A. Smith: A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Budapest 1959.; Smith Ádám: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Budapest 1940.
130. Vizsgálódás. I. köt. 450. old. — Értékelésére Salvucci, Pasquale: Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok. Gondolat. Budapest 1976.
131. K. Marx: Értéktöbblet-elméletek. (A „Tőke" IV. könyve.) I. rész. Kossuth Kiadó. Budapest 1958. MEM. 26/1. köt.
132. Ihering (1) i. m. — Pólay i. m. 72. old. — Részletesen: Schwarz i. m. 263—359. old.; Beck (2) i. m.
133. Pólay i. m. 69. old.; Oertmann i. m.; Kauser (3) i. m.
134. MEM. 46/I. köt. 73. old.
135. MEM. 3. köt. 45., 46—47. old.
136. Pl. MEM. 3. köt. 33. sköv. old.
137. Kulcsár (3) i. m. 110. sköv. old.
138. Pólay i. m. 80—82. old.
139. MEM. 3. köt. 30—31. old.
140. L. a 111. jegyz.-ben felhívottakat.
141. L. Stark (2) i. m.
142. „A mozgástér ténye egyértelműen igazolja ismételhetőségüket." Lukács (1) i. m. III. köt. 184. old.
143. Nem kívánom érinteni sem a jogrendszer tagozódását, illetőleg tagolását. A tagozódás — ilyen vagy olyan formában — a közvetlen tükröződés egyfajta megnyilvánulása. A tagolás már közvetítettségre és nem tükröződésre, hanem önálló ontológiára utal. Ez utóbbira l. Peschka (13) i. m. Mindkét megközelítésnek, de főleg a „tagozódás" elméletének (l. részletesen Samu (1) i. m.) legvitathatóbb kiindulási pontja — amely itt éppen a közvetlen tükröződés következménye — a deduktív következtetés. A tagolás az indukcióból indul ki. Véleményem szerint csak a valóságból kiindulva lehet a kérdést megközelíteni. E megközelítési módokra l. Eörsi (1)—(2), (4), (19) és (22) i. m. — Mindebből következik, hogy fogalom-körülhatárolásom nem a fogalomból levezetés, nem egyfajta „Begriffshimmel". Ihering: Im juristischen Begriffshimmel. Ein Phantasiebild. In: Ihering (2) i. m. 245. sköv. old.
144. Lukács (1) i. m. II. 179. sköv. old.; Peschka (2) i. m. 229. sköv. old.; Müller i. m. 119. sköv. old. — A szerves és a szervetlen természet elemi jelenségei a jogban csak a kiemelt társadalmi viszonyok egyes elemeként (tárgy, eszköz, eredmény, feltétel) jut jelentőséghez, a „dolog", és egyes jogi tények megfogalmazásánál is.
145. „. . . saját létmódja létszerűen elkerülhetetlen másértvaló-létében." Lukács (1) i. m. III. 185. old.
146. MEM. 8. köt. 105. old.
147. Peschka (3) i. m. 342. sköv. old.; Peschka (2) i. m. 237. sköv. old.
148. Szabó (1) i. m. 236. sköv. old.; Samu (1) i. m. 351. old.; Szotáczky (1) i. m. 211. old.; Kulcsár (6) i. m. 31. sköv. old.; Samu (3) i. m.
149. Ez a szelektív tevékenység mindig egyúttal értékelés is. Vö. e kérdésben Hankiss i. m. 11. sköv. old.; Szabó (4) i. m. 224. sköv. old.; Tény, érték. i. m.; Rózsahegyi i. m. 177. sköv. old.; Hermann I.

i. m.; Hartmann i. m.; Szilágyi I. i. m.; Myrdal i. m.; Dobb i. m.; Wartofsky i. m. 395. sköv. old.; Ivin in: Eszmény. i. m. 144. sköv. old. Valójában értékelés van a kiválasztás előtt, s a szelektálás után ismét jelentkezik egy értékelés (elsősorban politikai szempontból), amely a jogi dogmatikában lép előtérbe.

150. Tamás Gy. i. m.; Vojsvillo i. m. 161. sköv. old. stb.
151. L. részletesen Asztalos (4) i. m. 42. sköv. old.
152. Ismerteti Sárándi (5) i. m. 66. sköv. old.; (6) i. m.; Eörsi (21) i. m.; Sárközy szinte minden munkája érinti a kérdést, 1. különösen Sárközy (7) i. m.; (9) i. m.
153. Asztalos (4) i. m. 42. old.
154. Asztalos (4) i. m. 54. old.; Sárándi—Sárközy i. m.
155. Világhy—Eörsi i. m. I. 13. old.; Világhy (4) i. m. 13. old.; Eörsi (2) i. m. 28—29. old.; Sárándi (1) i. m.
156. Samu (2) i. m.; Samu (3) i. m.
157. Lukács (1) i. m. II. 216—217. old.
158. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 13. sköv. old.
159. „. . . az emberek tevékeny döntéseiben — minden ellentmondásosság ellenére — feltartózhatatlanul növekszik a lehetőségek mozgástere." Lukács (1) i. m. III. 200. old.
160. L. a 112. sz. jegyz.-ben felhívottakat.
161. Lick i. m. 13—57. old.
162. Román (1) i. m. és Román (2) i. m. — Ez az utasítás nem államigazgatási, s nem tulajdonosi igazgatás.
163. Cseh-Szombathy i. m. 151. sköv. old.; Kulcsár (4) i. m. 265. sköv. old. stb.
164. Lukács (1) i. m. II. 219. old.
165. Minden értékelés szelektálás is, s viszont. Ebben az értelemben tehát a jogalkotó kiemelése: értékelő szelektálás. Ha azonban folyamatában vizsgáljuk a jelenséget, akkor nagyon határozottan elválik egymástól az értékelés és a szelektálás. A jogalkotó kiemelése (szelektálás) értékelésen alapul. Ez azonban igen összetett. Politikai, gazdasági, osztály, csoport, réteg stb. érdekviszonyok minősítik az adott jelenséget ilyennek vagy olyannak. A politikai viszonyok döntik el, hogy az adott társadalom többségének pozitív vagy negatív értékelése jogiasítva hogyan kerül a jogalkotó kezében megfogalmazásra. Csakhogy ezek pusztán típusokat jelölnek. A jogiasítás: jogi értékelés. A konkrét jogviszonyban ismét szociológiai szelektálás után jogi értékelés: adott esetre. Ezért vethető fel egyáltalán a jogi norma hatékonysága. A szelektálás előtt és után is van értékelés, s ez utóbbi visszajelzése elindíthatja az átrendeződést. A differenciálás együttjár a szintetizálással. Míg egyik oldalról elválasztunk, a másikról újból csoportosítunk.
166. „Minél bonyolultabb, minél messzebbre ágazó ez a mozgástér, annál fejlettebb a társadalom; ennek megfelelően minél nagyobb a válaszoló személyes része, annál fejlettebb lehet a személyisége." Lukács (1) i. m. II. 454. old. — Ez csak az egyik oldal. A másik a szintézis.
167. Eörsi (1) i. m. 71—72. old.
168. MEM. 37. köt. 480. old.
169. Szabó (1) i. m. 266—267. old. — Ugyanakkor „. . . a hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentesség csak puszta látszat". Lukács (1) i. m. II. 218. old.
170. LÖM. 29. köt. 182—184. old.
171. Peschka (13) i. m.
172. „. . . a jogi rendszerben minden általános megállapítás kettős szándékkal jött létre: egyrészt, hogy a társadalom minden tagjának teleológiai tételezéseit meghatározott irányban befolyásolja, másrészt arra bírja azt az embercsoportot, amelynek társadalmi megbízatása a törvény meghatározásainak a jogi gyakorlatba való átültetése, hogy teleológiai tételezéseit a maga részéről meghatározott módon hajtsa végre. Ha ez a második esetben nem megy végbe, akkor konkrét társadalmi ellentmondással van dolgunk, nem pedig hamis logikai művelettel." Lukács (1) i. m. II. 219. old. — De ezen túlmenően, akkor is előttünk áll a társadalmi ellentmondás (s nemcsak a norma és hivatásos jogalmazói alkalmazása közötti), ha a gyakorlatba átültetés a kényszer eszközével valósul meg, mert a társadalom többségének akaratát és érdekét kifejező norma csak kényszer útján érvényesül. Ha ez jelentős rétegek ellenállása útján történhet csak meg, ez maga is ellentmondás, de megoldható. — Az egész kérdésre l. Lukács (1) i. m. II. 214—227. old. — Ugyanakkor a norma

címzettségében Lukács is Kelsent követi. Ez a jogalkalmazói címzettség Kelsen nyomán jelentkezik Somlónál (Somló (1) i. m. 64. old.), sőt a szocialista irodalomban is. (Pl. Sajó (1) i. m. 90. sköv. old.; Sajó (9) i. m. 55. sköv. old. — az egész kérdésre Peschka (4) i. m. 52. sköv. old.; Asztalos (1) i. m. 81. old.).

173. Eörsi (1)—(2), (4), (8)—(10), (16), (19), (22) i. m.
174. Sárközy (1)—(8) i. m.; Sárközy—Tamás i. m. — Éppen a szociológiai kutatás rendszerképző felismerése az, hogy a gazdasági jogot a jövő jogának feltüntető álláspont a valóságos jelenségek leegyszerűsítése. Kulcsár (7) i. m. 325. sköv. old.
175. MEM. 3. köt. 9. old.
176. MEM. 46/1. köt. 168. old.
177. A komplex jogalanyiságra l. Jampolszkaja, C. A.: A szovjet állampolgár alanyi jogáról s az alanyi jog biztosítékainak jellegéről. JK. 1957/1—3. sz.
178. Sajó (11) i. m.
179. Vö. az egész kérdésre Pirityi i. m., továbbá Pirityi in: Érdekviszonyok. 103. sköv. old.
180. Kozma F. i. m.; Gazdag—Meitner i. m.
181. Tőkei (1) i. m. 163. sköv. old.; Tőkei (2) i. m. 413. sköv. old.; Kulcsár (4) i. m., különösen második, negyedik és hatodik fejezete; Kulcsár (12) i. m. Második és harmadik rész; A szervezet i. m.; Társadalmi struktúránk i. m. I—II.; továbbá Borodaj—Kelle—Plimak i. m.; Kon i. m.; Jaroszewski i. m.; Schaff i. m.; Sève i. m.;
182. Lukács (1) III. i. m. 59. old.
183. Lukács (1) III. i. m. 62. old.
184. Rubinstein (2) i. m. 330—331. old. Vö. még Allport i. m.; Sólyom (6)—(7) i. m.; Haney i. m. stb.
185. Különösen Sárközy (8) i. m. E vonatkozásban jelentős Lukács (1) i. m. I. 307—308. old.; Eörsi (4) i. m. 44. old. stb.
186. Kovács István: Az államigazgatás meghatározása. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1957/1. sz.; Varga József: A szocialista államigazgatás fogalmához. Állam és Igazgatás. 1968/2. sz.; Lőrincz i. m. 225—226. old.
187. Seres i. m. 286—305. old. Seres fejtegetéseit már korábban — doktori értekezésében — megfogalmazta.
188. Eörsi (4) i. m. 52—53. old. mutat rá a két szélsőségre. Az egyik az atomizált jogi szabályokat rendeli a gazdasági folyamatokhoz (pl. az NDK gazdasági joga, nálunk elsősorban Sárközy közelít ehhez), a másik elszakítja a gazdasági folyamatoktól a jogintézményi gondolkodást, s jogászi formalizmusba torkollik. Az optimum a kettő között van.
189. Stark (1) i. m. 104. sköv. old.; Stark (2) i. m.; Kálmán (1)—(2) i. m.; Vékás (2)—(3) i. m.
190. Stark (1) i. m. 105. old.; Stark (2) i. m.
191. MEM. 3. köt. 46—47. old.; „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek." MEM. 18. köt. 260. old. stb.
192. LÖM. 44. köt. 163. old.
193. Ilyen pl. az 1978. évi IV. tv (Btk.) 316. § (1) bek.-ben adott megfogalmazás. E szerint: Aki idegen dolgot mástól azért vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, lopást követ el. Az e §-hoz fűzött indokolás szerint: „A lopás elkövetési magatartásából következik, hogy elkövetési tárgya csak ingó dolog lehet." Ugyanakkor az elvétel, mint tényleges hatalomszerzés nem jelenti az elvitelt, tehát a helyváltoztatást. Amit a 316. § (1) bek.-e nem tartalmaz, azt az indokolás magyarázata (amely nem jogszabály) nem pótolhatja. Elkövetési magatartás lehet a következő: valaki üdülőtelke kerítését a szomszéd telkének egy részét elfoglalva készítteti el. A Ptk. 121. §-a nem zárja ki az elbirtoklást (jóhiszeműség nem szükséges). A 121. § (2) bek.-ének tételei csak akkor jöhetnek szóba, ha ez a magatartás bűncselekmény. A Btk. szövege szerint az is, mert hiszen idegen dolgot, mástól, azért vesz el, hogy azon (10 év sajátjakénti szakadatlan birtoklással) tulajdonjogot szerezzen. A szöveg tudatos pongyolaságát nem pótolja az indokolás. — A jogi norma helytelen megfogalmazása segíti elő a jogszabály-inflációt, a sokszoros végrehajtási rendeletek útján történő túl-szabályozást.
194. Eörsi (6) i. m.
195. L. Sólyom (4) i. m.; A környezetvédelem jogi kézikönyve. Szerk.: Tamás András. Közgazdasági Kiadó. Budapest 1981.; Jog a környezet védelmében. Nemzetközi konferencia. Szombathely 1976.

szeptember 6—10. Veszprémi Akadémiai Bizottság. Veszprém 1977.; továbbá az örvendetesen sokasodó magyar cikkek közül elsősorban Kilényi, Tamás A., Gátos—Lábady stb. valamint Zoltán Ödön: Kártérítési felelősség a környezet védelmében c. doktori értekezésének kézirata. Megvédve: 1981. szeptember 22-én.

196. Világhy—Eörsi i. m. I. 15—17. old.; Világhy (4) i. m. 25—26. old.
197. Eörsi (1) i. m. 112. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 12. sköv. old.
198. Pl. Szabó (1) i. m. 402. sköv. old.; Samu (1) i. m.; Állam- és jogelmélet i. m. 430—459. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 7. old.; sőt még Eörsi (2) i. m. 12. old. is.
199. Lukács (1) II. i. m. 219. old.
200. Sárándi (1) i. m. 35. old.
201. Eörsi (1) i. m. 114. sköv. old.; Eörsi (2) i. m. 35. sköv. old.; Eörsi (4) i. m. 7. sköv. old.; Eörsi (16) i. m.; Sárközy (2) i. m. stb.
202. Wartofsky i. m.; Jahiel i. m.; Tamás Gy. i. m.; Tamás P. i. m.; Rendszerszemlélet. i. m.; Farkas J. i. m. sköv. old.; Lipták i. m. 21—70. old.
203. Peschka (13) i. m.
204. Eörsi (1)—(2), (19) és különösen (22) i. m.
205. A gyakorlathoz nemcsak a hivatalos jogalkalmazói gyakorlat tartozik hozzá, hanem az ezen kívüli, s a polgári jogban, különösen jelentős *valóságos* megvalósulás. Vö. Sajó (10) i. m. Ennek az igénynek szinte jogi pozitivista félreértése Zoltán i. m.

II. A JOGI NORMA POLGÁRI JOGI SAJÁTOSSÁGAI

5. § A SZABÁLYOZÁS ALTERNATÍVÁI

1. *Bevezetés.* — 2. *Jogforrás és jogalkotás.* — 3. *A jogi szabályozás sajátosságai.* — 4. *Jogszabály és jogi norma*

1. *Bevezetés.* A jogforrás, a jogalkotás, a jogszabálytan egész kérdése a marxista felfogás szerint az állam- és jogelmélet, illetőleg az alkotmányjog tudományában megfelelő és a jog egészére kiterjedő feldolgozásban részesül.[1] Az egyes tudományterületeknek, illetőleg jogágazatoknak, jogterületeknek csak azokat a sajátosságait kell az ún. jogszabálytan keretében kidolgozniuk, amelyek a saját mozgásterükön érvényesülnek.[2] A jogi norma polgári jogi sajátosságainak tárgyalása feltételezi azokat az általános megállapításokat, amelyeket a marxista állam- és jogelmélet, illetőleg az alkotmányjogra vonatkozó tudományos nézetek elértek.

A jogforrás és a jogszabály mint tartalom és forma egybevetése csak állóképben jelentkezik. A jogszabály — külsőleg és formálisan — megjelenési forrása a jognak,[3] amelyből felismerhető az objektív jog. Ezzel szemben a modernebb felfogások a jogforrás, a jogalkotás és a jogszabály határozottan elkülönített megfogalmazásával foglalkoznak és ezek jelentősége a polgári jog szempontjából nagyobb súllyal esik latba.

2. *Jogforrás és jogalkotás.* A jogforrás a korábbi felfogás szerint a jogszabály megjelenési formája. Ezzel szemben az újabb jogelméleti kutatás, elsősorban *Peschka* mutatta ki,[4] hogy a *jogforrás* a jogszabályokat előidéző, létrehozó jelenség, amelynek következménye, eredménye a jogi norma, a jogszabály. A jogforrás maga is egy folyamat. Az első szakaszba — a társadalmi viszonyoktól a jogi normák létrejöttéig terjedő — időszak tartozik. A *jog forrását* tehát a társadalmi viszonyok és a jogszabályok létrejöttéig végbemenő *társadalmi folyamatban* kell keresni. Ez a társadalmi mozgás, a jognak mint objektív megjelenési formának a keletkezése, kialakulása, annak lényegi, sajátos okozati viszonyainak a kifejezése, amely a jogot előidéző, létrehozó társadalmi jelenségek és tényezők és a jogi normák között állnak fenn. Így *„jogforrás az a specifikus társadalmi jelenség, tényező vagy viszony, amely az objektív jogot (a jogi normák összességét) közvetlenül előidézi, létrehozza".*[5]

Ezzel szemben a *jogalkotás* az a specifikus folyamat, amely a jogforrásból átvezet a jogi normához, tehát amelynek célja a *jogszabály*, a jogi norma létrehozása. Ennek a folyamatnak a során az adott társadalom, adott fejlődési szakaszának gazdasági, társadalmi, osztályviszonyainak megfelelően létrehozza azokat a jogi normákat, amelyek mint jogszabályok az adott társadalom egészét illetően összességükben mint a jogalkotás eredményeként jelentkező jogszabályok jelennek

meg. A jogalkotás az a specifikus, a jogi norma megalkotására irányuló folyamat, amely a jogforrásként jelentkező determináló, meghatározó tényezők hatására az államapparátus arra hivatott szervei tevékenységének eredményeként létrehozza a jogszabályt, közelebbről a jogi normát.[6]

Ennek következménye, hogy a polgári jog tekintetében nincs eltérő jogforrás — mint a gazdasági-társadalmi viszonyok adott rendje — más területektől és a jogalkotás — mint folyamat — sem eltérő más jogszabályok létrehozásának folyamatától. A jogalkotás folyamataként létrejövő jogszabály (jogi norma) egy vonatkozásban mégis jelentőséghez jut a polgári jog területén. A szocialista jogrendszer általánosságban a tipikus jogképződés történetileg kialakult tipikus módjai közül elsősorban a törvényhozás és rendeletalkotás útján létrejövő jogi normát tartja irányadónak és általánosságban helyteleníti, másodlagosnak tartja a korábbi társadalmi folyamatokban elsődlegesként jelentkező szokásjogi bírói úton létrejövő jogalkotási folyamat eredményét, a bírói szokásjogot.[7]

A szocialista polgári jogban is elsődlegesnek a törvényhozási és másodlagosan az e törvényhozási folyamat végrehajtását szolgáló rendeletalkotási jogalkotási folyamatot tekintjük.[8] Az 1974. évi 24. sz. tvr. a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről úgy rendelkezik, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveit és elvi döntéseit is a Magyar Közlönyben kell közzétenni. Míg az alapvető törvényi rendelkezések közül csak néhány (pl. az Alkotmány, a Ptk. vagy a Btk., kivételesen a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. sz. tvr.) kerül az indokolással is közzétételre, addig a Legfelsőbb Bíróság irányelvei és elvi döntései indokolással együtt kerülnek közzétételre. Ebből okszerűen az következnek, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak ezek a rendelkezései indokolásukkal együtt, amelyek kifejezetten nem jogszabályok, alapvető szabályokat tartalmaznak, jogforrások formai értelemben és jogszabályokként jelentkeznek a mindennapi élet szabályozása körében.

A *szokásjog* nem egyszerűen csak egy hosszú időn keresztül követett gyakorlat.[9] Ezt követte a szocialista felfogás is.[10]

Találunk olyan szocialista nézetet, amely az állami szervek, különösen a bíróságok gyakorlatát nem tekinti jogalkotásnak, hanem csak jogalkalmazásnak.[11] A modern kapitalista magánjogtudományban van olyan nézet is, amely a bírói szokásjogot, a bírói gyakorlatot elsődleges és döntő fontosságú jogforrásnak tekinti. Egy harmadik nézet a kettő között áll, amikor a bírói gyakorlat jogforrási jellegét ugyan nem ismeri el, mert a bíróságot csak a jogalkalmazó szervnek tartja, mégis alárendelten — joghézag vagy új jelenségek felmerülése esetében — elismeri azt, hogy a bírói gyakorlatnak jogforrási szerepe lehet. A szocialista jogtudomány általában tagadja a bírói gyakorlat jogforrási jellegét. Ez széles körben vitatott és korántsem elismert felfogás.[12]

A szocialista gyakorlat ugyan az Alkotmány alapján nem jogosítja fel a bíróságot a jogalkotásra, de abban a pillanatban, amint a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának olyan jogértelmező szerep jut, hogy a jogszabályokat — esetleg az értelmezési kereteket túllépve is — az összes bíróságok működésére kihatóan, kötelező jelleggel irányítja és meghatározza, a Legfelsőbb Bíróság által kiadott irányelvek, elvi döntések, illetve bizonyos körben a kollégiumi állásfoglalások már alkalmasak lehetnek arra, hogy a polgári jogban jogforrási szerepet töltsenek be.

Nem tagadhatjuk, hogy a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek és elvi döntéseinek — indokolással együtt — történő közzététele a Magyar Közlönyben azt a *látszatot* kelti, mintha a Legfelsőbb Bíróságnak a Magyar Népköztársaságban jogalkotó szerepe volna, hiszen a jogszabály csakis olyan értelemben töltheti be a feladatát, hivatását, rendeltetését, ahogyan azt a Legfelsőbb Bíróság meghatározza.

Más kérdés az, hogy ez mennyiben indokolt, illetőleg mindig a valóságot helyesen tükröző felismerés eredménye jut-e kifejezésre.

A bírói szokásjog kialakulása a felgyorsuló és változó gazdasági-társadalmi viszonyok között — még a gyorsan ezt követő jogalkotási folyamatot is figyelembe véve — nem mindig tud lépést tartani azoknak a szükségleteknek a kielégítésével, amelyek más értelmezést, más jogi szabályozást, illetőleg más jellegű rendelkezéseket igényelnek. Az élet sokkal nagyobb tárházát tartalmazza a felmerülő új gazdasági-társadalmi viszonyoknak, illetőleg a régiek megváltozásának, semmint azt a jogalkotás folyamatában a leggondosabb előkészítés mellett is lehetséges volna felismerni.

Éppen ezért a polgári jog területén kiegészítő jelleggel, a joghézag pótlásának, illetőleg bizonyos értelmezési szabályoknak a törvénybe, rendeletbe foglalt rendelkezéseknek kiegészítéseképpen feltétlenül el kell fogadni a bíróság alkotta jogot jogforrásként. Ez a bíró alkotta jog: jogszabály. A *bírósági jogfejlesztés:* jogalkotás.[13]

A joghézag kitöltésének példája az élettársak vagyoni viszonyaira vonatkozó legfelsőbb bírósági állásfoglalás. Az 1949. évi Alkotmány 41. §-a külön kimondja, hogy a Magyar Népköztársaság védi a házasság és a család intézményét. Az 1959. évi IV. tv. ennek következtében nem szabályozott olyan jogviszonyokat, amelyek a házasság vagy a család intézményeihez tartoznak. Ugyanakkor felmerült a Ptk. hatálybalépését követően az élettársi kapcsolat, amely szabályozást igényelt. E kérdésben a Legfelsőbb Bíróság a 827. sz. Polgári kollégiumi állásfoglalásában kimondotta, hogy: az élettársak között vagyoni közösség jön létre, amelynek rendelkezésénél — ellenkező megállapodás hiányában — a polgári jog szabályait kell megfelelően alkalmazni. (BH. 1962/8.) A Legfelsőbb Bíróság azt a hézagot töltötte ki, amely a Ptk. és a Csjt. között keletkezett, miután egyik sem szabályozta az élettársak közötti vagyoni viszonyokat.

A viszonyok változásával és fejlődésével ezt felváltotta a 94. sz. Pk. állásfoglalás, amelyet a polgári kollégium 369. sz. Pk. állásfoglalásával módosított. Eszerint: az élettársak között vagyoni közösség jön létre, amelynek rendezésénél a polgári jog szabályait kell megfelelően alkalmazni. . . . Az ekként közös tulajdonba kerülő vagyonban való részesedés arányát a szerzéshez való hozzájárulás mértéke határozza meg. Amikor a Ptk. módosítására és egységes szerkezetbe foglalására sor került, akkor ez az 1962 óta irányadó legfelsőbb bírósági gyakorlat bekerült a módosított és egységes szerkezetbe foglalt Ptk. 578. § (1) bekezdésébe. Eszerint: az élettársak — házasságkötés nélkül, közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben élő nő és férfi — együttélésük alatt a szerzésben való közreműködésük arányában szereznek közös tulajdont. Ha a közreműködés aránya nem állapítható meg, azt azonos mértékűnek kell tekinteni. A háztartásban végzett munka a szerzésben való közreműködésnek számít.

Az egymást követő bírósági döntések és a módosított Ptk. idézett rendelkezése is mutatja, hogy a 827. sz. Pk állásfoglalásnál lehetőség volt ellenkező megállapodásra, a 94. sz. Pk. már ezt nem tette lehetővé, eleve törvényi vélelmet állított fel az együttélési arányosságra, a Ptk. pedig ezen túlmenően kimondotta, hogy élettársaknak nő és férfi tekinthető, akik házasságkötés nélkül ugyan, de közös háztartásban, érzelmi és gazdasági közösségben élnek együtt. Ez a folyamat is mutatja, hogy a bírósági jogfejlesztés jogalkotó szerepét a polgári jog területén nem lehet lebecsülni.

3. *A jogi szabályozás sajátosságai.* A jogi szabályozás a társadalmi lét sajátos és meghatározott időszakhoz kötött formája. A társadalmi lét alapján az egyedek, a csoportok, irreverzibilis (visszafordíthatatlan) történelmi folyamat egymásutániságában élik mindennapi életüket és ennek a mindennapi egymásutániságnak a története nem csak visszafordíthatatlan, hanem megismételhetetlen is. A tények, a

körülmények, a különböző helyzetek és az emberek maguk is változnak. Ugyanakkor a jog a társadalmi lét részkomplexusa, amely ontológiailag viszonylagos önállósággal rendelkezik.[14]

Az emberiség történelme determinált és ugyanakkor az emberek mégis maguk csinálják történelmüket? Ebből következik, hogy olyan társadalmi formációban, ahol állam és jog létezik, szembetaláljuk magunkat egy végső soron gazdasági-társadalmi determináltsággal, és egy viszonylagos önmozgással[15] és mindkettő a maga totalitásában viszonylik egymáshoz. A társadalmi lét és az állam és a jog létében megjelenő kényszer csak úgy érthető meg, ha abból indulunk ki, hogy a *jogi szabályozás végső soron determinált* és *determináló* is.

A társadalmi lét, a társadalmi ellentmondások kifejeződése a felépítmény intézményeiben s visszatükröződése a tudat formáiban, miként az alapul szolgáló valóság, ellentmondásokkal terhes. Az ellentmondások a dolgok lényegében rejlenek. A világ minden jelensége ellentmondásos és mozgásában áll előttünk. Mindezek helyes felismerésének az a feltétele, hogy minden folyamatot, mint az *ellentétek egységét* és *harcát* ismerjük fel. A társadalmi viszonyokat csak mozgásukban, fejlődésükben ismerhetjük meg valóságosnak. Ha ezek a társadalmi viszonyok, mint a társadalmi lét, ellentmondásokkal terhesek, akkor ennek valamilyen formában *ki kell fejeződnie* a felépítmény jogi intézményeiben, így a *jogi szabályozásban* is. Ezen túlmenően a társadalmi ellentmondásoknak kifejeződésre kell jutniuk az egyes *jogviszonyokban* is, és bizonyos értelemben — sajátos formában — jelentkezniük kell a *jogi nézetekben* is. A felépítmény ugyan saját gazdasági alapjától végső soron meghatározott, emellett azonban viszonylagosan önálló is. A jogszabálynál ez a viszonylagos önállóság abban jelentkeznék, hogy csak általánosságban „tükrözi" az általa szabályozott társadalmi ellentmondások ellentmondásos voltát?

A *gazdasági-társadalmi viszonyok*, amelyek felépítményeként a jogi berendezkedés és maga a jogszabály is megjelenik, a maguk *totalitásában, egészükben határozzák meg* az adott társadalom adott helyzetbeli konkrét berendezkedését. A meghatározás azonban nem közvetlen, hanem közvetítő tényezők útján jelentkezik, mint ahogy a jog maga is közvetítő (visszahatás, hatékonyság).

A közvetítő tényezők azonban nem pusztán csak úgy jelennek meg, hogy az állam (vagy nevében az arra hivatott szervek) jogszabályokat alkotnak és ilyen módon a jogalkotó érdeke, akarata kifejezésre jut, hanem úgy is, hogy a megalkotandó jogi normák eleve a társadalomban létező és mindinkább kialakuló struktúrák[16] figyelembevételével alakulnak ki. Az állam nem öncélúan alkotja meg a jogszabályt. Ezek a struktúrák alapvetően az emberi társadalmi lét mozgásformáinak elkülönülő fajtái, amelyek közül alapvetőnek kell tekinteni az emberi nem fejlődése szempontjából a munkát. Az embernek a munkához, a családi közösséghez, az államhoz való viszonya stb., tehát azok a kollektívák, amelyekben az emberi élet teljessége bizonyos vonatkozásokban jelentkezik, mindezt befolyásolja. Ezek a struktúrák is igénybe veszik a maguk politikai elveiket, de saját önmozgásuk következtében nem tehetnek mást, minthogy felhasználják az addigi

rendszerüket, továbbépítik, lerombolják, újjászervezik, tehát mássá alakítják át az igényeknek megfelelően.

Az ember azonban nemcsak a kollektívákban elégíti ki szükségleteit, ismeri fel és törekszik kielégíteni érdekeit, hanem felmerülnek a társadalmi fejlődéssel olyan kollektíván kívüli helyzetek, társadalmi viszonyok, amelyekben autonóm struktúrában és nem kollektívában jelenik meg a konkrét szabályozást igénylő társadalmi viszony.

A jogszabály, mint a jogalkotó (uralkodó osztály) akarata, éppen akarati jellegénél fogva meghatározott *célok* megvalósítását kívánja elérni.[17] A *jogszabályalkotás* és a *jogalkalmazás* is *célszerű* tevékenység. Ez a célszerű tevékenység mind a jog (jogalkotás, jogalkalmazás, jogtudomány), mind nagyobb részben a címzettek, az emberek oldaláról olyan értékelő tevékenység is,[18] amely az alternatív lehetőségek közötti választást, a *szelektív* értékelést jelenti.[19]

A jogalkotó (az uralkodó osztály, esetleg csak ennek képviselői, csoportja, rétege) a gazdasági-társadalmi viszonyok meghatározott körét és ezeknek is csak meghatározott oldalát úgy emeli ki a jogi szabályozás céljára, hogy egyúttal *értékel* és *szelektál*. Értékeli a fennálló viszonyok és az elérendő célok ismeretében (tudati viszonyok), hogy melyek szorulnak egyáltalán jogi szabályozásra, s ezzel egyúttal szelektálja is azokat a vonásokat, oldalakat, megnyilvánulásokat, amelyek más (hatalmi, politikai, gazdasági stb.) eszközök útján befolyásolhatók. (Esetleg nem is veszi észre, nem ismeri fel a befolyásolás szükségességét, vagy rosszul ismeri fel.)

Ez az értékelés és szelektálás — akár tudatosan, akár erre irányuló tudatosság nélkül is — mindig egyúttal *politikai* tevékenység is. Míg a jogalkotásnál a politikai jelleg általában világosan jelentkezik (az ennek útján elérendő közvetett gazdasági, illetőleg másodlagos célok hangoztatása nélkül is), addig a jogalkalmazás hivatalos útja (tudatosan vagy sem) ugyancsak politikai tevékenység, de a jogkövetelés (főleg a *nem* tudatos, ösztönös, szokásszerű) már sokkal kisebb mértékben jelentkezik politikai megnyilvánulásként. A jogi berendezkedésnek vannak persze olyan területei, ahol az egyéni jogkövetés értelemszerűen politikai tett (pl. választások), de a polgári jogi autonóm struktúrában a politikai mag sokkal rejtettebb, s nem mindig nyilvánvaló.

Ez a céltételezés egyúttal az emberek és a jogalkalmazók befolyásolása is,[20] önmagában a szabályozással. A „mit" szabályozáshoz — éppen a céltételezés következtében — szükségképpen hozzákapcsolódik a „miért", mi célból és a „hogyan" kérdésére adandó válasz. A mi célból látszik az egyszerűbbnek. Ez ugyanis a jogalkotó, illetőleg annak valódi vagy vélt érdekeit kiszolgáló csoport, réteg célkitűző magatartásából következik. Abból, hogy milyen célokat kíván elérni a jogalkotó az adott szabályozással.[21] Ez is a jognak a közvetítő szerepe.

Ugyanakkor a „hogyan" kérdése látszik összetettebbnek. Ez ugyanis nemcsak arra válaszol, hogy milyen jogterület bevett, hagyományos eszköztárával történjék a befolyásolás, hanem arra is, hogy mit tekint a jogalkotó elvont módon (s ezt kell majd a jogalkalmazónak konkretizálni) szabályszerűnek, illetőleg rendellenesnek. (Belső ellentmondásmentességre törekvés.)

Mégis a gyakorlatban a „miért" a nehezebb és a „hogyan" a könnyebben megválaszolható kérdés. A miért, mi célból igen sok esetben homályos, még a jogalkotó egyes tagjainak egyes érdekeit is sértheti az egyébként célzott szabályozás.[22] A kompromisszum lehet elvi, s sajnos gyakran elvtelen. A rövid és hosszú távú célokra alkalmas terület értékelése és szelektálása olyan nagyfokú ismeretet, átfogó koncepciót, s ugyanakkor a mindig élő, eleven emberi társadalom mikénti reagálásának a lehető számbavételét is feltételezi, amely igen sok bizonytalansági tényezőt rejt magában. (Most nem is érintve a külgazdasági tényezőket!)

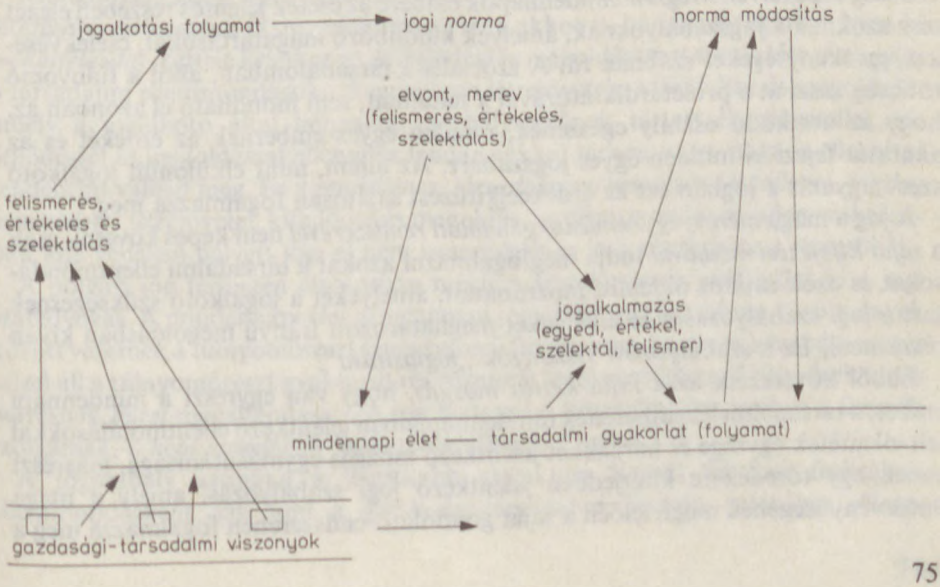
Ezzel szemben a „hogyan" kérdése, a jogterületek szerinti eszköztár arra alkalmas intézményrendszerének felhasználását, az előbbiekből következő átalakítását, kiegészítését, módosítását, esetleg finomítását és bővítését jelenti. E vonatkozásban hamis az a szembeállítás, amely formális vagy materiális jogi gondolkodást vet fel.[23] A formális jogi gondokodás is hasznossági elvet követ (hatékony cél-elérést), s a materiális gondolkodás sem lehet meg ún. formai jogi megoldások nélkül.[24]

Az adott jogterület sajátosságait azonban nem lehet félretenni, csak azokba beépíteni az új eszközöket. Itt tehát az értékelés és a szelektálás más, az adott jogi eszközök milyenségét is figyelembe veszi.

Ezt követi azután a gyakorlat, az ti., hogy miként viszonyulnak az új szabályozáshoz az emberek, mennyiben érvényesül, mennyiben kerül alkalmazásra az új szabályozás, illetőleg a teleológiai tételezésben másodiknak feltételezett jogalkalmazói értelmezés és gyakorlati végrehajtás hogyan valósul meg. Ez ismét értékelés és szelektálás. Csak ez után lehet visszahatásról, s annak milyenségéről beszélni. (L. I. Táblázat.)

I. TÁBLÁZAT

A mindennapi élet és a jog kettős mozgása és kölcsönhatása

Ez a célszerűség az ember társadalmi létének a munkafolyamatból eredő szükségszerű, kitörölhetetlen, bár nem minden jelenségben megnyilvánuló formája. Mégis, a jog ezt a célszerűséget, ezt a teleológiát olyan területeken is felhasználja, kiterjeszti, ahol esetleg adott körülmények között a konkrét célszerűség nem fedezhető fel. A *célszerűség mozgatórugója* a *szükséglet* és az *érdek*. A szükségletek — amelyek az ember természeti lényéből fakadnak[25] — mozgatják az egyes embert, a csoportot, a társadalmat, az osztályokat, a rétegeket, a különböző kisebb vagy nagyobb kollektívákat a saját belső viszonyaik rendezése és külső kapcsolataik egymás közötti viszonyában. Az érdek a szükségletek kielégítését szolgálja.[26] Az emberek, amikor felismerik érdekeiket, azok motiválják őket és ezeknek az érdekeknek a kielégítését célul tűzik ki maguknak.

Ebből következik, hogy a *mindennapi élet* és a *jogi norma célkitűzése kettős mozgást* mutat. A kettős mozgás azonban nem tökéletes megfelelőség. A mindennapi ember, a csoport, az osztály, a kollektíva bizonyos szükségletei és érdekei által meghatározott célok kitűzését tartja szem előtt, amelyek a társadalmi formától függően a kisebbség vagy a többség, de korántsem minden ember felismert érdekeinek felelnek meg. Mindenesetre az érdek, mint mozgató rugója a tevékenységnek, amely elsősorban a munkában jelentkezik, de minden társadalmi, életbeli megnyilvánulás mozgató rugója, az érdek-mozgás az egyes ember viszonyaiban figyelhető meg legjobban. Ugyanakkor ez az érdekmozgatás és mozgósítás mint célkitűző tevékenység jelentkezik a jogalkotásban is. A jogszabály is a jogalkotó érdekében alkotott norma, amely az adott társadalom uralkodó osztályá(i)nak, csoportjainak, rétegeinek az akaratként jelenik meg és azokat a célokat van hivatva kielégíteni, amelyeket ez a csoport, réteg (az általa képviseltek érdekében) maga elé tűz.

Ebből már következik, hogy a kizsákmányoló társadalmakban egyrészt a kisebbségben lévő uralkodó osztály érdekei soha nem azonosak a túlnyomó többség érdekeivel. Mégis a mindennapok embere az esetek jelentős részében eleget tesz azoknak a jogszabályoknak, amelyek különböző magatartásokat, cselekvéseket, tevékenységeket szabnak rá. A szocialista társadalomban, ahol a túlnyomó többség veszi át a proletárdiktatúrával a hatalmat, sem mondható el azonban az, hogy az uralkodó osztály egészének, minden egyes embernek az érdekét és az akaratát fejezi ki minden egyes jogszabály. Az állam, mint elkülönült jogalkotó szerv ugyanis a jogban ezt az érdekcélkitűzést sajátosan fogalmazza meg.

A jog a maga *merev, egyneműsítő gondolati rendszerével* nem képes követni, csak a *saját kifejezési módjával* tudja megfogalmazni azokat a társadalmi ellentmondásokat és azok sajátos oldalait, mozzanatait, amelyeket a jogalkotó szükségesnek tart a jogi szabályozásra és amelyeket meghatározott irányú megoldásban kíván részesíteni. Ez a szabályozott viszonyok *„jogiasítása"*.

Ebből következik az a fajta *kettős mozgás*, hogy van egyrészt a mindennapi ember, a társadalmi lét emberének mindennapjaiban jelentkező ellentmondásokkal telt ellentétek egysége és harcaként jelentkező mozgás egymásutánisága, másrészt ennek egy töredékére kiterjedően jelentkező jogi szabályozás, amely a maga öntörvényűségének megfelelően a saját gondolati rendszerében fogalmazza meg a

társadalmi ellentmondást, fejezi ki azt az igényt, amelyet a jogalkotó elvár a jogi normától (az emberektől és a jogalkalmazástól), tűzi ki azokat a célokat, amelyeket a jogi norma értelmében a mindennapi embernek (és a jogalkalmazónak) be kell töltenie.[27]

Ebből viszont az is következik, hogy azok a jelenségek, amelyeket a jogalkotó képviselte érdek a társadalmi ellentmondások közül jogivá emel ki és így jogi szabályozásban részesít, társadalmi formánként különböznek. A társadalmi ellentmondások különböző elemei és mozzanatai közül a jogalkotó érdeke alapján értékel, szelektál és emel ki egyeseket és azokat jogszabályi erővel felruházásuk következtében úgynevezett *jogi tényekké* avatja. (Ezek lehetnek a szervetlen és a szerves természet részei.)

A jogi szabályozás, ez a normarendezés a maga célszerűségében is sajátos formában jelentkezik.[28] Ez a sajátosság — többek között — úgy nyilvánul meg, hogy a jogalkotó a rendezés során a *lényeges* és *tipikus*[29] *társadalmi ellentmondások* közül egyes ellentmondásokat választ ki szabályozásra.

A kiemelés, a „jogiasítás" korántsem biztos, hogy azonos vagy hasonló ellentmondásként fogalmazza meg az életbelihez viszonyítva a jogit. A kettő azonban lényegesen nem térhet el egymástól, mert akkor a norma elszakad az élettől, s mindig a társadalmi lét az erősebb. A jogilag tévesen felismert viszony, ellentmondás vonja maga után az állandó jogi korrigálást, a norma inflálódását.

Az mindig az adott helyzettől, az adott jogalkotótól (képviselői, csoportjai, rétegei) és tudati viszonyaitól (felismerés, elérni kívánt cél, tudati befolyásolás stb.) függ, hogy a jogi szabályozás a társadalmi ellentmondások közül melyeket tart lényegesnek és tipikusnak. A kiválasztott lényeges és tipikus ellentmondások közül egyeseket, amelyek érdekeinek megfelelnek, *szabályszerűnek* ismer el, azokat jogi védelemben, másokat pedig mint *rendelleneseket*, védelem helyett szankcióban részesíti.[30]

Általánosságban a *jogi szabályozás* a társadalmi ellentmondások keletkezésére, létezésére-változására és megoldására — még akkor is, ha csak az egyiket fejezi ki — *kétféle utat*, kétféle keletkezést, kifejlődést és megoldást tart szem előtt. Az egyik, a társadalmi ellentmondásoknak egy olyan létrejövetele, kifejlődése és megoldása, amely a jogalkotó által helyesnek, szabályszerűnek tartott létrejövetellel, kifejlődéssel és megoldással ellentétes tendenciákkal terhes, vagy maga is ellentétes tendenciát valósít meg. Ez a *rendellenes, társadalomra veszélyes (jogellenes, jogilag nem védett)* létrejövetel, kifejlődés és megoldás, az ellentmondás minden szakaszában jogi védelem helyett jogi el nem ismerésben és jogi szankcióban részesül.[31]

A polgári jog területén elsősorban mégis a *szabályszerűségből* indul ki a jogi szabályozás. A mindennapi élet mindennapi jogviszonyai csak olyan körülmények között vezetnek a túlnyomórészt szabályszerű folyamatra, ha maga a szabályozás is közel áll a túlnyomórészt gyakorolt (és elismert) tevékenységhez. Ezért tűnik ma is helyesnek *Fürst* megállapítása: „A jog biztonsági követelménye, melyet a formák szolgálnak, *a nem szándékolt joghatások* állandó forrása."[32]

A jogszabály azonban a legritkább esetekben tünteti fel jogi formában ellentmondásként azt, ami a gazdasági-társadalmi életben valóságos ellent-

mondásként jelentkezik a konkrét esetben. Éppen ezért a jogi norma gondolati rendszerében csak egy olyan folyamat leírásával állunk szemben, amely bizonyos követelményt, tilalmat, parancsot, lehetőséget biztosít az ilyen egymással kapcsolatba kerülő személyek részére.[33]

A jogi rendezésnek, az adott állam jogszabályi rendszere egészének az egyes jogterületeket rendező és ellentmondásként felismerő jellege egyenetlen. A jogi szabályozás azonban, mivel csak a gazdasági-társadalmi ellentmondások *egy részét* fogalmazza meg, egyrészt nem is tükrözi hűen azokat a gazdasági-társadalmi viszonyokat, amelyeket szabályoz, másrészt nem közvetlenül, hanem mindig a jogalkotó felismert vagy felismerni vélt érdekeinek megfelelően, a struktúrák egymáshoz kapcsolódására figyelemmel, az adott társadalom kulturális, tudati fejlettségi és egyéb közvetítő tényezőinek figyelembevételével képes csak szabályozni. Ebből következik, hogy a jogszabályok egymásutánisága a történelmi fejlődésnek a fejlődéssel együttjáró ugyanolyan útját járja végig, mint a társadalmi lét fejlődése.

A társadalom fejlődésével a társadalmi termelés, a munkamegosztás és a csere differenciáltabb lesz. Ugyanilyen mértékben *differenciáltabbá válik a jogi szabályozás*, ezen belül a szabályszerűség és a rendellenesség kérdése is. A leglényegesebb elemek kiemelése után — amely mindig a termelési eszközökre vonatkozó tulajdoni szabályokat tartalmazza és ezen keresztül azoknak a körét, akik tulajdonosok lehetnek, illetőleg tulajdonosként járhatnak el — *ez a differenciálódás kétirányú* lehet. Egyrészt *szélesedhet*, mássá válhat a szabályozás körébe vont társadalmi ellentmondások köre, másrészt *elmélyülhet*. Tagoltabb, aprólékosabb, differenciáltabb lehet. Ez a fejlődés is egyenetlen, már csak azért is, mert a gazdasági alap változása, a termelőerők és a termelési viszonyok összhangja, illetve ellentmondása lényegesen befolyásolja mind a jogi szabályozás alá vonást, mind a szabályszerűségnek, illetve a rendellenességének a megítélését. Ezen túlmenően nem elhanyagolható tényező az adott társadalom egyéb felépítményi és tudati viszonyainak fejlettsége, azoknak az érdekeknek a felismerése, vagy fel nem ismerése, helyes vagy hamis tükröződése, amelyek a mindennapi és az irányító emberek, az adott társadalom embereinek tudatában jelentkeznek.

Egy adott gazdasági-társadalmi alakulat *egészére*, illetőleg *meghatározott szakaszára* nézve jelentkezik a szabályszerűség vagy a rendellenesség, mint szociológiai jelenség, s az ehhez kapcsolódó jogkövetkezmény, mint egység. Éppen a jogi felépítmény viszonylagos önállósága, sajátos belső struktúrája következtében *ez a végső fokon történő meghatározottság csak mint egészre jelentkezik*.[34] A gazdasági-társadalmi viszonyok meghatározott *lehetőségek* mozgásterét biztosítják, de a *mikénti megvalósítás* már az egyes embereken, szervezeteken múlik.

A meghatározó, a determináló tényezők mellett, amelyek kauzálisan végül is meghatározzák az adott jogi létezés egészét, a közvetítő tényezők milyensége, fejlettsége, differenciáltsága, sokrétűsége, hatásossága igen jelentős szerepet játszik. Külön figyelmet kell fordítani arra, hogy a kauzális tényezők vizsgálata nem magyarázza meg önmagában a jog egészét sem, nemhogy az egyes jogterületek sajátosságait.

Éppen *az egészre törekvő szabályozás* szükségszerűen elvezet a társadalmi fejlettség egy meghatározott fokán ahhoz, hogy bizonyos értelemben a tudati viszonyok hatására a struktúrák helyesnek vélt felismerése útján létrejöjjenek azok a „társadalmi viszony" szabályozások, amelyek gazdasági-társadalmi alapja lényegében a társadalomban kialakulóban van, vagy már kialakult, illetőleg a helyes felismerés alapján kialakulásuk lehetővé válik.

A szociológia a valóságos társadalmi viszonyok hálózatát jelöli a társadalmi struktúrának. Ezen belül a struktúra a viszonyok összefüggésének egészét, meghatározott társadalmi jelenségen belüli összefüggéseket, s ez utóbbiból kiemelt csoportjelenségeket is jelenthet.[35] Ha a makro-, illetve a mikrostruktúra közötti közbülső értelmet használjuk, tehát a meghatározott társadalmi jelenségen belüli összefüggéseket mint meghatározott struktúrát viszonyítom a jogi rendszerezéshez, akkor jutok el a kollektíva, illetőleg az autonóm struktúráig.

Mindaddig, amíg az emberek a természethez szorosan kötődnek és kiszolgáltatottjai a természetnek, addig a kollektíva struktúra magában foglalja az alapvető életszükségletek fenntartásához szükséges összes társadalmi viszonyt. A fejlődés során során azonban a társadalmi lét soha el nem szakadva, de mindig távolodva a determináló, a meghatározó szervetlen és szerves természettől, létrehozza azokat a kollektívákat, amelyek az alapvető szervezeti egységeket jelentik. Ezek a szervezeti egységek közbeiktatódnak — részben kauzális sorok determinációja hatására — és önmaguk is meghatározók lesznek a további fejlődést illetően, részben olyan mértékben, hogy ennek következtében kialakul az e kollektívák közötti kapcsolatoknak egy olyan új fajtája, amelyet autonóm struktúrának nevezünk.

Ez az autonómia — eredeti értelméhez képest — másodlagos. A másodlagos közösségek kialakulása után az elsődleges közösségek (család, lakóhely, különös munka) maguk is másodlagossá válnak.[36] Az áruviszonyok kialakulását követően létrejön az autonómia, de hosszú időbe telik, amíg a kollektíva mint harmadfokú közösség létrejön. A szerves fejlődés mellett nem hagyható figyelmen kívül a szervetlen fejlődés, s az adott struktúra közvetlen és közvetített hatása.

A különböző kollektíva struktúrák viszonylagos önállóságának kialakulása túlhat a jogi szabályozás viszonylagos önállóságában elkülönült rendszereire is. Ha a gazdasági-társadalmi viszonyok kollektívákban élő emberek viszonyai, akkor szükségszerűen alakul ki a kollektíván belüli társadalmi viszony és ennek állam és jog létében a jogi szabályozása, továbbá a kollektívák egymás közötti, illetve a kollektívához tartozó emberek egymás közötti kapcsolataiban. Mind a kollektívák egymás közötti kapcsolatának a gazdasági-társadalmi oldala és ennek jogi kifejeződése, mind az egyes emberek egymás közötti, de nem a kollektívához kapcsolódásából fakadó kapcsolata az, amelyet autonóm struktúrának nevezünk.

Az egyes ember — aki különböző kollektívákban, s ugyanakkor autonóm struktúrában is mozog — *az adott társadalom egészében heteronóm struktúrák* alanya. Ilyen körülmények között a struktúra-elmélet a közvetítő tényezőknek a szociológiai alapját adja meg, amely a jogi szabályozásban is jelentkezik. Igaz, hogy a jogi szabályozás nem mondja meg önmagáról, hogy milyen, kollektívához vagy autonóm struktúrához tartozó emberről van szó, ha pl. a lopás bűntettét követi el. De már nem mindegy, hogy a munkaviszonyával kapcsolatban, vagy attól függetlenül lop. Az adott viszonyok között tehát a jogi szabályozás minősítő tényezőként veszi figyelembe a struktúra jellegét.

Ilyen módon sajátos *kettős ellentmondás* jön létre a társadalmi lét mozgása, egymásutánisága és ugyanezen társadalmi lét egyes elemeit, egyes struktúráit, az egyes struktúrák közötti viszonyokat, vagy azok belső viszonyait szabályozó jogi rendezés között. Kettős az ellentmondás azért, mert egyrészt a társadalmi lét mozgását a jogi rendezés nem tudja mindig követni. A társadalom differenciálódásával meghatározott fejlődési fokon együttjáró jogrendszerbeli differen-

ciálódás bizonyos belső ellentmondásmentességet kíván meg. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődését nem minden esetben tudja követni a jogi fejlődés. E vonatkozásban a jogi rendezés, az állam támogatja a viszonyok fejlődését, gátat szabhat annak, illetőleg közömbösen szemlélheti a gazdasági viszonyok változását.[37] A szocialista társadalom számára nem közömbös az a gazdasági-társadalmi közeg, amelyre visszahatást kíván gyakorolni, amelyet tudatosan akar befolyásolni.

Ugyanakkor azonban jelentkezik egy másfajta ellentmondás is a társadalmi lét és a jogi szabályozás egészében. Társadalmi létében a mindennapi ember az egyes munkafolyamatokban alternatívák előtt áll. A munka célszerűségében az alternatív döntések mindig konkrét célkitűzésekre és konkrét tárgyiasság-komplexusára vonatkoznak. Társadalmi funkciójukat pedig csak akkor tölthetik be, ha kellően elő tudják mozdítani e komplexusok megvalósulását.[38] Az emberek mindennapi életében — mert nem ismernek mindent — úgy tűnik, döntenek a különböző helyzetek között. Az adott körülmény, mások magatartása, az ember önmagáért és másért létének társadalmiságából kifolyóan jelentkező különbözőség következtében mindig új élethelyzetek merülnek fel, amelyek az ember előtt úgy jelentkeznek, mint különböző alternatívák közötti választási lehetőségek. Az emberek a lehetőséget maguk előtt látva, képzelve és érdekeik, szükségleteik kielégítésének az ösztönzésétől hajtva,[39] másként ítélik, értékelik, érdekeik, osztályhelyzetük, tudati viszonyaik, az adott szituáció, az adott viszonylat körülményeihez képest a látszatra ugyanazt a helyzetet. Ezt a fajta finomságot, megkülönböztetést a jog nem tudja követni, mert a jogi rendezés mindig merev,[40] *egyneműsítő gondolati rendszer*, amely még fokozottabban alternatív megalapozottságú, mint a gazdasági aktusok.[41]

A jogi szabályozásnak ez a merevsége jelentkezik pl. abban, hogy a felróhatóság tartalma rendkívül széles kört ölel fel. A Ptk. 339. § (1) bek.-e szerint mentesül a felelősség alól az, aki bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Ez az adott helyzetben általában elvárhatóság mértékének el nem érése: felróhatóság. Az azonban, hogy mi az adott helyzet és az adott viszonyban mi az általában elvárhatóság, csak a konkrét helyzet összes jogilag lényeges körülményeinek a figyelembevételével bírálható el.

Ebből következik, hogy a társadalmi lét és a jogi szabályozás között a kettős ellentmondás megoldása nem lehetséges oly módon, hogy a jog pontosan tükrözi a gazdasági-társadalmi lét,[42] vagy a jogalkotó számára minden lényeges mozzanatát, hanem csak úgy, hogy azokat a maga kifejezésmódjával szabályozza, amelyeket a jogalkotó lényegesnek tart és tipikusan fogalmaz meg. Ebből fakad az, hogy a jogi szabályozás alternatív jelleggel fogalmazódik meg még akkor is, ha csupán az egyiket, a szabályszerűséget helyezi előtérbe.[43]

Így pl. a Ptk. 129. § (1) bekezdése szerint, ha valaki feltehetően más tulajdonában lévő dolgot talál, és annak tulajdonjogára igényt tart, megszerzi a tulajdonjogot, ha

a) a talált dolog a személyi tulajdon szokásos tárgyai körébe tartozik, és

b) a találó megtesz mindent, amit a jogszabályok előírnak avégből, hogy a tulajdonos a dolgot visszakaphassa, de a tulajdonos a találástól számított egy éven belül a dologért nem jelentkezett.

Ez a megfogalmazás számos feltételt szab ahhoz, hogy ha valaki feltehetően más tulajdonában lévő dolgot talál és annak tulajdonjogára igényt tart, mikor, milyen feltételek mellett szerezheti meg annak tulajdonjogát. Az alternatív szabályozás azonban nem csak ilyen szabályszerű eljárás formájában jelentkezhet, mert az a körülmény, hogy parancsoló vagy tiltó rendelkezés formájában történik-e a nyelvi, gondolati formában történő megfogalmazás, nem lesz irányadó. Minden jogi rendelkezést ki lehet fejezni igenlő vagy tagadó formában anélkül, hogy tartalmát lényegesen megváltoztatnánk. Lényegében azonban a jogi szabályozás a maga egészében alternatívák közötti szabályozást fogalmaz meg. A megfogalmazás egyszerűsödésére törekvés jelentkezhet a polgári jog területén abban, hogy mikor fogalmazódik meg a jogi rendezés parancsoló, tiltó, engedő, netán ösztönző szabály formájában.

A társadalmi lét és a jogi szabályozás egésze között, mindegyiket a maga totalitásában figyelembe véve, az egyes konkrét esetekre levetítve, egy *kettős ellentmondás, elmaradás,* és *másként értékelés* jelentkezik, ugyanakkor a mindennapi létben jelentkező alternatívák közötti választás lehetősége a jogi megfogalmazásban is a szabályszerűség és a rendellenesség formájában — szociológiai alapon — kifejezésre jut. Kérdésként merülhet fel, hogy a szocialista jogrendszer hogyan tudja elkerülni vagy csökkenteni ennek a társadalmi lét és a jogi szabályozás egésze közötti ellentmondásnak a nehézségeit.

A szabályozás a jogalkotó szempontjából lényeges körülmények jogi ténnyé emelésével meghatározott általánosító formában, a tipikus és a különös formájában valósul meg. A jogalkotás a túlsúlyos mozzanatra helyezi a hangsúlyt, a jogalkotó szempontjából kívánatos vagy nem kívánt tipikust emeli az adott jogterület szabályanyagába, a különös mozgásterében, mert a *különösben reprezentáló tipikust* ragadja meg.[44] A különös maga is egy mozgástér középpontja, nem egyetlen, nem kizárólagos, nem egyetlenegy magatartási forma. Ez még a polgári jogon kívüli más jogterületekre is vonatkozik, jóllehet a mozgástér szélesebb körű a polgári jogban, mint más területen.

Ezt az ellentmondást a norma egy-egy jogterületen belül *intézmény, folyamat* és *keresztbenszabályozással* oldja meg. Az intézményekben gondolkodás alakul ki elsőnek. A folyamatszabályozás lényegében a fejlődés *létszakainak* egymásutániságát szabályozza. Így pl. a Ptk. a szerződési viszonyok között egyrészt szabályozza azt a fajta *folyamatot,* amely a szerződés keletkezésétől a megszűnéséig tart, a folyamat leglényegesebb, a legneuralgikusabb csomópontjait. (Pl. a szerződés létrejöttét és érvényességét, továbbá a szerződés megszegését külön, részletes, többlet-, differenciált rendelkezésben részesíti.) A másik szabályozás, amikor az egyes szerződéseknél azokat az eltérő sajátosságokat szabályozza a törvény, amelyek az általánoshoz viszonyítva a *sajátosat* fejezik ki és más az adásvételnél és más a vállalkozásnál vagy a megbízási szerződéseknél. Itt nem kell megismételni azt, ami az általános keletkezésétől a megszűnéséig terjed, hanem kivételként jelentkezik az a szabály, amely az előbbihez képest a különös (intézmény-szabályozás). A viszony szabályozása magatartás-szabályozás is.

Hozzá kell azonban tenni ehhez, hogy gyakorlatilag és történetileg ez a sorrend logikailag igaz, de történetileg mégis fordított. Korábban jönnek létre az egyes szerződések szabályai, mint az ezekre vonatkozó általános szabályok. Ennek következtében az általánosítás maga is egy folyamatszerűséget szabályoz ugyan, de bizonyos eleme a folyamat bármely tagjához tapadhat.

Így pl. a Ptk.-nak a szerződésre vonatkozó általános szabályai a szerződés megkötésétől a szerződés megszűnéséig a lényeges csomópontokat megragadják. Ehhez tapad hozzá a Ptk. 199. §-a, amikor kimondja, hogy egyoldalú nyilatkozatból csak a jogszabályokban megállapított esetekben keletkezik jogosultság a szolgáltatás követelésére; az egyoldalú nyilatkozatokra — ha a törvény kivételt nem tesz — a szerződésekre vonatkozó szabályokat kell megfelelően alkalmazni. Ez a rendelkezés tehát pl. az olyan jellegű egyoldalú nyilatkozatnál, mint az ajánlat, az elfogadás, a meghatalmazás vagy a szerződés módosítását jelentő egyoldalú elállás, felmondás, ugyanúgy a szerződési szabályoknak mintegy vertikum alapján való kiterjesztését követi.

A *keresztbenszabályozás módszere* az egyes intézmények, illetve folyamatok *bármely* szakaszában felléphető kívánatos vagy nem kívánt jelenséget önállóként, mintegy *külön intézményesített* formában alakítja ki (pl. kártérítés, felelősség, elállás, illetőleg felmondás stb.). A *csomópontban* megragadás történhet az alany középpontba állításával (pl. gazdálkodó szervezet) is. (Egy ilyen megoldás elősegítheti a külső és belső viszonyok világosabb elhatárolását.)

Ez a fajta *hálószerű* szabályozási módszer egyszerűsíti a szöveg összességét, gondolati tartalmát nem csökkenti, ugyanakkor azonban bonyolultabbá, „jogásziabbá", tehát a mindennapi ember számára nehezebben megfoghatóvá teszi azt a fajta kívánalmat, amelyet a jogi szabályozás a szabályszerűség körében előnyben részesít és a rendellenesség körében hátrányokkal sújt.

Ez a szabályozás érvényesült a régebbi dogmatikában is, ahol a jogszabályok önálló és önállótlan szabályra tagolása gyakorlatilag azoknak a kiegészítő rendelkezéseknek a különválasztását tartotta számon, amelyek nem tartalmaznak a jogszabály szerkezetére vonatkozó minden elemet.[45]

Ez a hálószerű (mintegy háromdimenziós) szabályozás az adott struktúrán belül az adott struktúra jellemző sajátosságai tekintetében irányadó. Ebből alakul ki az, hogy az adott struktúra sajátossága, amely éppen az adott — tehát a polgári jogban az autonóm — struktúrára vonatkozik, milyen módszerrel, tárgyiasított módszerrel dolgozza ki a szabályozás jogiasított formáját.

A szocialista polgári jogban ugyanis autonóm struktúrában találkoznak, kerülnek egymással kapcsolatba az elkülönült jogalanyok. De nem minden autonóm struktúrájú viszonyuk tartozik a polgári jogba, hanem csak az, amely a személyhez fűződő és vagyoni viszonyaiknak az érdek öntevékeny, mellérendelt kielégítését szolgálja és — itt van egy elhatároló pont — nem esik más jellegű szabályozás alá, tehát igazgatási (pl. szakigazgatási birtokvédelem eljárása), büntetőjogi (pl. magánindítvány), államjogi (pl. nyelvhasználat) stb. olyan más jellegű szabályozás alá, amelynek a saját módszere ettől eltérő formákat alakított ki.

4. *Jogszabály és jogi norma.* A szocialista állam- és jogelméletben került előtérbe az a kérdés, hogy a jogszabály és a jogi norma nem azonos. *Jogszabály* a jogalkotás folyamatának eredményeként megjelenő objektív forma.[46] A jog objektivitásának megjelenési formája a jogszabály. Ezen belül azonban vannak olyan jogszabályok, amelyek kiegészítő jelleggel a hálószerű szabályozás fel nem ismerése, vagy kellőképpen fel nem ismerése következtében jelentőséghez jutnak.

Ezeket a jogszabályokat és jogi normákat a szocialista irodalom az eddigiekben úgy különítette el, hogy önálló és nem önálló jogszabályok között tett különbséget.[47] *Önállónak* nevezte azokat a jogszabályokat, amelyekben a jogszabály szerkezeti elemei valamennyien (a tényállás, a rendelkezés és a szankció) megvannak. *Nem önálló* ezzel szemben mindaz a jogszabály, amiből valamilyen szerkezeti elem hiányzik és ennek következtében nem alkalmas arra, hogy azt a folyamatot — amely a tényállásból következően a rendelkezésben foglalt emberi magatartások megvalósulásának eredményeként meghatározott jogkövetkezményt fűz az emberi magatartásokhoz és körülményekhez — kifejezze. Így merült fel az a különbségtétel, hogy a jogszabály csak megjelenési forma, de az emberi magatartásokra, a társadalmi viszonyok leglényegesebb elemének hordozójára vonatkozó jogi előírás mindig *jogi normaként* jelentkezik.

Az önálló és a nem önálló jogszabályok megkülönböztetéséből következett, hogy a nem önálló jogszabályok körébe tartozónak fogadták el vagy ide sorolták a fogalommeghatározó jogszabályt, amely a polgári jogban nagyon ritka, s csak más szabállyal együttesen jut jelentőséghez. Ilyen fogalommeghatározónak vélhető szabály a Ptk. 94. § (1) bek.-nek az a rendelkezése, hogy minden birtokba vehető dolog tulajdonjog tárgya lehet. Amiből következik, hogy mi lehet a tulajdonjog tárgya: minden birtokba vehető dolog. A Ptk. általában mellőzi a fogalommeghatározásokat, mert ezek pl. csak az adott esetben a tulajdonjoggal együtt fejthetik ki a maguk hatását.

A nem önálló jogszabályok közé sorolja a szocialista polgári jog irodalma a *megszorító*, illetőleg *kiterjesztő* jogszabályokat,[48] amelyek valamilyen feljogosítás alapján — akár végrehajtási rendeletként a főtételhez viszonyítva — megszorító vagy kiterjesztő rendelkezést tartalmaznak, tehát szűkebb körben rendelik alkalmazni a jogszabályt, vagy tágabbra mint az eredeti rendelkezés szólt. Ezek egyúttal már a főszabály és a kivétel, tehát az állam- és jogelméletben kifejtett tételeknek a polgári jogi megnyilvánulásait mutatják, amelyek éppen a hálószerű szabályozás következtében szükségszerűen megfelelnek a szocialista jogi szabályozás követelményeinek.

Hasonlóképpen a kiterjesztő szabályokhoz sorolva, nem önálló jogszabálynak tartják a fikciót. A *fikció* esetében a jogszabály egy tényállást azonosnak mond ki egy másik tényállással, holott a kettő nem azonos. Egyszerűen a valótlan tényállást valóságosnak tekinti, holott nem ez áll fenn, de a fikció alkalmazására azért kerül sor, hogy a kiterjesztés rövidített logikai módszerrel, kifejezési formával végbemehessen.[49]

A polgári jogon kívüli jogterületeken számos más, nem önálló jogszabályt is nyilvántart az irodalom. Így az államigazgatási jogban a feladatmegszabó, a hatáskört megállapító, a szankcionáló, a szabálysértési jogszabályt, a szervezési és intézményt létesítő jogszabályt[50] stb. (A szankcionáló és a szabálysértési jogszabály együttesen alkalmas arra, hogy önálló jogszabály legyen.)

A nem önálló jogszabályok létét átgondolt hálószerű szabályozás mellett elfogadni nem lehet. A legújabb szocialista állam- és jogelmélet irodalma csak önálló jogszabályokat fogad el.[51]

A jogi szabályozás — akár törvényalkotási vagy rendeleti úton, akár a bírósági jogfejlesztés útján valósul meg — mindig meghatározott és a megfogalmazott jogszabály, mint a jogalkotás eredménye általános. A jogi norma *általánossága* azt jelenti, hogy nem esetileg, a konkrét esetre vonatkozóan alkot rendelkezést a jogalkotó, hanem az adott *tipikus helyzetekre, elvont módon* és *általában rögzítetten*. A közvetítő tények között a gazdasági-társadalmi viszonyok és a különböző struktúrák mellett figyelmet érdemel a megfogalmazás formai szempontból jelentős *különös volta* mint *közvetítő kategória*. Ezt a különösséget a tipikus testesíti meg. „A társadalmi viszonyoknak a jogi norma tartalmaként visszatükröződése során tehát mindig a különöst reprezentáló tipikust kell megragadni és kifejezni."[52]

A *különös*, amely maga is egy mozgástér középpontja, tipikuskénti megragadásával jogalkotási folyamatonként és jogágazatonként, sőt egyes jogágazaton belül is az adott viszony különössége szerint is *eltérő terjedelmű mozgásteret* ölelhet fel. A különösség *relatív* a jogi mozgástér körülhatárolásában. A relatív jelleg az adott jogágazaton belül nemcsak intézményenként térhet el (pl. a gazdálkodó szervezetek közötti szerződések szabályozása a polgári jogban), hanem a szabályszerű és a rendellenes viszonyok körének és az ehhez kapcsolódó jogkövetkezményeknek az értékelésében is. A jogszabályilag megfogalmazott különös, mint tipikus az egyedi esetek, a konkrét jogviszonyok jogalkalmazói eldöntéséig eltérő mozgástérrel jelentkezhet a jogi norma egyes elemei és mértéke tekintetében is.

Ha a jogi norma meghatározott, általában rögzített és általánosan, elvontan tipikust, mint a különös mozgásterét fogalmazza meg, akkor ebből következik, hogy kell olyan sajátosságokkal rendelkeznie, amelyek egy-egy jogterület tárgyiasult módszerévé lépnek elő és ilyen formában jellemzőek az adott jogterületre.

a) A jogi norma polgári jogi sajátossága, hogy ez a különös mozgástér mindig *igen széles kört* ölel fel. Ez nem zárja ki a többlépcsős megoldást.

Így pl. az ingatlan tulajdonszerzés eredeti és származékos módjai — a tulajdonjogi rendelkezések zárt száma folytán — részletes bontásra kerülnek. De már az, hogy az ingatlan adásvételének érvényességéhez okiratba foglalás szükséges — a 4420/1918. M.E. sz.r. óta — részletrendelkezés.

Ez következik abból, hogy maga a polgári jog is az életviszonyok tágra nyílott mozgásterét szabályozza, s ha ez a szabályozás — akár a szabályszerűség, akár a rendellenesség oldaláról megközelítve — normatív formát ölt, ez a különös és tipikus maga is (összevetve a büntetőjog vagy az államigazgatási jog módszerével) szélesebb körű mozgástérként jelenik meg.

b) Polgári jogi sajátossága a jogi normának, hogy a szabályozásban részesülő életviszonyok *nem leltározhatók fel.*[53] Ennek következtében nincs olyan „zárt számú" normatív módon rendezett anyaga, mint pl. a büntetőjognak. (Viszonylagosan lehet „zárt számú" terület, pl. a tulajdonjog és másodlagos jogosítványainak a köre, de ez is — már a kapitalista jogban[54] — felbomlik, a szocialista társadalomban pedig a társadalmi tulajdonjog átstruktúrálja.) Az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú viszonyainak normatív szabályozása, mint anyagivá váló forma szükségszerűen vonja maga után ezt a nyitottságot, felleltározhatatlanságot, amely ugyanakkor nem jelent szabályozatlanságot.

c) Ezekből következik, hogy a hálószerű-szabályozás kívánatos és megfelelő is az ilyen életviszonyok normatív megfogalmazására. Ezekben a viszonyokban az alanyok *érdekeiket öntevékenyen* tűzhetik ki és *mellérendelten* valósíthatják meg.

A jogi szabályozás tipikus és *különös mozgástere* az állam adott jogpolitikájának a meghatározása következtében azt a szűkebb vagy tágabb kört fogalmazza meg, amelyben az elkülönült jogalanyok ilyen autonóm struktúrájú személyhez fűződő és vagyoni viszonyaikat öntevékenyen és mellérendelten érvényesíthetik. Ez a szabályozási módszer az öntevékeny és mellérendelt célkitűzés és megvalósítás, a mozgástérnek azt a keretét határozza meg, amely a különösség formájában

jelentkezik és ugyanakkor mégis általános megfogalmazást kap az egyedi viszonylatokhoz képest. A különös azonban tipikus is. Hogy az adott jogalkotó az adott gazdasági-társadalmi fejlődési szakaszban, az adott feltételek mellett, a szabályozás szempontjából mit tekint tipikusnak, illetve atipikusnak, az nagyobb részben attól függ, hogy a jogalkotó a gazdasági-társadalmi rend jogi szabályozás útján megvalósítandó célkitűzéseihez eszközként felhasználandó tevékenysége milyen célok elérése érdekében, milyen mértékben és módon, milyen mélységben és hatékonysággal ismeri fel, képes megfogalmazni és tudja megvalósítani a jogi normában általa kitűzött céloknak az egyes elkülönült jogalanyok által történő megvalósítását. Ez a polgári jog vonatkozásában nem fogalmazható meg úgy, hogy minden társadalomban és minden fejlődési szakaszban egyértelműen jelentkezzék. Mindig csak az adott társadalom adottságainak figyelembevételével lehet a polgári jog által szabályozott jogi normák mozgásterét meghatározni.

6. § A POLGÁRI JOGI NORMA SZERKEZETE

1. *Bevezetés.* — 2. *A jogi norma egyes szerkezeti elemeinek polgári jogi sajátosságai.* — 3. *A szerkezeti elemek folyamatszerűsége.* — 4. *Főszabály és kivétel. A vélelem*

1. *Bevezetés.* A jogi norma szerkezetének tárgyalása nem tartozik a polgári jogba. Ennek ellenére a polgári jogi sajátosságok kiemelése céljából röviden ismertetni kell azokat a felfogásokat, amelyek a jogszabály, a jogi norma szerkezetére nézve a szocialista jogban felmerültek.[55]

A szocialista jog — kezdettől fogva — a jog kényszerjellegét fogadta el, amennyiben a jogot nem gyorsan tűnő burzsoá maradványként vizsgálta. Elemzését először *Visinszkij* szocialista normativizmusa fogalmazta meg, amely a jog kényszerítő erejét előtérbe helyezte.[56] Ezt követően általánossá vált az a felfogás, hogy a jogszabálynak (a jogi normának) három eleme van: *a)* a feltétel (hipotézis); *b)* a rendelkezés (diszpozíció) és *c)* a szankció.[57] Visinszkij felfogását felülbírálva az SZKP XX. Kongresszusát követően megélénkülő jogelméleti kutatások vetették fel először, hogy különbséget kell tenni a jog mint általános, mint a jogszabályok összessége és a jogszabály, mint a rész, a konkrét jelensége között.[58] Erre a különbségtételre vezethetők vissza azok a felfogások, amelyek egyrészt a jog kényszerjellegét elismerve, tagadják, hogy a szankció a jogszabály eleme lenne, mások pedig elismerve ugyan a kényszer és a szankció különbségét, sem a feltételt, illetőleg tényállást, sem a szankciót nem a jogi norma elemének tartják, hanem ezt a jogszabályi hármasságot mindössze a rendelkezésre szűkítik le.[59] Van olyan nézet is, amely szerint a normának legalább két eleme feltétlenül megkülönböztetendő: a feltétel és a rendelkezés vagy szankció.[60] Ez a büntetőjogi indítású megkülönböztetés a magyar szocialista jogelméletben nem vált elfogadottá. Hazánkban jelentkezett olyan nézet, hogy a kényszer a jognak nem lényegi, csak fogalmi eleme,[61] de a jogszabály szerkezete hármas tagolású: hipotézis, diszpozíció és szankció. Emellett azonban az egyes jogágazatok a saját jogszabálytanuk kidolgozását és annak elemeit a helyi sajátosságoknak megfelelően munkálták ki.

A magyar szocialista állam- és jogelmélet általában a jogi norma három elemét ismeri el: a feltételt vagy hipotézist, a rendelkezést vagy diszpozíciót és a szankciót. Vannak olyan nézetek is, amelyek szerint nem minden jogszabály szankcionált, tehát végső soron állami kényszer eszközökkel biztosított, hanem csak a jog egésze

ilyen, és ilyen körülmények között a jog „önkéntes" (öntudatlan) követése azt mutatja, hogy a szankció nem realizálódik, a szankció nem valósul meg.[62] Egyes esetekben a jogszabály nincs is biztosítva szankcióval (lex imperfecta), de ezeknek a jogszabályoknak a jogi norma jellege önmagában is vitás a szocialista jogban.

Látszólag a szocialista állam- és jogelméletben és az egyes ágazati tudományokban a jogszabálytant érintő kérdések területén az eltérések abban jelentkeznek, hogy az adott jogterület mennyiben tudja az általános hármas tagolást saját területére alkalmazni, illetőleg mennyiben tartja a jogszabály, a jogi norma elemének a szankciót, vagy más kifejezéssel élve mennyiben tartja mellőzhetőnek a hármas tagolást. (L. II. Táblázat.)[63]

II. Táblázat

A jogi norma szerkezeti elemei

a) Szászy-Schwarz (1911), Fürst (1934), Szladits (1937; 1941):
tényállás — joghatás

b) Világhy (1962; 1977):
tényállás (feltétel) — rendelkezés (joghatás) — szankció

c) Szotáczky (1970):
tényállás — rendelkezés — szankció

d) Asztalos (1966), Peschka (1979):
tényállás — rendelkezés — jogkövetkezmény → joghatás / szankció

A polgári jogban egyrészt a szabályozás rendkívül széles területet, mozgásteret ölel fel, és szinte az egész gazdasági-társadalmi élet valamilyen vonatkozásban e szabályozás körében lecsapódik.

Másrészt az autonóm struktúrájú jogviszonyok alanyait, az elkülönült alanyokat olyan jogok, illetőleg kötelezettségek illetik meg, amelyek jogviszonyaik öntevékeny alakítását kívánják és teszik lehetővé. Lehetséges, hogy az öntevékeny alakítás mögött a jogalanyokat egy másik relációban, a kollektíva struktúrából fakadóan, vagy más jellegű autonóm struktúrából fakadóan, államigazgatási, munkajogi, családjogi stb. kötelezettségeik motiválják érdekkielégítésük polgári jogviszonyú ilyen vagy olyan kialakításában. De ez a polgári jogban nem válik így jelentőssé.

Bármilyen széles is az a mozgástér, amelyben az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú személyhez fűződő és vagyoni érdekeiket öntevékenyen és mellérendelten tűzik ki és valósítják meg, akkor is ez a jogi rendezés csak egy része a jogi szabályozás egészének, tehát a jog totalitásának, a jogrendezés totalitásának. A jogi rendezés egésze is (részkomplexus), a társadalmi lét mozgásának csak meghatározott, a jogalkotó szempontjából jelentős körülményeit emeli jogivá. Ennek következtében a társadalmi léthez képest még a jogrendszer egészének totalitása is sokkal szűkebb teret fog át, mint maga a társadalmi alap.

A jogi norma *polgári jogi sajátosságainak* a kérdése azoknak a *különösségeknek*, azoknak a sajátosságoknak a megnyilvánulása, amelyek egyrészt az autonóm

struktúrából fakadnak, másrészt azokból a gazdasági-társadalmi viszonyokból, amelyek ebben a mozgástérben a jogalanyok adott időszakbeli, szakaszbeli körülményeinek a megfelelő adottságokhoz kapcsolódó összehangoltságából irreverzibilis módon egyszer jelentkeznek, de a jogszabályban, a jogi normában általánosként, tipikusként kerülnek megfogalmazásra. A jogi norma polgári jogi sajátossága tehát azoknak a sajátosságoknak jogiasítása, amelyeket az adott időszakra nézve a jogalkotó ebben a mozgástérben az arra alkalmas eszközökkel elérni kívánt céljai érdekében megfogalmaz, meghatároz és egybevetése azokkal a valóságos viszonyokkal, amelyek determinálók és amelyek determináltak is a jogi szabályozás következtében.

2. *A jogi norma egyes szerkezeti elemeinek polgári jogi sajátosságai.* A jogi norma az uralkodó osztály által tipikusnak tekintett *fejlődési folyamatot* szabályozza. A *jogi norma* azonban akár az egyik, akár a másik vonatkozásban, akár a szabályszerűség, akár a rendellenesség oldaláról rendez, *mindig csak az egyik oldalát* szabályozza annak az egymásutániságnak, amely a szerkezeti elemekben, mint tényállás, rendelkezés, illetőleg jogkövetkezmény jelentkezik. Az életbeli fejlődés következménye, hogy a társadalmi viszonyok állandóan változnak, irreverzibilisek és a történelmi fejlődés során a hasonló esetek tipizálása következtében jön létre a norma „tipikus" megfogalmazása az egyes tényállási elemekben.

A polgári jogi norma a maga szerkezetében nem azonos az életbelivel. Az életbeliből csak meghatározott (értékelt-szelektált-értékelt: jogiasított) jelenségeket emel a norma egyes szerkezeti elemeinek elemi részecskéivé, és ezek az elemi részecskék ezzel jogivá válnak, jogi ténnyé is válnak. A jogi norma polgári jogi sajátossága a maga szerkezetében ugyan nem azonos az életbelivel, ahhoz képest szűkre szabott, tipizált, egyneműsített, egyoldalúan megfogalmazott fejlődési vonulatot ábrázol, tehát nem magát az életbeliséget, de mégis azzal teljesen ellentétes nem is lehet. Olyanfajta normaszerkesztés, amely az életbeli jelenségek fejlődésvonulatával teljesen ellentétes, atipikusnak minősül, hiszen a tipikusság az életbeliségből a jogalkotó által ilyenként megjelölt sajátossága azoknak az elemeknek, amelyek a jogszabályban megfogalmazásra kerülnek.

A polgári jogi norma szerkezetének három eleme van: a *tényállás*, a *rendelkezés* és a *jogkövetkezmény* egyikének lehetősége.[64]

a) A tényállás (feltétel, hipotézis) azokat a rendszerint elvont módon meghatározott jelenségek összességét fogalmazza meg, amelyek beállásához a jogszabály meghatározott emberi magatartást fűz. A tényállás absztraktul és ugyanakkor mégis a *különös* síkján általánosan megfogalmazott társadalmi viszony. A társadalmi ellentmondásnak, a társadalmi viszonyoknak meghatározott elemeit (a jogi tényeket) emeli ki a jogszabályi tényállás. „Minden általános csak megközelítően fogja át az összes tárgyakat. Minden egyes nem teljesen része az általánosnak ..."[65] Így a tükrözött társadalmi ellentmondáshoz képest a tényállás mindig különös. Ebből következnek a tényállásnak, mint jogszabályelemnek a sajátosságai. Azok a sajátosságai, amelyek a polgári jog vonatkozásában a szabályozott terület értékelésében különösen előtérbe lépnek és különösen jelentőssé válnak.

A tényállásban a mindenkori jogalkotó szempontjából jelentős, lényeges és tipikus tények kiemelésére kerül sor. Ezek a lényeges és tipikus tények az élet minden területén előfordulhatnak, s fel nem leltározhatók.

A polgári jog szempontjából nem csak leltározhatatlanok a gazdasági-társadalmi viszonyok, hanem egyúttal igen széles körűek. Más jogterületekhez képest a tényállás sokkal szélesebb körű, mert mindig — bár a tipikus helyzeteket tüntetik fel, és így elkerülik a teljesen általánost és az egyedit, mert a különös síkján fogalmazzák meg, mégis — az általánosság felé közelítésre hajlamos a polgári jogi tényállás megfogalmazása. Ugyanakkor az itt szabályozott társadalmi ellentmondás a maga társadalmiságában sokkal színesebb, sokrétűbb, szélesebb, mélyebb. Viszont a jogi tényállás a minden oldalú összefüggések helyett csak a jogalkotó érdeke által meghatározott lényeges, tipikus *oki kapcsolatot* (kivételesen nem oki összefüggéseket) *emeli ki*. A jogalkotó ezzel a kiemeléssel *szelektál, értékel*, a saját érdekeinek megfelelően válogat. A *kiemelt elemek* a jogalkotó érdekei által értékeltek és így esetleg *mássá*, önálló jogi fogalommá is válnak (pl. jogügylet, egyoldalú jognyilatkozat — ugyanakkor ezek azonos szóhasználata rendkívül eltérő súlyú, jelentőségű lehet. Ez is „mássá" válik).

A polgári jogi norma tényállása a kiemelt elemeket sajátosan csoportosítja. Ebben is megmutatkozik a létezés önállósága. Az új elemek a régi, a lerakódott elemek rendszerébe illeszkednek. A sajátos csoportosítással kapcsolatos az is, hogy a polgári jog a normában mint tényállásként megfogalmazott együttesben a felleltározhatatlanság következtében *csomópontokat* közelít meg és ezeket fogalmazza meg általánosságban. Ezeket a csomópontokat a *gyakoriság* és a *fontosság* adja meg.[66] Egy ilyen jellegű tág tényállásfogalmazás mellett sem jön azonban létre valamilyen zárt polgári jogi szabályvilág. A nyitottság elsősorban a szerződések területén jelentkezik. Az egyes polgári jogi jogviszonyokat tekintve más a helyzet az olyan abszolút szerkezetű jogviszonyoknál, ahol általában „zárt" számmal rendelkezünk[67] és az olyan relatív szerkezetű jogviszonyoknál (pl. személyhez fűződő jog megsértése, általában jogsértés, szerződési nyilatkozatok stb.), ahol ilyen fajta zárt számot a polgári jog nem ismer.[68]

A tényállási elemek *elvontan, általánosan* és *objektíven* jelentkeznek. A jogi norma mindig absztraktul fogalmaz. *A konkrét szubjektum* (jogalany) *szubjektívumaitól* (jogilag nem jelentős egyéni adottságaitól) *elvonatkoztat*. A szubjektum figyelembevétele keresztbeszabályozással történik (pl. Ptk. 4. § (3) bek.; 339. § (1) bek. stb.). A konkrét jogviszonyban lehet ennek jelentősége, de nem feltétlenül jelentős a tényállásszerűség, a tényállás egészét illetően.

A tényállás alapja *anyagi* vagy *ideológiai* társadalmi viszony.[69] Ez az alap — a jogviszony vonatkozásában — összefoglalóan minősül materiálisnak, de lényegét tekintve egyaránt lehet anyagi (pl. tulajdonosi, csereviszony) és nem anyagi (pl. a személy megsértésének egyes esetei). A jogszabályt meghatározó tényezőkkel, azok jogiasításával a tényállásnak van közvetlen kapcsolata.

A társadalmi ellentmondások elemeiből jogi ténnyé kiemelt és meghatározott egységükben jogi tényállásként jelentkező elemek legfontosabb része az emberi magatartás. A tényállásban foglalt magatartás — mint tényállás is — egyúttal már

kettős, szabályszerű, vagy rendellenes, jogilag pedig megengedett vagy tiltott (esetleg nem védett). Így legalább kettős az emberi magatartásra meghatározott tényállás is, amelyhez a rendelkezést ennek a kettősségnek a figyelembevételével fűzi a norma. A polgári jogban elsősorban, elsődlegesként általában a jogos, a megfelelő magatartás szerepel, s csak másodlagosként a rendellenes, a jogellenes magatartás, szemben a büntetőjoggal, ahol a szűkebb körű kiemelés következtében megfordul a sorrend.

A tényállás a meghatározott társadalmi viszonyoknak, a jogalkotó által kiemelt, elvont, többé-kevésbé helyes, de mindig szelektált kifejezése, jogiasított megfogalmazása. A jogszabályi tényállás a társadalmi viszonyok különböző szakaszait fogja át. Amikor a jogi norma tényállásként a jogviszony keletkezését ragadja meg, ez korántsem jelenti azt, hogy a valóságban ekkor keletkezik a társadalmi viszony, csupán a jogi norma szempontjából, a szakaszos szabályozás következtében, a jogi ellentétek ilyenkénti elismertsége és egybeesése jelentkezik ekkor.

Abból, hogy a polgári jogi norma tényállása rendkívül széles területet ölel fel, ez a terület nem leltározható fel tényállások szerint, de maguk a tényállások is igen széles körűek, adódik a polgári jogi norma mindkét első eleménél (a tényállásnál és a rendelkezésnél is) jelentkező az a sajátosság, hogy viszonylag gyakori az értelmezés kiterjesztő, analogikus alkalmazása.[70]

A polgári jog általában kerüli a tényállás helyett a feltétel, illetőleg a hipotézis megjelölést. A hipotézis mint magyartalan elnevezés nem felel meg azoknak a követelményeknek, amelyek a jogi szaknyelv lehetőség szerinti magyaros kifejezését igénylik. A feltétel elnevezés egyes esetekben valóban feltételként jelentkezik. Mégis, a feltétel csak a rendelkezés szempontjából feltétel. A tényállás egy absztraktabb kifejezése mellett a feltétel arra a viszonyra utal, amelynél a tényállás a rendelkezés feltételét képezi. Ennek ellenére helyesebbnek tűnik a jogi norma polgári jog sajátosságainál a tényállás megjelölés elfogadása azzal, hogy ez nem tényálladék és nem büntetőjogi tényállás.

b) A jogi norma második eleme a *rendelkezés* (diszpozíció). Ezt az elemet a régebbi jogirodalom egyes esetekben joghatásnak nevezte.[71] A rendelkezés a korábbi szocialista irodalomban is úgy jelentkezett, mint a kötelezően tanúsítandó magatartásra vonatkozó szabály, amelyet a tényállás vagy a feltétel megvalósulása esetén a jogszabály meghatároz.[72] A *rendelkezés* a magatartás középpontba állításával *a társadalmi viszony adott fejlődési szakaszbeli tényállásához fűzi hozzá a lehetséges, a megengedett* (alanyi jog), vagy *kötelezően előírt magatartást* (jogi kötelezettség), mint jogi követelményt.

A joghatás kifejezés más oldalt fejez ki, nem a magatartást állítja a középpontba, hanem a jogi következményeket. Ezek viszont a polgári jogban nem vagy csak egészen kivételesen állnak be önmaguktól, rendszerint csak a felek egyikének a magatartása nyomán.[73]

A rendelkezés kifejezés a jogalkotó követelményét, azaz a visszahatást jobban fejezi ki, mint a joghatás, amely inkább objektivizálja a visszahatást, s nem fejezi ki a tudatos befolyásolás igényét. Nem helyes a joghatás kifejezésének a használata azért sem, mert — itt — az összes akár előnyös, akár hátrányos jogkövetkezmények

területét is magába foglalja. Ezért a jogszabály második elemének elnevezései közül a rendelkezés a megfelelő és a joghatás kifejezést a jogkövetkezmény egyik fajtájaként tartjuk nyilván.

A *rendelkezésben* válik a társadalmi viszony *lehetséges* magatartása legalább az egyik oldalon *követeltté*. Ugyanakkor a rendelkezés már tovább is megy, mint a tényállás. Pl. egy jogviszony keletkezését megállapító tényálláshoz fűződő rendelkezések már a jövőre nézve kötelező, illetőleg a jogosító magatartásokat is megjelölik. Így a Ptk. 365. § (1) bek.-e szerint adásvételi szerződés alapján (ez a tényállás) az eladó köteles a dolog tulajdonát a vevőre átruházni és a dolgot a vevő birtokába bocsátani, a vevő pedig köteles a vételárat megfizetni és a dolgot átvenni. (Ez az utóbbi rész a felek kötelezettségeit és jogait tartalmazza, tehát rendelkezés.)

Itt is megállapíthatóak ugyanazok a kiemelési szempontok, amelyek a tényállásnál szerepelnek és a viszonylagosságról is szó van. A rendelkezés keretében is csak a jelentős és tipikus emberi magatartásokat, illetőleg egyéb jogiasított feltételeket (mint közvetlen tényállási elemeket) emeli ki a jog a maga egyneműsített gondolati rendszerében. Ezek a rendelkezések sajátos csoportosításban jelentkeznek, általánosak és objektívek, amelyek a lényeges és tipikus oki kapcsolat folytán a jogalkotó által szükségesnek vélt követelményeket írják elő, mint rendelkezést.

A rendelkezés azonban ezeken túlmenően sajátos jogi, tehát a jogalkotó akaratától meghatározott magatartások lehetségességét, megengedettségét, illetőleg kötelezettségét írja elő. A tényállással szemben itt erőteljesebben kerül előtérbe a jogviszony *tudati, akarati* (ideológiai) jellegének jogszabályi megjelenítése.[74] A rendelkezés, mint a tényálláshoz fűződő jogi lehetőségek és követelmények foglalata egyúttal a létrejövetel, a kifejlődés, a megoldás feltételeit is tartalmazza — attól függően, hogy a tényállás, amelyhez kapcsolódik — a fejlődés melyik szakaszát ragadja meg. Az emberi magatartás itt — éppen, mert jogilag előírt, megengedett, kötelezően előírt lehetséges magatartásként szerepel — meghatározott vonatkozásokban, mint alanyi jogok, illetve jogi kötelezettségek dialektikus egysége jelentkezik. A rendelkezés központi kérdése az *emberi magatartás*, de nem kizárólagos eleme. A rendelkezés ugyanis meghatározott tényállás *épp-így-létéhez* fűzi a meghatározott feltételek között megvalósítandó, illetőleg megvalósítható — de jogilag mindig minősített — magatartást.

Az emberi magatartás lehet tevőleges és nemleges, pozitív és negatív és ezeknek az adott konkrét esetben lehet is jelentősége. Általánosságban azonban a polgári jog a pozitív és negatív magatartások körét tipizálja a maga egyneműsítő gondolati rendszerében. A hivatkozott adásvételi szerződésben pozitív magatartásra kötelezi a norma mind az eladót, mind a vevőt. Negatív, tehát tartózkodó magatartásra utasítja a Ptk. 100. §-a a tulajdonost, amikor kimondja, hogy a dolog használata során köteles tartózkodni minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédjait szükségtelenül zavarná, vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné.

A jogi dogmatikában az olyan szabályokat, amelyek pozitív tartalmú rendelkezéseket foglalnak magukban, parancsoló szabályoknak, azokat a szabályokat, amelyek negatív rendelkezéseket foglalnak magukban, tiltó szabályoknak nevezik. A kettő megkülönböztetése relatív. A parancsoló szabály ugyan meghatározott magatartás tanúsítására kötelez, a tiltó szabály pedig tevékenységtől, magatartástól való tartózkodásra, ugyanakkor a másik oldalon is megfogalmazható más formában ez a rendelkezés.[75] A tilalom nem cél, csak eszköz.[76]

A parancsoló, illetőleg a tiltó jogi norma általában *kogens* jellegű. A kettő között az a különbség a polgári jog területén, hogy a parancsoló jellegű jogi norma alapján az arra kötelezett köteles a tényállás fennállása esetén a rendelkező részben előírt magatartást tanúsítani. A tiltó norma esetén — az adott tényállás esetén — tartózkodni köteles minden olyan magatartástól, amely a rendelkező rész tilalmi szabálya szerint számára meg nem engedett.

A kogencia kötelező, félre nem tehető jellege a normának. A kényszerítő jelleg egyúttal kifejezi azt is, hogy a jogalkotó az adott tényállás mellett előír bizonyos tanúsítandó magatartást vagy tiltja bizonyos magatartás tanúsítását. Ez a kogencia a felek által általában félre nem tehető.

Pl. a módosított Ptk. 232. § (2) bek.-e értelmében a kamat mértéke — ha a jogszabály kivételt nem tesz vagy a felek alacsonyabb mértékben nem állapodtak meg — évi 8%. Ez a rendelkezés tehát főszabályként azt írja elő, hogy az olyan tényállás mellett, amikor kamat jár, a kamat mértéke 8%. Ez alól kivétel lehet a jogszabályi rendelkezés és ha a felek alacsonyabb mértékben állapodtak meg. Ilyen jogszabályi rendelkezés pl. a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvének a külgazdasági kapcsolatokra történő alkalmazására szóló 1978. évi 8. tvr. 9. §-a, amely szerint a külgazdasági kapcsolatok körében évi 8%-nál magasabb kamat, valamint kamatos kamat is kiköthető, illetőleg felszámítható.

A parancsoló, illetőleg tiltó szabályok, bár megfogalmazásukban a homorú-domborúját adják, mégis a polgári jog mozgásterében általában *eltérő jellegű* magatartásokra, viszonyra vonatkoznak. Olyan területen, ahol az adott tényállás mellett a jogalkotó érdeke valamilyen meghatározott magatartás tanúsítását kívánja kötelező jelleggel előírni, parancsoló szabályt alkalmaz, kogens jelleggel. Ahol viszont ilyentől való tartózkodásról van szó, ott tiltó szabályt rendel. (A büntetőjog általában tiltó szabályokkal rendelkezik, az államigazgatási jog pedig parancsolóan ír elő bizonyos rendelkezéseket, amellett, hogy tiltó szabályokkal is dolgozik.)

A kogencia — a felek akaratából — félre nem tehetően érvényesül az ún. *imperatív* szabályoknál. Így pl. a Ptk. 8. § (3) bek.-e, illetőleg a 11. § (3) bek.-e értelmében a jogképességet, illetőleg a cselekvőképességet korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis. (Így e képességekről lemondó nyilatkozat vagy szerződés méginkább az.) Hasonlóképpen imperatív a Ptk.-nak az a rendelkezése, amely tiltja az emberek közötti különbségtételt — az Alkotmánnyal egyezően — életkorra, nemre, fajra, nemzetiségre vagy felekezethez tartozásra tekintettel. E rendelkezések alól a jogi norma sem tehet kivételt.

Mind a kogens, mind a diszpozitív szabályok területén eltérő értelmezés is helyet kapott. Egyrészt a kogens szabályoktól elkülönítik az ún. *imperatív* szabályokat.[77] Ugyanakkor vannak esetek, amikor a norma ugyan imperatív, tehát félre nem tehető, de társadalmi érdekből az adott tényállás mellett kivétel mégis lehetséges.

Ez a Ptk. 75. § (3) bek.-ben fogalmazódott meg. A személyhez fűződő jogokat nem sérti az a magatartás, amelyhez a jogosult hozzájárult, feltéve, hogy a hozzájárulás megadása társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet. A személyhez fűződő jogokat egyébként korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis. Ennek a rendelkezésnek a második mondata tartalmazza ugyanazt a főszabályt, amelyet a jogképességre, illetve a cselekvőképességre vonatkozó szerződésre és egyoldalú nyilatkozatra a törvény kimond. Az első mondat mégis az imperatív szabály alól olyan kivételt jelent, amely a társadalmi érdek sérelme vagy veszélyeztetése nélkül, azzal összhangban lehetségessé teszi, hogy a személy személyhez fűződő jogát ne sértse, ha hozzájárul olyan magatartáshoz, amely egyébként — hozzájárulása nélkül — személyhez fűződő jogsértést valósítana meg.

A polgári jog területén nagyobb a jelentősége azoknak a normáknak, amelyeket a jogi dogmatika diszpozitív, azaz eltérést engedő, hézagpótló, engedő szabályoknak nevez. A diszpozitivitás — eredetileg kogens szabály ellentéteképpen — olyan jogi normabeli magatartás megfogalmazására szolgált, amely nem tilos és nem parancsolt, tehát a jog szempontjából megengedett. Ha ezzel az engedéllyel a felek nem élnek, akkor a norma hézagpótló szerepe lép előtérbe.

Gazdasági-társadalmi fejlődésünk mai fokán a diszpozitivitásnak ez a fajta felfogása már meghaladott. A polgári társadalomban a diszpozitív jellegű szabályok jelentős mértékben egyrészt olyan engedő, felhatalmazó szabályokat tartalmaznak, amelyek az uralkodó osztály számára közömbösek voltak, illetőleg azért kerültek engedő szabályként megfogalmazásra, mert tényleges hatásukat gazdasági tényezők determinálták és megfogalmazásukban gazdasági eredményeket hoztak létre, amelyek mindkettője már jogon kívüliek.[78] A diszpozitív szabály hézagpótló jellege a szocialista jogban is jelentős. Eltérő rendelkezés hiányában, jóllehet erre a feleknek lenne módjuk, a norma rendelkezései lépnek hatályba.

A diszpozitív szabályok átalakulása más oldalon is jelentkezik.[79] A jogszabályi eltérés megengedése a kogens jellegű szabályozásnál azt jelenti, hogy a szabály nem imperatív. Az imperatív szabály alól a jogszabály nem tehet kivételt. Ezzel szemben kivétel a felek javára vagy alacsonyabb szintű jogszabály részére lehetséges. A különbség ott található, hogy a felek javára megengedett eltérés az egyedi esetekben jelentkezik, a speciális szintjén viszont az eltérés a jogszabálynak fenntartott lehetőség. „Diszpozitív szabály alól a jogszabály, nem imperatív szabály alól a felek megállapodása nem tehet kivételt."[80][?]

A jogi norma tipikus polgári jogi sajátossága, hogy általában sem nem tiltó, sem nem parancsoló, hanem *engedő, felhatalmazó, elősegítő, ösztönző* szabály áll előttünk.[81] Annak következtében, hogy az elkülönült jogalanyok az autonóm struktúrájú viszonyokban érdekeiket öntevékenyen érvényesítik, igen széles körű azoknak a szabályoknak a köre, amelyek felhatalmazó, biztosító, engedő, sőt ösztönző rendelkezésekkel tarkítottak, illetve ilyen jellegűek. Éppen mert ez a mozgástér nem szűk, nem zárt, hanem az autonóm struktúrájú jogalanyok személyhez fűződő és vagyoni viszonyainak öntevékeny alakítását kívánja elősegíteni, ezért a norma az élet igen nagy területét öleli fel. Ennek az a következménye, hogy ezeken a területeken a tilalmi és a parancsoló szabályok „tilalomfái" mellett a polgári jogi normák legnagyobb része olyan lehetőséget kíván biztosítani a jogalanyoknak öntevékenységük kifejtésére, amely eleve biztosítja az adott tényállás mellett érdekeik érvényesítését. Ilyen lehetőséget biztosító szabály a relatíve független, önálló alanyoknak cselekvésre, tartózkodásra vagy önkifejtésre vonatkozóan a jogképesség, a cselekvőképesség gyakorlásáról, a szövetkezetek megalakításáról rendelkező szabályok, ilyenek a tulajdonjog (elsősorban az árutulajdonjog) alapvető szabályai is, és emellett természetesen legnagyobb mértékben a szerződési szabályok. A csoporton belül azonban kétségtelenül különbség van az engedő-felhatalmazó, lehetőséget biztosító és az ösztönző szabályok között.

A *felhatalmazó, lehetőséget biztosító* szabályok mindig a tulajdonosi helyzet pozicionális alapjait határozzák meg (pl. jogképesség, cselekvőképesség, személyi tulajdonjog, tulajdonos birtoklása stb.). Ezek a lehetőséget biztosító szabályok a

megfogalmazódással le is záródnak. A lezáródás azt jelenti, hogy pl. az árutulajdonos az adott körben — azzal a korláttal, hogy tulajdonjogát más rovására nem gyakorolhatja — tulajdonjogával szabadon rendelkezhet, illetőleg azt szabadon használhatja, birtokolhatja stb., a dologból folyó hasznokat szedheti, viseli a dologgal járó terheket stb. (Ptk. 99. §). Ez a feljogosító szabály tilalmi korlátot szab abban, hogy az ilyen jellegű magatartás mást, különösen szomszédait nem zavarhatja (Ptk. 100. §). A tilalmi szabályok tehát a polgári jogban korlátokat szabnak. (Más jellegű a komplex tulajdonjog, pl. az állami szocialista tulajdonjog kezelése.) A felhatalmazó, lehetőséget biztosító szabályok pedig megteremtik jogilag annak a lehetőségét, hogy a személy öntevékeny kifejtése — az elkülönült jogalany érdeke érvényesítése által motiválva és azt célozva — a gazdasági-társadalmi viszonyokban ezt megvalósíthassa.

Más jellegű az *engedő* szabály, amely a hagyományos lehetőséget biztosító norma tipikus példája. Ez ugyanis nem csak lehetőséget biztosít a személynek, hanem adott körülmények között megengedi számára — és e vonatkozásban hézagpótló is a rendelkezés — azt, hogy másképpen rendelkezzék, illetve rendelkezzenek a kérdéses, az adott tényállás mellett felmerülő és valakit megillető jog vagy kötelezettség mikéntje felől.

Így a Ptk. 230. § (1) bek.-e szerint, ha a felek a szerződés tárgyaként több szolgáltatást jelöltek meg, vagy a szolgáltatás között választani lehet, a választás joga — ha a jogszabály kivételt nem tesz — a kötelezettet illeti. Ez a rendelkezés lényegében úgy néz ki, mint egy parancsoló szabály. Ugyanakkor a szerződés alapvető rendelkezésére vonatkozó Ptk. 200. § (1) bek.-e szerint a szerződés tartalmát a felek szabadon állapíthatják meg, a szerződésekre vonatkozó rendelkezésektől egyező akarattal eltérhetnek, ha a jogszabály az eltérést nem tiltja. A jogi rendelkezés csak a tilalmi határokat vonja meg, egyébként olyan engedő szabállyal állunk szemben, amely a felek részére lehetővé teszi azt, hogy öntevékenységüket a konkrét jogviszonyban mint *speciálisat* valósítsák meg. Nem csak lehetőséget és felhatalmazást kapnak, hanem ezzel a jogukkal élhetnek is. Ha viszont nem élnek e jogukkal, azaz nem rendelkeznek, akkor az engedő szabály hézagpótló szerepe lép elő.

A felhatalmazó, lehetőséget biztosító szabályok lényegében nem hézagpótló szabályok. Ez azt jelenti, hogy az ember cselekvőképességéről rendelkező szabályok mással, pl. szerződési akarattal nem pótolhatók. Ha a törvény megmondja, hogy a korlátozottan cselekvőképes munkakeresményével szabadon rendelkezik és keresménye erejéig kötelezettséget vállalhat (Ptk. 14. § (2) bek. c) pontja), akkor ez egy lehetőséget jelent, amelynek határa a 14. § (4) bek.-e, miszerint a törvényes képviselő a korlátozottan cselekvőképes nevében, annak munkájával szerzett keresményére vonatkozóan nem tehet érvényes jognyilatkozatot. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a jogosított a lehetőséggel él is. A lehetőséget teremtő szabály azokat a feltételeket szabja meg, amelynek az alapján az érdekek öntevékeny megvalósítása jogilag lehetővé válik, míg az engedő szabály egyúttal olyan lehetőséget biztosít az elkülönült jogalanyok öntevékeny érdekmegvalósításának, amellyel ha nem élnek, e helyébe a hézagpótló, a felek által félretehető (ezért nevezte a polgári magánjog ezeket a szabályokat diszpozitívaknak) rendelkezések lépnek. Az engedő szabályok tehát a felhatalmazó, lehetősé-

get biztosító normákra épülnek, ez utóbbiak gyakorlásával nyílik mód alkalmazásukra.

A felhatalmazó és az engedő normák alapján történő joggyakorlás általános kerete, hogy ez a joggyakorlás csak rendeltetésszerű lehet, s nem rendeltetésellenes. Már a normában is bizonyos mértékig kifejezésre jut, hogy — ha realizálják — a konkrét jogviszony milyen létszakbeli fejlődésén jut szerephez, s a konkrét realizálódás (joggyakorlás és kötelezettség teljesítés) milyen: szabályszerű vagy rendellenes.

Az *ösztönzés* alapvetően ugyan a polgári jogi szabályozás rendelkezési területéhez tartozik, s az ilyen normák előtérbe kerülése a szocialista polgári jogban mindinkább megvalósul, mégis a szocialista jogban ösztönző jellegű elsősorban a munkajogi vagy a termelőszövetkezeti tagsági viszonnyal kapcsolatos szabályozás, amely a jobb munkáért több bért, az egyenlő elbírálás alapján való lehető részesedést es az érdekeltséget helyezi előtérbe. Ezek kollektíván belüli szabályok.[82]

A polgári jog, az autonóm struktúra területén az ösztönző tényezők jogszabályi megjelenése ennél kisebb és *közvetettebb*. Az ösztönzés maga az érdek motivációjából fakadó *érdek kielégítésében* nyilvánul meg és jogi megfogalmazása kivételes és közvetett. A célzott szükséglet és érdek jogi elismerését jelenti, hogy pl. szabályszerű adásvételi jogviszony eredményeként az eladó és a vevő is jogilag védett tulajdonjogot szerez. Bár alapvető a közvetetten ösztönző szabályszerű lebonyolódást feltételező norma, nem lehet tagadni azoknak a rendellenességet *gátló* szabályoknak a jelentőségét, amelyek ugyanezekhez kapcsolódnak. A *hangsúly* mégis a szabályszerű, *jogilag* is *értékelt* vagy *jogon kívüli érdek* megvalósítására helyeződik.

Így pl. a Ptk. 421. §-a a mezőgazdasági termékértékesítéssel kapcsolatban kimondja, hogy a termelő a teljesítési határnap, illetőleg a határidő kezdete előtt is teljesíthet. Ez a rendelkezés arra kíván ösztönözni, hogy minél nyereségesebb legyen a termelés és ennek értelmében a gazdálkodás eredménye a közösséget, a népgazdaság eredményeit növelje. Hasonló jellegűek azok az ösztönző szabályok, amelyek a gazdasági nyereség létrehozatalának (és a veszteség kockázatának) a polgári jog területére eső rendelkezéseit tartalmazzák. Így a Ptk. 57. §-a szerint a jogi személyek társulási szerződéssel önálló jogi személyként működő gazdasági társulásokat hozhatnak létre ... tevékenységük nyereségéből közösen részesülnek és veszteségét is közösen viselik.

A felhatalmazó, lehetőséget biztosító, illetőleg az ösztönző normák társadalmi-gazdasági érdeket és csoport, illetőleg egyéni érdekeltséget szolgáló területe a társulási, társasági jog szabályozása. Így a Ptk. 57—61. §-ai mellett az 1978. évi 4. sz. tvr. a gazdasági társulásokról és a 9/1978. (II. 1.) Mt. sz. r. a tvr. végrehajtásáról. Ilyen szabályozást tartalmaznak a társasági jogra az 1985. évi 25. tvr.-l módosított Ptk. 568—577. §-ai, a 9/1978. Mt. sz. r. 45—48. §-ai; az 1981. évi 14. sz. tvr.-l kiegészített 1971. évi III. tv. a szövetkezetekről a 116. § (3) bek. alapján lehetővé tette az ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoport (26/1981. (IX. 5.) Mt. sz. r.) és a mezőgazdasági szakcsoport (27/1981. (IX. 5.) Mt. sz. r.) alakítását. A polgári jogi társaság továbbfejlesztését szolgálta az 1981. évi 15. sz. tvr. és a végrehajtásáról rendelkező — a 65/1985. (XII. 30.) Mt. sz. r.-l módosított — 28/1981. (IX. 9.) Mt. sz. r. alapján alakítható gazdasági munkaközösség.

A gazdasági struktúra továbbfejlesztését szolgálta az 1981. évi 20. sz. tvr.-l módosított 1977. évi VI. tv. 7. § (2) bek. alapján a vállalat által alapítható leányvállalat, amelyet újból szabályozott az 1984. évi 33. sz. tvr. és a 65/1984. (XII. 29) Mt.sz.r. A kisipar és a magánkereskedelem strukturális továbbfejlesztése is idetartozik.

Minden olyan elismerése a jognak — akkor is, ha ez nem nyilvánul meg egyértelműen a jogi megfogalmazásból —, amely az adott konkrét *jogviszonyon kívül* a népgazdaság meghatározott részét hatékonyabb gazdálkodásra, gazdaságos termelésre, illetőleg a gazdálkodáson kívül más hatékony tevékenységre irányul, amely társadalmi, csoport vagy egyéni érdek kielégítéseként előnnyel jár, *ösztönző* jellegű.

Ilyen a Ptk. 62. § (1) bek.-e, amely kimondja, hogy az állampolgároknak alkotmányosan elismert politikai szervezetei, szakszervezetei, női- és ifjúsági, valamint egyéb társadalmi szervezetei jogi személyek. Ilyen a Ptk. 65. § (1) bek.-e, amikor arról rendelkezik, hogy a társadalmi, kulturális és egyéb tevékenység fejlesztése érdekében az állampolgárok által alkotmányos joguknál fogva létesített egyesületek jogi személyek. Ezek a rendelkezések nagyobb részt gazdasági, társadalmi, kulturális tevékenység útján ilyen érdekek kielégítését kívánják szolgálni.

Előfordul azonban az is, hogy nem a jogi normán kívülre, tehát gazdasági, társadalmi, kulturális stb. területre esik az elérni kívánt és a polgári jog által is ösztönzött érdek, hanem maga ez az *érdek — jogiasított formában — normatív elemmé* válik. Ilyenkor az ösztönző norma *eredménye* lecsapódik a jogi normában, s *joghatásként* elismerést kap. Ez jelentkezik minden olyan szerződésnél, amelynek célja a használati érték megszerzése, akár véglegesen (pl. adásvételi tulajdonjog), akár tartósan (pl. földhasználatnál), akár rövidebb időre (pl. dologbérlet). A célzott eredmény elérése jogivá válik, így a norma rendelkező részének ösztönző jellege közvetlenül jelentkezik a norma jogkövetkezmény elemében.

Minél inkább alkalmas az adott társadalom adott polgári joga az autonóm struktúrájú jogviszonyokban az elkülönült jogalanyok érdekeinek a társadalmi érdekkel összhangban történő érvényesítésére, megvalósítására, annál inkább szolgálja azt a gazdasági-társadalmi rendet, amelynek felépítményeként jelentkezik egy meghatározott mozgástérben a polgári jogi szabályozás.

Az ösztönző jellegű polgári jogi szabályok *hatásukban ösztönzőek*, mert a polgári jogi norma absztrakt, általánosított és tipizált megfogalmazásai nem szakadhatnak el maguktól az életviszonyoktól. Az életviszonyokban pedig az emberek meghatározott célok elérése érdekében lépnek egymással jogviszonyra, amelyre meghatározott jogi rendelkezés vonatkozik. Így a rendelkezésben foglalt magatartás mikénti megfogalmazása az engedő szabály útján lehetőséget, megvalósítást, védelmet, sőt ösztönzést biztosít, hogy a gazdasági-társadalmi renddel összhangban álló érdekérvényesítés, öntevékeny megvalósítás jusson szerephez. Az engedő és az ösztönző rendelkezés valóságos egymáshoz viszonyulására a polgári jognál a kollektívák jogágazatai, különösen a munkaviszony jogi rendezése sokkal alkalmasabb. Itt ugyanis közelebb kerül az életviszony és a jogi norma, ugyanúgy — de e vonatkozásban kevésbé — egyneműsített formában fejezi ki a célzott érdekkielégítés jogilag elismert eredményének jogilag is megfogalmazott útját.

c) A jogi norma harmadik eleme a hagyományos jogelméletben a szankció.[83] Az újabb felfogások ezt az egyoldalúan szankciós nézetet nem teszik magukévá.[84] A hagyományos jogelmélet és a polgári jog is azt tanította, hogy ez a szankció minden olyan hátrányt magában foglalt, amelyet a törvény a szabály megsértőivel szemben

kilátásba helyez.[85] Ugyanakkor azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy a rendelkezésbe foglalt szabály, amely lehetőséget biztosít, esetleg előír, parancsol vagy tilt bizonyos magatartásokat, mikénti megvalósulásától válik a jogviszony szabályszerűvé vagy rendellenessé. Mivel a rendelkezés követelmény, illetőleg lehetőség, ezért a jogviszonyt mint sajátos ideológiai társadalmi viszonyt felfogó nézet olyan túlzásokra is vezethet, amelyek szerint a jogszabály egyetlen szükségszerű eleme a rendelkezés.[86]

A *szankció* „mint hátrány" a társadalmi ellentmondásokra történő visszahatás sajátos, nem kizárólagos, mindinkább másodlagossá váló eszköz. A szankció szükségszerű eleme a jogszabálynak,[87] de nem szükségszerűen megvalósuló eleme a jogviszonynak.[88] A rendelkezésben foglalt magatartás szabályszerűsége következtében nem áll be szankció. A szankció mint lehetőség, azonban ilyenkor is fennáll.

Azt az ellentmondást, hogy az emberek meghatározott érdekeik kielégítésére törekednek, és ezt a jogalkotó (az adott uralkodó osztály) jogi rendezésének megfelelően szabályszerűen bonyolítják le, nem áll be szankció, már Hans Kelsen is észrevette. Kelsen éppen ezért beszél pozitív és negatív szankcióról.[89] Pozitív szankció alatt értve azt, amikor a hagyományos hátrány beáll, tehát pl. a polgári jogban a kártérítés, és negatív szankcióról akkor, amikor ez hátrány, amely a rendelkezésben foglalt magatartás rendellenességéhez fűződik, nem áll be.[90] (Kelsen negatív szankcióról vallott felfogása összhangban áll azzal, hogy a norma címzettjének csak a jogalkalmazót tartja.) Ez a nézet még ma sem tudja elképzelni azt, hogy a jog nem csak kényszerítő erő, hanem következetesen érvényesülő szabály, ha szükséges persze kényszerrel, de ugyanakkor a lehetőségeknek az adott gazdasági-társadalmi renddel összhangban olyan mozgásterét szabályozza, ahol az érdekek öntevékeny és mellérendelt érvényesítésére kerül sor.

Ha a jogszabály elismert három elemét: a tényállást, a rendelkezést és a szankciót vizsgáljuk, akkor a ténylegesen jelentkező jogi szabályozással szemben bizonyos hátrányt kell megállapítani. A tényállás alapja egy „materiális" viszony, amely kiváltja a jogi rendelkezést. Ez a rendelkezés jogi követelményt (lehetőséget, kötelezettséget, igényt, kívánalmat, parancsot, tilalmat) fejez ki. *Hiányzik* azonban egy olyan jogszabályi elem, amely a rendelkezésekben foglalt jogok és kötelezettségek *szabályszerű* megvalósulása esetén az ehhez fűződő *jogi következményeket* kifejezi.

Már maga a rendelkezés megjelöli a két utat: a szabályszerű és a rendellenes lebonyolítás útját. Így pl. a Ptk. 365. § (1) bek. az eladó és a vevő kötelezettségeit és jogait fogalmazza meg. Ebből a rendelkezésből azonnal jelentkezik a kötelezettségek szabályszerű teljesítésének és az ezzel ellentétes magatartásnak a lehetősége. Éppen ezért a rendelkezés és a *joghatás* a fejlődés különböző szakaszaiban egyfelől a *szabályszerűség* feltételeit és egyúttal a magatartás milyenségét, másfelől a szabályszerűség *következményeit, jogi hatásait* írja elő. (Pl. a teljesítésben egyrészt jelentkező és a felektől kötelezően előírt magatartás, másrészt az ilyen módon szabályszerűen lebonyolódott megoldás joghatása, a kötelezettség megszűnése. Ez adott esetben a tulajdonszerzés a vétel tárgyán, illetve a pénzen stb. A

jogkövetkezmény: a rendelkezésben foglalt magatartás vagy az előírás *szabályszerű* megvalósulását követő *joghatás*, vagy a szabályszerűnek előírt magatartás *rendellenes* megoldását követő *szankció*.)

Mivel pedig az emberek általában célratörő viszonyba lépnek — és a jog még ott is bizonyos, a jogalkotó szempontjából vett teleológiai szabályozást hajt végre, ahol a feleknek ilyen eszükbe sem jut — éppen ezért a szabályszerűen teljesített, a megvalósuló rendelkezéseknek megfelelő magatartás jogszabályi harmadik eleme a kelseni értelemben: negatív szankció. Ez így nem igaz. Az emberek nem azért fizetik ki az adásvételnél a vételárat, hogy eleget tegyenek a jog parancsának, hanem azért, hogy tulajdonjogot szerezzenek a vétel tárgyán. Ez a teleologikus viszony. Célratörő emberi tevékenységek tömegével állunk szemben abban a mozgástérben, amelyet a polgári jog szabályoz. S ez csak akkor fejeződik ki a polgári jogban, ha a jogi norma szerkezetének *harmadik elemeként* nem a szankciót emeljük ki, hanem a *jogkövetkezmény lehetőségét*. Ez a lehetőség leegyszerűsítve, attól függően, hogy a rendelkezés szabályszerű volt-e, beáll a joghatás, ha pedig rendellenes volt, a rendelkezésben foglalt magatartás tanúsítása, beáll a szankció.

A *joghatás* nem vagylagos, hanem *szabályszerűségében egymást követő fokozata* a jogszabály által absztrakt módon szabályozott materiális viszonynak. Ehhez a materiális viszonyhoz fűzött jogi ideológiai rendelkezés maga is ideológiai következmény formájában.

Ha a jogszabály második elemében, a rendelkezésben jelentkezik a szabályszerűség és a rendellenesség kettősségének a lehetősége, akkor ennek jelentkeznie kell a rendelkezés realizálódásához fűződő jogi szabályozásban is. *A jogszabály teljessége feltételezi, hogy a tényállás és a rendelkezés mellett a jogkövetkezmények jelentkezzenek harmadik elemként.*

A jogszabályok elsősorban meggyőző erejükkel, a polgári jog területén is a tömegek tudatos helyeslésével találkoznak, s követésük elsősorban nem a szankció kilátásba helyezése folytán valósul meg abban a mozgástérben, amelyet a polgári jog szabályoz.[91] A jogi szabályozásban foglalt rendelkezés — a szabályszerű magatartás megjelölésével — megmutatja nálunk a társadalom érdekében szabályszerűnek mutatkozó eredmény elérésének útját. A rendelkezéshez viszonyított szabályszerűségét a társadalmi viszonyok szabályszerűségének csak az egyik oldalát, az eszközt, a „hogyan"-t adja meg. Ennek eleget téve, a létrejövő szabályszerű eredmény az eddigi jogszabályi elemek között (Peschka kivételével) nem szerepelt. Nem került külön feltüntetésre az az *eredmény*, amely a rendelkezéseknek megfelelő vagy az azzal ellentétes magatartás útján jön létre. Ez az eredmény: *következménye* a rendelkezésekben foglaltak realizálódásának. Így a jogi szabályozásban is kifejezésre kell jutnia az eredménynek. Ilyen körülmények között pedig a rendelkezésben foglaltak realizálódásának jogi következményeit kell a jogszabály harmadik elemében összefoglalni.

A jogkövetkezmény a rendelkezés ilyen — vagy szabályszerű, vagy rendellenes — realizálódásának *jogi értékelését* jelenti. Ezért a rendelkezésben foglalt kettős úthoz viszonyítva a realizálódás (a létrejövő eredmény) és a jogkövetkezmény is kétféle lehet. Egyrészt szabályszerű, másrészt rendellenes. A szabályszerű lebonyolódás

(pl. szerződésszerű teljesítés) jogkövetkezménye egy meghatározott eredmény elérése (pl. tulajdonjog). A rendellenes lebonyolítás (pl. a nem szabályszerű teljesítés) jogkövetkezménye úgy jelentkezhet, hogy a szabályszerű lebonyolódás meghiúsulása, elhúzódása jogilag szankcionált.

A jogszabály harmadik elemeként tehát a *jogkövetkezmény* kategória a helyes. Ez a jogkövetkezmény feltételezi a rendelkezésben foglaltak valaminő realizálódását (*eredményt*). Az eredmény elmaradása (pl. szerződés lehetetlenülése) is valaminő, de nem a célzott eredmény. A *realizálódás milyensége* válik ketté. Egyrészt joghatásként jelentkezik, ha a lebonyolódás eredménye szabályszerű vagy rendellenes ugyan, de a jogi szankcionálás feltételei nincsenek meg (pl. a Ptk. szerint a senkire át nem hárítható kárt a tulajdonos viseli). A *joghatásnak* ilyen elnevezése jelölni kívánja a túlnyomórészt megvalósuló szabályszerűséget és a hozzá fűződő *előnyöket*, valamint azokat a materiális viszonyban jelentkező rendellenességeket, amelyek kívül esnek a jogi szankció körén. A legáltalánosabb előny, amely a szabályszerű keletkezéshez, kifejlődéshez és megoldáshoz hozzáfűződik: *a jogi védelem*. A jog védi az általa kedvezőnek elismert jogviszonyt, s ez a biztosítottság maga is *előny*. Maga a *joghatás is kettős*. A *szabályszerűséghez és a nem szankcionált rendellenességhez* fűződik. Ebből következik, hogy vannak a polgári jog mozgásterében is olyan olyan jelenségek, amelyek csekély voltuknál fogva (kis relevanciájú jogi tények)[92] csak közvetett módon vagy egyáltalán nem vonnak maguk után szankciót, de azért ezeket nem lehet szabályszerűnek tekinteni, a jogkövetkezmények, a célzott jogkövetkezmények esetleg beállnak. Az *előny* lehet jogi vagy jogon kívüli materiális, s egyéb (pl. politikai, kulturális, érzelmi stb.), amelyek általában jogilag csak közvetetten realizálódnak.

Jelentkezik a jogkövetkezményeknek az a másik csoportja, amely a rendellenes lebonyolódáshoz és eredményhez hozzáfűzi a *jogi szankciót*. Ilyen értelmezés mellett a jogi szankció önmagában nem lesz a jogi norma harmadik eleme, hanem csupán a harmadik elemnek, a jogkövetkezménynek egyik, vagylagos formája. Ez korántsem azt jelenti viszont, hogy a szankció elveszti a jogszabály elemei közötti helyét. Megmarad a joghatás mellett is *szükségszerű elemnek, de nem szükségszerűen megvalósuló* elemnek. A jogkövetkezmény mindkét formája, a joghatás és a szankció is lehetőségként, vagylagosan benne van a jogi normában. Ha viszont a jogi norma már jogviszonyban realizálódik és konkretizálódik, a jogkövetkezmények közül ugyanabban a vonatkozásban az adott helyzetben, adott körülmények között, adott feltételek mellett általában csupán *egyik* realizálódik, tehát *vagylagos* a megvalósulás.

Azt a jogkövetkezményt, amelyet a jogi norma a rendelkezésben foglaltak szabályszerű megvalósulása esetére kilátásba helyez — különösen az egyes ember, a csoport vagyoni és nem vagyoni érdekeinek a társadalom érdekeivel összhangban történő kitűzését és öntevékeny autonóm struktúrájú megvalósítását, amelyeket az állam maga is ösztönöz — *nevezzük joghatásnak*.

Azt a jogkövetkezményt, amelyet a jogi norma a rendelkezés rendellenes realizálódásának esetére helyez kilátásba — ha azt a személyi és vagyoni viszonyoknak a védelme, vagy ezen felül még az emberek tudatának és

magatartásának jogi eszközökkel való befolyásolása is indokolja — *nevezzük szankciónak*.

A szankció a jogkövetkezmény egyik lehetséges és reális fajtája. *Lehetségesség* és *realitás* más és más vonatkozásban jellemzi. *Reális* a szankció, mint a jogi norma eleme. A szocialista jog ugyanis a rendelkezésekhez viszonyított rendellenes megvalósulás meghatározott eseteihez kilátásba helyezi a szankciót és ez minden jogi norma szükségszerű elemeként jelentkezik. A jogi norma jogi jellegét, a szankció jogi jellegét az állami kényszer kilátásba helyezésével határozza meg. A szankció realitása tehát azt a szükségszerűséget fejezi ki, hogy a rendelkezésbe foglalt követelmény szankcióval is biztosított. Ez a teljessége a jogi normának maga is rendkívül jelentős visszatartó hatást gyakorol, főleg olyankor, amikor jogilag befolyásolható magatartásról van szó.

Ugyanakkor a szankció mint a jogi norma eleme, *lehetőséget* is jelent. A jogszabály realitása a jogviszonybeli megvalósulás nélkül is fennáll. A tényállásnak és a rendelkezésnek jogviszonybeli realizálódása, megvalósulása nem jelenti egyúttal a szankció realizálódását. A jogviszonyokban — mindaddig, amíg a rendellenes magatartás és eredmény nem éri el a szankcionáltság mértékét — mint lehetőség, de nagyon is reális lehetőség áll fenn. Ezért a szankció, mint egyik jogkövetkezmény, a meghatározott rendellenességhez fűződő jogkövetkezmény teljes bonyolultságával és minden oldalú összefüggésében csak a jogi norma és a jogviszony összefüggéseinek kapcsolatában tisztázható.

A jogkövetkezmény szankciós fajtája egyszerűen a rendellenessé váláshoz fűződik. A rendellenességnek azt a fokát, a minőségnek azt a mennyiségét, amely az *átfordulást* vonja maga után, csupán a legáltalánosabban lehet — a polgári jog által szabályozott rendkívül széles körű, nem taxálható mozgástérre tekintettel — úgy összefoglalni, hogy azt a személyi és vagyoni viszonyok védelme vagy ezen felül még az emberek tudatának és magatartásának jogi eszközökkel való befolyásolása is indokolja.[93] Ez az indokoltság tudatos meghatározottságként jelentkezik a külső és belső hatások komplexitásában, a polgári jog eszköztárának a jogrendszer egészébe kapcsolása útján.[94]

3. *A szerkezeti elemek folyamatszerűsége*. Amikor az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú személyhez fűződő vagyoni viszonyaikat, érdekeiket és nem utolsósorban anyagi érdekeiket öntevékenyen és mellérendelten valósítják meg, akkor a jogszabály ezt a *folyamatot* — amely az érdekfelismeréstől, motivációs erejétől, célkitűző jellegétől egészen megvalósulásáig terjed — maga is leképezi. Ennek a következménye az, hogy elméletileg egy *egymásutániságot* állapíthatunk meg a tényállás — a rendelkezés — és a jogkövetkezmény valamelyik fajtájának beállása között. A jogkövetkezmény beállásának megállapításához abból az *egymást követő folyamatból* kell kiindulni, amely a tényállás, a rendelkezés és a jogkövetkezmények egymásutániságában jelentkezik.

A *tényállás* mint meghatározott anyagi, ideológiai társadalmi viszony kiemelt, jogilag releváns elemeinek elvont és általánosított kifejezése, egyrészt kifejezi a jogalkotó érdekeitől közvetlenül meghatározva azokat a gazdasági-társadalmi érdekviszonyokat, amelyek szabályozása szükséges (vagy szükségesnek vélt);

másrészt már a kiemelés meghatározott jogpolitikai cél, az állami befolyásolásnak jogpolitikai célja, a jogalkotó saját gazdasági-társadalmi célkitűzései szempontjából történő *értékelését* és *szelektálását* fejezi ki.

Ez az értékelés és szelektálás nem csak a jogalkotó jogi szabályozásában jelentkezik, hanem *az emberek mindennapi életében* is. Teleológia — alternatívák — kauzalitás a társadalmi lét jelenségei.[95] Ezt ne venné át a jogi szabályozás? Csak éppen egyneműsítő gondolati-forgalmi rendszerben! Negatíve: a tényállás is lehet eleve a rendellenességet magában foglaló helyzet, olyan komplexus, akár a célzott, vagy a megvalósuló magatartások, akár a célzott vagy megvalósulandó eredményre tekintettel, amely ebben az értelemben már jogkövetkezmény, hátrányos jogkövetkezmény lehetőségével rendelkezik.

Ehhez a „materiális" alapú tényálláshoz fűződik a — leegyszerűsítve — *kettős utat megjelölő rendelkezés*. A rendelkezés alapját és feltételeit a tényállás határozza meg. Amikor a jogi norma második eleme, a rendelkezés szabályokat tartalmaz, ezek a szabályok a vagyoni és a személyhez fűződő érdekek szabályszerűségének útját (keletkezés, fejlődés, megoldás) tűzik ki. Egyúttal a rendelkezésnek megfelelő szabályszerű lebonyolódást és eredményt a szabályszerűséghez fűződő jogkövetkezménnyel, a *joghatással előnyben részesítik*.

Ez az előnyben részesítés időbelileg és elméletileg elválik egymástól és jogivá válik, mint joghatás, vagy jogon kívüli — gazdasági stb. — előnnyé válik. (Pl. az adásvételi szerződés megkötése, majd teljesítése, az eladó és a vevő előírt és lehetséges magatartásának a tanúsítása eredményeként a vevő hozzájut az áruhoz, az eladó pedig a pénzhez. Mindkettő célja részben jogi, részben jogon kívüli. Nem jogi a vevő célja abban az értelemben, hogy ő használati értéket akar szerezni,[96] amelyért csereértéket fizet. Az eladó ellenben olyan cserét bonyolít le, amelyben árut ad el, és ezért a csereértéket kapja meg. A gazdasági viszonyoknak a visszatükröződése az áruviszonyokban ilyen körülmények között elsősorban nem a tulajdonosi helyzetre irányul, hanem arra a társadalmi valóságra, hogy a vevő élvezhesse, megehesse azt a kenyeret, amit megvett, az eladó pedig növelje a vállalat bevételét. Ennek következtében a saját fizetését, illetőleg nyereségét is biztosítsa.) Ebből következik, hogy a legtöbb vevő, pl. az adásvételnél nem a tulajdonjog megszerzésével indul vásárolni, hanem használati értéket kíván megszerezni. Tudatában vagy tudata alatt természetesen benne van az is, hogy tulajdonjogot szerez. A jog azonban ilyen esetben is, ehhez a célszerű magatartáshoz, amely a használati érték, mint érdekkielégítő eredmény megszerzése jelentkezik, hozzáfűzi a maga jogi hatását, azt ti., hogy a vevő tulajdonjogot szerez. S ezzel elindul a megvett árura nézve az új jogviszony. Tényállás: tulajdonjog; mit tehet a tulajdonos, milyen magatartást tanúsíthat, mások milyen magatartást tanúsíthatnak stb.

Ez a tényállásnak, a rendelkezésnek és a jogkövetkezmény lehetőségének az *időbeli egymásutánisága* természetesen rendkívül gyorsan is lebonyolódhat. Időbeli egymásutániság jelentkezik, de csak töredékekben az automata vételnél, és itt néhány másodperc leforgása alatt a tényállás, a rendelkezés és a jogkövetkezmény beáll.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Korántsem jelenti azonban ez azt, hogy az elkülönült jogalanyok érdekkielégítése a polgári jog területén mindig ilyen gyorsan valósul meg. Időbelileg a polgári jogi jogviszonyok tényállása, rendelkezése és a jogkövetkezmény lehetősége rendkívüli mértékben különbözhet egymástól. Így lehetséges a tényállásként felvett szabályba olyan rendelkezés — mint a keresztbe szabályozás tipikus példája —, amikor a gépkocsivezető egy pillanat leforgása alatt olyan tényállást valósít meg, amelyben megfelelő magatartást tanúsítani nem tud és jogkövetkezményként beáll a kártérítési felelősség. Néhány perc leforgása a tényállásra és a rendelkezésre elegendő, a kártérítés fizetése esetleg egy egész életen keresztül megtörténik. Ugyanakkor lehetséges a tényállás elhúzódó volta, amikor egymást követően jönnek létre az adott jogviszony elemei szukcesszív tényállásnál, a rendelkezés ideje rövid és a beállott jogkövetkezmény, főleg a jogi hatások vonatkozásában igen gyorsan rendeződik, pl. a vevő tulajdonjogot szerez.

Ha a rendelkezéseknek megfelelő szabályszerű lebonyolódás és eredmény ellentétesen valósul meg vagy ilyen tendenciával terhes (pl. Ptk. 341. §) — akár a tényállás, akár a rendelkezés létszakában —, akkor a joghatás helyett szankció fűződik az adott folyamathoz. Azt, hogy mikor és milyen mélységű rendellenesség mikor és milyen jogi szankcióra vezethet, a jogalkotó szelektáló értékelése határozza meg. Ez az értékelés — a normában — általánosként megfogalmazott tipikus. De a polgári jog területén — a hálószerű szabályozás következtében — lehetőség nyílik új rendellenes jelenségek szankcionálására is. Szemben a büntetőjog elveivel — a felleltározhatatlanság következtében — mind az előnyök, mind a hátrányok, mind a joghatások, mind a szankciók nyitottabb mozgástér jelenségeihez fűződnek.

A szabályozott társadalmi viszonyok bizonyos körben feltételezik s mint anyagi viszonyok nem is nélkülözhetik — a (szervetlen és szerves) természeti feltételeket. A társadalmi viszonyok szabályszerű lebonyolódása elsősorban — de nem kizárólag — az emberek magatartása útján megy végbe. A rendellenessé váló lebonyolódásnak, a rendellenesség szankcionálásának rendszerinti, de nem kizárólagos feltétele az, hogy a rendellenes eredmény oka a külvilágban is megnyilvánuló rendellenes emberi magatartás legyen (pl. a bányakárok megtérítése az 1960. évi III. tv. 42—43. §-a alapján).

A rendellenessé váló társadalmi viszony az esetek többségében *társadalomra veszélyes* vagy *társadalmilag nem védett magatartás* folytán válik ilyenné. Ez azonban önmagában nem elegendő a szankció beállásához. Ennek a magatartásnak olyannak kell lennie — a társadalomra veszélyességen vagy nem védettségen túlmenően —, amely egyúttal indokolttá teszi a szankció kilátásába helyezését, illetőleg realizálását. Ez az indokoltság függ attól, hogy jogilag milyen anyagi, illetőleg személyhez fűződő viszony a szabályozás alá kerülő társadalmi viszony, milyen rendellenes magatartás folytán válik az eredmény rendellenessé, és a jogpolitikai célok milyen mértékben teszik szükségessé a szankcionálást. Elegendő-e a társadalomra veszélyes vagy társadalmilag nem védett magatartás rendellenes eredményt kiváltó megnyilvánulása ahhoz, hogy a társadalmi viszonyok jogi rendje szankció útján is védelemben részesüljön, vagy ennek a magatartásnak ezen

túlmenően rendellenes, szemrehányható szubjektív minőséggel is rendelkeznie kell, s a jogi befolyásolhatóság érdekében csak az ilyen magatartás kerüljön szankcionálásra?

Ezeket a körülményeket — a jogkövetkezmények meghatározása szempontjából is — a jogpolitikai elvek határozzák meg, tehát a jogalkotónak az állami befolyásolás tekintetében megnyilvánuló politikai elvi álláspontja e célból szabályozza az elkülönült jogalanyok érdekkielégítését.

A társadalmi viszonyok kedvező irányba történő alakítására, befolyásolására (s ez a befolyásolás nem csak jogi eszközökkel történhet), a szankció csak addig töltheti be szerepét, amíg a védett érdekekkel és az elérhető célokkal *arányban* áll. Ez is *értékelés* kérdése. Az adott jogalkotó az adott körülmények között általánosan fogalmazza meg azt az értékelési szintet, amely meghatározza a polgári jog mozgásterében, hogy az adott magatartáshoz, az adott tényállás mellett, az adott körülmények bekövetkezéséhez milyen joghatást vagy szankciós jogkövetkezményeket fűz. Ezek a célok úgy jelentkeznek mint társadalmi viszonyok: az emberek tudatának és magatartásának a szocializmus érdekében és a saját érdekükben történő továbbfejlesztése, önmaguk és a társadalom állandó túlhaladása, a gátló tényezők megakadályozása, a megfelelő irányban való alakítás elősegítése stb.

A jogkövetkezmény miként je a szocialista társadalomban sem egyértelmű.[97] Az előnyök lehetnek jogiak (pl. a tulajdonjog megszerzése) és lehetnek jogon kívüliek (pl. kulturális élményben részesülés). Az előny, mint joghatás nem csak egy folyamat végén, hanem annak bármely szakaszában jelentkezhet. A szabályszerűen létrejött szerződés pl. érvényes, s így jogi védelmet élvez, a benne foglalt jogok és kötelezettségek kikényszeríthetőek. Az eredmény minősítő szerepet játszik a jogban. A norma egyes elemeinek mikénti realizálódása a konkrét jogviszony egyes létszakaiban is kiválthatja a jogkövetkezmény egyikét.

A szociológia és a polgári jog irodalma is elsősorban az előnyökkel, mint *ösztönző tényezőkkel* foglalkozik, amelyek motiválják az emberek, a csoportok és az egész társadalom érdekviszonyait. A bekövetkezett eredmények előnyös voltát a népgazdaság egésze, az emberek anyagi gyarapodása, tudata, tudati fejlődése, egymáshoz való viszonya stb. alapján nehéz olyan mértékben akár csak meghatározni vagy mennyiségileg kimutatni, mint az anyagi vonatkozású részekre leszűkülő és csak az anyagi ösztönzésben szemlélő felfogás.

A polgári jogi *előnyöknek*, illetőleg *szankcióknak* általános *jellemző vonásai egyedül jogszabálytani kérdésként nem dönthetők el.* A szankció olyan jogszabályelem, amely csak kivételesen realizálódik, s a realizálódás előbb csak mint lehetőség jelentkezik. Hasonló a helyzet a joghatással is. Lehetséges ugyanis, hogy a joghatás lehetősége fennáll, tehát az előny megszerzése, lehetősége megvan, ugyanakkor külső körülmények következtében a kérdéses jogviszony mégsem tudja elérni célját, eredményét (pl. a szerződéssel kikötött szolgáltatás tárgya elpusztul, a szolgáltatás lehetetlenül). Az általánossághoz elsősorban a lehetőség tartozik, amelynek konkretizálása mindig az adott jogviszonyban válik jelentőssé.

A *lehetőség* azonban egy meghatározott ponton *átcsaphat megvalósulásba.* A megvalósulás esetén az előny lehet anyagi és nem anyagi, politikai, kulturális stb., személyhez fűződő és személyes érdeket kifejező, illetőleg vagyoni, ugyanakkor a szankció célját illetően a megvalósulás preventív, megelőző jellegű, megvalósulása esetén pedig represszív, reparatív és preventív.

A szankció *megvalósulása előtt* reparációról nem lehet szó, mert nincs olyan jogellenes magatartás folytán előállott jogellenes eredmény (pl. kár), amely reparációra szorulna, ennek következtében az alkalmazandó szankció megtorló (represszív) jellege nem is nyilvánulhat meg. De ha be is áll a szankció, az sem biztos, hogy az mindig megtorló (pl. a végrendeleti alakszerűség be nem tartása következtében érvénytelen végrendelet esetében). Ezért kell elválasztani a jogviszony keletkezéséhez fűződő szankciók egész jellegét és ezeket csak a jogviszonyban lehet vizsgálni, azoktól, amelyek a jogviszony fejlődése során vagy a jogviszony megvalósulása, feladatának be- vagy be nem töltése esetén állnak be.

A *jogkövetkezmény* két fajtája: a joghatás és a szankció maga is *két fő szakaszra* bomlik: a *jogszabály-elemi* és a *jogviszony-elemi* szakaszra. Az előny, illetőleg a joghatás, a hátrány, illetőleg a szankció mint a jogszabály eleme — jogviszonybeli realizálódás előtt — csupán előnnyel, illetőleg hátránnyal való fenyegetést vagy kilátásba helyezést, tehát lehetőséget tartalmaz, a jogviszonyban történő realizálódás útján pedig előnyt hoz létre, illetőleg hátrányt okoz, mint eredményt.

Különbséget kell tenni a szankció szempontjából a represszív jelleg és a hátrány között. Mind a repressziő, mind a hátránnyal való fenyegetés a *realizálódás előtt csak lehetséges* jogkövetkezmény. A repressziő megtorló jellegének ilyen célzata azonban akkor lehet eredményes a jogalkotó részéről, ha olyan jogszabályi rendelkezések rendellenessé válásához fűzi hozzá, amelyek jogilag befolyásolható magatartás rendellenessé válásának eredményeként jelentkező helyzethez, jelenséghez fűződnek. Ilyen értelemben a hátrány kifejezést azért sem lehet használni, mert a jogi hátrány tágabb fogalom, mint a felelősségi szankció represszív jellege.

A jogkövetkezmény *kettős iránya* lényegében a rendelkezés szabályszerű vagy rendellenes megvalósításához fűzi hozzá a tág értelemben vett előnyt, mint joghatást, s a tág értelemben vett hátrányt, mint szankciót. A jogi normabeli joghatás és szankció az ösztönző, főleg anyagi ösztönző lehetőségnek a jogviszonybeli realizálódása során az előnyök vagy hátrányok realizálódásaiban konkretizálódik.

A *negatív szankció* megjelölése azért sem helytálló, mert a hátrány az előnynek ellentéte. A világon minden fejlődésben vagy visszafejlődésben jelentkezik, de feltétlenül mozgásában. A személyhez fűződő jogok és a vagyoni viszonyok is állandóan mozgásban vannak. Megvalósulásuk szabályszerű vagy rendellenes lehet és ehhez képest előny vagy hátrány lehetősége áll be. Csak jogászi tudálékosság állíthatja, hogy a szabályszerű magatartás eredményeként jelentkező szabályszerű eredményhez fűződő joghatás azért *negatív* szankció, mert a tisztességes embert csak a büntetéstől való félelem készteti a szabályszerűségre.

A rosszul termelő vállalatot is hátrány éri (de ez rendszerint nem polgári jogi) anélkül, hogy ez jogi (vagy nem polgári jogi) hátrány volna. A jogi hátrány ott

kezdődik — talán ez felelne meg a szankción belül a pozitív szankció mellett a negatív szankciónak —, amikor a rendelkezésben foglalt magatartás rendellenessé fordul s akár eléri a jogellenességet, akárcsak megragad a nem védettség szintjén, a jog a rendellenességhez szankciót, jogi hátrányt fűz. Ebben az értelemben minden szankció bizonyos *előnyök elvesztése*, meg nem szerzése (pl. a szerződés érvénytelenségénél a célzott jogi hatások megtagadása). Ez azonban még korántsem azonos a represszióval, a megtorlással. (Persze az érvénytelenség nem szűkül le a joghatás megtagadására.)

A *polgári jog* mozgásterében, ahol az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú személyhez fűződő és vagyoni érdekeiket öntevékenyen tűzik ki és valósítják meg, különös jelentősége van annak, hogy a *jogi norma* egyes elemei

a) időbelileg egymást követik és ugyanakkor

b) valamennyi elem — a keresztbe szabályozás következtében — már lehetséges joghatásban, illetve szankcióban részesülhet.

A jogviszony *keletkezésének* és *megszűnésének* a szerződési gyakorlatból fakadó és általánosított két neuralgikus pontjához fűzi a polgári jog az előnyök és a hátrányok legtöbbjét. Az ajánlat és az elfogadás mint a szerződés keletkezésének feltétele, magában foglalja annak a lehetőségét, hogy az állam a maga felülbíráló tevékenységével érvénytelennek tartsa az adott szerződést, tehát a szerződés keletkezésére hat, amikor ilyen szankcióval sújtja. Ugyanez jelentkezik a szerződés megszegésénél, mint a jogviszony végső pontjánál vagy a személyben vagy a tulajdonban esett vagyoncsökkenés, károsodás esetén (pl. kártérítés). Az időbeli egymásutánisággal a polgári jog a mozgástér nagy terjedelmére, az életviszonyok sokaságára tekintettel csak azokat a legfontosabb *csomópontokat* tudja megragadni — még keresztbe-hálószerű szabályozás útján is —, amelyek az állam adott jogpolitikája által leginkább neuralgikusnak tűnnek és szabályozásra szorulnak.

4. *Főszabály és kivétel. A vélelem.* A jogi szabályozásnak sajátos *formai, módszertani megoldási* alakzata az, hogy az egymással kapcsolatos normák, rendelkezések a különös mozgásterét szélesebben vagy szűkebben határozzák meg. Az *általánosságnak* is vannak *fokozatai*. Ez vezet arra, hogy bizonyos körülmények között az egymáshoz azonos vagy nagyon hasonló tényállásoknál a legáltalánosabb rendelkezést *főszabálynak*, és mindazokat a rendelkezéseket, amelyek a főszabály által átfogóbb mozgástérnél szűkebb területet érintenek *kivételnek* fogadja el a jogtudomány. A főszabály és a kivétel polgári jogi megjelenése egymáshoz viszonyítva jelentkezik csak és mindig *relatív* jellegű.

Így általános főszabályként jelentkezik az (Ptk. 14. § (1) bek.), hogy a korlátozottan cselekvőképes személy jognyilatkozatának érvényességéhez — ha a jogszabály kivételt nem tesz — törvényes képviselőjének beleegyezése, utólagos jóváhagyása szükséges. E főszabály alóli kivétel a 14. § (2) bek.-e, amely kimondja, hogy a korlátozottan cselekvőképes személy törvényes képviselőjének közreműködése nélkül is tehet bizonyos jognyilatkozatokat. Ezek közé tartozik a d) pont szerint az, hogy köthet olyan szerződéseket, amelyekkel kizárólag előnyt szerez. A kivétel azonban további *alkivétellel* szaporodik, amikor a 14. § (3) bek.-e azt mondja ki, hogy a törvényes képviselő a korlátozottan cselekvőképes kiskorúnak ígért vagy adott ajándékot a gyámhatóság engedélyével visszautasíthatja. Ebben az esetben a főszabály, hogy a törvényes képviselő beleegyezése vagy utólagos jóváhagyása kell a korlátozottan cselekvőképes személy jognyilatkozatának érvényességéhez. Az egyik kivétel az, hogy törvényes

képviselőjének hozzájárulása, illetve jóváhagyása nélkül is köthet olyan szerződést, amellyel kizárólag előnyt szerez, de alkivétel, hogy a kizárólag előnyt szerző és ilyenként jelentkező ígért vagy adott ajándékot a törvényes képviselő mégis visszautasíthatja a gyámhatóság engedélyével. Ebben a vonatkozásban tehát *egymáshoz viszonyítva* jelentkeznek a főszabály, a kivétel és az alkivétel rendelkezései.

Lehetséges azonban, hogy a főszabály, a kivétel és az alkivétel a keresztbe-hálószerű szabályozás folytán jelentkezik. Így a Ptk. 318. § (1) bek.-e szerint a szerződésszegésért való felelősségre, valamint a kártérítés mértékére a szerződésen kívül okozott károkért való felelősség szabályait kell alkalmazni. A szabály utal a Ptk. 339. s köv. §-aira, azzal az eltéréssel, hogy a kártérítés mérséklésének (Ptk. 339. § (2) bek.) — ha a jogszabály kivételt nem tesz — nincs helye. A jogszabály adott körülmények között — tehet kivételt. Így a Ptk. 345. § (3) bek.-e úgy rendelkezik, hogy a felelősség kizárása vagy korlátozása — ti. a veszélyes üzem működéséből eredő károkért való felelősségnél — semmis; ez a tilalom a dologban okozott károkra nem vonatkozik. Itt tehát van egy általános szabály, amely semmissé teszi a felelősség kizárását vagy korlátozását, és ez alól van egy kivétel, amely a dologban okozott károkra áll fenn. (Viszont a 314. § (1), de főleg a jogi személy vonatkozásában a (2) bek. e szabályt a szerződésszegésre nézve korlátozza.)

Külön szabályozási megoldási módszer, amelyet a polgári jog a maga sajátos és széles körű, tágan megvont mozgásterénél fogva gyakran használ, a *vélelem*. A vélelem jogszabályszerkesztési egyszerűsítés. Természetére nézve a jogi irodalomban kétféle nézet alakult ki.[98] Az általánosabb az, hogy nem polgári jogi, hanem polgári eljárásjogi intézmény, közelebbről bizonyítási szabály. Eszerint a jogi norma kimondhatja, hogy egy valószínű tényállás valódiságának a bizonyítására nincs szükség akkor, ha azt valószínűsítik. A másik nézet anyagi jogi szabálynak minősíti a vélelmet. Eszerint egy rövidített kifejezésmódról van szó, amelynek az a lényege, hogy a jogalkotó nem kívánja tagolni főszabályra és kivételre a rendelkezést, hanem ezt a két szabályt egyesíti olyan módon, hogy a kivétel ellenkezőjét vélelmezi.

A vélelem a mindennapi életben valóban abból a bizonyítási szükséghelyzetből fakad, amelyet a Pp. 164. § (1) bek.-e fogalmaz meg, amikor kimondja, hogy a per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el.

Ez a rendelkezés eljárásjogi bizonyítási terhet jelent, mert ha a fél nem tudja állításait bizonyítani, pervesztes lesz. Ezzel szemben áll az a vélelem, amely az élet valószínűségéből, az esetek gyakoriságából, a mindennapok tapasztalatából vonja le azt a következtetést, hogy bizonyos körülmények között valószínű, hogy az adott tényállás a valóságban is bekövetkezett, tehát a hozzáfűződő rendelkezések és jogkövetkezmények a valószínűsített tényálláshoz is fűződjenek. Ebből a szempontból tehát a vélelem nem ágazati, hanem *normaalkotási*, a norma mikénti megfogalmazásának a kérdése.

Vélelem esetében a jog egy valószínű tényállást tekint valónak és így eléri, hogy a tényállás valóságát ne kelljen bizonyítani. Ehhez viszonyítva állhatnak be a tényálláshoz kapcsolódó rendelkezés, illetve jogkövetkezmény elemei.

[98] Így rendelkezik pl. a Ptk. 220. § (1) bek.-e, amikor kimondja, hogy az áruk adásvételével vagy egyéb szolgáltatás nyújtásával rendszeresen foglalkozó jogi személynek az ügyfélforgalom számára nyitva álló helyiségeiben dolgozó alkalmazottat és tagot — amennyiben a jogszabály eltérően nem rendelkezik, vagy a körülményekből más nem következik — az ott szokásos szerződések megkötésénél és

lebonyolításánál a jogi személy képviselőjének kell tekinteni. Ez a szabály — a gondolatjel közötti kivételtől eltekintve — azt a vélelmet állítja fel, hogy az áruk adásvételével vagy egyéb szolgáltatás nyújtásával rendszeresen foglalkozó jogi személy dolgozója, alkalmazottja, tagja az ott szokásos szerződések megkötésénél és lebonyolításánál a nyitvatartási időben a jogi személy képviselője. (Az természetesen más kérdés, hogy a szövegezés bürokratikus és valótlan. A Közértben én nem ügyfél vagyok, hanem vevő, a Patyolatnál megrendelő stb.) Ez a vélelem, mint azt a 220. § (2) bek.-e kifejti, korlátozható, de csak olyan körülmények között, hogy az alkalmazott és a tag jogkörének korlátozása harmadik személlyel szemben hatálytalan, kivéve, ha a korlátozásról tudott vagy tudomást szerezhetett volna. (Pl. kifüggesztették a táblát, hogy X. Y. takarító, N. N. pedig üzletvezető.)

A vélelem jogi megfogalmazása arra a komplexitásra mutat rá, hogy a polgári joghoz tartozó és az elkülönült jogalanyok érdekeinek öntevékeny érvényesítésének mozgásterében egymással összefüggő és összefonódó módon jelentkezik az anyagi jog és az eljárási jog. Az esetek túlnyomó többségében nem kerül sor perjogi szabályok alkalmazására, mégis mind a két helyen, egymásra visszautalva, az anyagi jogi szabályra alapítva állapítja meg a Pp. azt a bizonyítási terhet, amely egy alkalmazandó szabály esetére vonatkozik. Ha azonban vélelem áll fenn, pl. a holtnak nyilvánítás vélelme, amelynek az esetében holtnak kell tekinteni az illetőt, a valószínű tényállást úgy fogadja el valónak, hogy azt nem kell külön bizonyítani.

A vélelem nem azonos a fikcióval, jóllehet igen sokszor szövegében is közelít hozzá és össze is téveszthető. A *fikció*[99] esetében valótlan tényállást tekintünk valónak, míg a vélelemnél valószínű a valónak elfogadott tényállás és ezt a valószínűséget azért mondja ki a norma, adott körülmények között anyagi norma, hogy a tényállás bizonyítását megkönnyítse.

7. § A JOGI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK, HATÁLYÁNAK ÉS ALKALMAZÁSÁNAK POLGÁRI JOGI SAJÁTOSSÁGAI

1. *Bevezetés.* — 2. *A jogi norma érvényesülésének polgári jogi sajátosságai.* — 3. *A polgári jogi norma hatálya.* — 4. *A jogalkalmazás polgári jogi sajátosságai*

1. *Bevezetés.* A jogi norma érvényesülése, hatálya és alkalmazása mint jogszabálytani kérdés nem tartozik a polgári jogba. A szocialista állam- és jogelmélet és az alkotmányjog megállapítják azokat a legáltalánosabb, alapvető törvényszerűségeket, amelyeket a jogszabályok, illetőleg a jogi normák érvényesülésének, hatályának és alkalmazásának a szabályait tartalmazzák. Ezen túlmenően alakulnak ki a polgári jognak bizonyos sajátosságai.

Az állam- és jogelmélet szocialista körülmények között másképp jelöli meg a jogszabály *alkalmazhatóságát*, mint az a civilisztikában szokás. A civilisztikai megjelölés ez alatt azt érti, hogy az adott jogszabálynak milyen hatálya van, tehát a jogszabály *milyen körben* alkalmazható. Ennek keretében a jogszabály területi, személyi és időbeli hatályának polgári jogi sajátosságát is tárgyalja. Ezzel szemben az állam- és jogelmélet az érvényesség, illetőleg az érvényesülés kifejezést használja.[100] Sajnos, az elmélet sem fordít kellő gondot arra, hogy az érvényes, a hatályos, az érvényesül (jogkövetés és jogalkalmazás) között megfelelő — s a magyar jogi nyelvben kifejeződő — különbséget tudatosítsa.

Ha a jogszabály létrejött és *szabályszerűen* jött létre, akkor *érvényes.*[101] Ezt követően maga a jogszabály vagy más jogszabályok megfogalmazzák azt, hogy kikre, milyen területre, illetőleg milyen időbeli keretek között *alkalmazható* az adott jogszabály. A polgári jogban ismert hatályosság, tehát a polgári jogi norma alkalmazhatósága: a területi, a személyi és időbeli hatály fogalma, nem elvetendő.

Az *érvényesülés* az adott jogszabály *alkalmazhatóságát* általában összeveti azzal, hogy mennyiben *alkalmazzák* ténylegesen az adott területen, az adott időben és az adott körülmények között a normát a meghatározott jogviszonyokra. Az érvényesülés[102] jogszociológiai, a hatály normabeli fogalom. A jogszabály érvényesülése területi, személyi és időbeli körvonalazással meghatározza azokat a kereteket, amelyek között a normát alkalmazzák, illetőleg megvalósul a normában célzott követelmény. (A jogszociológiai jellegen túlmenően a fogalom eltérő lehet ágazatonként is. Így a Btk. nem alkalmazható a büntető eljárásra vonatkozó eljárási szabályok nélkül. Tehát a jogalkalmazás *szükségszerűen* állami szervre *is* tartozik. Ezzel szemben a jogszabályban foglalt norma alkalmazása — állami szervek nélkül is — megvalósulhat a polgári jogban, s jelentős részben a családi jogban (de házasságkötés, bontás: már nem), a munkajogban stb.).

A jogelmélet sem azonos értelemben fejti ki a jogszabály megvalósulását. A jogi normában foglalt tényállás, rendelkezés és jogkövetkezmény életbeli megvalósulása a szocialista jogtudományban is kiváltott egy olyan felfogást, amely szerint a jogi normának nem a rendelkezés, az emberek magatartását előíró, vagy lehetővé tevő eleme a döntő, hanem a norma súlyponti része a szankció, azaz az *állami* szervekre, hivatali *szervekre vonatkozó magatartási előírás.*[103]

Ez a felfogás Kelsentől[104] kezdve egyeseknél a polgári jogtudomány XX. századi fejlődésében[105] és a szocialista fejlődésben is elfogadásra talált.[106]

Azt kívánja kifejezni, hogy ki a jogszabály *címzettje,* tehát kinek szól a jogi norma? Akinek szól, azon keresztül tudja meghatározni, hogy milyen személyekre, milyen területre és milyen időbeni korlátok között alkalmazható. A Kelsenhez kapcsolódó felfogás szerint a jogszabály címzettje az állami szerv, illetőleg maga az állam. A norma súlypontja a szankció. Így az állam a jogi normában az állami megtorlást, az állami büntetést, a represszió és mindenképpen a konzerváló erőt fejezi ki. Figyelmen kívül hagyja, hogy a jogi norma — más tényezőkkel együtt — elősegítője lehet az adott uralkodó osztály adott gazdasági-társadalmi-politikai elképzeléseinek. Így azután felmerül a kérdés, hogy a jogi norma címzettje vajon csak az állami szerv lehet? Illetőleg — újabban — a szervezetek.[107]

Thon híres példája szerint: jaj annak a süketnek, aki nem hallja az utcán végigdübörgő tűzoltók trombitáját, mert az végsőleg neki is szól.[108]

Mindenkinek szól a jogi norma a polgári jogban és címzettje elsősorban az ember.[109] Nem az állam fogja az egyének és szervezetek helyett megvalósítani a szocialista társadalmat. Ez a felfogás embertelen, voluntarista nézetet tükröz. A magatartásra orientáltságot tagadó és a szankcionáltságot helyeslő jogelméleti nézet egy örökölt etatizmust, normativizmust kívánna megvalósítani és képtelen észrevenni azt, hogy a jog nemcsak a tudatos magatartásokhoz, hanem nagyon sok esetben olyan magatartásokhoz is hozzáfűzi a maga jogi következményeit akár a

joghatást, akár a szankciót, amelyeket az emberek nem tudatosan hajtanak végre. (Pl. akinek akörmére ég a cigaretta, azt eldobja. A csikk ezzel uratlan dologgá válik. Nem valószínű, hogy a dohányzó emberek valaha is tudatában lennének, hogy derelinkválnak, amikor eldobják a csikket.) A jogi következmény azonban akkor is hozzáfűződik a magatartáshoz — így a tulajdonjoggal való felhagyás adott esetében —, amikor tudatilag ez a cselekvés és az eredményéhez fűződő következmény a tudatot fel sem tételezi.

Az előbbiekből következik, hogy vajon ki alkalmazza a jogot? Vajon akkor van csak jogalkalmazás, ha az állam alkalmazza a jogszabályt és az ún. önkéntes jogkövetés — akár tudatosan, akár öntudatlanul — a normának megfelelőséget tanúsítja ugyan, de ez nem szankcionált, legfeljebb „negatív" szankciókkal honorált?[110] Az a jogelméleti irányzat, amely ezt hirdeti, figyelmen kívül hagyja, hogy a jogalkotó a jog útján meghatározott célkitűzések megfogalmazását és elérését kívánja biztosítani. Az egyes emberek és embercsoportok *is* teleológiai tevékenységet folytatnak.[111] Ugyanakkor mind az állami jogalkalmazás — mind a jog is —, mind a mindennapi élet meghatározott gazdasági-társadalmi viszonyaiktól determináltak, amelyek mindkettő (norma és ember) mozgásterét is meghatározzák. A kettő egymástól nem lehet túlságosan távoli és egyik a másikhoz hozzásimul. A jogi norma ugyan nem veszi át a mindennapi élet gyakorlatának minden elemét ahhoz, hogy jogi tényállást hozzon létre, amelyhez hozzáfűzi a maga rendelkezéseit, illetőleg a jogkövetkezmény valamely lehetőségét, de ez korántsem jelenti azt, hogy a mindennapi élet megnyilvánulásai között az önkéntes jogkövetés jogon kívüli magatartás volna, mintegy olyan norma, amely nem jogi? Van olyan felfogás is, amely az önkéntes jogkövetést nem jogalkalmazásnak tekinti, hiszen alkalmazni a jogot csak az arra hivatott állami szerveknek lehet és kell.[112]

A jogszociológia általánosan elfogadott tételei szerint azonban jogkövetésről csak tudatos és a norma ismeretében tudatos magatartás esetében beszélhetünk. Ha akár az ismeret, akár annak a magatartásban megnyilvánuló tudatossága hiányzik, akkor legfeljebb a jognak megfelelő magatartás a helyes megjelölés. Az automatikus szabályszerűség — tudatosság nélkül — nem jogkövetés. A tudatos követés értékelő viszony, amelyben szerepet játszhat a szankciótól való félelem is.[113]

Ez a jogszociológiában elfogadott álláspont két vonatkozásban beszűkült. Egyrészt teljesen helytálló a parancsoló és a tiltó normák esetében, ahol még a szokásszerű követés, a norma egyezése az uralkodó vagy adott osztály, réteg etikai normáival, ha nem is jogismeretet, de az etikai előírás helyeslését is magában foglalhatja.[114] Parttalanná válik azonban olyan esetekben, ahol ösztönző, engedő normáról van szó. Ezek mögöttese is lehet szokás. Tehát a normának megfelelő magatartás tanúsítása csak szokásszerű jogkövetés volna, de akkor a polgári jogban olyan magatartásokhoz fűznénk jogi következményeket, amelyeknél ez a tudatosság alig merül fel, a célzatosság pedig még kevésbé. (Így pl. aki megeszi a megvett ételt, azért eszi meg, mert éhes, s nem azért, hogy tulajdonjoga megszűnjék.) Ezt igazolja egyébként az ide vonatkozó jogszociológiai kutatás is, amely mindig büntetőjogi (parancsoló vagy tiltó) normához alkalmazkodásból, illetőleg annak megsértéséből indul ki.[115]

A tudatos jogkövetésre leszűkített jogkövetés másik vitatható oldala, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a társadalmi normákon túlterjedő technikai normákat.[116] A társadalmi normánál — éppen az etikai mögöttesség miatt — az ismeret és a tudatos magatartás jelző természete figyelembe vehető, de a technikai normáknál (ahol jelentős részben automatikus szabályszerűség van, illetőleg lehet), ez a jogszociológia szerint nem jogkövetés, de a polgári jog szerint a joghatás vagy az objektív szankció ehhez is hozzáfűződik.

Így — szerény nézetem szerint — a „*nem tudatos*" jogkövetés: a szabályszerűség megnyilvánulása, objektíve: jogkövetés; szubjektíve: nem az. A polgári jog oldaláról viszont felvethető: elszakítható-e a csak magatartásra koncentrált valóság-vizsgálat az eredménytől? Nézetem szerint nem, mert ez a felfogás — az eredmény kiiktatásával — nem hozza közelebb a jog hatékonyságát a magatartáshoz, ha a közbülső láncszemet kiiktatja. Helyesebbnek tűnik az *eredmény* és a *hozzávezető magatartás egységének* vizsgálata. Ugyanakkor a szabályszerűséget megvalósító alakzat — ha nem tudatos — realizálja ugyan a norma rendelkezését, de a jogszociológia szerint ez nem jogkövetés, csak a jognak megfelelő magatartás. És az eredmény semmi? Az eredmény minősíti a magatartást (visszakövetkeztetés), s így a „nem tudatos" jogkövetés is jogkövetés.

2. *A jogi norma érvényesülésének polgári jogi sajátosságai.* A jogi norma érvényesülésének polgári jogi sajátosságai tehát egy korántsem egységesen megállapodott, illetőleg megalapozott jogelméleti nézetre támaszkodhatnak. A polgári jogi sajátosságoknál álláspontom szerint a *jogi norma* — nem érvényessége, mert ez jogszabálytani, jogalkotási kérdés — *érvényesülése azt jelenti, hogy a jogi norma kikre, milyen területen és milyen időbeli határok között alkalmazható és alkalmazásra is kerül.* Ez az állami szervek, a bíróság vagy más hatóság hatáskörében és jogkörében eljáró tevékenységként jelentkezik.

Ezen túlmenően azonban *érvényesül* a jogi norma a polgári jogviszonyokban akkor is, amikor *nem kerül sor állami szervek* igénybevételére. Akkor is a jogi norma érvényesül, ha a személyhez fűződő és a vagyoni érdekek kielégítése, kitűzése és megvalósítása öntevékenyen megvalósul és a célzott érdekek elérése is megvalósul, tehát a joghatás bekövetkezik. Lehetséges az önkéntes kártérítés is, hiszen a károkázást a károkozó elismeri és *önkéntesen* teljesít. Nem kizárt a polgári jogban az, hogy a polgári jogviszonyok jelentős területén, a mindennapi életben önkéntesen eleget tegyenek a jogi norma előírásainak, és így a jog érvényesülése megvalósulhat akkor is, hogyha a konkrét jogszabály vagy jogi norma nem kerül bíróság vagy más hatóság alkalmazására.

A jogi norma érvényesülése korántsem jelenti azt, hogy ez a jogi norma a benne foglalt szankció útján érvényesül. A jogi norma sajátossága — s így a polgári jogié is — többek között az, hogy *nevel.* Ha a magyar bírói gyakorlat nem tud felmutatni uzsorás szerződést a polgári jog területén, ez korántsem jelenti azt, hogy elvesztette érvényesülését, alkalmazhatóságát a Ptk. 202. §-ában, illetőleg a 237. §-ban megfogalmazott szabály. Ennek oka lehet egyrészt az, hogy nem kerül bíróság elé ilyen ügy, de méginkább az, hogy az emberek túlnyomó többsége nem köt uzsorás szerződést. Ilyen körülmények között az a *visszatartó hatás*, amely a jogi norma

címzettjeihez, mindenkihez szól — és a szocialista társadalomban a mindenki az minden embert, minden szervezetet, a jogviszony alanyait érinti, akik autonóm struktúrában kapcsolatba kerülnek egymással — érvényesül. A mindennapi életben az elkülönült jogalanyok érdekkielégítése a legtöbb esetben úgy valósul meg, hogy fel sem merül a szankció lehetősége, ha pedig felmerül, akkor visszatartó hatással jelentkezik a kilátásba helyezett szankció. Ezekben az esetekben is azonban bekövetkezhet a jogkövetkezmény joghatási formája és a norma — ha az adott tényállás jogilag szabályozott — érvényesül. Más kérdés az, hogy bizonyos körülmények között az alkalmazás, illetőleg az alkalmazhatóság kérdése hatósági útra tartozik. Ezek a jogi normák a gyakorlatban többnyire *önkéntesen* valósulnak meg, tehát a polgári jogviszonyokra vonatkozó jogi szabályozás jelentős része öntevékeny *jogkövetés*.[117] Ha a szabályszerű megvalósulás (magatartás és eredmény) jogkövetés, akkor a polgári jogban ez a jellemző, ha a tudatosságot is megkívánjuk (ez a jogszociológia felfogása), akkor a polgári jog — jelentős részében — nincs jogkövetés, csak a jognak megfelelő magatartás.

A valóságos életben a jognak megfelelő tényállás, megfelelő magatartás tanúsítása útján a célzott joghatás elérése a felek útja. Emögött ott áll a jogviszony alanyainak az az érdekük, amely motiválja őket a tényállás létrehozatalában és amelyet biztosít is számukra a jog, amikor előnyben, joghatásban részesíti az adásvételnél pl. a tulajdonszerzést. Ebből a sajátos, strukturális helyzetből és a mozgástér kimeríthetetlenségéből, az öntevékenység szerepéből[118] következik, hogy a polgári jogviszonyokra vonatkozó jogi normák túlnyomó része úgy érvényesül, hogy ahhoz nem szükséges állami szervek igénybevétele. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ilyen esetekben ne érvényesülne a jog. Ha mindenki tiszteletben tartaná más tulajdonjogát, akkor ez még korántsem jelenti azt, hogy ez a gyakorlat hatályon kívül helyezné az erre vonatkozó s a tulajdonjog sérelmét megtorló, illetőleg védő szabályokat. Azért, mert nincs szankcionálandó tényállás, nem jelenti, hogy a szankció nem feltétlen érvényesülendő szabály.

A jogi norma polgári jogi sajátosságainál tehát éppen az a különös, hogy az *alternatív lehetőségek* és *döntések* (ez nem polgári jogi, sőt nem is jogi specialitás), a szabályszerűség és rendellenesség egymás követését tipikusan rendező jogi norma a *polgári jog mozgásterében általában a szabályszerűségből indul ki* és ahhoz fűzi hozzá a maga rendelkezéseit, illetve a jogkövetkezmények lehetőségeit. (A szabályszerűségből kiindulás sem polgári jogi különlegesség, hanem — a büntetőjog kivételével — irányadó pl. a kollektívák jogágazataira is.) A szabályszerűségből kiinduló normatív megfogalmazás elve a parancsoló és tiltó rendelkezések nélkülözhetetlensége folytán csak azt a *medret* jelöli ki, amelyben a mindennapi életviszonyok általában és tipikusan jellegzetesen lefolynak. Ebből következik, hogy a polgári jogi normának nemcsak a *mozgástere kimeríthetetlen* és érvényesül állami, hatósági közbeavatkozás nélkül (ez már polgári jogi specialitás), hanem az is, hogy a polgári jogi norma által szabályozott vagyoni és nem vagyoni viszonyok bizonyos körülmények között többlet-, más jogterülethez tartozó szabályozásban is részesülnek. A polgári jogi (tehát autonóm struktúrájú) társadalmi viszonyok jogi normával meghatározott mozgástere viszonylag (más

területekhez képest) tág. Nemcsak vagy-vagy döntés lehetséges, mint az elsősorban „szankcionáló" büntetőjog vagy a szabálysértések területén, hanem ebben a mozgástérben a szabályszerűség *hogyan*ja is többféle alternatívát tesz lehetővé.

A jogi szabályozás komplexitásából következik, hogy mindazok a rendelkezések, amelyek pl. az ember személye, személyhez fűződő jogainak a védelme, az emberi tevékenység öntevékeny kifejtésének a lehetőségeit biztosítják, ezek részesülnek polgári jogi védelemben *is*. A polgári jogi védelmen túlmenően azonban a személyes szabadság megsértése nem csak a polgári jogi védelmet hívja létre, hanem a közigazgatási jogi, illetőleg a büntetőjogi szankcionálást is kiválthatja. A jogtudomány hosszú időn keresztül — annak következtében, hogy a jog mindig az uralkodó kisebbség joga volt és az elnyomó funkciót teljesített, ennek érdekében — ezt az államhatalmi címzettséget és ezt a védelmi rendelkezést helyezte előtérbe.

Az *egészen belül* megmarad a büntetőjog alapvetően védelmet jelentő és megelőző célzatú szabályrendszere és megmarad a közigazgatási jog szabálysértésének is hasonló konstrukciója. Ugyanakkor a kollektíván belüli szabályozás nagyobb lehetőséget nyújt az autonóm struktúrájú viszonyoktól eltérő, kollektíván belüli szabályozás lehetőségére, a szocialista demokratizmus kifejlesztésére és ennek érvényesítésére is. Érvényesítése és érvényesülése esetleg nem is hatósági, hivatali úton történik. A kettő között foglal helyet a polgári jog mozgástere, amelyben a korábbi társadalmak magánjogával és kereskedelmi jogával szemben, jogiasítva kerülnek előtérbe a védelmi szabályok mellett az ösztönző szabályok is.

Egy jogrendszer a maga totalitásában többféle jogágazathoz tartozó védelmi vagy ösztönző szabályozással, rendelkezéssel érinti a tipizált társadalmi viszonyt, amelyet jogi szabályozásban részesít. Ez a többszöri szabályozás a *többszöri védelmet* jelenti. Az élet, testi épség védelme mellett a tulajdon, különösen a társadalmi tulajdon védelme nem csak polgári jogi, hanem közigazgatási, pénzügyi, munkajogi és különösképpen büntetőjogi eszközökkel is védelemben részesül.

A védelem mellett az *ösztönzés* jogterületi sajátosságai is jellemzőek lehetnek. Ezen túlmenően a büntetőjog csak közvetve alkalmas arra, hogy a megelőző, visszatartó hatáson túlmenően ösztönözzön, legfeljebb a szankciótól való félelem ösztönöz, valamely a jogalkotó által célzott és helyesnek vélt eredmény elérésére. A büntetőjogi ösztönzés nem a munka eredményeként jön létre, hanem a szankciótól félve. Ezzel szemben a kollektíván belüli tevékenység döntő mértékben a munkaeredmény létrehozatalára és elsajátítására vonatkozik, az autonóm struktúrában pedig a munkaeredmény realizált, dologiasodott formában kerül forgalomba és ilyen körülmények között az elkülönült jogalanyok sajátos (az egészhez viszonyítva), különös érdekkielégítését van hivatva szolgálni.

A polgári jogi normával kapcsolatosan alig merül fel az igazság, az igazságosság kérdése.[119] A polgári jog területén e kérdés sem a valóságból szelektálással és értékeléssel jogivá, s így jogi norma elemévé tétel során nem jutott szerephez, sem a norma — szabályszerű vagy rendellenes — megvalósítása a konkrét jogviszonyban nem vetette fel a kérdést, legfeljebb az állami szervek polgári jogi normát hivatalból alkalmazó döntéseivel kapcsolatban merül fel az egyes határozatok „igazságos" értékelése.[120] Ez hasonló a büntetőítélettel kapcsolatos értékeléshez.[121] Pedig a

jogszociológia által sokat kutatott jogi hatékonyság nem lebecsülhető oldala a mindennapi embereknek (osztály, csoport, réteg, jellemző egyedek stb.) értékelése arról, hogy igazságosan rendezi-e a polgári jogi norma a szabályozott társadalmi viszonyokat, a norma érvényesítése — elsősorban bírósági határozat útján — igazságos eredményre vezet-e stb.? A norma hatékonysága (visszahatása) ugyanis nemcsak tudati tényező kérdése, hanem meglétének és alkalmazásának meggyőző ereje is.

Egészében a jogi norma érvényesülése, alkalmazása és annak a társadalmi valósággal összhangban történő érvényesülésének igazságos volta, eddig elsősorban eljárási jogi kérdésként merült fel. Ennek oka — még a szocialista jogtudományban is — a jogi normativizmus. A szocialista normativizmus Visinszkij-féle irányzatának bírálata ugyan számon kérte a szociológia elhagyását, de amikor a szociológiát szocialista módon kezdte kidolgozni, akkor az angolszász alapokra támaszkodott. Itt pedig a normativizmust, a „realitást" soha nem kerülte ki a szociológia. Ebből fakad a büntetőjogra és a szankcionáltságra leszűkített szemlélet, a mindennapi ember és az állam, s a jog egymástól elidegenedett volta, a jogkövetelés tudatossága, az etikától függetlenített értékelés stb.[122]

Ha a szociológiai kutatás a mindennapok valóságára és a mindennapok jogi rendezését szabályozó civilisztikából indulna ki, akkor kénytelen lenne szembenézni ezekkel az ellentmondásokkal.

3. *A polgári jogi norma hatálya.*[123] A jogi norma hatálya alatt azt a területi, személyi és időbeli keretet értjük, ahol, akikre, amikor a norma alkalmazható. Az érvényes norma alkalmazható, de ha nem alkalmazzák, az még nem jelenti a nem érvényesülést, hiszen, ha nincs uzsorás szerződés, nem kerülhet sor a Ptk. 202. és 237. § alkalmazására. A szabályszerűség is a norma érvényesülése, csak nem szankció, hanem joghatás formájában.

A jogi norma területi, személyi és időbeli polgári jogi hatálya az általánoshoz képest különnemű sajátosságokat alig mutat.

A *területi hatályon* azt értjük, hogy milyen területen alkalmazható az adott jogszabály.

A polgári jog mozgásterében a Magyar Népköztársaság egész *területén* általában — csekély kivételektől eltekintve — *azonos jogi normák* hatályosak. A területi hatály szempontjából jelentkezhet olyan gyakorlat, amely a magánszemélyek egymás közötti viszonyában vagy a gazdálkodó szervek egymás közötti viszonyában az országos előírásoktól alapvetően eltér, esetleg önmagában a passzív, joggal nem élés folytán. Ilyen esetben a nem érvényesülésnek az eszközeit kell előtérbe helyezni, amelyek arra ösztönzik — népgazdasági érdekből — a csoportérdek vagy a társadalmi érdek hordozóit, hogy bizonyos körben és bizonyos határokig érdekük legyen igényüket érvényesíteni. Ennek az érdeknek, érdekeltségnek, amely ösztönöz az érvényesítésre, nem kell jogi rendelkezésnek lennie, hanem gazdasági ösztönzőkben is megnyilvánulhat. A területi hatály nem jelentheti azt, hogy az ország területén a jog alkalmazása eltérő lehet.

Ez egyébként a jogalkalmazásnál merül fel, de az érvényesüléshez hozzátartozik az is, hogy abban a pillanatban, amint az ország egy területén jogi normák ellentétes gyakorlata alakul ki (pl., hogy egyes kérdések nem kerülnek a bíróság vagy más hatóság elé, de jogi normába ütköznek), a szükséges intézkedéseket meg kell tenni.

A polgári jogi norma *személyi hatálya* alatt azt értjük, hogy a jogszabály bizonyos személyekre, illetve a személyek bizonyos körére alkalmazható.

Ebből a szempontból a Ptk. a jogalanyokat *két csoportra* osztja, de *három fogalmat* is használ ezzel kapcsolatban. Mindenekelőtt a törvény az állampolgárok, valamint állami, gazdasági és társadalmi szervezetek, továbbá más személyek vagyoni és egyes személyi viszonyait szabályozza: (Ptk. 1.§ (1) bek.). Itt a legáltalánosabb kifejezés: a *személy*. A személy a Ptk. alapján lehet az ember, mint a polgári jogviszony alanya, az állam és a jogi személy, mint a polgári jogviszony alanya.[124]

Az ember megfogalmazását a törvény lehetőség szerint kerüli. Az ezt helyettesítő két kifejezés nem azonos módon fogalmazódik meg. A korábbi törvény az ember kifejezés helyett általában az *állampolgár* megjelölést használta, ebből következik, hogy minden magyar állampolgárra vonatkozik az előbbi idézet. Ugyanakkor a személyhez fűződő és a gazdasági viszonyok öntevékeny érdekkielégítésénél a törvény különbséget tesz a magánszemély és az állampolgár között. A *magánszemély* az általánosabb fogalom, amelyet általában a törvény az emberek személyhez fűződő és vagyoni viszonyainak a konkrét meghatározásánál használ.

A magánszemély nem csak magyar állampolgár lehet, hanem a Magyar Népköztársaság területén ilyen személyhez fűződő és vagyoni viszonyok kielégítésének öntevékeny és mellérendelt módszerű megoldására, ennek a mozgásterén külföldi állampolgárok (és a hontalanok) is jogosultak, illetőleg azokat megvalósíthatják. (Vö. 1979. évi 13. sz. tvr. 15. §-ával.) Ebből következik, hogy ahol a törvény külön az állampolgár kifejezést használja, ott ez a megjelölés csak a magyar állampolgárokra vonatkozik. (Ilyen pl. a társadalmi szervezetek jogalanyiságáról szóló Ptk. 62. § (1) bek.-e, amely szerint az állampolgároknak alkotmányosan elismert politikai szervezetei, szakszervezetei, női és ifjúsági, valamint egyéb társadalmi szervezetei jogi személyek. Állampolgárságra alapított társadalmi szervezetről van szó, amikor a párt, a szakszervezetek, a nőmozgalmi, illetőleg a KISZ és egyéb társadalmi szervezetek jogi személyiségét ismeri el a törvény. Hasonlóképpen az egyesületek jogi személyiségénél is a Ptk. 65. § (1) bek.-e az állampolgár kifejezést használja.)

Ezzel szemben, bár a személyi tulajdonjog az állampolgárokra és családtagjaikra vonatkozik (Ptk. 92. § (1) bek.-e),[125] mégis már a tulajdonjognál, ha az egyénre vonatkozik, a magánszemély kifejezése szerepel. (Így pl. az épület és a telek tulajdonjogának az elválása, a földtulajdonjog elválása a Ptk. 94. § (2) bek.-b) pontjában úgy jelentkezik, hogy ha az épületet magánszemély vagy jogi személy létesíti az állam vagy szövetkezet által tartós használatra adott földön. A tartós földhasználat vonatkozásában a Ptk. 150. § (1) bek. nem az állampolgárság megjelölést használja, hanem a földnek magánszemély tartós használatba adásáról rendelkezik. Itt csak az a zavaró, hogy a 92. § (1) és (3) bek. a családi szükségletet említi, s a személyi tulajdonjog szempontjából vett *család* — a 31/1971. (X. 5.) Korm. sz. r. 2. §-a és a 32/1971. (X. 5.) Korm. sz. r. 2. §-a szerinti család — nem azonos a Csjt. család fogalmával. Viszont a Ptk. 92. § (4) bek.-e nem jogosítja fel a jogszabályt más *család*-fogalom, tehát az alanyok körének más meghatározására. Ugyanekkor a Ptk.-é. II. 18. §-a hatályban tartja a korábbi rendelkezést. Tehát nincs törvénysértés, csak szépséghiba.)

A személyek körében természetesen a jogi személyek is jogalanyai a polgári jogi jogviszonynak. A jogi személy a szervezeti jogalanyiság polgári jogi megnyilvánulása.[126] Az 1984. évi 33. sz. tvr. 6. §-ával módosított Ptk. 685. § c) pontjában

megfogalmazza a törvény, hogy a *gazdálkodó szervezet* fogalma alá milyen szervezetek tartoznak.

Eszerint gazdálkodó szervezet: az állami vállalat, a tröszt, az egyéb állami gazdálkodó szerv, a szövetkezet, a szövetkezeti vállalat, ezek jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulása, a vízgazdálkodási társulat, az egyes jogi személyek vállalata, valamint — a Magyar Nemzeti Bank és a külföldi résztvétellel működő pénzintézet kivételével — a pénzintézet, továbbá — a küldföldi részvétellel működő gazdasági társulás által létesített leányvállalat kivételével — a leányvállalat. Az állam, az állami költségvetési szerv, a társadalmi szervezet és az egyesület gazdálkodó tevékenységével összefüggő polgári jogi kapcsolataira is a gazdálkodó szervezetekre vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni, kivéve, ha a törvény e szervekre kifejezett rendelkezést tartalmaz.

Ebből a szempontból tehát a személyi hatály ugyan a magyar állampolgárok mindegyikére kiterjed és e hatály az országhatáron kívül is érvényesül, a Magyar Népköztársaság területi határain belül azonban a személyi hatály nem csak az állampolgárokra, a jogi személyekre és magára az államra is vonatkozik, hanem külföldiekre (vagy hontalanokra) is.

Polgári jogunk a személyek triászával nem követi kellően azt a gazdasági-társadalmi átstrukturálódást, amely — jogilag — a társaság felhasználásával megy végbe. A gazdasági munkaközösség, a polgári jogi társaság, a gazdasági társaság stb. tisztán kötelmi szerződési viszonyként jelenik meg csak. A valóságban — a közkereseti társaság mintájára — egy olyan *átmeneti alakzat* kialakulásának vagyunk részesei, ahol *még* nincs jogi személy, de *már* tartósabb kapcsolatra épülő és *kifelé* — tehát az autonóm struktúrában — is jelentkező összehangolt *közösség* lép fel. A polgári jogi társaság ugyan nem jogi személy, de ehhez kapcsolódó egyes alakzatai (pl. gazdasági munkaközösség) létrejövetelüket konstitutív jelleggel, a cégjegyzékbe való bejegyzéssel (28/1981. (IX. 9.) Mt. sz. r. 5. § (2) bek.) szerzik meg. Ez valójában „mintegy" (quasi) jogi személyiséget jelent, holott e szervezetek nem azok. Az átmeneti alakzat jogiasításának folyamata elkezdődött. (L. az 1985. évi 25. sz tvr.; 6/1985. (XI. 6.) IM. sz. r. stb.)

A jogi norma *időbeli hatálya* kifejezi azt, hogy a meghatározott időbeli korlátok között alkalmazható a normában foglalt rendelkezés. A jogszabálytan kérdése, hogy mikor jön létre a jogszabály érvényesen és mikor lép hatályba, tehát mely időtől kezdve alkalmazható. Esetleg a hatályon kívül helyezéssel a jogszabály kifejezi, hogy egy másik jogszabály mely időponttól kezdve nem alkalmazható.

A magyar polgári jogban általános gyakorlat, hogy a hatályba lépés napját külön a jogszabályok csak akkor állapítják meg — a kihirdetéstől eltekintve —, ha később lép a jogi norma hatályba. Ez a később hatályba lépő jogszabály, jogi norma mind a korábbi Ptk.-ban (1959. évi IV. tv.), mind a módosított és egységes szerkezetbe foglalt Ptk.-ban (1977. évi IV. tv.) megfogalmazásra került. A korábbi Ptk. 685. §-a mondta ki, hogy a törvény hatálybalépéséről külön jogszabály rendelkezik. Ez a külön jogszabály pedig a Polgári Törvénykönyv hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló 1960. évi 11. tvr. (Ptké. I.), amelynek 1. §-a kimondotta, hogy a Ptk. 1960. évi május hó 1. napján lép hatályba. A Polgári Törvénykönyv módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. tv. 687. §-ában hasonlóképpen úgy rendelkezett, hogy a törvény hatálybalépéséről és a szükséges átmeneti rendelkezések megállapításáról külön törvényerejű rendelet rendelkezik. Ez a külön törvényerejű rendelet az 1978. évi 2. sz. tvr. (Ptké. II), amely a módosított és egységes szövegben közzétett 1977. évi IV. tv.-t 1978. évi március hó 1. napján léptette hatályba.

A Ptk. tehát korábban került kihirdetésre, ilyen módon érvényesen létrejött és későbbi időpontban lépett hatályba, tehát vált alkalmazhatóvá. Minden olyan

esetben, amikor a jogi norma érvényes létrejövetele elválik annak alkalmazhatóságától vagy hatálybalépésétől, rendelkezni kell azokról az életviszonyokról, amelyek a közbeeső időben jönnek létre.

E vonatkozásban a Ptk. — a korábbi és a jelenlegi módosított és egységes szerkezetben foglalt Ptk. is — visszaható rendelkezéseket tartalmaz. A korábbi Ptké. I. 75. § (1) bekezdése úgy rendelkezett, hogy ellenkező rendelkezés hiányában a hatálybalépés előtt keletkezett jogviszonyokból eredő és jogerős határozattal még el nem bírált jogokra és kötelezettségekre is már a Ptk. szabályait kell alkalmazni. Hasonló rendelkezést tartalmaz a Ptké. II. 9. §-a.

Nem polgári jogi, hanem általános jogszabálytani kérdés, hogy mikor szűnik meg a jogszabály hatálya, melyik az az időpont, amitől kezdve a korábbi jogszabályt akár azért, mert helyébe másik lépett vagy azért, mert hatályon kívül helyezték, vagy más oknál fogva, nem lehet alkalmazni. Ezeknek polgári jogi sajátosságuk nem merül fel.

A polgári jogban is jelentkezhet a társadalmi viszonyoknak olyan megváltozása, amely megszünteti azokat a korábbi társadalmi viszonyokat, amelyek a jogszabályban még szabályozásra kerültek. A gazdasági-társadalmi viszonyoknak a szabályozása válthatja ki, hogy jogszabálymódosításra kerüljön sor, és a módosított jogszabály már a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelő szabályozással kíván eleget tenni.

Polgári jogi sajátossága is jelentkezik a jogi norma továbbhatásának. Bár a jogi normát hatályon kívül helyezte az új törvény, mégis bizonyos vonatkozásokban a korábbi jogot kell alkalmazni. A továbbhatás a polgári jog szempontjából nagyon kivételes. Csak akkor lehet alkalmazni, ha a jogszabály ezt kifejezetten kimondja (pl. Ptké. II. 18. §).

4. *A jogalkalmazás polgári jogi sajátosságai.* A jogalkalmazás elsősorban az állam- és jogelmélet tudományának kutatási területére esik. Az egyes ágazati jogterületek csupán azokkal a sajátosságokkal foglalkoznak, amelyek az adott ágazatban jelentősek.

A szocialista jogelméletben általánossá vált tágabb és a szűkebb értelemben vett jogalkalmazás megkülönböztetése.[127] Ez utóbbi alatt az állami szervek jogérvényesítését, míg a tágabb alatt az önkéntes jogkövetést is értik. Ez utóbbi kényszert nem alkalmazhat, viszont az állami szerv jogalkalmazásának éppen ez a sajátossága. (Vannak jogterületek, ahol ez szorosan kapcsolódik egymáshoz. Így büntetőjogi vagy szabálysértési szankcionálás nem lehetséges állami szerv nélkül.) Míg a polgári jog szempontjából ez a megkülönböztetés általában elfogadható (azzal a fenntartással, hogy az önkéntes jogkövetés tipikus létezése következtében jogalkalmazás ez is), addig észre kell venni, hogy lehetséges olyan — a kollektíván belüli — alkalmazás, amely szankcióval való fenyegetést is jelenthet, de nem állami szervek útján oldódik meg.

Mind a tágabb, mind a szűkebb értelemben vett (vagy a közbülsőként kialakuló) jogalkalmazásra is irányadó az adott jogterület *értelmezési* alaptétele.

Más szempontból éppen az vitatható, hogy vajon a jogi norma ágazati sajátosságaihoz tartozik-e ennek tárgyalása, vagy — éppen mert mindig konkrét

jogviszonyokban realizálódik a norma — valójában annak a *visszacsatolásnak* a kérdése, hogy a norma a konkrét polgári jogi jogviszonyokban *hogyan* realizálódikj, s mi ennek a normabeli érzékelése.

Nézetem szerint ez a helyes. Azonban a visszacsatolás lehet szociológiai tényfelmérés, normatíve megfogalmazott alapelv, s lehet továbbhatás (eljárási jogban realizálódik a normában foglalt követelmény). Ezért — nagyon röviden — itt is érinteni kell azt a kérdést, van-e polgári jogi sajátossága a jogalkalmazásnak?

Ilyen sajátosság, hogy a norma a konkrét jogviszonyok túlnyomó többségében *önkéntes jogkövetés* útján realizálódik.[128] Az összes polgári jogi jogviszonyokhoz képest töredék az állami szervek jogalkalmazása. (Gondoljuk meg: naponta hány és mennyi-féle adásvételi szerződést kötnek az emberek, s ezek közül mennyi kerül bíróság vagy más állami szerv elé. Ez utóbbi lehet pl. egy minőségellenőrző szervezet (KERMI), amely véleménye után a kifogásolt árut a kereskedő hibátlanra cseréli.) Mégis itt és most csak a legszűkebb értelemben vett — az önkéntes jogkövetésen túlmenő — s csak a bíróságok vagy azok helyett eljáró más állami szervek útján történő jogalkalmazás sajátosságát vizsgálom.

E jogi norma legszűkebb értelemben vett jogalkalmazásának — az értelmezési alapelven túlmenően (amely viszont más jogterületen is érvényesül, csak a felleltározhatatlanság következtében itt szükséges kimondani) — egyetlen polgári jogi sajátossága van. Ez azonban nem az autonóm struktúrának, hanem a *polgári bíráskodásnak* a sajátossága. Dönteni kell, s ez a döntéskényszer nem úgy jelentkezik mint pl. a büntetőjogban (büncselekmény, illetőleg büntethetőség hiányában felmentés vagy elítélés), hanem úgy, hogy a bíróság a felperes keresetének helyt ad vagy azt elutasítja, a viszontkeresetnek helyt ad vagy elutasítja, illetőleg részben helyt ad, illetőleg részben elutasít.

Sajnálatos jelensége a polgári bíráskodásnak, hogy még ma is itt tükröződik a kettőződés. Bár hazánkban az 1946—51 közötti gazdasági jog elvetésre került, még a korábbi Ptk. is külön „tervszerződések"-ről rendelkezett. 1968-tól itt is új útra léptünk. Ennek ellenére a polgári bíráskodás mellett megőriztük a gazdasági bíráskodást, s ezzel az eljárási jogban a megkettőződést. Remélhetőleg a jövőben ez a kettőssség is megszűnik, s egységes polgári bíráskodás lesz, amely nem az alanycentrikus szemléletből kiindulva tekinti az ugyanolyan típusú jogviszonyt eltérő bírósági ügynek.

Jogalkalmazás alatt — a legszűkebb értelemben az *absztraktul megfogalmazott jogi normának a gyakorlatban történt és a jogalkalmazás céljából létrehozott állami szervek útján történő alkalmazását értjük.*

A jogszabályértelmezés általános szabályai a szocialista jogelmélet tudományához kapcsolódnak. Az *értelmezésre* vonatkozó kutatás — a vitás vagy bizonytalan esetek megfelelő összhangjának a kialakítása az absztrakt és a konkrét jogviszony között — kidolgozta a szocialista jogelméletben azokat a *forrásokat,* amelyek az értelmezésre hivatottak, azokat az *eszközöket* (nyelvtani, logikai, rendszeres és történeti), amelyek alkalmasak arra, hogy minden jogszabályra és nem csak a polgári jogi normára irányadóak legyenek.[129]

A polgári jog szempontjából az *értelmezés alapvető*[130] *rendelkezéseit*, sajátosságait a Ptk. 1. § (2) bekezdése fogalmazza meg. E szerint: a törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni.

Hosszú időn keresztül a szocialista jogelméletnek és a polgári jog tudományának is irányító eszméje volt, hogy ez a szabály a szocialista törvényességnek a polgári jog területére történő olyan sajátosságát fejezi ki, amely előírja a jogalkalmazónak, hogy az egyedi esetekben a dolgozó nép érdekeit érvényre juttassa és szolgálja a szocializmus építését; ennek következtében a társadalmi érdek feltétlen elsőbbségét védje a bírói gyakorlat. A korábbi Ptk. hatálybalépését követő bírói gyakorlat a gazdaságirányítás rendszerének megváltozását követően, de már azt megelőzően is nem egy példát szolgáltatott arra, hogy adott esetben a társadalmi érdek nevében eljáró csoportérdeket képviselő jogi személy valójában csak a csoport érdekét kívánja érvényesíteni, amely nincs feltétlenül összhangban a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével.

Az értelmezésre vonatkozó ezt az alapvető szabályt mindig csak az adott *konkrét esetben* lehet és kell is vizsgálni és ennek alapján az alkalmazandó jogszabályt értelmezni. A gazdasági-társadalmi renddel összhangot előíró értelmezési rendelkezés egyúttal azt a feladatot is rója az erre hivatott jogalkalmazó szervekre — elsősorban a bíróságokra —, hogy ebben a körben mérlegeljék a gazdasági-társadalmi rend, illetőleg az adott jogviszony egymáshoz való viszonyát. Ha az szükséges, éljenek a bírósági törvény alapján a megfelelő szignalizálással, tehát figyelemfelhívással az erre hivatott szervekhez.

A Ptk. 7. §-a értelmében a törvényileg biztosított jogok védelme az állam minden szervének kötelessége. Érvényesítésük — ha jogszabály másképpen nem rendeli — bírósági útra tartozik. A Ptk. vonatkozásában jogszabály a tv., a tvr., a Mt. r. és határozat, valamint a Ptk. 685. § a) pontja szerint egyes §-ok tekintetében valamennyi jogszabály.

A Ptké. I. 5. § (2) bek.-e alapján 1960. május 1. napján a Polgári Törvénykönyv elvileg a polgári jog értelmezése tekintetében tiszta táblával indult. Mégis a bírói gyakorlat a korábban fenntartott jogszabályok vonatkozásában, amelyek közzétételére az igazságügyi miniszter feljogosítást kapott és amelyeket jelenleg a 303/1978. (I. K. 5.) IM. IV/2. sz. közlemény foglal magában a Ptké. II. mellékleteként, nem tudja figyelmen kívül hagyni a korábban kialakult elvek érvényesülését.

Az érvényesítés csak a társadalmi renddel, a gazdasági-társadalmi renddel összhangban szabályszerű, rendeltetésszerű. Az öntevékeny jogérvényesítés az elkülönült jogalanyoktól is megkívánja azt az *értékelő* tevékenységet, amelyet a jogszabályok értelmezésére az állam- és jogelmélet tudománya, mint a törvényesség egyik kritériumát állapította meg.

A jogalkalmazás polgári jogi sajátosságai közé tartozik az *analógia* szerepe a polgári jogban.[131] Az állam- és jogelmélet foglalkozik azzal, hogy van-e egyáltalán és ha van joghézag,[132] ez a joghézag kitölthető-e analógia útján.

Olyan jogterületeken, amelyek szigorú és tényálladékszerűen meghatározott, pontosított és körülhatárolt gazdasági-társadalmi viszonyokat szabályoznak, mint pl. a büntetőjog, régi alapelve a jogterületnek az analógia elvetése. Ezzel szemben a

polgári jogban, amely igen széles mozgásterét szabályozza az öntevékeny elkülönült jogalanyok érdekkielégítésének, mindig is alkalmazott és a jelenlegi körülmények között is felhasználandók az analógia lehetőségei.[133]

A civilisztikára általában jellemző az analógia alkalmazása és alkalmazhatósága. A polgári joghoz hasonló a munkajog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, elsősorban szövetkezeti jogi belső viszonyainak alakítása. Nem kizárt azonban a civilisztikához kapcsolódó eljárási jogokban sem.

A polgári jog mozgásterében azért válik különösen jelentőssé az analógia felhasználása, mert a legbölcsebb törvényhozónál is találékonyabb az élet, amely új gazdasági és társadalmi viszonyokat hoz létre, illetőleg azoknak olyan *új oldalát* veti fel, amelyekre a legbölcsebb törvényhozó sem gondolhatott. Emellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy maga a polgári jog által szabályozott jogterület rendkívül széles mozgástérrel dolgozik, amely a kollektívák egymás közötti viszonyát és az egyének és a kollektívák kapcsolatait autonóm struktúrájú viszonyokban kell, hogy rendezze. Ennek következtében az új életviszonyok is többé-kevésbé a polgári jog mozgásterében, a személyhez fűződő és vagyoni érdekek kielégítésének mozgásterében jelentkeznek először. Ez korántsem jelenti azt, hogy későbbi szabályozásuk után ne kerüljenek polgári jogon kívüli, esetleg kollektíva struktúrán belüli szabályozásra és ilyen módon kiesnek a polgári jog köréből. Ez is a visszacsatolás sajátos módja.

JEGYZETEK

1. L. különösen Peschka (2) i. m.; Peschka (4) i. m.; Szabó (1) i. m. 160—252. old.; Szabó (4) i. m. 95—122. old.; Szabó (5) i. m.; Szabó (8) i. m. 158—185. old.; Szotáczky (1) i. m.; Állam- és jogelmélet i. m. 463—506. old.; Tamás A. i. m. 195—246. old.; Lazarev i. m.; Szamel i. m.; Ádám A. i. m.; Kovács I. i. m.; Pokol Béla, Boros László és Jutasi György tanulmányai in: Fiatal oktatók. i. m.; Varga Cs. (7) i. m., különösen 74. sköv. old.; Varga Cs. (9) egészében és történelmileg érinti, stb.
2. Így pl. Világhy—Eörsi i. m. I. 12. §; Világhy (4) i. m. 5. §; Eörsi (2) i. m. 153—159. old.; Eörsi (7) i. m.; Madarász (1) i. m.; Madarász (2) i. m., Jutasi György: Gondolatok a jogalkotásról és az államigazgatás szerepéről. In: Fiatal oktatók. 40—60. old.
3. Világhy—Eörsi i. m. I. 65. old.
4. Peschka (2) i. m.
5. Peschka (2) i. m. 52. old.
6. Így pl. a 1063/1974. (XII. 30.) Mt. hat. 19. pontja alapján kiadott: A jogszabályok előkészítése. (Irányelvek) I. M. kiadás. „Hivatalos használatra" Budapest 1977. 143 p. — A jog korlátaira vö. Világhy (2) i. m.; Lenkovics Barna: A népgazdaság és a jog teherbíró képességéről. In: Fiatal oktatók. 151—166. old.
7. Szabó (1) i. m. 225. sköv. old.; Szabó (3) i. m. 111. old. szerint a szokásjog csak 1959-ig maradt meg a polgári jog széles területein jogforrásnak. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a rendkívül jelentős körülményre, hogy más a szokásjog és más az angolszász esetjog. — A polgári jog szempontjában elsősorban Eörsi (8) i. m. IX—X—XI. fejezet.
8. Vö. különösen Eörsi (8) i. m. 468. sköv. old. összehasonlító jogi elemzését.
9. Savigny i. m. I. 13—21., 34—57. old.; Puchta i. m. 143—167. old.; Szladits (1) i. m. I. 30. old. a „rendszerint csak *ismételt* gyakorlatbavétel" kitételt használja (kiemelés tőlem — A. L.), míg Kolosváry i. m. I. 18. sköv. old. követi Verbőczy (Trip. Tit. X. 3., 4., 7. §) és a történeti jogi iskola hagyományait (nemcsak Savigny és Puchta, hanem Unger nézeteit), s Szladitsnál (1) i. m. (továbbá

(2) i. m. 121. sköv. old.) is jobban ragaszkodik Grosschmid (1) i. m. 211—543. old.-on kifejtett tételekhez. (Grosschmid (1) i. m. 211. old. szerint a jogszokás „nemcsak egyik legfőbb, de sőt egyáltalán a legfőbbik kútfője" a jogforrásnak. Vö. továbbá Villányi (1) i. m. 11. sköv. old., Villányi (2) i. m. stb.) L. e nézetek s főleg a történeti jogi iskola nézeteinek bírálatára Peschka (2) i. m. 86—111. old., a pandektisztika hatására l. Pólay i. m. 28. sköv., 120—121., 130—131. old. stb.

10. Világhy—Eörsi i. m. I. 69. old.
11. Így pl. Szabó (1) i. m. 226. sköv. old.
12. A már hivatkozottakon kívül l. Kukorelli i. m.; Szakács (1) i. m., (2) i. m.; Törő (1)—(2) i. m.; Peschka (6) i. m.; Fürész (1) i. m., (2) i. m.
13. Eörsi (7) i. m.
14. MEM. 8. köt. 105. old. — Ez persze a jogra — s nem csupán a jogi normára — vonatkozik. „. . . ontológiailag szükségszerű az ilyen részkomplexusok logikailag előre-nem-látható és megfelelően meg-nem-ragadható, de társadalmilag-ontológiailag racionális viszonylagos önállósága és kibontakoztatott sajátossága". Lukács (1) i. m. II. 228. old. Az egész kérdésre Lukács i. m. 214. sköv. old. — Lukács fejtegetéseit elemzi Varga Cs. (10) i. m.
15. Ancsel i. m.; Tőkei (2) i. m. 373. sköv. old.
16. Kulcsár (1)—(13) i. m.; Sajó (3)—(9) i. m.; Jahiel i. m.; Csoportlélektan i. m.; Társadalmi struktúránk i. m.; A szervezet i. m.; Murányi i. m.; Merton i. m.; Durkheim i. m. — Az adott társadalom struktúrája is változik. A magyar fejlődés — elsősorban gazdasági területen — jelen viszonyaink között struktúraváltozáson megy keresztül. Az intézményesedés új formái jönnek létre (pl. gazdasági munkaközösség), amelyek még nem jogi személyek, de már személy-egyesülések. A jog sajnos igen lassan, elnehezülten fejezi ki, illetőleg strukturálja át saját rendszerszemléletét.
17. Ez a célszerűség egyrészt feltételezi az elérni kívánt célt, az ahhoz szükséges eszközöket, ezek megfelelősségét és az emberek befolyásolhatóságát. „. . . egy már némiképpen is fejlett társadalom nem működhet és reprodukálódhat normálisan, ha a teleológiai döntések többségét direkt vagy indirekt módon pusztán erőszakkal kényszerítik rá a tagjaikra." Lukács (1) i. m. II. 210. old. — Weber (1) i. m. 118—123. old. Ez azonban nem jelenti csak az önkéntes követést, mint tudatos magatartást (Kulcsár (1) i. m. 73—79., 186—188. old. Sajó (9) i. m., különösen 199. sköv. old.), hanem önmagában a realizálódást is. L. Asztalos (1) i. m. 25—32. old.
18. Vö. Weber (2) i. m. 74—125. old., elemzi Peschka (7) i. m. 21—45. old.; l. továbbá Peschka (3) i. m. 158. sköv. old.; Rózsahegyi i. m., különösen 109. sköv. old.; már régebben Fürst (2) i. m. 1. sköv., 28. sköv., 212. sköv. old.; Wiatr i. m. — szociológiai oldalról.
19. Minden értékelés szelektív, mégis a súlypont áthelyeződik. A jogalkotó értékelése alapján szelektál és kiválasztja a normatíve szabályozandó kört. Ezt követi az az értékelés, amely lehet az adott viszony, magatartás stb. kedvező vagy kedvezőtlen értékelése — még mindig általánosságban. A konkrét jogviszonyban ugyanez megismétlődik. Tehát igaz, hogy minden értékelés szelektív, de a szelektálást is követi egy újabb értékelés, s így tovább.
20. Lukács (1) i. m. II. 219. old.
21. Szabó (1) i. m. 160. sköv. old.; Szotáczky (1) i. m. 105. sköv. old.; Szotáczky (2) i. m.; Peschka (2) i. m. 290. sköv. old.; Peschka (3) i. m. 188. sköv. old.; Peschka (4) i. m.; (5) i. m.; Kulcsár (1) i. m. 231. sköv. old.; Lukács (1) i. m. II. 217—218. old. stb.
22. „Az uralkodó osztály összérdekének kíméletlen érvényesítése nagyon is ellentmondhat az ugyanehhez az osztályhoz tartozó egyedek sok érdekének." Lukács (1) i. m. II. 212. old.; A célszerűségre vö. Peschka (8) i. m.
23. Weber (3) i. m. 272. old. Vö. még Fürst (2) i. m. 203. sköv. old.
24. „Gumiszalagból nem lehet rőföt csinálni" Marton (5) i. m. 67. old. (Szladits (2) i. m. IV. 803. old.)
25. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth. Budapest 1962. 108. old.; MEM. 3. köt. 29., 66—67. old.; 19. köt. 236. old.; 46/II. köt. 11. old.; Héthy—Makó i. m. 107. sköv. old.; Lick i. m. 13. sköv. old.; Sève i. m. 354. sköv. old.; Érdekviszonyok i. m. 41. sköv. old.; Szabó Imre: Szükségletek és érdekek a szocializmusban. Társadalmi Szemle. 1975/7. sz.
26. Lick i. m. 22. sköv. old., valamint a 25. jegyz.-ben felhívottak.
27. Lukács (1) i. m. II. 219. old. — Lukács itt elhatárolja magát Kelsentől, de — szerinte — a jogi norma a társadalom minden tagját befolyásolni törekszik, a jogalkalmazót pedig kötelezi a végrehajtásra.
28. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 1—2. §.

29. Lukács (2) i. m. II. 177. sköv. old.; Lukács (3) i. m. 91—93. old.; Peschka (2) i. m. 324—342. old.
30. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 15—18., 45—47. old.
31. Asztalos (1) i. m. 15—16. old.
32. Fürst (2) i. m. 4. old.
33. Ebből is fakad a jog és a nyelv önállósuló létkomplexusa, s a jogi nyelv „életidegen"-sége (Lukács (1) i. m. II. 200. old.), nemcsak a jogi pozitivizmusban. Ez a létszerűség és a szakszerűség sajátszerűsége. Persze ez a nyelv lehet magyartalan, hivataloskodó, de nem lehet szakszerűtlen. Akik viszont a kettőt összekeverik, azok tagadják a jog létszerűségét, tudományos jellegét és szakmai mivoltát. (Érdekes módon ezek nem teszik szóvá a műszaki, a természettudományi vagy orvostudományi „szak"-nyelvet, csak a jogét! — A jog és a nyelv kérdéseire l. részletesen Varga Cs. (1), (2), (3), (4) és (6) i. m.; Visegrády i. m.; — A fogalomalkotásra l. Tamás Gy. i. m.; Vojsvillo i. m.; Wartofsky i. m.; Hlavathy (1) i. m.; Solt i. m.; a régebbi irodalomból Fürst (2) i. m. 144. sköv. old.
34. L. Asztalos (1) i. m. 13—17. old.; Lukács (1) i. m. III. 82. sköv. old.
35. Kulcsár (12) i. m. 75. old.; Merton i. m.; Csoportlélektan i. m.; A szervezet i. m.; Tőkei (1)—(2) i. m.; Vitányi i. m. stb.;
36. Vitányi i. m. 138—146. old.
37. MEM. 37. köt. 479. old.
38. Teleológiai tételezés, kauzalitás és alternatívák. — vö. Lukács (1) i. m. II. 343. sköv. old.; i. m. III. 15. sköv. old.; Ancsel i. m.; Tőkei (2) i. m. 373. sköv. old.; 413. sköv. old.; Leontyev i. m..
39. Lukács (1) i. m. II. 456., 279. old.; Rózsahegyi i. m.; Benke i. m.; Lick i. m.; Érdekviszonyok. i. m. stb. Társadalmi struktúránk. i. m. stb.
40. Szabó (4) i. m. 180. old., az egyneműsítésre i. m. 179. old.
41. Lukács (1) i. m. I. 388—389. old.
42. „. . . *torzítja* a valóságot, pontosabban nem képes visszaadni az élet gazdagságát, a benne kifejeződő viszonyok sokrétűségét." Szabó (4) i. m. 177. old. — Az élet és a jog kettőssége már korábban Fürst (2) i. m. 212. sköv. old.
43. Asztalos (1) i. m. 15. old.
44. Peschka (2) i. m. 324. sköv. old.
45. Világhy—Eörsi i. m. I. 74—77. old.; Világhy (4) i. m. 81—84. old.; Szladits (1) i. m. I. 38—39. old.; Szladits (2) i. m. I. 135—136. old.; — Ellenkező Peschka (4) i. m. 93—99. old.
46. Peschka (2) i. m. 224. sköv., 441. sköv. old.; Peschka (4) i. m.
47. Világhy—Eörsi i. m. I. 74—77. old.; Világhy (4) i. m. 81—84. old.
48. Világhy—Eörsi i. m. I. 75. old.
49. Világhy—Eörsi i. m. I. 75—76. old.; Peschka (5) 292—354. old.
50. Madarász (1) i. m.; Madarász (2) i. m. Feltételes és kategorikus normát különböztet meg — lényegében mindegyiket csonka jogszabályként — a BM államigazgatási jog i. m. 78. old. — Thon normaelméletének (ezt tükrözi az államigazgatási jogi felfogás) bírálatára l. Asztalos (1) i. m. 33. sköv. old.
51. Peschka (4) i. m. 93—99. old.
52. Lukács (3) i. m. fejtegetései alapján Peschka (2) i. m. 337. old. — L. részletesen Peschka (4) i. m. 108—146. old.
53. Eörsi (2) i. m. 154. old.
54. Fürst (2) i. m. 15. old.
55. L. az egész kérdéskör kifejtésére Asztalos (1) i. m. 21. sköv. old.
56. Visinszkij (2) i. m. 43. old.
57. Szabó (1) i. m. 242. old.; Állam- és jogelmélet. i. m. 493. old.
58. Pavlov i. m.; A személyi kultusz i. m.; Mironov i. m.; Alekszandrov i. m.; Alekszejev (1) i. m.; Szabó (7) i. m. 30. sköv. old. stb.
59. Sejndlin i. m. 94. old.; Lejszt i. m. 21. old.
60. Kurülev i. m. 50. old.
61. Szabó (1) i. m. 50., 54—63. old.; Szabó (2) i. m. 90., 121. old. — Szabó felfogásával annak idején magam sem értettem egyet (Asztalos (1) i. m. 24. old.). A jogi norma fogalmi eleme ugyan a szankció, de nem feltétlenül megvalósuló eleme. Ebből pedig következik, hogy a fogalom nem realizálódó elemet is tartalmaz. Ez vezetett arra, hogy a szankció — mint egyik lehetséges, de nem feltétlenül

megvalósuló elem — lehet fogalmi jegy, de nem lényegi. A lényegi: a jogkövetkezmény. Ez nem mond ellent Lenin tételeinek (LÖM. 33. köt. 314. old.), hogy ti. a jog a jogszabályok betartására kényszeríteni tudó apparátus nélkül semmi. Itt Lenin arra hívja fel a figyelmet, hogy — ha kell — akkor kényszerít a jog, de mi van akkor, ha erre nincs szükség? Az önkéntes jogkövetés jogon kívüli? — A korábbi magánjogban is ismert ez a felfogás. (Ihering (1) i. m. 325. old.) — Ugyanakkor Marton (10) i. m. 18. old.-on bírálja Grosschmid (1) i. m. 3. sköv. old.-on kifejtetteket, s megállapítja: „Nem a szankció *tényleges alkalmazásán*, hanem az azzal való és adandó esetben (emberi biztonsággal) be is váltandó *megfenyegetettségen* van a súly." — Lenin szerint „...a büntetés korántsem azáltal lesz preventív jellegűvé, hogy szigorú, hanem azáltal, hogy elkerülhetetlen." (LÖM. 4. köt. 385. old.) — A következetes alkalmazás, a jogi normában fel nem vett megkülönböztetések figyelmen kívül hagyása a lényeges.

62. Kulcsár (1) i. m. 239—240. old.; — Ellenkező Sajó (2) i. m. 367. old.
63. Szászy-Schwarz i. m. 12. sköv. old.; Szladits (1) i. m. I. 39—40. old.; Szladits i. m. I. 137—138. old.; Fürst (2) i. m. 374—387. old. — a felszabadulás előtti legkiemelkedőbb elemzéssel; Világhy—Eörsi i. m. I. 71—74. old.; Világhy (4) i. m. 78., 80—81. old.; Állam- és jogelmélet. i. m. 493. old.; Asztalos (1) i. m. 41., 45. sköv. old.; Peschka (4) i. m. 59—92. old.
64. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 41. sköv. old.
65. LÖM. 29. köt. 296. old.
66. Eörsi (2) i. m. 155. old.
67. Ezt már Fürst (2) i. m. 15. sköv. old. megkérdőjelezi.
68. Az átmenetekre l. Sárközy (2) i. m. 98. sköv. old.
69. Szabó (4) i. m. 21—23. old.
70. Eörsi (2) i. m. 155. old.
71. Szladits (1) i. m. I. 36. old.; Szladits (2) i. m. I. 135—136. old., Fürst (2) i. m. 374. sköv. old.
72. Világhy—Eörsi i. m. I. 72. old.
73. A magatartás, mint a jogviszony — s nem a jogi norma rendelkezésének — tartalma a praxeológiai irányzat erősödése Sárközy (2) i. m. 33. sköv. old. szerint. Nem vitatva Sárközy megállapításainak helyességét, arra is figyelnünk kell, hogy nemcsak akaratlagos, tudatos és nem feltétlenül emberi magatartás folytán létrejövő jogviszonyokkal, illetőleg kötelezettségekkel állunk szemben a polgári jogban. Ezért az emberi magatartás csak a rendelkezéssel szabályozott társadalmi viszony középpontja, de ez korántsem teszi mellőzhetővé az egyéb feltételek épp-így-létét. Pl. a Ptk. 536. § (1) bek.-e szerint a biztosítási szerződés alapján (ez a tényállás) a biztosító a biztosítási esemény bekövetkeztétől függően bizonyos összegnek a megfizetésére vagy más szolgáltatás teljesítésére kötelezi magát. A rendelkezés tehát: bizonyos összeg megfizetése vagy más szolgáltatás teljesítésének kötelezettsége. E rendelkezés közvetett tényállása: a biztosítási szerződés, a közvetlen tényállás: a biztosítási esemény beállása. Ez pedig lehet nem emberi magatartás is (pl. jég-, tűz- stb. kárbiztosítás esetén).
74. Az anyagi és ideológiai társadalmi viszonyokra és azok kapcsolatára l. MEM. 3. köt. 75—76. old.; MEM. 4. köt. 105., 107. old.; LÖM. 1. köt. 137. old. stb. Szabó (1) i. m. 327. sköv. old.; Szabó (4) i. m. 21—23. old.; A külső és a belső dialektikus egységére hívja fel a figyelmet Peschka (9) i. m. 498. sköv. old.
75. Szabó (1) i. m. 240. old. és a hivatkozott irodalom; Pescha (4) i. m. 63—72. old.
76. „Az eltiltások végtelen sora nem célja a jogrendnek, csak eszköze. A cél annak az érdekkörnek a megóvása, amely a tilalomhézag mögött indító okul áll. Az abszolút jog köre nem történetesen alakul az eltiltó parancsok hézagából. Megfordítva: e parancsok kerete van a nyitva hagyandó szabadságkör érdekében és szolgálatára kimérve. A jognak képződésfolyamában e kör előbb megfogant *prius*, az eltiltás csupán hozzá alkalmazott (azon igazodó) *posterius*." Grosschmid (2) i. m. I. 303. old.
77. Réczei i. m. 81—82. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 73. old.; Mádl—Vékás i. m. 103—106. old. — Binding, Thon, Merkel, Jellinek, majd Somló (1) i. m. nem a kogencián belül különbözteti meg a norma imperatív jellegét, hanem a normák promisszív és imperatív fajtáját különbözteti meg (Somló (1) i. m. 494. sköv. old.), illetőleg Kelsen (2) i. m. 54. old. feltételes ítéletként vagy imperatív jellegűnek tartja a jogtételt, a címzettek viszonylatában. E kérdést a keresetjog szempontjából

Hellwig i. m. után a magyar irodalomban részletesen Nizsalovszky (1) i. m. tárgyalta. Ezek a szembeállítások a szocialista jogtudományban már meghaladottak.

78. Az engedő és a diszpozitív rendelkezés különbségére l. Eörsi (2) i. m. 156. old.; Peschka (4) i. m. 73—85. old.
79. Peschka (4) i. m. 78. sköv. old. Polgári jogi szempontból vitatható azonban az a megállapítása, hogy lehetnek jogszabályok, amelyek „megengedő doszpozíciójuk realizálódásához semmiféle jogkövetkezményt nem fűznek." (I. m. 79. old.) Itt bizony van jogkövetkezmény: a joghatás. Ezt a szerző is elismeri (i. m. 83. old.).
80. Eörsi (2) i. m. 157. old.
81. Eörsi (2) i. m. 157. old. a polgári jogi norma tipikus megjelenéseként az engedő, illetőleg felhatalmazó rendelkezésekre utal. Ez nem azonos Somló promisszív normájával, amelynek ellentéte az imperatív szabály.
82. Kulcsár (1) i. m. 81—83. old.; Kápolnai—Várkonyi i. m. — Az ösztönzésre l. Lukács (1) i. m. II. 340., 413. old.; Marosi i. m.; Benke i. m.; Borbély i. m.
83. Világhy—Eörsi i. m. I. 71. sköv. old.; Állam- és jogelmélet i. m. 493. old. — A burzsoá nézetekre vö. Asztalos (1) i. m. 44. sköv. old.
84. Asztalos (1) i. m. 47. sköv. old.; Peschka (4) i. m. 85—92. old.
85. Világhy—Eörsi i. m. I. 73. old.
86. Sejndlin i. m. 8—9. old.; Lejszt i. m. 11—25. old. szerint viszont csak a szankció a jog attributuma — de nem eleme a normának.
87. Szabó (1) i. m. 250. old.; ugyanakkor részben vagy egészben elismeri a lex imperfecta-t Romaskin i. m. 27. old.; Kulcsár (1) i. m. 239—240. old.
88. Asztalos (1) i. m. 23. old., az egész kérdés részletes elemzésére.
89. Kelsen (1) i. m. 379. sköv. old.; Kelsen (2) i. m. 51—55. old.; Kelsen (3) i. m. 231. sköv. old.; Állam- és jogelmélet. i. m. 495. old.; Somló (1) i. m. 145—147., 200—203., 439., 447. old.; — Sajó (2) i. m. bírálja ugyan Kelsen felfogását, azt hangoztatva, hogy az elsődleges és a másodlagos norma lényegesen különbözik a szankcionáló és szankcionált norma szembeállításától (i. m. 369. old.), mégis a szankció, a joghatás és a jogkövetkezmény egymáshoz való viszonya nem érvényesül következetesen. (Pl. „Az önkéntes teljesítés típusú esetekben a szankció a *joghatás* állapotában van..." I. m. 370. old.) — Hasonló Madarász (1) i. m. 303. sköv. old. — Az önálló és a szankcionáló szabályokra vonatkozóan l. Asztalos (1) i. m. 47. sköv. old.
90. Peschka (4) i. m. 87. old. hívja fel a figyelmet, hogy Kelsen: Reine Rechtslehre. Wien. 1960. 26. old. és Ross: Directives and Norms. London 1968. 39. old. a szankcióban büntetést és jutalmat is magában foglal. A Sein és a Sollen megkülönböztetésében ugyan felvillan a valóság, de a jogi pozitivizmus figyelmen kívül hagyja a szoros kapcsolatot. — A szociológiai megközelítések viszont — ha a szankció alkalmazására nem kerül sor (akár ösztönös, akár tudatos jogkövetés miatt) — a szankció nem alkalmazásából jutnak el a lex imperfecta-ig. Pl. 87. jegyz.-ben felhívott irodalom.
91. LÖM. 33. köt. 81. old. a kommunista társadalomban hozzászoknak az emberek a társadalmi együttélés szabályainak erőszak, kényszer nélküli megtartásához. — A jog önkéntes követésére l. Sajó (3) i. m.; Sajó (9) i. m.; Kulcsár (8) i. m.; Szabó (4) i. m. 147—174. old.; Szabó (8) i. m. 271—287. old. stb.
92. Fürst (1) i. m. 19. sköv. old.
93. „...az autonóm struktúrák belső szerepelvárásai csak *kivételesen* tárgyai a *közvetlen jogi szabályozásnak*." Sajó (1) i. m. 89. old.
94. Eörsi (1) i. m. 77. sköv. old.; Eörsi (4) i. m. 7. sköv. old.; Eörsi (16) i. m. a külső és belső komplexitásra.
95. Lukács (1) i. m. I. 219., 388. old. II. 19—20., 67. sköv. old., 267.,346—347. sköv. old.; III. 15. sköv. old., 87—88., 217—220., 132—134. old. stb.; Varga Cs. (10) i. m. 202. sköv. old.; Peschka (8) i. m.; Peschka (5) i. m. 235—291. old. stb.
96. S a használati értéknek ontológiai elsőbbsége van a csereértékkel szemben. MEM. 23. köt. 87. old.; Lukács (1) i. m. II. 172—173. old.
97. L. Eörsi (2) i. m. 177. sköv. old., valamint 217. sköv. old. — A felelősség (és a szankció) kérdéséhez l. Eörsi (5) i. m., (6) i. m. és (8) i. m. 318. sköv. old.; Eörsi (11), (12), (13), (14), (15), i. m. továbbá Felelősség és szankció. i. m. stb., valamint a 82. jegyz.-ben hivatkozottak.

98. L. a kérdés burzsoá anyagára Szilágyi L. i. m.; Magyary—Nizsalovszky i. m. 401. sköv. old.; a polgári jogi megközelítésre l. Világhy—Eörsi i. m. I. 78. old.; Világhy (4) i. m. 85—86. old., perjogi oldaláról Farkas (2) i. m.; Farkas in: Szilbereky szerk. i. m. 348. sköv. old.
99. Peschka (5) i. m. 292—354. old.
100. Szabó (1) i. m. 300—304. old.; Szabó (4) i. m. 123. sköv. old.; Szabó (8) i. m. 244. sköv. old.; Kulcsár (1) i. m.; Tamás A. i. m. 247. sköv. old.; Peschka (11) és Peschka (12) i. m.; Peschka (4) i. m. 177. sköv. old.; Peschka (5) i. m. 319. s különösen 355. sköv. old.; Sajó (3) i. m. stb.
101. „A törvénycikkelyt tekintve is: más a virtuális hatály (érvényes megalkotás és kihirdetés) és a materiális hatály (ún. hatályba, életbelépés). Az életbe nem lépett törvény is (ún. *vacatio legis* ideje alatt) „hatályba lépett", ha azt veszem (virtuális hatály), hogy az, hogy ő még nem „alkalmazandó", az ő saját parancsszaván, vagyis éppen azon alapszik, hogy „hatályba lépett". Grosschmid (2) i. m. I. 318—319. old.
102. Érvényes és érvényesül összevetésére Peschka (4) i. m. 203. sköv. old.
103. „A jogi szabályozás az állami szervek társadalomraorientált cselekvéseit rendezi..." Sajó (3) i. m. 244. old. Hasonló Madarász (1) i. m. 308. old.
104. Kelsen (1) i. m. 379. sköv. old.
105. Szászy-Schwarz i. m. 12—14. old.; Kelsen (2) i. m. 51. sköv. old.; Somló (1) i. m. 193., 201., 212., 370—371., 497—529. old. az egész kérdésre; továbbá Szladits (1) i. m. 39—40. old.; Szladits (2) i. m. 137—138. old. stb. Az egész felfogás alapja a Merkel-féle lépcsőelmélet. Szászy i. m. I. 105—107. old., aki bírálja ugyan a kelseni felfogást, de álláspontja szerint a magatartási szabályok anyagi, a szankciók pedig eljárási szabályok, s ez utóbbiak címzettjei az állami szervek. (Hasonló Lejszt i. m. 186. old.)
106. E felfogás szorosan kapcsolódik ahhoz a „szociológiai"-nak tartott (Kulcsár (7) i. m. 356—357. old.) s a korábbi elméletben Horváth Barna által támogatott nézethez, amely az eljárás elsődlegességét hirdette. (Horváth B. i. m. 127., 204—205. old.). — Újabb megfogalmazása ennek a felfogásnak jut kifejezésre a szervezet-szociológia-centrikusságban, amely a jogszabályok címzettjének döntő többségben a szervezeteket tartja. Boros László: A jogszabályok címzettjei és a szocializáció szerepe a jogi rendszerben. In: Fiatal oktatók. 25—40. old., még mindig megragad a többszörös közvetítettségnél. — A társadalom, az anyagi és az eljárási jog *külső-belső* megközelítésére l. Eörsi (4) i. m. 10., 17—25. old.; az anyagi és eljárási jog viszonyára Szabó (4) i. m. 50. sköv. old. — Az eljárás elsőbbségét hirdette Pasukanisz i. m. 15. sköv. old., 69. sköv. old. Bírálatára l. Szabó (4) i. m. 63. sköv. old. — Az államigazgatási jogi normák realizálódásának egyik fajtájaként különbözteti meg Madarász (1) i. m. 308. old. a jogalkalmazással érvényesülő normákat, amelyek „címzettjei mindig államigazgatási szervek". Olyan felfogás mellett, amely elismeri az önálló és nem önálló, elsődleges és másodlagos normákat, mindig jelentkeznek olyan magatartási szabályt is tartalmazó jogi normák, amelyek címzettjei valóban csak — és meghatározott jogkörű — állami szervek. (Pl. az Alkotmány 25. § (2) bek.-e szerint: A törvényhozás joga az országgyűlést illeti meg.) — A polgári jogban is fel lehet ugyan fedezni ilyen nem önálló normát (pl. Ptk. 21. § (1) bek.; 653. §. stb.), de nem ez a jellemző. Ezeknél is szükséges a tényállás-rendelkezés-jogkövetkezmény teljességéhez más feltétel is. — Az ágazati sajátosságot nem szabad jogelméleti szinten általánosítani. A komplexitás helyett ez a forma kizárólagossága.
107. Boros i. m. 29. old. szerint 95%-ban a jogszabályok címzettje: szervezet. — Ez vagy a kelseni értelmezés, vagy túlbürokratizálás.
108. Thon (1) i. m. 71—107. old.; Thon (2) i. m. az egész kérdésre.
109. L. az egész kérdésre Asztalos (1) i. m. 49. sköv. old.
110. L. Szabó (1) i. m. 300. sköv. old.; Szabó (4) i. m. 244. sköv. old.; Kulcsár (6) i. m. 263. sköv. old.; Állam- és jogelmélet i. m. 527. sköv. old.; Kulcsár (7) i. m. 208. sköv. old.; Tamás A. i. m. 247. sköv. old.
111. Döntés és eredmény. Mindennapi életviszony — jogi norma értékelése. „A mindenkori mozgástér mégoly világosan körülhatárolt leírása sem szüntetheti meg azt a tényt, hogy az alternatíva aktusa tartalmazza a döntés, a választás mozzanatát, és hogy az emberi tudat e döntés „helye" és „szerve" ..." Lukács (1) i. m. II. 48. old. — Ehhez kapcsolódik egyfajta „eredmény". Ez a tételezés „szükségképpen megelőzi az anyagi megvalósítást." Lukács (1) i. m. II. 269—270. old.

112. Szabó (8) i. m. 245. old.; „A jogkövetés nem jogalkalmazás, mégpedig több okból nem az; mindenekfelett hiányzik belőle egy szerv — állami szerv — egyenes közbejötte." Ez a felfogás általánosságban téves. Csak a büntetőjogban, s bizonyos mértékig az államigazgatási jogban érvényesül. (BM Államigazgatási jog. i. m. 83., 87—88. old.) Ebből általánosítani alig lehet, mert ilyen körülmények között egy szabályszerűen lebonyolódó Közért-adásvétel nem az idevonatkozó szabályok szerint bírálandó el, ha nincs jogsértés, tehát jogkövetés, mert nem kell állami szerv hozzá. Nemcsak „kikényszerített jogkövetés" (Szabó uo.) ismert — hiszen a kényszer nem mindig tudja az eredetileg megkívánt szabályszerű magatartást reprodukálni —, hanem olyan jogalkalmazás is, amely nem „kikényszerített" (pl. a közös tulajdon megszüntetésére vonatkozó Ptk. 148. §. (2)—(4) bek.-e — a magához váltó tulajdonostárs hozzájárulásával). Megfordítva: a jogalkalmazás, mint a norma követésének kizárólag állami szerv útjáni gyakorlásánál, hol a kényszer a Ptk. 624 §. (2) bek.-ben szabályozott esetben, amikor a korlátozottan cselekvőképes végrendeletének érvényességéhez közvégrendelet — s csak ez lehetséges és — szükséges. Ez bizony valóságos normativizmus. Ez a felfogás nem bízik az emberben, csak a jog bunkójellegében. — Az egész kérdésre átfogó — ha nem is ellentmondásmentes — feldolgozást nyújt Sajó (9) i. m.
113. Kulcsár (7) i. m. 207—225. old.; Kulcsár (6) i. m. 231—261. old.; Sajó (9) i. m. stb.
114. Heller (1) i. m. 142. sköv. old.; Peschka (3) i. m. IV. fej.
115. Kulcsár (7) i. m. 216. old.
116. Szabó (1) i. m. 238. old.
117. Sajó (3) i. m.; Sajó (9) i. m.; Szabó (2) i. m. 123. sköv. old.
118. Sajó (1) i. m. 89. old.
119. Peschka (4) i. m. 210—254. old.; Peschka (9) i. m.; Peschka (14) i. m. 178. sköv. old.; Hankiss i. m. 279. sköv. old.; Földesi (2) i. m.; Frank i. m. I. 14—17. old. stb.
120. Névai (1) i. m. 23. sköv. old.; Névai (2) i. m. 75. sköv. old.; Névai in: Szilbereky szerk. i. m. 26—30. old. stb.
121. L. részletesen: Király Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Tanulmány a perbeli igazságról és valószínűségről. Közgazdasági Kiadó. Budapest 1972.
122. Tumanov i. m. 206. sköv., 279. sköv. old.
123. Világhy—Eörsi i. m. I. 82. old.; Világhy (4) i. m. 86—90. old.
124. L. részletesen Asztalos (4) i. m.
125. A személyi és a magántulajdonra Vékás (4) i. m.
126. Asztalos (4) i. m. 54. old.
127. Állam- és jogelmélet, i. m. 527. sköv. old.; Szűkebb értelemben használja Szabó (1) i. m. 300. sköv. old.; már külön is választja a jogalkalmazást és a jogkövetést Szabó (4) i. m. 123. sköv., illetőleg 147. sköv. old.
128. L. Kulcsár (1) i. m.; Szabó (4) i. m. 147. sköv. old.; Sajó (1); (3) s különösen (9)—(10) i. m.; Kulcsár (8), (9) és (10) i. m. stb.
129. Szabó (9) i. m. alapvető megállapításai.
130. Eörsi (2) i. m. 143. sköv. old.
131. Peschka (6) i. m.; Peschka (5) i. m. 355—369., 501—530. old.
132. L. különösen Lazarev i. m.; Fürst (2) i. m. 111. sköv. old.
133. Eörsi (2) i. m. 145—150. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 88. old.; Állam- és jogelmélet. i. m. 540—541. old.; Szabó (1) i. m. 283—300. old.; Szabó (9) i. m. 385—450. old.; Peschka (4) i. m. 153. sköv. old.

III. A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY

8. § A JOGI NORMA ÉS A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY

1. *Bevezetés.* — 2. *A polgári jogi sajátosságok.* — 3. *A polgári jogi jogviszony statikája és dinamikája*

1. *Bevezetés.* A jogszabály, illetőleg a jogi norma és a jogviszony közötti kapcsolat a szocialista jogelmélet kérdése, nem tartozik a polgári jog körébe. Ahhoz azonban, hogy a polgári jog sajátosságait figyelembe vegyük, néhány alapvetőnek tekinthető és általános megállapításból kell kiindulni.[1]

A szocialista jogelméletben a *jogviszony mibenlétére* két fő irányzat alakult ki. Az egyik szerint a jogviszonyok sajátos ideológiai, társadalmi viszonyok,[2] a másik szerint pedig a jogviszony tartalmilag jogilag szabályozott társadalmi viszony.[3] Az utóbbi felfogás a közvetlen tükröződés eredményeként jut arra, hogy a jogviszony, ha polgári jogi jogviszony, akkor jogilag szabályozott társdalmi viszony. Az előbbi felfogás lényegében elválasztja egymástól és közvetítők útján iktatja be a társadalmi viszony—jogi norma—jogviszony hármasságát, a maga időbeli egymásutániságában.

Tény, hogy a jogi norma a jogviszonyt — bármilyen jogviszonyról legyen szó — időben megelőzi. *Jogivá egy viszony csak azáltal válik,* hogy *jogi szabályozásban részesül.* A társadalmi viszonyok, amelyek az adott gazdasági-társadalmi alakulat jogalkotásában egy meghatározott helyzetben jönnek létre — a jogalkotó által elképzelt és célzott kedvező fejlődést figyelembe véve — jogi normában fogalmazódnak meg. Ebben az értelemben a mindennapok anyagi és nem anyagi társadalmi viszonyai általánosítás útján a jog merev, egyneműsítő gondolati rendszerében válnak ideológiai viszonyokká.

Természetes, hogy a mindennapok emberének társadalmi viszonyait elsősorban nem a jog determinálja. Az emberek mindennapi életükben, mindennapi szokásaiknak megfelelően lépnek egymással kapcsolatba, termelési kapcsolatba, munkakapcsolatba, családi kapcsolatba, csereviszonyokba, amelyek közül egyeseket, az uralkodó osztály szempontjából a jelentősebbeket a jogi norma is szabályoz, s a maga képére és hasonlatosságára formál. A normatív szabályozást követően ezek a *konkrét, egyedi társadalmi viszonyok konkrét egyedi jogviszonyokká válnak.* A közvetlen tükröződés — a közvetítés hangsúlyozásával — a társadalmi viszony — jogviszony egybeesését, míg a másik felfogás éppen a *különneműséget* tartja fontosnak.

Ha a jogi szabályozást egy adott társadalom adott időszakában, adott körülmények között mint egészet fogjuk fel, a maga totalitásában, akkor ezen belül

a polgári jogi szabályozás egy meghatározott mozgásteret tölt be. Korántsem jelenti azonban ez azt, hogy a jogi szabályozás, amikor a jogviszonyokban realizálódik és konkretizálódik, kizárólag a polgári jogi szabályozás útján töltődik fel, s azt sem, hogy a jogviszony a mindennapi élet minden jelenségét tükrözi. Így nem egyszerűen a társadalmi viszony jogi normán keresztül mereven tükrözött egyedisége a jogviszony, hanem szelektált, sajátos önálló léttel rendelkező viszony.

A társadalmi viszonyok *jogilag releváns*, jogi lehetőséghez jutó tényeit és körülményeit *a jogi norma* a maga elméleti *időbeli egymásutániságában* ismétli meg. Egy meghatározott rendelkezést és e rendelkezés mikéntjének megvalósulásától függően fűzi hozzá a maga jogkövetkezményeinek lehetséges egyikét vagy másikát, tehát a joghatást vagy a szankciót. Ennek az elvont szabálynak *egyedi realizálódása* és *konkretizálódása* az egyedi jogviszony.

2. *A polgári jogi sajátosságok*. A polgári jogi sajátosságok abban a kérdésben, hogy a jogi norma a polgári jogviszonyban realizálódik és konkretizálódik, a szocialista állam és jogelmélet megállapításait igazolják. Annál is inkább, mert ez a konkretizálódás és realizálódás a mindennapok életviszonyaiban, ha polgári jogi jogviszonyról van szó, polgári jogviszonyként konkretizálódik és realizálódik — egy előzetes jogi norma alapján. *Konkretizálódik*, mert a jogi norma absztraktul fogalmaz és az alanyok között konkrét jogviszonyok jönnek létre. *Realizálódik*, mert a jogi norma nemcsak absztrakt lehetőséget teremt arra nézve, hogy ha ilyen típusú, hely, idő, körülménytől meghatározott jellegzetes társadalmi viszonyok jönnek létre konkrét személyek között, akkor ebben a viszonylatban realizálódjék, alkalmazódjék a jogi norma. Kérdés, hogy van-e ennek a realizálódásnak és konkretizálódásnak polgári jogi sajátossága?

Ez a konkretizálódás korántsem jelenti azt, hogy a polgári jogi jogviszonyban realizálódó jogi norma *csak polgári jogi norma lehetne*. Számos esettel találkozunk a polgári jog körében, amikor a polgári jogviszony feltételei, tehát a tényállás adottságai között, ún. nem polgári jogi norma szerepel; nem csak az elkülönült jogalanyok személyhez fűződő vagy vagyoni érdekkielégítésének öntevékeny megvalósítása, hanem kapcsolódik ehhez a különböző hatósági vagy egyéb tevékenységnek a megléte.

Így a Ptk. 215. § (1) bek.-e szerint, ha a szerződés létrejöttéhez harmadik személy beleegyezése vagy hatóság jóváhagyása szükséges, ennek megtörténtéig a szerződés nem jön létre. ... Ebből a rendelkezésből csak az a lényeges, hogy ahhoz, hogy egy szerződés érvényes legyen (Ptk. 215. § (3) bek.) hatósági jóváhagyás is szükséges lehet. Ez a hatósági jóváhagyás történhet államigazgatási hatóság útján (pl. építési engedély), vagy más hatósági rendelkezés folytán, amelyet esetleg a polgári jog alapoz meg (pl. a Ptk. 19. § (1) bek. szerint a törvényes képviselő jognyilatkozatainak érvényességéhez — meghatározott esetekben — a gyámhatóság jóváhagyása is szükséges). Adott esetben tehát az érvényességhez a gyámhatóság jóváhagyása szükséges. E vonatkozásban pedig a gyámhatósági eljárási szabályokat kell irányadónak tekinteni. Az adott tényállás esetében az adott konkrét jogviszony alanyai között realizálódó polgári jogi norma, amely lehet egy adásvételi szerződés — a korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen javára vagy terhére — csak gyámhatósági jóváhagyással lesz érvényes. Ebből következik, hogy a gyámhatósági eljárásra vonatkozó szabályok ugyan nem polgári jogi normát tartalmaznak, mégis ahhoz, hogy a polgári jogi jogviszony érvényesként létrejöjjön, tehát a

tényállás kifejthesse az ehhez fűződő szabályszerű rendelkezésben foglalt magatartásokat, és a szabályszerű jogkövetkezmény beálljon, ahhoz a tényállási és rendelkezési elemek megfelelősége is szükséges.

A jogi norma realizálódása és konkretizálódása a polgári jogi viszonyban azzal a sajátossággal jár, hogy a polgári jogi jogviszony tartalmazza azt a felleltározhatatlan mozgásteret, amelyben az elkülönült jogalanyok érdekviszonyaikat, személyhez fűződő és vagyoni érdekeiket öntevékenyen és mellérendelten kitűzik és megvalósítják, ez azonban korántsem független a fennálló gazdasági-társadalmi rendtől, nem független az állam jogpolitikájában meghatározott egyéb *feltételektől*. Ezeknek az egyéb feltételeknek a megléte azt is kifejezésre kívánja juttatni, hogy a konkretizálódás és realizálódás esetében a norma nem csak polgári jogi lehet.

A jogviszonyok maguk is *ideológiai viszonyok*, amelyek természetesen anyagi vagy ideológiai társadalmi viszonyok kifejeződései (lehetségesek olyan jogviszonyok is, amelyek eleve jogiakként jönnek létre, pl. az eljárási jogviszonyok). Azok az anyagi vagy ideológiai társadalmi viszonyok, amelyek jogiasodva egy újabb ideológiai viszonyban, a jogviszonyban konkretizálódnak és realizálódnak a konkrét jogalanyok között,[4] *autonóm* struktúrájúak.

Természetesen az alapul szolgáló anyagi vagy társadalmi viszony különböző közvetítő tényezők folytán válik jogivá — itt a jogi norma a jelentős —, de a közvetítő tényezőknél nem hagyható figyelmen kívül, hogy a jogi norma milyensége további közvetítő tényezőket is ideológiaivá, jogivá tehet anélkül, hogy a jogalanyoknak ez a tudatukban felmerülne. Az emberek termelnek és cserélnek is, jogilag szabályozott tulajdoni és csereviszonyok nélkül, mint ez az ősközösségben történt. De fizetnek-e kártérítést úgy, hogy azt egy különváló hatalom kikényszeríti tőlük? Felmerül-e, hogy a konkrét csereügyletük érvénytelen azért, mert nem az egyenértékek cseréje, mert az egyik fél megtéveszthette a másikat? Az erkölcsileg hátrányos következmények és ideológiai nézetek kialakulása intézmények és viszonyok kategóriájában jelentkezik. Ehhez tehát egyrészt az kell, hogy a jogalkotó akaratából jogszabályként megjelenjen, másrészt a konkrét esetben egy meghatározott anyagi viszonyban, e viszonyok rendjében, illetve az embernél (személyiség) olyan tényleges (vagy képzelt) hátrány, mint rendellenes eredmény (pl. becsületsértés, jóhírnév, vagy levéltitok megsértése, vagyoni vagy nem vagyoni kár) álljon elő, amely a jogalkotó tudatán keresztülmenve jogi szankciót von maga után, szükségessé teszi alkalmazását vagy kilátásba helyezését. Valamennyinél lehetséges öntevékeny kötelezettségteljesítés, de nem jog-érvényesítés. A jogos védelem kivételével már állami szervek *eljárása* szükséges.

Ebből következik az a sajátosság, hogy pl. a kártérítésre kötelezés jogi normát feltételez, de az már az adott struktúrától függ, hogy milyen feltételek mellett milyen mértékű ez a kártérítés (polgári jogi, munkajogi vagy — a teljesen hiányzó — családi jogi). *Az elkülönült jogalanyiság* nemcsak a valóságos *konkrét társadalmi viszonyhoz* képest, hanem a kollektíva struktúra milyenségéhez képest (sőt a büntetőjogihoz képest is) *„mássá" teszi* az adott jogviszonyt.

Ez a *sajátosság* a polgári jogi jogviszonyban *az öntevékeny érdekérvényesítés* — de végső soron csupán állami szerv útján. (Szemben pl. a munkajoggal, ahol kollektíván belül nem szükséges az állami szerv közreműködése, vagy nem feltétlenül.) A kétféle (autonóm és kollektíva) struktúra jogviszonya *végső* soron állami kényszer útján történő szankcionálással részesül rendellenessé válása esetén hátrányban. (Ez kapcsolja össze a polgári eljárási jog és jogviszonyok eltérő indítású anyagi jogát.[5]) A mellérendeltséget nélkülöző oldalán a kollektíva struktúra (pl. munkáltatói utasítási jog[6]) és a társadalom állami, politikai, gazdasági rendjét egészében szankcionáló büntetőjog nélkülözi az egyenjogúságot.

Az eltérés azonban ellenkező irányú. A kollektíva struktúrában átfordulhat a szabályszerűnek elképzelt utasítási jog rendellenesbe, s akkor megindul előbb a *belső*, majd az állami szervek útján az eljárás. Ezzel szemben a büntetőjogi rendelkezések be nem tartása eleve eljárási jogilag is körülhatárolt menetben realizálja az anyagi jogi hátrányt.

Ugyanakkor *egyetlen* konkrét *társadalmi viszony több jogterület* eltérő struktúrájú szabályozásában is részesülhet, amelyek *kiegészítik* vagy egyenesen *tetézik* egymást. (Így pl. valamely személyhez fűződő jog — becsület, emberi szabadság — megsértése járhat büntetőjogi, munkajogi és polgári jogi anyagi jogi jogviszonnyal, s az ezekhez fűződő eljárási joggal.)

A jogszabály és a jogviszony egymáshoz való kapcsolata tehát nem egyszerűen az, hogy a jogszabályba foglalt jogi norma, mint tartalom, konkrét jogviszonyban, mint sajátos ideológiai viszonyban, mint formában realizálódik és konkretizálódik, hanem emellett jelentkezik egy *egymást követő egymásmellettiség* is. Az a felfogás, amely a jogviszonyt sajátos ideológiai társadalmi viszonyként ismeri el, csak az egymásutániság és egyúttal a kauzalitás viszonyában vizsgálja a folyamatot. Ez az elsődleges s kétségtelenül a meghatározó. A társadalmi viszonyok meghatározzák egészükben a jogszabályokon keresztül a konkrét jogviszonyokat. De csak egy gondolati egymásutániságban képzelhető el, hogy a konkrét jogviszony ideológiai viszony jellege csak a teljesítésig tart.

A *jogi norma* a maga *determinált* és emellett viszonylagos önállóságában *determináló* is, a maga puszta megjelenésében is *realitás*. E realitáshoz viszonyítva ugyancsak realitásról és realizálódásról beszélünk, amikor a jogszabályban foglalt rendelkezések konkrét jogviszonyban megvalósulnak. Mindebből már következik az is, hogy a *realitás más értelmével*, különböző fokozataival állunk szemben, amikor a jogszabály önmagában való realitását, valamint az ezt követő jogviszonybeli realizálódást vizsgáljuk.

A jogi norma *realitása* és *realizálódása* között csak olyan felfogás alapján lehet különbséget tenni, amely elismeri a jogszabályt valóságosnak, létezőnek anélkül, hogy ténylegesen realizálódna. A jogszabály realizálódása korántsem olyan egyszerű folyamat, mint egy logikai egymásutániság vagy egymásmmellettiség, amelyek egy vágányon futnak. A jogi norma jellegéből következik, hogy mindig *kettős lehetőség* és *megvalósulási tendencia* szabályozásával találkozunk. A szabályszerű és a rendellenes keletkezés, kifejlődés és megoldás jogszabályi kettőssége a realizálódás során a jogviszonyban is jelentkezik. Míg azonban a jogi norma mindhárom eleme: a *tényállás*, a *rendelkezés* és a *jogkövetkezmény szükségszerű eleme a normának*, addig a *realizálódásban ez a szükségszerűség már vagylagosan* jelentkezik.

A jogszabály minden eleme a realizálódás folyamatában ugyanazon a ponton válik valóságossá és *az elemek szerint is eltérő a realizálódási folyamat*. A jogviszonyban történő realizálódás bonyolult, összetett, dialektikus folyamat, amely az egyenlőtlen fejlődés törvénye szerint alakul. A jogszabályban foglalt tényálláshoz fűződő rendelkezés az oksági, kauzális viszonyt mutatja. Ennek a konkrét jogviszonyban való realizálódása úgy néz ki, hogy a tényállásban foglalt

jogviszonybeli alanyok között még csak lehetőségi állapotban van meg rendszerint a rendelkezésben megszabott jogviszonybeli tárgy és tartalom. A tárgy éppen a tartalom, a konkrét jogviszonybeli alanyok magatartása folytán valósul meg, a rendelkezés következményeinek megfelelően és beáll a joghatás, vagy a magatartás és az eredmény rendellenessé válik és az eddig csak lehetőségi állapotú szankció valóságossá válhat.

A *realizálódást* nem a normák különböző megjelenési formái,[7] hanem a *jogszabály elemei* szerint kell vizsgálni. Tekintettel arra, hogy a jogszabály nem minden elemének kell realizálódnia, valóságossá válnia ahhoz, hogy a norma konkrét, egyedi jogviszonyban megvalósuljon, ezért az elemek oldalán is felmerül az, hogy bizonyos normaelemeknek, így a szankciónak a realizálódása nem szükségszerű.[8] Itt nem a jogszabály egészéről, hanem elsősorban annak szankciós eleméről van szó, még akkor is, ha ez a szankciós elem önálló szankciós jogviszonnyá válik, mint a büntetőjogban.

Amikor a jogi normák a jogviszonyban realizálódnak, ez a jogalkotónak a jogszabályok realizálásával kapcsolatos — esetleg külön jogalkalmazói hatalmi szervezet útjáni — célszerű tevékenységét mutatja. A jogszabály nem egyszerűen spontán, hanem meghatározott cél, a jogalkotó által szabályszerűnek tartott keletkezés, kifejlődés és megoldás védelmében, támogatásában, elősegítésében, illetőleg a rendellenes keletkezés, kifejlődés és megoldás szankcionálásával, tehát a szolgálati szerep betöltésével realizálódik. (Természetesen a fejlődés egyes létszakaszaiban is az adott fejlődési szakasz meghatározott feltételek *együttességét* (syndromáját) mint tünetegyüttest feltételez, amelyhez az épp-így-létnek megfelelő és a hálószerű szabályozás következtében több helyről összeálló normaegyüttes fűződik.) A jogi normának a jogviszonyban való *realizálása tevékeny realizálódás.* A jogi norma *nem csak rendezni* vagy *konzerválni,* hanem jogi eszközökkel a *változást elősegíteni* hivatott.[9]

A *jogviszonybeli realizálódás* tehát *kétféle* lehet. A szabályszerű keletkezés, kifejlődés, megoldás esetében ez a realizálódás pozitív jellegű, a jogalkotó érdekeinek megfelel és a szocialista társadalomban az egész társadalom szempontjából előrevivő. A rendellenes tendencia esetén negatív realizálódás áll előttünk. Azaz, a társadalmi ellentmondás szabályszerű keletkezése, fejlődése vagy megoldása helyett rendellenes keletkezés, fejlődés vagy megoldás jön létre.

A szolgálati szerep betöltése a *visszahatásban* (vagy továbbhatásban) *való realizálódásnál* más és más jelleggel jelentkezik aszerint, hogy szabályszerű vagy rendellenes és milyen rendellenes tendenciához fűződött.

3. *A polgári jogi jogviszony statikája és dinamikája.* A jogi norma polgári jogviszonybeli sajátosságai azonban nem csak abban jelentkeznek, hogy idegen, azaz nem csak tipikusan polgári jogi normák konkretizálódnak és realizálódnak a konkrét polgári jogi jogviszonyban, hanem abban is, hogy ez a konkretizálódás és realizálódás a polgári jogi jogviszony mozgásterének (elkülönült jogalanyok, személyi és vagyoni érdek, öntevékeny érdek-kitűzés és megvalósítás) a sajátosságával jelentkezik. Ez a sajátosság megnyilvánul abban is, hogy a polgári jogi jogviszony egy, a jogelméletben és a polgári jog jogviszony elméletében is

kidolgozott *egymásmellettiséget* fejez ki a jogviszonyban (alany, tárgy, tartalom). Ezt a megközelítést tartalmazza a polgári jogi jogviszony *statikája.*

Ugyanakkor ki kell fejezni azt a *mozgást* is, amely a jogviszony elemeinek egymásutániságát fogalmazza meg. Így a polgári jogi jogviszony *dinamikája,* az egymásmellettiségben jelentkező egyes polgári jogi jogviszonybeli elemeket a maguk *egymásutániságában* mint dinamikusan jelentkező jogviszonyelemeket mutatja be.[10] A kettő között helyezkedik el azoknak a jogilag jelentős tényeknek (jogi tények) a köre, amely *átmenetet* képez. Részben statikus jelenségek, élővé azonban a dinamikában válnak.

A polgári jogi jogviszony statikájának a jogi normához viszonyított konkretizálódása és realizálódása már eleve sajátos. E sajátosság négy vonatkozásban tér el más jogterületektől, illetőleg ágazatoktól. Ezek:

a) a polgári jogi jogviszony a maga konkrétságában és realitásában tartalmazhat *nem polgári jogi elemeket* is. (Ez nem polgári jogi sajátosság, csak más jogterületek ezt alig veszik figyelembe; de az, hogy mi polgári jogi — autonóm struktúra stb. — ez sajátos);

b) tartalmazza a maguk *egymásmellettiségében* azokat az elemeket, amelyek a hagyományos polgári jogi jogviszony elemeiként jelennek meg. (Statika.) A polgári jogi jogviszony statikus elemei: a jogviszony alanyai, a jogviszony tárgya, a jogviszony tartalma és a lehetséges jogkövetkezmény;

c) sajátosság a polgári jogi jogviszony *dinamikájának* a felismerése. A polgári jogi jogviszony *konkretizálódása* és *realizálódása* egy — az előbbiekben jelentkezett — *statikának dinamikus mozgássá válását is tükrözi.* Így a statikusan ábrázolt egymás mellett megjelenő jogviszonybeli alany, tárgy, tartalom és lehetséges jogkövetkezmény társadalmi és jogi mozgássá válik.[11] Ebben ábrázolódik, hogy az egyes konkrét jogviszonyok alanyai hogyan, milyen körülmények között tűzik ki a maguk konkrét céljait, érdekeiket milyen magatartások útján és hogyan valósítják meg, tehát előtérbe kerül a jogviszony tárgya és tartalma, és ezen túlmenően ezekhez hogyan és milyen jogi lehetőségek fűződnek, amelyeket a jogszabály a szabályszerűséghez, illetőleg a rendellenességhez fűz, mint jogi következményt;

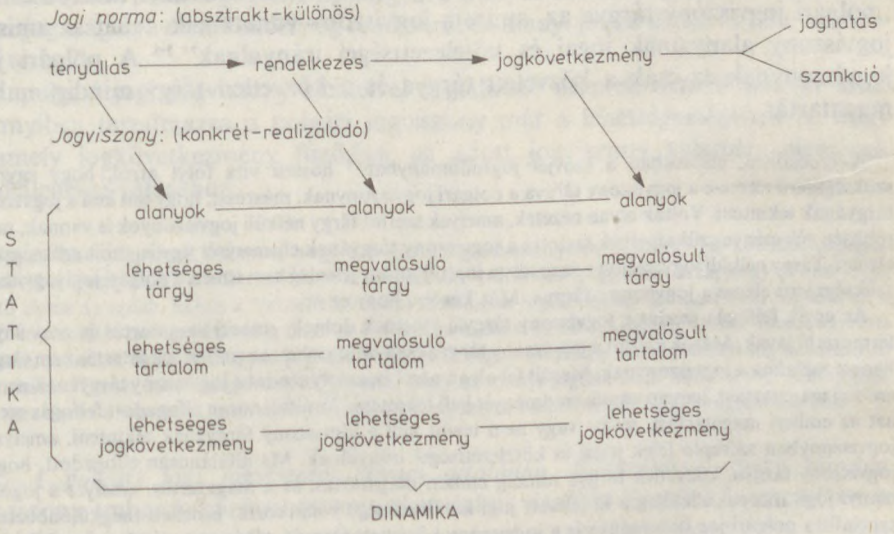
d) ebből következik, hogy a polgári jogi jogviszonyban általában a jogi normák konkretizálódása és realizálódása úgy megy végbe, hogy egyúttal *átalakul, egyedivé* válik s ennek útján *egymásmellettiségében* polgári jogi sajátosságokat *hordoz* és emel ki, továbbá éppen a mozgás következtében *egymásutániságot is kifejez.* Az elemek dialektikus mozgása következtében az egymásutániság, illetőleg egymásmellettiség dialektikus mozgása *vissza is hat* az egymásmellettiség mozgására. Ez a dinamika jellemzi a polgári jogi jogviszony egészét.

Így az egyes jogviszonyokban — amelyek polgári jogi jogviszonyként jelentkeznek — konkretizálódik és realizálódik a jogi normában foglalt tényállás, rendelkezés és lehetséges jogkövetkezmény adott polgári jogi és esetleg más jogterületről származó más elembeli adottságainak, jogi tényeinek az összessége a maguk egymásmellettiségében és ugyanakkor a maguk egymásutániságában is. A polgári jogi jogviszony elemeinek egymásmellettiségét fejezi ki a polgári jogi

jogviszony *statikája*. Ezzel szemben az elemek mozgását, s ennek megfelelően a tipikus helyzetek általános *tünetegyüttesét* (syndromáját) a polgári jogi jogviszony *dinamikája* mutatja be. (L. III. Táblázat.)

III. TÁBLÁZAT

A jogi norma elemeinek és a jogviszony elemeinek összefüggése

A) STATIKA

9. § A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY ELEMEI

1. *Bevezetés.* — 2. *A polgári jogi jogviszony elemei általában.* — 3. *A jogviszony alanyai.* — 4. *A polgári jogi jogviszony tárgya.* — 5. *A polgári jogi jogviszony tartalma.* — 6. *A jogkövetkezmény lehetősége*

1. *Bevezetés.* A hagyományos magánjogban,[12] majd az *uralkodó szocialista polgári jogban*[13] átdolgozott és követett dogmatikai felfogás szerint a polgári jogi jogviszony elemei a következők:

a jogviszony *alanyai*, tehát az egyes emberek vagy szervezetek, akiket közös néven feleknek neveznek;

a jogviszony *tárgya*, amire a jogviszony irányul. Ez a *hagyományos* felfogás szerint valamely általában vagyoni, kivételesen és ezzel összefüggésben[14] nem vagyoni jellegű tevékenység, vagy tevékenységtől való tartózkodás; és végül

minden polgári jogi jogviszonynak megvan a meghatározott *tartalma*. Ez a tartalom a felek alanyi jogai és kötelezettségei, amelyek egymás közötti viszonyaikban mint egyenjogúság és mellérendeltség állanak fenn.[15]

A hagyományos dogmatikai felfogás abból indul ki, hogy a polgári jogi jogviszony egyik jellemző sajátossága, hogy az emberek közötti viszony. Ez feltétlenül helyes, hiszen a jogviszony — társadalmi viszony — csak emberek között jöhet létre.

Míg a jogviszony alanyaira és tartalmára vonatkozóan alig alakult ki vita, addig a hagyományos szocialista dogmatika a jogviszony *tárgyáról* különböző felfogásokat vall. A legáltalánosabb a szocialista jogtudományban az a nézet, amely szerint a „polgári jogviszony tárgya az, amire a jogviszony vonatkozik, tehát az amire a jogviszony alanyainak jogai és kötelezettségei irányulnak".[16] A polgári jogi jogviszonynak ez csak a közvetett tárgya és a közvetlen tárgy mindig emberi magatartás.

A szocialista, elsősorban a szovjet jogtudományban[17] hosszú vita folyt arról, hogy egyrészt szükségszerű eleme-e a jogviszony tárgya a polgári jogviszonynak, másrészt, hogy mit kell a jogviszony tárgyának tekinteni. Voltak olyan nézetek, amelyek szerint tárgy nélküli jogviszonyok is vannak, míg a többség véleménye szükségesnek tartotta a jogviszony tárgyának elismerését úgy is, mint szükségszerű elemet. Tárgy nélküli jogviszonyt a szocialista jogtudomány jelenleg nem ismer, a polgári jogi jogviszony szükségszerű eleme a jogviszony tárgya. Más kérdés, hogy ez mi.

Az egyik felfogás szerint a jogviszony tárgyai lehetnek dolgok, emberi magatartás és nem anyagi természetű javak. Mások szerint a jogviszony tárgya csak dolog lehet, az emberi magatartás nem tárgya, hanem tartalma a jogviszonynak. Merült fel olyan nézet is, amely szerint a jogviszony tárgyának nem az emberi magatartást, hanem annak eredményét kell tekinteni. Az általánosan elfogadott felfogás szerint azt az emberi magatartást, tevést vagy nem tevést kell a jogviszony tárgyának tekinteni, amelyre a jogviszonyban szereplő felek jogai és kötelezettségei irányulnak. Ma általánosan elfogadott, hogy a jogviszony tárgya, közvetlen tárgya mindig emberi magatartás, az a magatartás, amelyre a jogosult alanyi joga irányul, illetőleg a kötelezett jogi kötelezettsége vonatkozik. Emellett megkülönbözteti a szocialista polgári jog tudománya is a jogviszony közvetett tárgyát, tehát azt a rendszerint dologként megjelenő eszközt, amelyre közvetve az alanyok magatartása vonatkozik és ezt a dolog fogalmával kapcsolatosan említi.

A jogviszony *tartalma* alatt a polgári jog mindig az alanyi jogokat és kötelezettségeket értette. A szocialista polgári jogviszonyban a jogviszony alanyait illető jogok, illetve terhelő jogi kötelezettségek egymástól elválaszthatatlanok, kölcsönösen függenek egymástól és feltételezik egymást.[18]

A szocialista polgári jogban az alanyi jog és a tárgyi jog viszonyában uralkodó, illetve kizárólagos az a nézet, hogy a jogi norma nélkül nincs alanyi jog, tehát a tárgyi jog elsődlegessége és a tárgyi és alanyi jog kettőssége elismert.[19] Az alanyi jog mibenlétére Bratusznak a felfogása — ha sok kritikával és észrevétellel is[20] —, de általánosan elfogadott, amely szerint az alanyi jog valamely személy lehetséges magatartásának a törvény által elismert és meghatározott mértéke. A lehetségességet, a meghatározottságot és az elismertséget bizonyos értelemben tautológiának tartják, hiszen ha valamit a törvény elismer, akkor biztosítja is. Ezzel tehát a végső fokon történő állami biztosítás, a kikényszerítés lehetőségének a külön felemlítése felesleges. Hiányzik viszont, hogy a jogosult akaratától függ az érdekkielégítés.[21]

A *hagyományos* polgári jogi jogviszony elemeivel kapcsolatban a polgári jogi jogviszony jellemző sajátosságaként a vagyoni tárgyú viszonyt, és az ezzel kapcsolatos személyhez fűződő, személyes, nem vagyoni, személyes viszonyokat fogadta el a *régebbi felfogás*. A jogviszonyban a felek az alanyi jognak és a

kötelezettségnek szerzése és érvényesítése körében az egyenjogúság és a mellérendeltség helyzetében vannak és e vonatkozásban illeti meg őket az alanyi jog és a kötelezettség.

A jellemző sajátosságok közé tartozik tehát — e szerint —, hogy mindig személyek közötti viszonyról van szó, az általában vagyoni és kivételesen (pl. Világhy, Eörsi szerint) ezzel összefüggő nem vagyoni tevékenységre vagy tartózkodásra, mint a jogviszony tárgyára irányul és ennek alapján a feleket az egyenjogúság és a mellérendeltség rendszerében alanyi jogok illetik és kötelezettségek terhelik.

A polgári jogi jogviszony elemeivel foglalkozó nézetek nem térnek ki arra, mennyiben tartalmazza a polgári jogviszony már a lehetségességében is, hogy valamely jogkövetkezmény fűződjék az adott jogviszony valamely elemének rendellenessé válásához.

Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a polgári jogtudományban Szladits,[22] a szocialista jogtudományban pedig már Venediktov[23] és más jogtudósok[24] felhívták a figyelmet arra, hogy az alanyi jog döntő eleme az *érdek*. Mégis a Venediktov utáni szocialista jogtudomány mindezt nem fogadta el, a kettő kapcsolatát nem találta meg, mert az érdek nem azonos az alanyi joggal, hanem annak egyrészt feltétele, másrészt célja. A magyar jogtudományban Világhy helytelenítette az alanyi jog szankcióval biztosítását,[25] mert bár kétségtelennek tartotta, hogy az alanyi jognak mint minden jogi jelenségnek lényeges eleme a szankció, mert ez biztosítja a kikényszerítés lehetőségét, azzal mégsem azonos.

2. *A polgári jogi jogviszony elemei általában.* Kétségtelen, hogy minden jogviszony emberek közötti viszony, társadalmi viszony. Ennek következtében a polgári jogi jogviszonynak — a jogviszonyelmélet egészéhez viszonyítva — nem lehet sajátossága annak kimondása, hogy társadalmi viszony. Ez értelemszerű. Jogviszony csak az emberek között jöhet létre és ezeknek az embereknek az adott viszonyok között meg is kell lenniük.

A polgári jogi jogviszony azonban mindig a jogi norma konkretizálódását és realizálódását jelenti. Ebből következik, hogy meghatározott alanyok, meghatározott tulajdonságokkal rendelkeznek, akik között valamilyen cél, valamire törekvés, valamilyen magatartás útján elérhető eredmény *érdekében* jön létre a jogviszony. Ehhez a jog — értelemszerűen — hozzáfűzi a lehetséges jogkövetkezményt, a jogkövetkezmény lehetőségét is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a konkrét jogviszony nem absztrahálható olyan formában, mint a jogi norma egészére vonatkozó jogszabálytani fejtegetés. Meg kell találni azokat a sajátosságokat, amelyek a jogviszonyok szempontjából a polgári jogra jellemzőek. Ezek a sajátosságok kétségtelenül egészükben egyrészt *általánosak*, tehát nem polgári jogi sajátosságúak és vannak olyan sajátosságok, amelyek *csak a polgári* jogban jelentkeznek. A sajátosságok általánosítása csak a *valóságból*, s nem valamely íróasztal-ideológiából történhet csak.

A konkrét viszony mindig csak adott körülmények között, adott személyek között, adott viszonylatban jön létre. A hely, idő, körülmények konkrétsága és irreverzibilis,[26] megismételhetetlen, visszafordíthatatlan jellege adja azt a sajátosságot, amelyből a polgári jog általánosságait is ki lehet fejteni.

A társadalmi lét és a *jogi ontológia eltérhet* és *el is tér egymástól.* Gondolatilag lehet in integrum restitutio. Az elkülönült jogalanyok között autonóm struktúrájú társadalmi viszonyok azok, amelyeket a polgári jog szabályoz, tehát a közöttük létrejövő konkrét jogviszonyok is autonóm struktúrájú jogviszonyok. E jogviszonyok között személyhez fűződő és vagyoni, elsősorban áruviszonyokról van szó. Itt az állam jogpolitikája meghatározott mozgásteret biztosít a jogalanyoknak, érdekeik öntevékeny és mellérendelt érvényesítésére.

Ebből következik, hogy a konkrét jogviszony sajátos elemei *csak a polgári jog szempontjából sajátosak.* Ez a különösség az általánoshoz, tehát a szocialista berendezkedéshez képest különös és az általánosításoknál jelentkező ez a különösség az adott konkrét egyedi jogviszonyban a maga egyediségével válik reálissá és konkréttá.

A polgári jogviszony elemeinek tárgyalása egyúttal azokat a jogviszonyelemeket veti fel, amelyek *egymásmellettiségükben* fejezik ki a polgári jogi jogviszony statikáját. A tárgyalásnak ez a módszere még korántsem veszi figyelembe azt, hogy a jogviszony maga is mozgás. Egyelőre az absztraháló készség útján megkülönbözteti azokat a lényegi, elemi jelenségeket, amelyek nélkül jogviszony nincs és ezek az elemi jelenségek a saját fejlődésük során egymás között és egymás mellett mint dinamikus jelenségek fejtik ki a jogviszony megvalósulását. Ezért nézetem szerint[27] a polgári jogi jogviszony elemei:

a) a polgári jogi jogviszony *alanyai,* meghatározott *tulajdonságaikkal* együtt;

b) a jogviszony *tárgya:* az az *eredmény,* amelyre a jogviszony alanyainak az öntevékeny és mellérendelt érdekkielégítése irányul;

c) tartalma azoknak a magatartásoknak a tanúsítása, amelyeknek az útján az eredmény megvalósul; és

d) mindezekhez hozzákapcsolódik azoknak a *lehetséges jogkövetkezményeknek* az összessége, amelyek a jogviszony elemeinek mindegyikéhez a jogviszony mozgásának különböző szakaszában hozzáfűződhetnek.

3. *A jogviszony alanyai.* A polgári jogi jogviszony alanyai azok az emberek, az állam vagy a jogi személyek, (most ideértve a kvázi jogi személyeket is), akik között a jogviszony létrejön, kifejlődik és megoldódik.

A *tulajdonjogi helyzet* az, amely az autonóm struktúrájú polgári jogban mindig és mindenkor meghatározta azt, hogy ki lehet jogalany.[28] A jogalanyokat összességükben *személyeknek* nevezzük. Az elkülönült jogalanyok azonban önmagukban az elkülönüléssel és az összekapcsolással még nem válnak jogalanyokká. A polgári jogi jogviszony autonóm struktúrájában csak azok válnak jogalannyá, akiket az adott jogalkotó felruház azzal a lehetőséggel, hogy tulajdonosok lehetnek, valóságban vagy potenciálisan mint tulajdonosok léphetnek fel. A tulajdonjogi helyzet többé-kevésbé általánosodik és ez a jogalanyiság, a személy fogalmában nyilvánul meg.[29] „A potenciális vagy valóságos tulajdonosi helyzet általánosodása egyben jogi feltétele annak, hogy a tulajdonos polgári jogi jogviszonyokat létesíthessen nem-tulajdonosokkal."[30]

Nem a jogalany a jogviszony központja, hanem annak egyik eleme. (Bár lehetséges, hogy az adott konkrét jogviszonynak csak meghatározott konkrét jogalanya lehet. Így pl. nem rendelhet hajvágást a jogi személy, de még a kopasz ember sem.)

A polgári jogalanyiság fogalma legalább relatíve *önálló részvételt* kíván meg. Ez a jogalanyiság fogalom — ideértve a jogi személyeket is — nem terjed ki egy adott szervezet összes vonatkozásaira. Nem fogja át a kollektíva jogi tökröződését egészében. A polgári jogi jogalanyiság ugyanúgy az autonóm struktúra terméke, mint a munkajogi jogalanyiság a dolgozó kollektíva struktúráé.

A polgári jogi jogalanyiság a jogalany *külső* viszonyaira, tehát a viszonylag önálló rendelkezési jogot lehetővé tevő vagyonelkülönítésre, autonóm struktúrára szabott fogalom, *ágazati kategória*. Olyan körülmények között válik jogalannyá a polgári jogi jogviszony szempontjából a személy, amennyiben az autonóm struktúrában lehetősége van arra, hogy személyhez fűződő, illetve vagyoni viszonyainak, érdekeinek a kielégítését kifelé megvalósítsa. Az „önmagáért" és „másért-lét" emberi mivoltában a „másért-lét" a lényeges az autonóm struktúrájú jogviszonyban.[31] A létezés azonban a jogi viszonynak csak a társadalmi alapja, de nem maga a jogviszony. Az autonóm struktúrájú jogviszonyok attól függetlenül, hogy személyhez fűződő vagy vagyoni viszonyok, mindig mással kapcsolatos és az önmagáért-másért létrejövő elkülönült jogalanyok jogviszonyai.

Kapitalista körülmények között a jogi személyekként szereplők (mégha szervezetek is) nem kollektívák és így belső viszonyaikat is az áruviszonyok uralják. A vállalati kollektíva sajátos jogalanyisága ugyanakkor nem fogalmazható meg polgári jogi jogalanyfogalommal. Nem csak a tulajdonjog, de a jogalanyiság is *komplex* jellegű, az egyes jogágazatokban más-más oldalát fejezi ki a szervezett kollektíva viszonyainak.[32]

A viszonylagos önállóság követelményéből következik, hogy a potenciális tulajdonosi helyzet nem jelenti azt, hogy a jogalanyok valóban tulajdonosai is minden kezelésükben lévő vagyontárgynak, illetőleg egyáltalán lehetnek tulajdonosok. Éppen szocialista körülmények között az elkülönültségből fakadó jogalanyiság már önmagában azt fejezi ki, hogy az állam a jogi személyek legtekintélyesebb részének olyan jogalanyiságot biztosít az autonóm struktúrájú jogviszonyokban, érdekeik érvényesítéséhez, amely mögött nincs saját tulajdon, de van saját tulajdonoskénti fellépés (pl. az állami vállalatok nem tulajdonosai az egységes és oszthatatlan állami szocialista tulajdonnak).[33] Nem minden relatív vagyonelkülönülés vezet önálló polgári jogalanyiságra. A polgári jogi jogalanyiságnál bizonyos forgalmi és vagyonelkülönültségi szint szükséges ahhoz, hogy ez a jogalanyiság be is következzék és megvalósuljon. Ezért a polgári jogi jogalanyiság a *vagyonelkülönültség bizonyos szintjének a jogi kifejezése*, kollektívák esetén a horizontális viszonyok céljára. Függ azoktól a társadalmi-gazdasági viszonyoktól, amelyek közepette a jogalanyok (az egyének és a szervezetek) mint a polgári jogviszony lehetséges alanyai léteznek és működnek.

Jelenlegi jogunkban jogalanyok, személyek: az ember, az állam, a jogi személyek, és a kvázi jogi személyek, amelyek a magyar szocialista polgári jogban polgári jogviszony alanyai lehetnek. Mindig meghatározott, lehetséges vagy tulajdo-

nosként viselkedő magatartásaik folytán — amelyre szükségük van az autonóm struktúrájú érdekkielégítés során — kapják meg az államtól ezt a személyiséget, ezt a jogalanyiságot. Az adott alanyok, mint jogalanyok, nem önmagukban, hanem általában a gazdasági-társadalmi viszonyoktól meghatározottan, *konkrétan* az adott hely, idő, körülmény összességében válnak az adott jogviszony alanyaivá.

Csupán formalitás, hogy az állam is polgári jogi jogalany, s ezt a jogalanyiságot az állam önmagának adja. A korábbi társadalmakban (kivéve a természetjogi felfogást) nem az állam, hanem az államkincstár, a fiscus a jogalany, egyike a jogi személyeknek. (Ezt a felfogást tartja fenn az 1964. évi Lengyel Polgári Törvénykönyv 33. cikk 1. § 1. pontja és a 34. cikk.) A szocialista országok többsége leválasztotta a jogi személyektől az államnak — már csak komplexitására is tekintettel — különváló jogalanyiságát, amelynek legfontosabb jellemzőire (keletkezés, terjedelem stb.) nem használható az egykori jogi személy. Az állam — mint polgári jogi jogalany is — *több* és *más* mint bármely jogi személy.[34]

A változás másik oldala ugyancsak az örökölt hagyományok meghaladásának igényéből fakad. A gazdálkodó szervezetek tagozódása további megoldásokat igényelt. Ezt szolgálta a leányvállalat. Nem illeszkedik be azonban a jogalanyok sorába a nem jogi személyű gazdasági munkaközösség, a polgári jogi és a gazdasági társaság, amely *már* több az egyszerű alkalmi polgári jogi társaságnál. Ezek jogi formáinak megoldása folyamatosan alakul az utóbbi években.

Ezek a kvázi (pseudo) jogi személyek ugyan közelednek a hajdani közkereseti társaság kereskedelmi társasági formájához (nem jogi személy, de saját vagyon, perelhetőség stb.), mégis a továbbfejlesztés a *szervezeti* formán (más az 1985. évi 25. sz. tvr. alapján a jogi személyek alapította gazdasági társaság, mint a magánszemélyekre szabott polgári jogi társaság) alapul, s ennek következtében a kvázi (pseudo) jogi személyek formái — egymás közötti viszonylatban — nem közelednek, hanem távolodnak egymástól.

Éppen ezért a konkrét jogviszonyban az alanyok nem pusztán önmagukban, hanem meghatározott (elsősorban külső) *tulajdonságaikkal* együtt jelentősek. Ezek a jogilag is jelentős tulajdonságok az osztálytársadalomban, elsősorban mint meghatározott osztályhelyzethez tartozás jutnak jelentőséghez.

A szocialista polgári jogban a jogalanyok akár mint egyének, akár mint kollektívák — ezeknél más, csak horizontális jogalanyiságról van szó — a különböző *jogilag jelentős* társadalmi viszonyokban meghatározott *állapotokkal* és *képességekkel* is rendelkeznek, amelyek az adott esetben a kifejthető öntevékeny mozgástérben megvalósítandó magatartásuk szempontjából jelentősek. (A polgári jog sem ismer „tulajdonságok nélküli" embert, illetőleg emberi magatartást.) Ilyen (külső) a jogképesség, a cselekvőképesség, (belső) a vétőképesség, a tudat- és az akaratállapot (jó- és rosszhiszem). E képességek egy részét a Ptk. szóhasználata az emberre nézve a belátási képességgel jelöli (pl. a cselekvőképesség és vétőképesség).

Az emberek családi kapcsolatai nem tartoznak a polgári jogba. Mégis az adott jogviszonyban jelentősége lehet polgári jogilag is az emberek közötti *hozzátartozói* (és nem családi jogi) kapcsolatnak.

Ezért a Ptk. 685. § b) pontja meghatározza ezek körét. Eszerint: *közeli hozzátartozók:* a házastárs, az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha- és neveltgyermek, az örökbefogadó-, a mostoha- és nevelőszülő, valamint a testvér, továbbá — a 444. § (2) bekezdésének alkalmazásában (a lakásbérleti jogviszony folytatása) — az élettárs; *hozzátartozó* továbbá: az élettárs, az egyeneságbeli rokon házastársa, a jegyes, a házastárs egyeneságbeli rokona és testvére, valamint a testvér házastársa.

Éppen mert a jogalanyiság azt az absztrakt képességet fejezi ki, hogy valaki tulajdonos lehet, vagy tulajdonosként az adott társadalomban eljárhat, ezért — szakítva a korábbi polgári jogi dogmatikával[35] — a *Személyekre* vonatkozó részt mások külön tárgyalják.[36] Így az *Általános részbe* nem tartozik bele a személyekre vonatkozó részletesebb szabályozási anyag.

4. *A polgári jogi jogviszony tárgya* az, amire a jogviszony irányul. Az uralkodó felfogás szerint[37] — a jogviszony tárgya az —, amire a jogviszony alanyainak jogai és kötelezettségei irányulnak. Ezek alapján a magyar szocialista jogban uralkodó az a nézet, hogy a jogviszony *közvetlen tárgya* az emberi magatartás. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a jogviszony *tartalma* az alanyi jog és a jogi kötelezettség, lehetőségek, míg jogviszony tárgya: a megvalósuló magatartás.[38] Vitatható, hogy egymás közötti viszonyukban a jogviszony elemei ilyen lehetőség-megvalósulás felváltásaképpen jelentkezzenek. Helyesebbnek tűnik *Csanádi* felfogása, aki az *érdeket,* illetőleg annak dologban vagy más eredményben történő kielégítését tartja a jogviszony tárgyának.[39]

A jogi szabályozás, mint merev gondolati rendszere, sem egymástól elszigetelt, hanem meghatározott társadalmi viszonyokban jelentkező emberi magatartásokra vonatkozik. (Ezért van keresztbe, hálószerű szabályozás.) A hely, idő, körülmények adottsága (a jogi épp-így-lét, syndroma) az, amelyek között az egyedi, konkrét jogviszonyokban az emberi magatartások megvalósulnak.

Az emberi magatartások maguk is végigfutják a lehetőségtől a megvalósulásig tartó folyamatokat. A polgári jogi jogviszonyban realizálódó és jogilag jelentős magatartásnak van *lehetőségi állapota,* mert a magatartás jogi jelentőségét mindig a jogszabályi rendelkezésben foglalt lehetőséghez és követelményhez viszonyítjuk. Ez a lehetőség és követelmény a jogviszonyra levetítve úgy jelentkezik általában, mint alanyi jog és jogi kötelezettség. Amikor viszont az alanyi jog vagy a jogi kötelezettség *megvalósul,* már nem alanyi jogról vagy kötelezettségről beszélünk, hanem a magatartás jogos vagy jogellenes tulajdonságáról.[40]

Kérdés az is, hogy a jogi szabályozás, a jogi norma éppen a konkrét jogviszonyban irányulna másra, mint általában az absztrakt, de tipikus, a különös mozgásterében szabályozott jogi normában? A jogviszonyok is társadalmi viszonyok és a jogi norma alapján válnak ideológiai viszonnyá. Az ideológiai viszony azonban realizálódás nélkül semmi. A jogi norma elsődlegesen külsődleges jelenségekkel foglalkozik, a szabályozás a jogviszonynál is az *egészre* és nem az egyik elemre, a magatartásra vonatkozik.

A jogi norma társadalmi viszonyokat szabályozó jellegéből következik, hogy azok meghatározott keletkezése, kifejlődése és megoldása a jogalkotó szempontjából szabályszerű, összhangban áll az adott társadalom uralkodó érdekeivel, mások viszont ezzel ellentétes, rendellenes tendenciákat valósítanak meg és így azok szankcióban és nem joghatásban részesülnek. A jogi norma a szocialista társadalomban *nem csak védi* a fennálló rendet — ezt minden kizsákmányoló jog megtette —, hanem a szabályozás útján

a megfelelő társadalmi viszonyokat *fejleszteni* is kívánja. A *jogi normáknak* a szabályszerűséget és rendellenességet értékelő kettős, *alternatív jellege* egyúttal kifejezi azt is, hogy az adott jogviszony útján az uralkodó társadalmi viszonyokkal összhangban álló, vagy azzal ellentétes *konkrét jogviszonyról* van-e szó. A szabályszerű (és a rendellenes) jogviszonyok nem egyszerűen stabilizálják a meglevőt, hanem új minőséget, új jelenséget, mint eredményt hoznak létre.

Az emberek a mindennapi életviszonyaikban — a munka szerepének és jelentőségének következtében — teleologikus magatartást tanúsítanak. Ebből következik, hogy a polgári jogi jogviszonyok jelentős részében, így különösen a szerződési viszonyoknál ez közvetlenül igazolható. A szerződéseket a szükségletkielégítés érdekében, meghatározott használati érték megszerzése céljából kötik.

A jogi norma azonban nem csak a konkrét esetben teleologikus viszonyokhoz fűzi hozzá az *eredmény-szemléletet*. Azoknál a jogviszonyoknál is, amelyeknél a konkrét résztvevők tudata és akarata — a társadalmi rend védelme szempontjából — közömbös, a jog szerint itt is lehet eredmény (pl. kár, jogalap nélküli gazdagodás, vagy éppen a tulajdonjog megszerzése, illetőleg megszűnése), amelyeknél nemcsak a létrejövetel folyamata, hanem a létrejött eredmény sem közömbös. A jogszabály szempontjából — ha a „mire irányul" kérdését leszűkítjük a fennálló megvédésére — még elfogadható a magatartás tárgykénti elfogadása. Ha azonban a jogi szabályozástól azt is elvárjuk, illetve felismerjük, hogy a jogi norma nem csak a lehetőséget szabályozza, hanem a lehetőségek realizálódásaképpen létrejövő lehetséges eredményt is, akkor arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a magatartás csak a létrejövetel, a „hogyan" megválaszolását jelenti, s nem az eredményt, az új viszonyt (pl. adásvételnél a tulajdonjog megszerzését, tulajdonjognál az, hogy a tulajdonos azt felhasználja stb.). Realizálódik-e ez a konkrét jogviszonyban?

Az emberi tevékenység jelentős részében célszerű, meghatározott *eredmények* elérésére irányul.[41] A jogi norma szempontjából jelentkező kettősség — a szabályszerűség és a rendellenesség — nemcsak az emberi magatartást, mint ennek az útnak az emberből kiinduló realizálását szabályozza, hanem értékeli az ily módon létrejött (illetve még csak célzott vagy objektíve lehetséges) eredményt is. Az emberek magatartása — akár tudnak róla, akár nem — a jog szempontjából többékevésbé eredményhez kötött célszerű — vagy fiktív módon, célképzet nélküli — *eredményt megvalósító magatartás.*

A *célok értékelése,* amelyek az eredmények lehetségességében és megvalósításában jelentkezik, a jogviszony folyamatához képest mindig valami *új. Ez az új,* ami a *jogviszony eredménye,* ez a jogviszony tárgya, amire a jogi szabályozás irányul, s ehhez viszonyítva ez a konkrét, egyedi jogviszony tárgya is.

Így pl. a Ptk. szabályozza a szerződés létrejöttének folyamatát: az ajánlatot és az elfogadást. Az ajánlat olyan egyoldalú címzett jognyilatkozat, amellyel valaki szerződés megkötésére hívja fel a másik felet. Ennek célja a szerződés létrejövetele. Adott körülmények között abban a szakaszban, amelyben a szerződést megkötik, az ajánlat és elfogadás időtartamában, illetőleg a tárgyalások során a felek érdeke, amely motivált, és amelyet meg akarnak valósítani, a szerződés megkötése. A megkötött szerződésnek lesz azután újra egy célkitűzött eredménye, a szerződés-teljesítés és így tovább.

Ehhez az újhoz viszonyítva a *magatartás* (illetőleg annak lehetőségi állapota: az alanyi jog és a jogi kötelezettség) *csak a létrehozó eszköz*. Jogi szempontból ez is, s elsősorban ez kerül szabályozásra. De önmagában abból, hogy a jogviszonybeli magatartás a polgári jogban mindinkább a különös mozgásterében átlagosításként jelentkezik, következik az is, hogy a „hogyan" (magatartás útján) és a „mit" (eredmény) *nagyon szorosan összefügg* egymással.

A szabályszerű magatartás útján létrejött szabályszerű eredmény váltja ki a joghatást (pl. tulajdonszerzést), s rendszerint a rendellenes magatartás előidézte rendellenes eredmény (pl. kár, birtok megzavarása, elvesztése) hátrányos, szankciós következménnyel jár.

A jogviszony tárgya az a jogilag (társadalmilag) megkívánt, illetve a követelményhez viszonyítva megvalósult eredmény, amely a jogviszonyban realizálódik.

A jogviszony tárgyának is van *lehetőségi* és *megvalósulási* szakasza. A lehetőségi szakasz rendszerint más előnyökkel és hátrányokkal jár, mint a megvalósulási szakasz. De a megvalósulásnak is lehetségesek különböző szakaszai. Így egymagában a rendellenes eredmény bekövetkezésének a veszélye (Ptk. 341. §) is hátrányos, szankciós következményeket vonhat maga után.

A jogviszony *tartalmát* és *tárgyát*, a *magatartást* és az *eredményt*, a *cél* és *eszköz* mozgásában, dialektikájában kell szemlélnünk.

A jogviszony *tárgya* mint *lehetséges* (ahol közömbös a magatartás tudatossága) *vagy* egyenesen *célzott* (ahol szükséges a tudatosság) *eredmény* (amely maga is külön értékelés alá esik) a lehetőségből az alanyi jogon és kötelezettségen, illetőleg az ezekhez viszonyítva *realizálódó emberi magatartásokon keresztül válik maga is valósággá.*

Csak *adott helyzetben, adott körülmények* között válik ez a magatartás jelentőssé és korántsem bizonyos, hogy a megvalósulás, a lehetséges jogkövetkezmény valamelyikének a beállása, emberi magatartás következménye. (Pl. biztosítási szerződésnél, ha jégverés éri a vetést, a biztosító fizetési kötelezettsége beáll.)

Másodlagosan persze az új minőség, az *eredmény dologban is realizálódhat*, mint ahogy az emberi magatartás, az alanyi jog és a jogi kötelezettség, mint öntevékeny érdekmegvalósítás eszközöket vesz igénybe, amelyek ugyancsak a dolog fogalma alá tartoznak. (A dolog tehát *nem közvetett tárgya* a jogviszonynak, hanem feltétel, eszköz, esetleg dologiasodó eredmény.) Ez a dologi realizálódás az eredmény szempontjából azonban csak a lehetséges célzott, illetve megvalósult eredményre nézve áll (pl. az adásvétel tárgya, mert maga a jogviszony — ideológiai és — még közvetve sem dologi). *A jogviszony tárgyára és tartalmára a jelenség különböző oldalainak a szemlélete a jellemző. A kettő elválaszthatatlan.* Itt csak a folyamat, a mozgás egyes elemeinek a kiemeléséről van szó és egymástól el nem választhatóan összefügg a jogviszony tárgya és tartalma.

5. *A polgári jogi jogviszony tartalma.* A polgári jogi jogviszony tartalmát a hagyományos nézet a jogviszony alanyait megillető jogokban és őket terhelő kötelezettségekben látja.[42] Így az alanyi jog és a jogi kötelezettség meghatározott magatartások *lehetőségi* állapotát fejezi ki s nem is érinti — legalábbis a jogviszony elemeinél — ezeknek a lehetséges magatartásoknak a realizálódását. Ez ugyanis

már a hagyományos dogmatikában a jogi tényekhez tartozik. A jogi tényként tárgyalt emberi magatartás azonban nem önmagában, minden jogviszonytól függetlenül jelentkezik ilyenként vagy olyanként, hanem meghatározott jogalanyok vonatkozásában, a konkrét jogviszonyon belül.

De az *emberi magatartás* nem is absztrak módon áll előttünk, hanem mindig meghatározott *jogi minőségben*, tulajdonságával felruházottan. Ez a jogi minőség (pl. jogos, jogellenes) adja meg az emberi magatartás jogi relevanciáját. Ezek a jogi tulajdonságok igen különbözőek lehetnek. Vannak esetek, ahol szükséges hozzá az akarat és a tudatállapot szabályszerűsége (pl. szerződéskötésnél), vagy rendellenessége (pl. tévedés, megtévesztés, fenyegetés).

A jogviszony tartalma, aminek útján az alanyok a lehetőségből megvalósítják a jogviszony eredményét, az alanyok magatartását a keletkezéstől egyfajta megvalósulásig magában foglalja. Ez a jogviszony dinamikája. Ezek az alanyi magatartások lehetőségi szakaszukban mint alanyi jogok — még tágabban mint jogosultságok —, illetőleg mint jogi kötelezettségek jelentkeznek.

Bratusz fogalmazta meg az alanyi jognak azt a fogalmát, amely általában elfogadott. Eszerint az alanyi jog valamely személy lehetséges magatartásának a törvény által elismert és meghatározott mértéke.[43] Ez több támadásban részesült. A túlhaladás egyike a jogelmélet oldaláról jelentkezett,[44] miszerint ez a meghatározás túlságosan szorosan kapcsolódik a jogi kötelezettséghez. Tehát jogelméleti szinten nem általánosítható. Az alanyi jog és a jogi kötelezettség elválaszthatatlan, kölcsönösen függő és egymást feltételező mivolta nem feltétlenül ugyanabban a jogviszonyban jelentkezik. Továbbá a kiemelt alanyi jogokat meg kell különböztetni a jogviszony alanyait megillető egyéb jogoktól, amelyek nem feltétlenül alanyi jogi jelleggel lépnek fel. Így a legáltalánosabb megjelölés a *jogosultság* lenne, amely bizonyos esetekben a jogilag védett érdeket is magában foglalná. A normától származtatottság mellett Peschka az állami kényszer lehetőségét is fogalmi elemmé tenné,[45] s így elmosódnék az alanyi jog és az igény különbsége.

Az alanyi jog tartalmát illető másik túlhaladás az előbbihez kapcsolódik. *Csanádi* vitatta a biztosítás kifejezés helyességét, és hiányolta az akaratlagosságot, *Sárándi* pedig elismerés helyett a kifejezést tartja megfelelőbbnek. (*Csanádi:* „Az alanyi jog a jogosult részére *cselekvési, érdekkielégítési lehetőséget* jelent, amelyet a *jogszabály elismer és véd*, éspedig úgy, hogy a *jogosult akaratától függ*, hogy ezt a lehetőséget mennyiben veszi igénybe."[46] — *Sárándi: „Az alanyi jog valamely személynek a társadalom objektív törvényszerűségei által szükségszerűvé és lehetővé tett és a törvény által kifejezett és biztosított cselekvés lehetősége."*)[47]

Eörsi mutat rá,[48] hogy az alanyi jog, mint cselekvési lehetőség a polgári jogi jogviszonyokból általánosodott jogelméleti fogalommá és erősen vitatható ebben a formában a kollektíva belső viszonyaiban. Az alanyi jognál a középpontban nem a gazdasági alap, hanem az állampolgár áll. A jogok gyakorlása — szemben azzal az uralkodó nézettel, hogy az alanyi jog és a jogi kötelezettség kölcsönösen függenek egymástól, feltételezik egymást és elválaszthatatlanok — nem ellentétei a kötelességnek, hanem a jogok a jogosultat terhelő kötelezettségek nélkül illetik meg a jogalanyt és a kötelezettségek tulajdonképpen a jogok határait szabják meg. Ezzel

szemben az autonóm struktúrájú jogosultság realizálhatósága független szinte a kötelezettség teljesítésétől, a kollektíva struktúrában pedig még fokozottabban kerül elétérbe a kötelezettség eleme. A jogosultságnak a kötelezettségtől való függése az áruviszonyok, a visszterhesség következménye, ahol pedig a visszterhességnek már nincs közvetlen szerepe (pl. az abszolút szerkezetű jogok esetében), ott a jogosultság a kötelezettség ellentéte nélkül jelentkezik (pl. a tulajdonosnak a birtoklásra, a haszonszedésre, a rendelkezésre joga). A kollektíva struktúrában a jogok és a kötelezettségek egybeesése, az autonóm struktúrában legfeljebb ezek *egyensúlya* jelentkezik, a kötelezettségek a jogosultságok kiegészítői. Éppen ezért csak az autonóm struktúrára jellemző az, hogy az alanyi jog a rendeltetésszerű cselekvés államilag biztosított lehetősége. Ezt a megfogalmazást mint polgári jogi sajátosságot nem lehet átvinni más jogágazatba. *Eörsi* szerint: *„Az alanyi jog a rendeltetésszerű cselekvés államilag biztosított szabadságát vagy lehetőségét jelenti az autonóm struktúrájú viszonyokban a polgári jog minden alanya számára."*[49]

A jogi *kötelezettség* is csak a magatartás lehetőségi szakasza. Mivel a jogi kötelezettség az uralkodó polgári jogi dogmatika szerint[50] (amely nem kizárólagos)[51] az alanyi joggal kölcsönösen feltételezett, elszakíthatatlan kapcsolatban áll, a kettő összhangja a lehetőségi szakaszban mindig csak a realizálódás, a szabályszerű realizálódás lehetőségét fejezi ki. A kötelezettség az autonóm struktúrájú jogviszonyban az elkülönült jogalanyok egymással szembeni vagy akárcsak egyikőjüket terhelő olyan magatartás tanúsításának öntevékeny, de végső soron államilag kikényszeríthető volta, amely meghatározott módon realizálódik. Ez a kötelezettség az örökölt és hagyományosan elfogadott alanyi jogból kiindulás következtében a polgári jogban mindig visszfénye az alanyi jognak és ha egyensúlyban van is az alanyi joggal, nem válik döntő mértékben elsődlegessé, mint más jogterületeken.[52]

Kétségtelen azonban, hogy a jogi normának a rendelkezésben foglalt szabálya, amely parancsol, tilt, enged, ösztönöz, lehetővé tesz bizonyos magatartást, általában az elkülönült jogalany konkrét jogviszonyban realizálódó magatartása útján valósul meg. Ebben az értelemben a jogi normának a rendelkezése — a polgári jogban — nem az államhoz, hanem a *jogalanyhoz címzett* rendelkezés, mit tehet, mit nem tehet, hogyan, milyen körülmények között valósíthatja meg azt a magatartást, amelynek eredményeként egy meghatározott szabályszerű vagy rendellenes jogviszony tárgya, mint lehetséges és megvalósított vagy megvalósítandó, megvalósuló eredmény jön létre.

A jogi kötelezettség tartalmát és terjedelmét nem a jogosultság, hanem a jogi norma határozza meg. Az alanyi jog és a jogi kötelezettség *egysége* — statikusan igen, de mozgásában — *nem mechanikus.*

A szocialista jog hosszú időn keresztül foglalkozott az alanyi jog mibenlétére vonatkozó nézetekkel és az alanyi jognak a jogi normához való viszonyával. Ez a felfogás a korai kapitalizmusból örökölt, nálunk és a polgári jogban meghaladott. A polgári forradalom előtti kapitalista fejlődésben, illetőleg a késői polgári forradalmak osztálykiegyezésében a politikai hatalomra is törő polgárság ideológiáját fejezte ki a tárgyi és az alanyi jog dualizmusa. Az alanyi jogra vonatkozó akarat-, illetőleg érdekelmélet a

hatalomhoz való viszony kifejezése. Ezt követően, főleg a monista nézetek már a monopolkapitalizmus ideológiái.

Ez az összevetés lényegében a jogviszony egyik elemének a részét, ti. a jogviszony tartalmának alanyi jogi részét viszonyította a jogi normához, amely az egész jogviszonyra vonatkozik.[53] Éppen ezért mind a tárgyi jognak és az alanyi jognak egymáshoz való viszonyát, mind az alanyi jog egyéb, polgári kifejtését, mibenlétére vonatkozó sajátosságokat felesleges tárgyalni.

Már Szabó kiemelte, hogy a szocialista jogban nem feltétlenül jelentkezik ugyanabban a jogviszonyban a jogosultság és a kötelezettség egysége, bár általában ez az egység jogviszonyonként megvalósul.[54] Az alanyi jog és a jogi kötelezettség egymástól függetlenségét fokozottan hangsúlyozta Eörsi.[55] Felfogásának alapja, hogy az állampolgár a maga helyzetében lényegében az abszolút szerkezetű jogviszonyokat tartja szem előtt, amikor az autonóm struktúrájú jogviszonyokban az alanyi jogosultságának és kötelezettségének egymástól való függetlenségét vallja. Ha a jogviszony elemeit elszakítjuk egymástól és az alanyokat is külön-külön vizsgáljuk, akkor feltétlenül helytállónak kell venni azt a megállapítást, hogy a polgári jogviszonyokban általában a jogosultság nem függ a kötelezettségtől, de ahol a kollektíva struktúra behatol, ott már a jogosultság és a kötelezettség összhangja jelentkezhet.

Ugyanakkor a polgári jogi jogviszonyokban nem az alanyok differenciált különbsége, hanem általában differenciált egysége jelentkezik. Elsősorban *nem az alany jogainak* és *kötelezettségeinek egymástól való függése vagy függetlensége a kérdés, hanem a másik alanyhoz való viszony*. Helyes tehát, hogy az abszolút szerkezetű jogviszonyokban a jogosultságok határait szabják meg a kötelezettségek, míg a relatív szerkezetű jogviszonyban ezek a jogok és kötelezettségek korrelatívok.[56] Nem az egyik alanyra leszűkítve, hanem az alanyok kölcsönös viszonyára (pl. ami az eladónak joga, az a vevőnek kötelezettsége és fordítva, de nem áruviszonyban, pl. megbízás nélküli ügyvitelben is jelentkezik ez a korreláció).

Az abszolút szerkezetű jogviszonyoknál is pl. a tulajdonos oldaláról a jogosultság és a kötelezettség (kivéve a társadalmi tulajdonjogot) nem korrelatív, de az is igaz, hogy az árutulajdonos alanyi jogai és a kötelezettek kötelezettségei mégiscsak korrelatívok. Egyes alanyi jogok (pl. a tulajdonjog védelmét biztosító igények) csak akkor válnak valósággá, ha a kötelezettek közül valaki megsérti a jogosult jogi helyzetét s az abszolút szerkezetű jogviszony relativizálódik.[57] Tehát a jogosultság és a kötelezettség realizálásában jelentkezik jelentőségük. Eltér ettől a komplex jellegű, *nem* árutulajdonjog szerkezete.[58]

A jogi kötelezettség, mint a jogviszony tartalmának egyik megnyilvánulási oldala, meghatározza mint lehetőséget azt a követelményt, amelyhez viszonyítva a realizálódó magatartás objektív milyenségét ahhoz a kötelezettséghez viszonyítjuk — ha a realizálódó magatartás a lehetőségi állapotban kötelezettségként nyert szabályozást —, amelynek realizálódása a magatartás.

Ha a jogelméletben, a kollektív és az autonóm struktúrájú viszonyokban különböző is az alanyi jog és a jogi kötelezettség mibenléte és egymáshoz való viszonya, ez nem teszi mellőzhetővé a polgári jogban jelentkező alanyi jog és jogi kötelezettség mibenlétének megfogalmazását. Ez a megfogalmazás nem indulhat ki

a megvalósított, gyakorolt magatartásból. Ez már a dinamika kérdése. Statikusan, a konkrét jogviszony indulásánál (amely természetesen mesterséges kiemelés a jobb megértés céljából), azzal a *lehetőséggel* kell számolnunk, amely mind az *alanyi jog*, mind a *jogi kötelezettség* jellemző *sajátossága*. Mind az alanyi jog, mind a jogi kötelezettség *ágazati* kategória, s ugyanazon ágazaton (pl. polgári jogon) belül sem csak egyféle tartalom lehetséges. A nem árutulajdonjog ugyanis csak egy *meghatározott oldalával* tartozik a polgári jogba, de ez — komplexitása folytán — befolyásolt más oldalról is. (Pl. az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. tv. 49. §-a.)

Ez a *magatartási lehetőség* a *szükségletek* és *érdekek* által *determinált*, amelyet az állam *véd és biztosít*. A lehetőség alanyi jogi vagy jogi kötelezettségi megfogalmazása azonban nem önmagától, hanem a *jogi normától*, tehát az *állami értékeléstől* függ. Ez határozza meg azt a mozgáskört, amelyben a személyek jogosultsággal, illetve kötelezettséggel, mint lehetséges magatartás rendelkeznek. Az állami befolyás azzal, hogy mozgáskört határoz meg, egyúttal lehetővé teszi mind a jogosult, mind a kötelezett részére, hogy a lehetőség megvalósítása során alternatív választása, illetőleg alternatívaként jelentkező lehetőségei közül ténylegesen milyen magatartást valósít meg. Itt pedig már jelentős szerepet kap a személy (determinált) választása és érdekeinek — *akaratától függő* — mikénti kielégítése céljából gyakorolt ténylegesen megvalósuló magatartása.

Az *alanyi jog* a *személynek* felismert *szükségleteitől* és *érdekeitől determinált*, az állam által meghatározott *mozgáskörben lehetséges magatartása*, amelynek szabályszerű gyakorlását az állam biztosítja, rendellenes megvalósítását pedig szankcionálja.

A *jogi kötelezettség* a *személynek* az állam által meghatározott mozgáskörben *lehetséges* és *jogilag előírtan tanúsítandó magatartása*, amelynek szabályszerű gyakorlása állami védelmet és rendszerint személyes szükségletet és érdeket elégít ki, rendellenes gyakorlása pedig szankcióban részesül.

6. *A jogkövetkezmény lehetősége*. Már a jogi norma elemei között a tényállásban és méginkább a rendelkezésben felvetődik a *realizálódás kettőssége*. E kettős lehetőség egyikének tényleges realizálódása vonja maga után a jogkövetkezmények egyikének, a joghatásnak vagy a szankciónak a realizálódását.[59] Kérdés, hogy ez a jogkövetkezményi realizálódás beletartozik-e a jogviszonyba?

A jogviszony statikája általában nélkülözi, s a dinamika igen ritkán említi a jogkövetkezmény lehetőségét, mint a konkrét jogviszony elemét. Pedig „. . . a jog olyan apparátus nélkül, mely *kényszeríteni* tud a jogszabályok betartására — semmi".[60]

Ha elismerjük a jog kényszerjellege mellett azt is, hogy a jogi norma jogi hatásokat is fűzhet a rendelkezésnek megfelelő magatartáshoz, akkor furcsán nézne ki, hogy lehetséges egy olyan megvalósulás, amelynek nincs lehetőségi állapota. Ez csak akkor képzelhető el, ha a norma (s annak is csak a szankciós eleme) önálló és önállótlan szabályból áll, s ez az önállótlan jogkövetkezmény — úgy véletlenül — hozzácsapódik a megvalósuló jogviszonyhoz. Ha a dinamikában

elismerjük a mozgást, miért ne ismernénk el ennek elvont általánosításait a statikában? Talán azért, mert eddig mások ezt nem fogalmazták meg?

A konkrét jogviszonyok kölcsönös összefüggése úgy jelentkezik, hogy az előző jogviszony jogkövetkezménye a következő jogviszony tényállása — jogszabálytanilag, a jogi norma szempontjából.

Így pl. egy szabályszerűen lebonyolódó adásvételi jogviszonyban, amelyben a rendelkezés (Ptk. 365. § (1) bek.) szerint a dolog tulajdonát át kell ruházni, birtokba kell bocsátani, át kell venni a dolgot, s a vételárat ki kell fizetni, az eladó és a vevő szabályszerű magatartásának eredményeként realizálódik a tulajdonátruházás, a birtokba bocsátás, a fizetés, az átvétel. A jogkövetkezmény joghatás-fajtája pedig éppen a vevő tulajdonszerzése a dolgon, az eladó tulajdonszerzése a vételáron. Ez a tulajdonjogszerzés egyúttal egy következő — tulajdonjogi jogviszony — gazdasági és jogi alapja lesz. A hagyományos polgári jogi dogmatika nem tartja a konkrét jogviszony elemének a jogkövetkezmények egyikének vagy másikának a lehetőségét.

A jogviszony elemei között a *lehetséges jogkövetkezmény* mikénti beállása *nem igényli*, hogy maga a jogviszony végigélje egész mozgását a keletkezéstől a megszűnéséig. A jogi keresztbe-, hálószerű szabályozás, a jogi normák alkotása lehetővé teszi, hogy a kritikus, a neuralgikus pontokon a jogi norma olyankor is közbelépjen, amikor az adott viszonyok között már a *keletkezés* időpontjában szükséges az állami beavatkozás (pl. a szerződés érvénytelensége, vagy a tulajdonszerzés feltételei), esetleg a jogviszony *fejlődése* során (pl. elállás), vagy ténylegesen a jogviszony *megoldása* időpontjában. A fejlődés dialektikája és a lehetséges jogkövetkezmények mikénti realizálódása eltérően jelentkezik, attól függően, hogy az adott jogviszony *abszolút* vagy *relatív* szerkezetű (ha áruviszonyról van szó) és kihat az is, ha a jogviszony komplex (pl. 1979. évi II. tv. 51. § (3)—(4) bek., és a 36/1984. (X. 31.) Mt. sz. r. 7.§-ával módosított 23/1979. (VI. 28.) MT. sz. r. 69—70. §). Ez ugyanis az autonóm struktúrájú jogviszonyokban külön sajátosságként más és más megoldási módokat teremt a polgári jog területén.

A polgári jogi jogviszony egyes elemei nem egyforma jelleggel vesznek részt a jogviszonyban.

A jogviszony *alanyai* szükségszerű és már a keletkezés szakaszában valóságos, létező elemei a jogviszonynak, összes jogilag jelentős tulajdonságaikkal együtt. A létrejött jogviszony *tárgya*, az eredmény a keletkezéskor csupán mint jövőben megvalósuló lehetőség, célzott érdekkielégítés létezik. A jogviszony *tartalma* a jogviszony keletkezésekor csak mint a felek lehetséges magatartása áll fenn, s az alanyi jog és a jogi kötelezettség tényleges és mikénti megvalósítása emeli a lehetőségből valósággá a jogviszony tárgyát.

A polgári jogi jogviszony konkrétan ezeknek a lehetőségeknek a valósággá válását öleli fel keletkezésétől megszűnéséig. Az már a konkrét adottságoktól függ, hogy ez a jogviszony időbelileg milyen tartamú, megkülönböztethető-e jogilag is releváns szakaszosság stb.

Más a helyzet a *jogkövetkezményekkel*. Ezek egy része ugyanis eleve az érdekkielégítés célja, s a szabályszerűség esetén ehhez fűződik a *joghatás*. Lehet

azonban nem-akaratlagos magatartáshoz fűződő jogkövetkezménye is a jogviszony bármely szakaszának.

A *jogkövetkezmény bármelyike* — akár a joghatás, akár a szankció — *mindig ahhoz az adott tünetegyütteshez fűződik, amelyben meghatározott alanyok, meghatározott tárgyra, meghatározott tartalmú viszonyban állnak.* Ez a tünetegyütteshez fűződés a jogviszony fejlődését megelőzően (pl. szerződéskötési gondosság — culpa in contrahendo) is fennállhat, fennáll a jogviszony keletkezésénél (pl. mikor, milyen feltételek mellett, ki és mit birtokolhat el), fejlődésénél és megszűnésénél is, sőt egyes jogviszonyok, illetőleg szerződések — Grosschmid kifejezésével — „megkérődzése".[61]

A jogkövetkezmények bármelyike — éppen mert lehetőségük a polgári jogi jogviszony minden létszakában lehetőségként tapad a jogviszonyhoz — a jogi normában meghatározott tünetegyüttes összeállásával hozzátapad az adott konkrét jogviszony konkrét szakaszbeli tünetegyütteséhez.

A jogalanyok is, s a jog is értékeli mindazokat az elemeket (csak éppen más oldalról s csak meghatározott vonatkozásban), amelyek az adott konkrét jogviszonyban, adott fejlődési szakaszon, mint tünetegyüttes jelentkeznek. Ezzel az értékeléssel együtt — a jogilag releváns elemek tünetegyüttese alapján — a jog hozzáfűzi, lehetővé teszi a maga normatív jogkövetkezményei egyikének a realizálódását. Lehetővé teszi úgy, hogy az alanyok öntevékenyen érvényesítik jogaikat és törvényes érdekeiket (esetleg nem polgári jogi késztetésre, mint pl. a Ptk. 318. § (2) és (3) bek. szerinti igényérvényesítésnél), s ez már elsősorban polgári jogi szankciók kérdése, végső soron eljárási jogi s végrehajtási úton realizálódás. Nem feltétlenül az eredeti, hanem lehet, hogy a helyébe lépő, az eredetit felváltó szankció realizálhatóságára kerül sor.

Mivel a polgári jog elsősorban a szabályszerű tünetegyüttesből indul ki — természetesen nem hagyva figyelmen kívül a rendellenességet sem — *míg a polgári jogi normának szükségszerű eleme a jogkövetkezmény mindkét eleme (joghatás és szankció), addig a konkrét jogviszonynak nem szükségszerűen realizálódó eleme a szankció.* A jogviszony elemeinek egy sajátos minősége, összetétele és kölcsönös összefüggése szükséges ahhoz, hogy a lehetséges polgári jogi jogkövetkezménynek a tünetegyütteshez tapadó egyik fajtája ténylegesen realizálódjék.

10. § A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY FAJAI

1. *Bevezetés.* — 2. *Abszolút és relatív szerkezet.* — 3. *Komplex jogviszony*

1. *Bevezetés.* A szocialista polgári jog azokat a jogviszonyokat, amelyek a polgári jogban jelentkeznek, bizonyos örökölt,[62] hagyományos csoportosítások szerint különböztette meg. Elsődlegesek az áruviszonyok jogi tükröződéséből[63] fakadó abszolút és relatív jogviszonyok, de ismerte a vagyoni és nem vagyoni, illetőleg a dologi, kötelmi és öröklési viszonyok megkülönböztetését is.

Világhy mindhárom viszonylatban csak fenntartásokkal tudta elfogadni ezt a megkülönböztetést.[64] A polgári jogviszonyok abszolút és relatív szerkezeti sajátosságai szerinti megkülönböztetése azon alapult, hogy az abszolút szerkezetű jogviszonyban a jogosult meghatározott, személy szerint megjelölt, míg a kötelezettek személy szerint nincsenek meghatározva. Ezzel szemben relatív szerkezetű jogviszonyban mind a jogosult, mind a kötelezett, tehát a jogviszony alanyainak mindkét oldala személy szerint meghatározott.

Az örökölt forma, amelyet az áruviszony tükröződéseképpen a szocialista jog is átvett, csak viszonylagosan állhat helyt. Az abszolút és relatív megkülönböztetés szerkezeti jelentőségű és nem a belülről folyó jogok terjedelmén vagy jelentőségén alapul. Az abszolút szerkezetű jogviszonyokban is találhatunk relatív elemeket és a relatív elemekben is bizonyos abszolút sajátosságokat.

A polgári jogi jogviszony túlnyomó része vagyoni viszony, amelyek lehetnek abszolút és relatív szerkezetűek is, míg a nem vagyoni, személyi jellegű jogviszonyok szerkezetükben mindig abszolút jellegűek.

Elvetendő a dologi, kötelmi és öröklési jogviszonyok korábbi, a polgári magánjogban is ismert megkülönböztetése. A dologi és kötelmi jogviszonyokat élők közötti jogviszonyoknak, az öröklési jogviszonyoknak a halál esetére szóló vagyoni viszonyokat jelölte a burzsoá magánjogtudomány. Ez a megkülönböztetés semmiféle elvi alapot nem tartalmaz és így ezeknek az ilyen értelmű megkülönböztetése, különösen az ún. dologi jogviszonyoknak a háttérbe szorulása, meghaladottá teszi a megkülönböztetést.

A vagyoni és nem vagyoni viszonyok megkülönböztetése jelentős a polgári jog szempontjából, de ez korántsem kielégítő. A vagyoni és a nem vagyoni viszonyok jelentőséghez a polgári jogban csak akkor jutnak, ha ezek az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú jogviszonyaiban az érdekek öntevékeny kitűzéseként és megvalósításában jelentkeznek. Adott körülmények között nem minden vagyoni viszony tartozik a polgári jogba, hanem csak az autonóm struktúrájú és nem minden személyhez fűződő, hanem csak az elkülönült jogalany személyhez fűződő jogviszonyai. Ebből következik, hogy a polgári jogon belül a vagyoni és nem vagyoni, illetőleg helyesen személyhez fűződő jogviszonyok megkülönböztetése helytálló, de csak olyan értelemben, ha már elfogadtuk a polgári jog mozgásterének az autonóm struktúrájú szerkezetét.

Teljesen egyet lehet érteni a dologi, a kötelmi és az öröklési jogviszonyok megkülönböztetésének elvetésével. A dologi jogviszonyok, amennyiben ilyenek léteznek, abszolút szerkezetűek, a kötelmi jogviszonyok relatív szerkezetűek. Az öröklési jogviszonyoknál pedig valójában a tulajdonátszállás sajátos formájával állunk szemben, ahol nem az örökhagyó és az örökös között áll fenn jogviszony (élő és halott között ilyenről nem lehet szó), hanem egyszerűen arról van szó, hogy a tulajdonjog sajátos formája; a törvényes öröklés vagy a végintézkedési öröklés útján történő tulajdonátszállás, a tulajdonjog és ehhez kapcsolódóan a személy vagyoni viszonyaiban beállott kötelmi jogi relatív szerkezetű jogviszonyok megváltozását hozza magával. Az öröklési jogviszonyok a tulajdonviszonyok alanyváltozásának sajátos formájaként — mint az elhunyt ember utáni, meghatározott abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyokban beálló jogutódlás —[65] foghatók fel.

2. *Abszolút és relatív szerkezet.* Egy sajátos mozgásteret szabályoz a polgári jog és azokat a társadalmi viszonyokat sorolja polgári joginak, amelyek ennek a mozgástérnek a szabályozása alá esnek. A mozgásteret különböző mértékben

részben behatárolják más jogterületek struktúrái (kollektíva struktúrák), részben pedig behatolnak magába a polgári jogviszonyba más jogterületek szabályozási módszerei (pl. államigazgatási jog, büntetőjog, családi jog stb.). Ebből következik, hogy a polgári jogviszony olyan jogviszonyra vonatkozó fajta szerinti felosztása, amely kivételt nem enged, amely mindig és következetesen érvényesül, nem valósítható meg. Mivel a különös mozgásterét szabályozza mindig a jogi rendszer, a jogi berendezkedés, ehhez képest mindig jelentkezhetnek olyan atipikus megjelenési formák, amelyek a maguk különösségében ugyancsak külső behatást jelentenek.

Az áruviszonyoknak az abszolút és a relatív szerkezete az árutermelés együtthatója és együttjárója, amely bizonyos értelemben — amennyiben a polgári jog autonóm struktúrában áruviszonyokat is szabályoz — ezekre a polgári jogban is érvényesül.

A korábbi polgári jog az abszolút és a relatív szerkezetű jogviszonyok megkülönböztetésében ezt az elkülönültséget és összekapcsoltságot fogalmazta meg.[66] Az a körülmény, hogy ez nem következetes, nem kivétel nélküli, tehát nem jelentkeznének olyan jellegű jogviszonyok, amelyekben az abszolút jelleg relativizálódik (szolgalom, általában önállósult részjogosítvány), illetőleg relatív jellegnek abszolút oldala van (birtokvédelem) a korábbi magánjogban alig volt felismert[67] (megkülönböztetését nem az áruviszonyokra vezették vissza), s a szocialista polgári jog fejlődése során is csak most jutottunk el idáig.[68] Kétségtelen azonban, hogy a leginkább felhasználható eleme a jogviszonyok megkülönböztetésének az abszolút és a relatív szerkezet.

Az ember társadalmiságát társadalmi léte hozza magával. Másért való léte határozza meg azokat a sajátosságokat, amelyek saját életmódjában jelentkeznek. Egy létező dolog sajátosságai nem egyebek, mint valódi lehetőségei. Ebből következik, hogy a valóságos életben a fejetetejére áll, megfordítva jelentkezik a társadalmiság. A mindennapok életében is és a jogi szabályozásban is az árutermelés fennmaradása, sőt továbbfejlődése és a tudati fejlettség nem kielégítő volta alapvetőként jelentkezteti az elkülönültséget.

Az árutermelés létezése, sőt fejlődése mellett a kollektíva struktúra kialakulása, az emberek tudata még nem érte el azt a szintet, amely alapvetővé tenné a mindennapi életű emberek számára a kollektíva meghatározott fajtáihoz tartozást. Ennek is a következménye, hogy jóllehet a tudat fejlődése, a magatartási formák fejlődése szocialista fejlődésünk során határozottan előrehaladt, még mindig igen jelentős az enyém és a miénk, az én és a többi más megkülönböztetése.[69] Ebből a tudati elmaradottságból természetesen a jogi rendezés csak úgy törhet utat, ha határozottan előtérbe helyezi azokat a jogi normákat, amelyek a maguk előnyben részesítő mozgásformáikat segítik elő, támogatják, erősítik, fejlesztik. Ebből következik, hogy az autonóm struktúra is e vonatkozásban átalakulóban van a korábbi szerkezethez viszonyítva. Még ma is inkább és strukturális adottságánál fogva legjobban — az elkülönült jogalanyiság következtében — a polgári jogviszony az abszolút és a relatív jogviszonyok formájával tudja kifejezni azt a szerkezeti megkülönböztetést, amely az áruviszonyok sajátosságaként a leginkább jellemző.

E struktúrában az öntevékeny érdekkielégítés lehetőségét megkapó elkülönült jogalanyok jogviszonyai az elkülönült jogalanyiság és az autonóm struktúra következtében alapvetően abszolút szerkezetként jelennek meg. Ezt az abszolút szerkezetet a személyhez fűződő és a vagyoni viszonyok meghatározott köre tölti be. Nem minden személyhez fűződő és nem minden vagyoni, illetőleg áruviszony tartozik a polgári jogba, csak azok, amelyek autonóm struktúrájúak. Ebből következik, hogy a személyhez fűződő és a vagyoni viszonyok a polgári jognak alapvető sajátosságát tartalmazzák, de — és ebben a vonatkozásban nem végigható vagylagosságukkal jelentkeznek a polgári jogviszonyokban, hanem — csupán mint annak a mozgástérnek a legtágabb megfogalmazása, amely az autonóm struktúra keretében az elkülönült jogalanyok rendelkezésére áll.

Az *abszolút szerkezetű* jogviszonyok a magáért való lét jogi, merev gondolkodásformáiban fejezik ki azt, hogy az elkülönültség elismerése nélkül nincs összekapcsoltság az autonóm struktúrában.[70] (Az összekapcsoltság lehet természetesen árualapú és strukturális is. A polgári jogba általában az előző tartozik.) Azért kell hangsúlyozni ezt az autonóm struktúrát, mert itt a jogalanyok nem a belső szerkezet belső viszonyainak mozgásterében állnak egymással jogi kapcsolatban, hanem autonóm, tehát az elkülönültségen alapuló viszonyok azok, amelyek a polgári jogviszony jellemző sajátosságainak a kiinduló pontját képezik.

Az abszolút szerkezetű jogviszony, amelyben a jogosult meghatározott és mindenki más, aki kötelezettként számba jöhet, nincs megjelölve, a jogi nyelvre lefordítva elsősorban, mint tulajdonosi jogosultság keletkezik. Ez a tulajdonosi jogosultság határozza meg a tulajdonoskénti fellépés jogalanyiságban megfogalmazott formáját. A polgári jogviszonyok területén mind a tulajdonjogra, mind a személyre vonatkozó szabályok alapvetően abszolút szerkezetű jogviszonyok, amelyekhez kisebb vagy nagyobb mértékben negatív tartalmú kötelezettség tartozik, tehát mindenki más kötelezett arra, hogy tiszteletben tartsa a tulajdonjogot, a személyhez fűződő jogosultságot. Ez az abszolút szerkezet az a gondolkodási forma, amelyre — általában az áruviszonyok körében (de a személyhez fűződő jogok védelménél is) — ráépülnek a polgári jogi jogviszonyok. Ez az abszolút szerkezet az az alap, amelyre a jog a maga merev, egyneműsítő gondolati rendszerével ráépíti gondolkodási formáinak megfelelően a más szerkezetű jogviszonyokat.

Az abszolút szerkezetű jogviszonyok tipikus példájaként a tulajdonjogot szokás említeni. Ugyanakkor a szocialista társadalomban az állami szocialista tulajdonjog a Ptk. 89. §-a értelmében is az egész nép vagyona. Ebből az következnék, hogy ha mindenki tulajdonos, akkor nincs olyanfajta abszolút szerkezet, amely negatív tartózkodásra kötelezne. Ugyanis a hagyományos árutulajdonjog szerkezeti szabályai szerint az elkülönültségben jelentkező abszolút szerkezet a jogosultat meghatározza, de mindenki mást kötelezetté tesz. Ezért a társadalmi tulajdonjogra nem alkalmazható egészében az árutulajdonjog abszolút szerkezete.

Az abszolút szerkezet tehát szocialista körülmények között csak abban a vonatkozásában jelentkezik abszolútnak, hogy a jogosult meghatározott és mindenki más kötelezett. A tulajdonjogon és a személyhez fűződő jogokon kívül

jelentkezhet az abszolút szerkezet *másodlagosként* is (pl. szolgalom, zálogjog),[71] amikor az elsődleges abszolút szerkezet meghatározott személy irányában (relatíve) átháramlik, s a tulajdonjog önállósult részjogosítványainak jogosultjai ugyanúgy mindenki mással szemben abszolút szerkezetű és negatív tartalmú jogviszonyban állnak — származtatottan — mint az elsődleges jogosult.[72] (Kettejük viszonya és bármely kívülálló jogsértővel e viszony relatív.) Mégis az elsődleges jogviszony kihatása (áruviszony vagy komplex jogviszony) átsugárzik a másodlagosra is.

Az az abszolút szerkezet, amely a társadalmi tulajdonnál mindenkit kötelezettséggel terhel, a személyi és magántulajdonnál[73] viszont negatív tartózkodási kötelezettséggel, úgy jelentkezik, hogy az egyes ember jogalanyisága mindenre kiterjed, kivéve azokat a jogcselekményeket, amelyek kizárólag az államnak fenntartott tulajdonjog körébe esnek.

Az ember jogalanyiságánál ez a személy és a személyhez fűződő jogok védelme tekintetében a polgári jog oldaláról még csak nem is korlátozható, mert a Ptk. 8. § (3) bek.-e szerint a jogképességet korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis. (Hasonló a cselekvőképességre a 11. § (3) bek.-e és a személyhez fűződő jogok védelmét szolgáló — bár kivételt is elismerő — 75. § (3) bek.-e.)

Ezzel szemben az állam jogalanyiságánál ez a kérdés fel sem merül, mert jogalanyisága mindenre kiterjed, tehát abszolút, a jogalanyiság szempontjából is. (Pl. 26. § (1) bek. — kivéve jellegüknél fogva csak az emberhez fűződő jogviszonyokat.)

A jogi személyek jogalanyiságánál viszont a behatárolás az autonóm struktúrából ugyan nem jelentkezik (Ptk. 28. § (1) bek. — az államihoz hasonló megfogalmazással), de a kollektíva struktúrán *belül* az állam és vállalata viszonylatában az a behatás, amelyet az adott gazdaság szerkezete és mechanizmusa ismer, a gazdálkodás egész mechanizmusának benyomulása a gazdálkodó szervezet kollektívájának mikénti működésébe, érezteti hatását az ilyen jogi személyek polgári jogi autonóm struktúrájú jogviszonyaiban is. Ez a *hatáséreztetés* természetesen csak annyiban jelentős és annyiban jelentkezik, amennyiben az alá- és fölérendelésből, a gazdálkodó tevékenységből fakadó benyomulásként érzékelhető.

Az abszolút szerkezet, amelyet meghatároz a tulajdonosi helyzet, ebből kifolyólag a jogalanyiság, nemcsak védelmet, hanem fejlesztést, ösztönzést, elősegítést is kap. Az alap kétségtelenül mind a két esetben a tulajdonjognál és a személynél is az abszolút szerkezet, ez azonban *nem azonos jellegű a tulajdonosi struktúrától függően.*

Kétségtelen, hogy *relatívvá* válhat az egyébként abszolút szerkezetű jogviszony is, bizonyos vonatkozásokban. A tulajdonjog relatívvá válása akár szerződési, akár szerződésen kívüli felelősségi szabályban azonnal realizálódik és az abszolút szerkezetű jogviszony megsértése következtében beálló változás más relativizálódást jelent egy meghatározott vonatkozásban. Ez a meghatározott vonatkozás — a relatív jogviszony léte — bizonyos körülmények között érinti az abszolút szerkezetű jogviszonyt (pl. szerződéses haszonélvezet), bizonyos vonatkozásban megsemmisíti (pl. a kártérítés alapja a dolog megsemmisülése) és bizonyos

vonatkozásban érintetlenül hagyja, amennyiben a tulajdonjog tárgya pl. esetleg csak kisebb károsodást szenvedett (kijavítás).

Lehet, hogy egyszerűen céljának, rendeltetésének megfelelően tölti be az elkülönültség összekapcsolási formáját akkor, amikor lehetővé válik az, hogy relatív szerkezetű szerződési viszony útján meghatározott irányban teljesen felszámolódjék az abszolút szerkezet (pl. adásvételnél a tulajdonváltozással), vagy meghatározott irányban és meghatározott személy javára szerződésszerűen a használati jogok átengedésére kerüljön sor ellenérték fejében, csereértékért (pl. lakásbérlet és bérleti díj) és lehetséges az is, még a személyhez fűződő jogoknál is, hogy a személyhez fűződő jog megsértése nem is merül fel, ha a jogosult a magatartáshoz úgy járul hozzá, hogy hozzájárulásának megadása társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet (Ptk. 75. § (3) bek.).

Így fordulhat elő, hogy valaki reklám céljára fotómodellként szerepel és nincs szó a személyhez fűződő jog megsértéséről, hiszen — ha társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet — szerződéses viszony alapján készül a róla elkészített felvétel. (Itt tehát a relatívvá válás szerződéses úton szélesebb körű, mint az ember jogképességénél vagy cselekvőképességénél, de az alap a társadalmi érdek.)

Az abszolút szerkezetű jogviszonyokhoz képest a *relatív szerkezetű* jogviszonyok a polgári jog áruviszony-mozgásterében *látszólag másodlagossá* válnak. A gyakorlatban mégis elsődlegeseknek tűnnek, hiszen a javak forgalma, elsősorban az áruviszonyok területén ilyen relatív szerkezetű jogviszonyok útján bonyolódik le.[74] Dinamikusabb voltuk a nagyobb jelentőség *látszatát* kelti. A jelenség, a látszat és a lényeg itt sem fedi egymást.

Az abszolút szerkezetű jogviszonyok védelme, amennyiben ez a polgári jog területére tartozik, ugyancsak relativizálódó, relatív szerkezetű jogviszonyokban bonyolódik le. Az abszolút szerkezetű jogviszonyok az adott társadalom makrostruktúrájának stabilitását, míg a relatív szerkezetűek a szakadatlan mozgását fejezik ki.

Az ember minden irányú önkifejtésének a jogi *alapját* jelenti az *abszolút szerkezet* megfogalmazása, de a minden oldalú önkifejtés nem csak polgári jogi jogviszonyok útján valósul meg. Még a szabályszerűnek tekintett magatartási formák körében is döntőbb, jelentősebb helyet kap a kollektíva struktúrájú jogviszonyoknak a mássá levése. Az önmagáért lévő ember a szükségletkielégítés céljából kapja meg a jogalanyiságot, amelyet azután másokkal együtt tud relatív szerkezetű jogviszonyokban megvalósítani — ha autonóm struktúrájú jogviszonyról van szó — vagy alapvetően kollektíva struktúrában valósítja meg.

A viszonylag önálló, elkülönült jogalanyok szükségleteiknek a kielégítésére kénytelenek bizonyos kapcsolatokat létesíteni egymással. Ilyen kapcsolatok révén gondoskodnak azokról a javakról, tevékenységekről és szolgáltatásokról, amelyek érdekkielégítésüket szolgálják és természetesen egyúttal a másik fél érdekkielégítésével is összhangban vannak. Ez nem jelenti azt, hogy az elkülönült jogalany az autonóm struktúrában feladná az eddigi elkülönültségét, feladná az abszolút szerkezetet egészében.

Ezek a kapcsolatok általában szerződési kapcsolatok. Az áruviszonyok fejlődése hozza magával, hogy az árucsere formáját alkotó, jogilag szankcionált akaratmegegyezések, a szerződések szükségszerűen megkívánják kialakulásukat, amennyiben árutermelésről van szó.

Az áruviszonyok kialakulásával az Á—P formula — a gazdasági, társadalmi viszonyok fejlődésének a hatására — egyrészt tartalmilag változik, másrészt ki is bővül. Ha az árutermelés kialakulását követő fejlődést a szociológiai másodlagos közösséggel vetjük egybe, akkor ennek a vagyonjogban is — áttételesen — jelentkezik levonható tanúsága.

Schnitzer megjelölését, a „jellemző szolgáltatás kötelezett"-jét[75] felhasználva, szembetűnik, hogy már a kapitalizmust megelőző társadalmakban, így elsősorban a rómaiban — jogi oldalról — jelentkezik az Á, illetőleg a kölcsönszerződéseknél a P középpontba állítása (de jelentkezik ez már Hammurabi fennmaradt törvénykönyvében is). Az adásvételtől kezdve, minden nemcsak tulajdonátruházással járó, hanem időleges használatot is biztosító szerződés mint viszony tárgya (ha áruviszonyról van szó): *áru*. A kölcsönszerződést jellemző szolgáltatás kötelezettje viszont pénzzel tartozik.

A polgári társadalom kialakulásával, amikor az elsődleges közösségek helyébe a másodlagos közösségek lépnek,[76] uralkodóvá válik, hogy a jellemző szolgáltatás kötelezettje vagy áruval (és pénz ellenértékkel, de nem ez a jellemző), vagy pénzzel (itt is ellenszolgáltatás ellenében) tartozik. Az áruviszonyok Á—P oldalainak, mint jellemző szolgáltatásnak a jogi megjelenése mellett azonban jelentkezik egy harmadik forma, a társaság. A társaság kezdetben a tőke (P) koncentrációja, majd az értékpapírok fejlődésével az áru (Á) koncentrációja is bekövetkezik. A pénz is áru.

A társasági jog így a jellemző szolgáltatás Á—P felmulája mellett a jogban az a harmadik szerződési forma, amelyet a kapitalizmus kitermel. A kereskedelmi (magán-) jog szempontjából ahogyan bővül akár az árucentrikus jellemző szolgáltatás típusainak a köre, úgy bővül — elsősorban a bankok szerepének megnövekedésével — a pénzszolgáltatások új, önálló típusfajtáinak (kölcsön, hitel) a kialakulása. Az autonóm egyének másodlagos közösségeit azonban ezen túl gyarapítja a társasági formák széles változata is. Az alkalmi társasági szerződést hamar felváltja a jogi személlyé vált közösség (kereskedelmi társaságok), s a XIX—XX. sz.-ban ezek fölé épülő holding is. A monopolkapitalizmus a tőkekoncentráció és a tőkecentralizáció területén sokkal szélesebb lehetőségeit, variációit alakítja ki a társasági jognak, mint az Á formula gazdagodás. A második világháború utáni időszakban az Á centrumú szerződés jelentős bővülését jelenti a leasing („kölcsönbérlet", helyesen: haszonbérlet).

A magyar szervetlen fejlődés mind egyenetlenségében, mind késői, elmaradott voltában ugyanezeket az utakat járja végig. A Mohács utáni ipar és kereskedelem fejlődése rendkívül elmarad az európai nyugati fejlődéstől.[77] Csak a múlt század közepén kezd fejlődni az árutermelés (ipar), a kereskedelem és a pénzviszonyok is.[78]

A szovjet fejlődés a nagy októberi szocialista forradalmat követően szinte mindent elölről kezd. Csak a Nep előkészítésekor merül fel az áruviszony (amelyet

Sztálin 1952-ben csak tovább szűkít), s a gazdaság Á—P szerkezete a centralizált irányítás, a glavkok hierarchiájában, majd a kolhozosítást követően alig fejlődik (ide számítva a második világháború megpróbáltatásai következtében szükségszerű visszafogást is). A tervutasításos rendszer fenntartása mellett is teljesen új utakat nyit a fejlődésre a SZKP XXVII. kongresszusa.

A magyar fejlődésben 1949 után hasonló eretnek tannak tűnt az áruviszonyok hangsúlyozása. Bár 1953-ban a polgári jogban már kísérlet kezdődik, s a mechanizmus vitatása is 1954-ben elkezdődik,[79] csak az ellenforradalmat követően, s lassan kezdjük felismerni az áruviszonyok jelentőségét a szocialista építés szempontjából. A másodlagos közösségek is átalakulnak, de a jog alig észleli az idomulás szükségességét.

Most már nem vitatott az áruviszonyok polgári jogi szerződési tükröződésének szükségessége, de a pénz- és hitelviszonyok továbbfejlesztése csak a 80-as években kezdődik. Ez az időszak hozza magával a társasági jog újbóli felfedezését is. E vonatkozásban elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalom teremti meg a társaság belső kívánalmait, amelyet csak követ a kisvállalkozások gazdagodása, majd a vállalati belső demokratizmus fejlesztése (vállalati tanács, közgyűlés, küldöttgyűlés).[80]

Jelenlegi helyzetünkben az áru-, illetőleg pénzkötelezettség jellemző szolgáltatása mellett kezd kialakulni egy olyan társasági jog — belső demokratizmuson alapuló — jogi formája, amely elvezethet a harmadfokú közösséghez.[81] Ebből a szempontból a család, a vérségi közösség csak igen ritkán párosul a lakóhelyi közösséggel, s még kevésbé az azonos foglalkozást űzők közösségével (még talán a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben találkozunk ezzel, de ez is az árutulajdonosok közösségével válhat harmadfokúvá).

A társadalmi, gazdasági fejlődés általában megelőzi a jogi visszajelzést. Jelenleg éppen a jogi viszonyok újbóli átfogalmazásának és értékelésének útján, új jogi szabályozás segítségével elő is segíthetjük az autonóm egyének közösségalakítását, amely nem az elsőfokú közösség továbbfejlesztése. A harmadfokú közösség tartalmilag, belülről is más, mint az autonóm, másodfokú közösség (Á—P-t egyesítő) formája, ahol mindig elsődleges az autonóm viszony. Ebből a tartalmi igényből kiindulva a jog csak segítheti, de szervezeti megközelítéssel nem helyettesítheti a viszony lényegét.

Az áruszerződések jelentősége természetesen a különböző irányítási rendszer milyenségétől függően kap nagyobb vagy kisebb súlyt. Ezért az irányítási rendszer jellegéből is fakad az, hogy az adott gazdasági fejlődés adott szakaszának megfelelően milyen mértékben van szükség az állami gazdálkodó szervek egymás közötti szerződéses kapcsolataira és annak milyen formái alakulnak ki. Más oldalról, hiába ismeri el a jogalkotó e relatív jogviszonyok szükségességét, a konkrét szerződési viszonyok csak erre irányuló szükségletek és gazdasági fedezet mellett jutnak szerephez.

Az elkülönült jogalanyok elkülönült autonóm struktúrájú jogviszonyaiban a szerződés nem hoz létre kollektíva viszonyt, kollektíva struktúrát. Az ily módon létrejövő egybekapcsoltság létrehozhat pl. gazdasági társaságot, gazdasági

munkaközösséget stb. Ha azonban a jogi személyek új jogi személy létrehozására irányuló szerződést kötnek (gazdasági társulás), bár mögöttese, a tulajdonosi helyzetnek általában kollektíván alapuló struktúrája, a létrehozott gazdasági társulás létrehozói áruviszonyban állnak egymással, míg a társulás alkalmazottai, dolgozói belsőleg kollektívát alkothatnak, illetőleg alkotnak.

A jogi személyek, amelyek mögött szociológiailag kollektíva áll, illetőleg állhat, az általuk létrehozott gazdasági társulással *nem* hoznak létre egy új kollektívát. (De a társadalmi tulajdon kezelői létrehozhatnak egy másodlagos társadalmi tulajdont — gazdasági társulást.) Eörsi e feltétlenül helyes nézetével[82] szemben Sárándi a társulások belső viszonyait kiskollektíva jogágként — a vállalati és a szövetkezeti joghoz harmadikként — teszi hozzá, s közös általánosítást tart lehetségesnek.[83] Ezt fejleszti tovább Sárközy,[84] aki az elsődleges homogenitás mellett keresztülfekvő másodlagos jogágat alakít ki. A másodlagos jogág alapvetően tér el a szokásos jogágazatképzéstől. (Még a „gazdasági jog" is felhasználható, mint gyakorlati eszköz,[85] ha az nem veri szét az elsődleges alapvető jogágakat.)

A kollektíva, mint struktúraképző társadalmi tényező azonban *nem közvetlenül* tükröződik a jogban.

A kollektíva *nem a jogi* dogmatika *formáinak* a felhasználásával hozhat létre közvetítők útján új kollektívát. A kollektíva polgári jogi *formája* a jogi személyiség. „A jogi személy a szervezeti jogalanyiság polgári jogi megnyilvánulása."[86] (Ez sem mindenütt, pl. a család nem jogi személy.)

Ez a jogi forma csak újabb jogi formát (pl. társulás) hozhat létre, amelynek belső viszonyai átalakulhatnak kollektívává. Csakhogy ezek a viszonyok nem az alapító jogi személyek egymáshoz való viszonyai (ezek áruviszonyok), hanem a jogi személyen (társuláson) *belüli* viszonyok.

A *struktúra mint jogi forma létrehozhatja* jogilag, mint a kollektíva meghatározott (munkavégző) struktúra *újabb jogi formáját, de nem magát a kollektívát*. Lehet, hogy ez a jogi forma meg is töltődik kollektívával, de a jogi személyiség előbb jön létre, mint maga a kollektíva. A kollektíva jogiként való tükröztetése csak áttételesen (pl. család), és csak közvetítők útján lehetséges.

Ily módon az áruviszonyok abszolút, relatív vagy a polgári jog komplex szerkezete *nem vihető át* közvetlenül a kollektíva struktúra jogterületére. Bizonyos kihatásai — elsősorban a formának — vélhetők felfedezhetőknek e területeken (pl. Csjt. 7. § (1) bek. monogámia). Kidolgozásuk azonban még várat magára. A forma nem tartalommeghatározó, hanem a *belső homogenitás* a meghatározóktól függő *jogiasítás formája*.

A *relatív* szerkezetű jogviszonyok általában együttjárnak pozitív tevékenységgel, tényleges magatartással, valamilyen tevéssel és a kötelezettek oldaláról meghatározottak. Ez a relatív szerkezet jellegzetesen a szerződési kapcsolatokban jelentkezik. Korántsem jelenti azonban azt, hogy az abszolút szerkezetű jogviszonyhoz tapadó relatív szerkezet (pl. szolgalom) megszüntetné az abszolút szerkezetű jogviszonyt. A relatív szerkezetű jogviszonyok fogalmazzák meg az autonóm struktúrájú elkülönült jogalanyok mozgásterében azt a *mozgást* (dinamikát), amelyet ténylegesen a társadalmi viszonyok között az emberek mindennap végrehajtanak. Ez a

mozgás ugyanis az elkülönültség összekapcsolása, ilyen vagy olyan formában relatív kapcsolatot hoz létre az elkülönült jogalanyok között, akik *nem* — vagy nem feltétlenül — *azonos struktúrájú kollektívában* dolgoznak vagy léteznek. Ebből következik, hogy a kollektíván belüli kapcsolatteremtés nem tartozik a polgári jog területére, ha az alanyok nem a kollektívához tartozásuk, hanem *elkülönültségük alapján* kerülnek egymással jogviszonyba. A szerződéses kapcsolatoknak az a csoportja a polgári jog területére tartozik, amelyek az árumozgástól kezdve az elkülönült személyek egymáshoz való kapcsolatának jogi vagy jogon kívüli célkitűzésével jön létre, illetőleg ilyen célkitűzés nélkül a jog a maga formalizmusával, merev gondolati rendszerével önmagát az abszolút szerkezet megsértését relatív szerkezetű jogviszonyban fejezi ki.

3. *Komplex jogviszony*. Jelenlegi polgári jogunk még olyan mértékben sem tudja felhasználni a polgári jogi jogviszonyok eddigi — nagyon viszonylagos — megkülönböztetését, mint a szocialista fejlődés korábbi időszakában. A vagyoni és nem vagyoni jelleg minden jogterületen jelentőséghez jut. Az áruviszony elkülönültsége és összekapcsoltsága — amely az abszolút és a relatív szerkezetű jogviszonyokban, mint jogi formában tükröződött — egyrészt a polgári jog nem minden intézményére (pl. társadalmi tulajdonjog, állami vállalat stb.) alkalmazható, másrészt ez a szerkezeti különbségtétel más jogterületeknek is sajátossága. (Így pl. relatív és személyi a családi jogban a házastársak egymás közötti személyi jogai és kötelezettségei, relatív és vagyoni a házastársi vagyonközösség, míg harmadik irányban ez a relatív szerkezet csak meghatározott mozgásteret tesz lehetővé.)

Az abszolút és relatív szerkezet, valamint az ezekhez hagyományosan kapcsolódó pozitív és negatív tartalom a polgári jognak csak azokon a területein érvényesül, ahol áruviszonyok léteznek. Nem érvényesül ellenben a nem áruviszonyok, pl. a társadalmi tulajdonjog, az állami vagyonnal való rendelkezés, az állam, illetőleg a társadalmi tulajdonnal gazdálkodó jogi személyek *belső* viszonyaiban — de ezek túlnyomórészt nem is polgári jogiak. Ugyanakkor az áruviszonyok kerülnek előtérbe a munkaerő vonatkozásában, s ezeket az 1980. január 1-én hatályba lépett rendelkezések is alátámasztják.

Gazdasági-társadalmi rendünk átalakulása csak éppen a jogi homogenitást hagyná érintetlenül? Ez elsősorban társadalmi, különösen az állami szocialista tulajdonjog, s az azt kezelő jogi személyek jogviszonyaira éppúgy áll, mint más viszonyokra. „...az állami szocialista tulajdonjog szerkezetileg nem abszolút és nem negatív abban az értelemben, ahogyan a polgári jog abszolút szerkezetű jogviszonyai ilyen jellegűek. *Nem abszolút* abban az értelemben, hogy a tulajdonossal szemben minden *kívülálló* kötelezett: *nincsenek kívülállóak*, csak magukról megfeledkező, alacsony tudati színvonalon megrekedt „tulajdonostársak" vannak. Az állami szocialista tulajdonból *senki* sincs kizárva, mint a kollektíva tagja, mint szocialista „citoyen", de *mindenki* ki van zárva, mint „autonóm" egyén, mint „szocialista bourgeois".[87]

De maga az *állami vállalat* is különböző jogterületekre tartozó különböző szerkezetű és tartalmú jogviszonyok csomópontja. Mint jogi személy és a

forgalomban résztvevő jogalany, viszonyai a polgári jog területére tartoznak, s jóllehet nem tulajdonos, mégis tulajdonosként lép fel. *Horizontális* viszonyai a polgári jogba tartoznak.

Az állam *vertikálisan* a vállalattal szemben gyakorolja azokat a *közhatalmi* (igazgatási, pénzügyi stb.) jogait, amelyeket más társadalmi tulajdonnal gazdálkodó jogi személlyel (pl. szövetkezet), vagy akár az egyes állampolgárokkal szemben is gyakorol. Ugyanakkor — szemben a szövetkezeti jogi személlyel, amellyel szemben közhatalmi jogosultsága alapján vannak jogai — az állami vállalattal (és más állami gazdálkodó szervezettel) szemben — ugyancsak vertikálisan — az államot megilleti a korlátozott *tulajdonosi igazgatási jog* is (átcsoportosítás, újrafelosztás az államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatoknál).[88]

Ezen túlmenően a vállalat és más gazdálkodó szervezet belső viszonyaira — a kialakuló vagy már kialakult — kollektívára külön jogterület (a munkajog) szabályai vonatkoznak. (Mindezek mellett is vitás, hogy hova tartozik a tulajdonosi igazgatás: a polgári jogba, vagy kialakuló jogrendszerünknek egy új, nem közhatalmi, hanem *gazdálkodási igazgatási* területe. Emellett a *gazdasági igazgatás szélesebb*, mint a *tulajdonosi* igazgatás.[89])

A szerkezet-centrikus szociológiát követi az ennek megfelelő jogi szabályozás. Így alakulnak ki azok a pragmatikus másodlagos jogágak, amelyek súlypontja eltolódik.

A komplexitás nemcsak a társadalmi, különösen az állami szocialista tulajdonjoggal kapcsolatosan merül fel, hanem szükségszerűen minden olyan jogviszony-szemléletnél, amely nem *viszonyokat*, hanem a viszonyok *alanyait* teszi meg a homogenitás alapjául.

Ugyanakkor — éppen a gazdasági-társadalmi viszonyok megváltozása következtében — ténylegesen kialakulnak a polgári jogban (és nem csak az állami szocialista tulajdonjogra nézve) olyan *komplex viszonyok*,[90] amelyek súlypontja, vagy egyik oldala ugyan polgári jogi, de másik oldala vagy éppen súlypontja egy más jogterületre esik. A hagyományos viszonyok felbomlásának vagyunk tanúi, amikor alig van olyan polgári jogi jogviszony, amelybe ne szüremkednék be más jogterület sajátossága.

Így a polgári jogban alapvetően *kétféle szerkezetű* jogviszonnyal találkozunk. Egyrészt az áruviszonyok vonatkozásában *abszolút* és *relatív* szerkezettel (amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást, átmennek egymásba, felváltják egymást), továbbá *komplex jogviszonyokkal.*

Ezek lehetnek:

a) eleve komplexként több jogterületre kiható viszonyok (társadalmi, különösen állami szocialista tulajdonjog, állami és szövetkezeti vállalat, társaság);

b) súlypontilag polgári jogi, de más jogterületektől befolyásolt és átszőtt, csak komplexitásukban megérthető viszonyok (pl. munkaviszonyban alkotott szellemi alkotás); és

c) súlypontjával más jogterületre tartozó, de polgári joggal befolyásolt komplex viszony, amely ugyancsak a maga egységében és különneműségeiben értelmezhető

csak (pl. ingatlannyilvántartás és ingatlantulajdonjog megszerzése; kisajátítás mint tulajdonszerzés és kártalanítás polgári jogi, mint célszerű eljárás államigazgatási jogi; gondnokság alá helyezés: polgári jog, családi jog, gyámügyi igazgatás stb.).

A viszony jellege tehát már a polgári jogban sem kizárólagos, s nem is feltétlenül meghatározó, de még mindig a legalkalmasabb a rendszerezésre. A viszonyok sokrétűsége vonja maga után a szakadatlan komplexitást, a belső és külső összefüggések (horizontális: más jogterületekkel; vertikálisan: determinánsok és determináltak) szakadatlan tisztázását. Úgy gondolom, hogy a szocialista polgári jog — a tiszta árutulajdon magán- (és ahol ismerték: kereskedelmi) jogával szemben olyan *átalakuló* (és *szerkezetileg is különnemű)* viszonyokat foglal össze, amelyek *homogenitása szerkezetileg nem*, csupán *determinánsai, közvetítői* és *formái* alapján állapítható meg.

Az átstrukturálódó szocialista társadalom strukturálisan új jogviszonyokkal dolgozik. Ennek tudományos értelmezése, illetőleg újraértelmezése, felismerése a legvilágosabban a gazdaságirányítási tulajdon mikénti értelmezésében bukkant fel. A *kettős tulajdon* alapján — akár *osztott* (Sárándi),[91] akár *strukturált* (Sárközy)[92] tulajdoni koncepcióból indul ki e nézet — mindig az árutulajdonjog triászához párosítja az állami irányítást, s így vertikálisan megkettőzi (Sárközi), vagy kettéosztja (Sárándi) a tulajdonosi jogosítványokat.

Ezzel szemben a valóságos viszonyból indul ki az *egységes tulajdonjogi* koncepció Eörsi felfogásában,[93] aki megkülönbözteti a *stratégiai* döntéseket és a vállalatokat megillető *taktikai* jogokat. Tehát *nem a tulajdonjog* osztódik, hanem a komplex *tulajdonjog működésének* mechanizmusa; nem az árutulajdonjoghoz csatolunk más jogokat, hanem más, komplex jogviszonyként nézzük ezt az új jelenséget.

B) ÁTMENET: JOGI TÉNYEK

11. § A POLGÁRI JOGBAN RELEVÁNS JOGI TÉNYEK

1. *Bevezetés.* — 2. *A jogi tények jelentősége.* — 3. *A jogi tények fajai*

1. *Bevezetés.* A szocialista polgári jog dogmatikája átvette a korábbi polgári magánjogtudománytól a jogi tényekre vonatkozó tanítások jelentős részét.[94] „Azokat a jelenségeket, amelyek a polgári jog szabályai alapján jogviszonyok keletkezését, módosulását vagy megszűnését váltják ki, jogi tényeknek nevezzük."[95]

A történetiség és az ember társadalmi létbeli mozgásának irreverzibilitása hozza magával, hogy *csak meghatározott körülmények között* van valamilyen ténynek, jelenségnek, körülménynek jogi jelentősége. A jogi norma emeli ki a jelenségek nagy tömegéből azokat a tényeket és körülményeket, amelyek az *adott időpontban* jogi ténynek minősülnek. Mindig az adott időpontbeli jogalkotói érdek határozza meg, hogy milyen körülmények lesznek jogi tények és melyek nem. Így jogi tény mindaz,

amihez a polgári jog a jogalkotó (az uralkodó gondolatok, elképzelések, célkitűzések) érdekében jogi hatásokat, jogkövetkezményeket fűz.[96]

A jogi tényeknek a felsorolása és csoportosítása a német pandektisztika[97] rendszerező felfogásának köszönhető, s mint azt Schwarz Gusztáv oly találóan leírja,[98] ez a rendszerezés Savignytól a XX. sz. elejéig be is fejeződött. Ez a rendszerezés nem volt marxista, még csak pozitivista sem, mindössze a dogmatikus német jogtudomány „rendszerető" rendszerezése.[99] A jogban azt fejezte ki, hogy a dogmatikai rendszer kénytelen volt leképezni, jogiasítani a valóságot és annak mozgását. A tevékenységnek, a feltételeknek és körülményeknek — akár tudták, akár nem, akár akarták, akár nem — a jogban is tükröződnie kellett. Ugyanakkor ez az elvonatkoztatás egyneműsítő elvonatkoztatás, amely „nem a valóság visszatükröződéséből nő ki", ... „nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik", hanem az akkori, illetőleg a mindenkori uralkodó osztály akaratában.[100] Kérdés, hogy ezt és így kell-e nekünk is fenntartani?

Így a jogi tények legfontosabb fajtáiként a következőket emelték ki: 1. emberi magatartások; 2. egyéb emberi körülmények; 3. állami aktusok; 4. az emberi magatartástól független külső körülmények.[101]

A jogi tényeknek ez a felsorolása lényegében egy olyan teljes keretet biztosított a mindenkori magyarázatra, amelynek segítségével lehetővé vált, hogy mindenféle tény, jelenség, körülmény akár az emberé vagy magatartásáé, akár külső körülményé, meghatározott körülmények között jogi tényként kerüljön elismerésre.

Ez a szemlélet a szocialista jogban már nem tett egyenlőségjelet a különböző jogi tények között, hanem az emberi magatartást, mint a cselekvés, a tevékenység, az emberi nem önmagáért való és önmegvalósításának legfontosabb mozzanatát emelte ki elsődlegessé. Mégis, a jogi tényeknek ilyen jelentősége és csoportosítása egyfajta egyneműséget jelentett a jogi tények között.

A jogi tények nem használhatók fel analitikus módon, nem sorolhatók egyformán, egyenlő rangsorba. A jogi tényként eddig feltüntetett tények és körülmények már csak azért sem, mert különbséget kell tenni a társadalmilag jelentkezett és azok között a körülmények között, amelyek a szervetlen és szerves természet adott időszakbeli fennállásából jelentkeznek. Ezek eleve meghatározzák az adott emberi társadalmi viszonyok ilyen vagy olyan kifejlődését, mozgását vagy megoldását, tehát az ellentmondások mozgására a mindenkori hely, az idő, a körülmények együttességének szemléletével lehet csak kielégítő választ adni.

A hagyományos polgári jogi dogmatikában általánossá vált jogi tényekről vallott felfogás több vonatkozásban vitatható. A hagyományos felfogás elsődlegesnek az emberi magatartást és ennek különböző minőségét, tulajdonságát tartotta — ami egyébként helyes — és minden egyéb körülményt, tényt és jelenséget az egyéb feltételek közé sorolt. Ugyanakkor az emberi magatartás tekintetében, amely valóban a mindennapi élet lehetőségének és megvalósulásának a legjelentősebb mozzanata, nem tett és nem tesz különbséget a lehetséges és a megvalósult magatartás között. *A jogi norma mindig a lehetőségeket és ezek alapján az alternatíve más és más módon megvalósuló magatartásokat és minden, a konkrét esetben jelentős*

tényt jogiasít. Ebből következik, hogy helyesen volt az ember, s az ember- és magatartáscentrikus szemlélet mint kiindulópont, ez a jogi norma szempontjából a rendelkezésekben foglalt szabályokra alapult. (A polgári jogtudomány, így pl. Szladits tényállás és nem rendelkezéscentrikus jelenségnek tartotta a jogi tényeket.[102] A szocialista jogtudományban a normativizmus helyezte át a súlypontot. A valóságban mind a tényállás, mind a rendelkezés, a lehetőség és a megvalósulás is idetartozik.)

2. *A jogi tények jelentősége.* A jogi tények absztrakt megfogalmazása lényegében a jogi nyelv és a jogi norma egyneműsítő, merev gondolati rendszerének olyan absztrahálása, amely ugyanakkor feltételezi, hogy az egyik konkrét jogviszonyban ettől eltérő, illetőleg más jellegű értelmezést kap ugyanaz a jelenség, tény vagy körülmény, amely más jogviszonyban jelentőséghez, illetőleg más jelentőséghez jut.

A mindennapi élet természetes mozgásával párhuzamosan — ebből kiragadva — egyes jelenségeket, tényeket és körülményeket a jogi norma alakít jogivá és a konkrét jogviszonyban mint jogviszonyelemeket tart számon. Itt is megvalósul az a kettős mozgás, amely absztrakt formában a társadalmi lét mozgása mellett a jogi norma mozgásában jelentkezik. A különbség az, hogy konkrét, egyedi jogviszonyról van szó, amely a maga konkrétságában, az „épp-így-lét" sajátosságaival rendelkezik. Attól függően, hogy az absztraktul megfogalmazott, tipikusra formált jogi norma az adott esetre vonatkozóan milyen *értékelést* tartalmaz, minősíti az adott jelenséget, tényt vagy körülményt (előnyösen vagy hátrányosan) jogivá (tehát *szelektál*), illetőleg hagyja figyelmen kívül.

Jogi tény minden olyan jelenség, tény vagy körülmény, amely a jogi normában jelentőséghez juthat, és a konkrét jogviszonyban jogi értékelést kap. A jogi tények meghatározott összessége (tünetegyüttese, syndromája) *keletkezteti, módosítja, illetőleg megszünteti a jogviszonyt.*

A jogi norma és az egész jogi berendezkedés a társadalmi lét egészének egy *rész*-darabja. A társadalmi lét azonban mindig feltételezi a szervetlen és a szerves természetet, amelyektől determinált, és amelyekkel párhuzamosan, azokra visszahatóan is bizonyos értelemben befolyásolja azok milyenkénti alakulását. Ebből következik, hogy a jogi normabeli jogi tények, amelyek mint társadalmiak, a norma alapján a konkrét jogviszonyban válnak jogivá, nem egyszerűen önmaguktól jogiak, hanem mindig az adott jogalkotó és az adott konkrét jogviszony szempontjából válnak jogi jelentőségűvé.

Ebből következik az, hogy a *jogivá válás mindig értékelés.* Egy jelenség, tény, körülmény akkor válik jogivá, ha a jogi norma az *adott viszonylatra* vonatkozóan ezt a jogiságot megfogalmazza. Ez a megfogalmazás mindig merev, egyneműsített gondolati rendszerben történik. Ebből következett a régebbi civilisztika számára az a csábító alkalom, hogy egyszerűen csak jogalanyokat és jogtárgyakat,[103] csak a tényeket és az ettől elszakított „jogügyek"-et,[104] vagy az emberi magatartás ilyen vagy olyan voltát vette figyelembe és figyelmen kívül hagyta, hogy az adott magatartás csak az adott viszonyokban, az adott körülmények között minősül ilyennek vagy olyannak. Az egyneműsítő jogi forma gondolatrendszere vezetett arra a szemléletre, amelyet a szocialista polgári jog is hosszú időn keresztül követett.

Ez a gondolkodási forma a jogászi gondolkodás számára nem becsülhető le. Számára ugyanis éppen a norma konkretizálódása szempontjából érdemel figyelmet, hogy az egyes jelenségek az adott körülmények között az épp-így-lét valóságában más értékeléshez juthatnak.

Mindig a jogalkotó (helyes vagy hamis) felismerése és az adott társadalmi érdek fogja *kiválasztani* és absztrakt módon meghatározni azoknak a jelenségeknek, tényeknek, körülményeknek, minőségeknek stb. a körét, amelyeket az élet egyes jelenségei közül az adott konkrét viszonyban jogivá emel és ily módon jogi ténnyé minősít.[105]

A meghatározó tényezők:

a) olyan társadalmi viszonyok léte, amelyek a jogi norma absztrakt rendelkezése következtében jogivá válnak;

b) a jogilag releváns társadalmi viszonyok jogiasítása *értékelés, szelektálás* és a tipikus-különös *elvont* megfogalmazása útján; és

c) olyan *konkrét viszonyok* léte, amelyek az adott körülmények összességével együtt alkalmasak arra, hogy meghatározott *elemeik*, mint egy rész egységei a maguk *összességében* és *egymáshoz való viszonyukban* jogivá váljanak.

Nemcsak filozófiailag, hanem jogilag is a ténymegállapítás (a konkrét viszony konkrét tényeinek jogi relevanciája) kettős jellegű. Egyrészt rendelkezik az adott jogterület normarendszerének olyan elvont szabályozásával, amely az *ilyen* (s ebben jelentkezik az értékelés, szelektálás, tipikusság, különösség) tényeket jogivá emel (akár tényállás, akár rendelkezés, akár jogkövetkezmény elemeként), s ugyanakkor a konkrét egyedi eset *konkrét egyedi* és *egyéni* tényeit a keresztbe-, hálószerű szabályozás következtében konkrétan értékeli a szűkebb értelemben vett jogalkalmazás (ritkán az önkéntes jogkövetés).

Az egymáshoz való viszonyt azért kell hangsúlyozni, mert ugyanaz az emberi magatartás az egyik viszonylatban közömbös, a jog számára jelentéktelen, nem jogi, egy másik viszonylatban jogivá, jogi ténnyé válik. (Pl. ha valaki kölcsöntartozását a kellő időben nem fizeti meg, ez a hitelezőjével szemben késedelem, de általában mindenki más számára közömbös. Ez utóbbi sem mindig áll, hiszen ismert a fizetésképtelenség, a csőd stb.)

A jogi tények jelentősége — minden absztrakciójuk ellenére — az, hogy *a jogi norma mikénti konkretizálódásától* függ a jogi normában megfogalmazott elemek *mikénti realizálódása*. Minden társadalmi viszony a maga együttességében válik bizonyos vonatkozásokban jogilag jelentőssé. Bár a jogviszony egy társadalmi viszony jogilag jelentős elemeinek a konkretizálódását jelenti, de ez a konkretizálódás határozza meg azt a realizálódási lehetőséget és ténylegességet, amely a jogi normában kifejtett tényálláshoz fűződő rendelkezésben megfogalmazott magatartások útján kiváltja a gazdasági, társadalmi s ideológiai (még akkor is, ha materializálódó) jogi következményeket.

A jogi szabályozás rendszerezéséből — amely „nem a valóság visszatükröződéséből nő ki"[106] — következik, hogy a jogviszonyok milyensége szerint is típusok jelentkeznek, amelyek a keresztbe- és hálószerű szabályozás következtében részben egymás utáni, részben egymás melletti, részben gondolatilag elvont tipizálási *csomópontokat* alakítanak ki. Ezek a csomópontok meghatározott jogi tények tünetegyüttesének (syndroma) rendszeresen előforduló típusait fogalmazzák meg, ugyanakkor azonban a normában jelentkező jogi tények, amelyek konkretizálódnak és realizálódnak a konkrét jogviszonyokban, a maguk sajátos

„épp-így-lét" valóságában adják azt a sajátos egyedi esetet, amelyre a norma szabályozási rendszerét alkalmazni kell.

Míg a társadalmi lét folyamatában és mozgásában irreverzibilis, addig a jogi norma nem egy esetben eltekint ettől a megismételhetetlenségtől, egyszeriségtől. A norma maga tipizál és a megismételhetetlenséget csak akkor ismeri el, akkor juttatja kifejezésre, ha maga a gazdasági-társadalmi valóság készteti arra (pl. a Ptk. 237. § (2) bek.-e alapján a szerződéskötést megelőző állapotot nem lehet helyreállítani).

A valóság és a jog ontológiájának kettősségéből következik, hogy a mindennapi élet jelenségei a jogi tények világában, a jogi normában és a konkrét jogviszonyokban is — kettősen — jogi kifejezések formájában jelentkeznek. Ezek — éppen a jogi kifejezések folytán egyneműsítettek — nem ismerik azokat a finom különbségtételeket, vagy közömbösen mennek el mellettük, amelyek a mindennapi életben esetleg a jogalanyok szempontjából rendkívül jelentősnek tünnek. Ha a norma ezt nem szabályozza, akkor ez a különbségtétel a jogviszony szempontjából is teljesen közömbössé válik.

Ezért jelentős a jogi tények tipizálása. A *jogi tény nem önmagában*, hanem *mások vonatkozásában* válik jogivá. Jogi voltát a jogi norma határozza meg és a *konkrét jogviszonyban* mindig az *„épp-így-lét" sajátosságai* váltják ki a konkrét magatartás, jelenség, tény, körülmény *milyenségét*, jogi értékelését és a jogban betöltött szerepét.

3. *A jogi tények fajai.* A jogi tények legfontosabb fajai: *a)* az emberi *magatartás* és az emberi *tulajdonság* jogi minősége; *b)* az *állami akaratnyilvánítás; c)* a *külső körülmények; d)* az „épp-így-lét" *eredményt jellemző* befolyása.

12. § A JOGI TÉNYEK LEGFONTOSABB FAJAI

1. *Az emberi magatartás és az emberi tulajdonság.* — 2. *Az állami akaratnyilvánítás.* — 3. *A külső körülmények.* — 4. *Az „épp-így-lét" eredményt jellemző befolyása*

1. *Az emberi magatartás és az emberi tulajdonság.* Amikor a jogi tények elmélete kialakult[107] — majd ezt a szocialista polgári jog tudománya is átvette — a legfontosabb jogi ténynek az emberi magatartást tartották. A szocialista felfogás szerint az emberi magatartás a mozgatója a társadalmi fejlődésnek és ezt a magatartást nem csak mint mozgatót, hanem mint befolyásolható tényezőt is a jogi szabályozás mindig szem előtt is tartja.

Az emberi magatartás lehet pozitív, *tevőleges*, és negatív, *nemleges, egyszerű nemtevés* vagy valamilyen tevékenységtől *tartózkodás*. Az emberi magatartás jogilag csak akkor releváns, ha a rendelkezésben foglalt jogi minősítés tevőleges vagy nemleges magatartást ír elő. *A magatartás mindig tulajdonságaival együtt jelentős.* (A polgári jog nem ismeri a „tulajdonságok-nélküli" magatartást vagy embert.) Ezért a jogban, s elsősorban a polgári jogban a magatartás *minősége* következtében válik jelentőssé az adott jogviszonybeli konkrét magatartás.

A korábbi jogtudomány általában megengedett és jogellenes magatartás között tett különbséget.[108] A civilisztika jelenlegi állása — éppen a jogi értékelésre tekintettel — az emberi magatartásnak három csoportját különbözteti meg. Ezek mellett kell különbséget tenni az ember vagy az emberi magatartás tulajdonságai, minősége szerint. Az emberi magatartás lehet *jogos, jogilag nem védett* és *jogellenes.*[109]

a) A *jogos* (korábbiakban megengedett) magatartás az, amelyet a jog nem csak egyszerűen elfogad, hanem a jogi norma rendelkezésében, esetleg már tényállásában olyanként ismer fel, mint amelyet az adott társadalom adott jogrendszere az adott tényálláson belül *elismer, véd, támogat.* Adott körülmények között esetleg ösztönöz is ilyen magatartás tanúsítására. A jogos magatartás mindig a védelemre, támogatásra, ösztönzésre számot tartó magatartások közé tartozik. Két alapvető formája van: *lehetőségi* állapotban ez a magatartás lehet: *alanyi jog* vagy *törvényes, jogos érdek,* illetőleg *jogi kötelezettség.*

Megvalósulva lesz jogos a magatartás. A *jogos* magatartás kifejezés mindig a *megvalósulás* oldaláról szemléli és *értékeli* a magatartást és nem abból a szempontból, hogy lehetőségi állapotában az milyenként jelentkezett. Lehetőségi állapotában ugyanis nem csak az a magatartás jogos, amely az alanyi jog gyakorlásával, vagy a törvényes érdek védelmében megvalósul, hanem az is jogos magatartás, amely a kötelezettség teljesítésére irányul. A *szabályszerűen* megvalósuló magatartás: jogos magatartás.

A jogos magatartás társadalmilag védett. A szociológiailag *szabályszerű magatartások* tömegéből azokat, amelyeket a jog védelemre, támogatásra, ösztönzésre, segítésre kíván felhasználni, kiemel és alanyi jogként, törvényes érdekként biztosítja a *lehetőségét,* hogy *megvalósulásuk szabályszerűsége* esetén is ez a magatartás *jogosnak* minősüljön. A *kötelezettségnél* hasonló a helyzet, hiszen a lehetőségi állapot csak megvalósulása esetén minősülhet jogosnak. (Már a lehetőségi állapotban felmerülhet a negatív értékelés, de ezt a társadalom érdekében nem jogosnak, hanem jogellenesnek minősíti az adott jogi berendezkedés.)

A jogos magatartás, mint megvalósuló magatartás vonult be a civilisztikába. A lehetőség erre vonatkozólag általában olyan széles körű, „fel nem leltározható", hogy a polgári jog területén *a megvalósuló magatartásokat ragadja meg a jog.*

Az emberek alternatív lehetőségeit, a választás többfajúságát figyelembe véve a polgári jog területén csak a megvalósuló magatartáshoz fűzi a jogosságot, a jogi nem védettséget vagy jogellenességet. Ezek azok a jogi minőségek, amelyek a megvalósuló magatartást minősítik. (Szemben a büntetőjoggal, amely bizonyos magatartásoknál már az előkészületi cselekményt vagy a kísérletet is jogellenesnek, illetőleg társadalomra veszélyesnek tartja.)

A jogos magatartáson belül három csoportot különböztettünk meg.

Az örökölt és megtartott megkülönböztetés[110] alapja a célzatosság (jogi hatás elérésére törekvés) és/vagy az ehhez kapcsolódó, fűződő vagy e nélkül is bekövetkező jogi hatás. E megkülönböztetésben a jognyilatkozat joghatásra irányul (s ezt ki is váltja), a reálaktus akaratlagos, de nemcsak a célzott jogi hatást váltja ki és a cselekvéseredmény nem is akaratlagos, de jogi hatás fűződik hozzá.

A reálaktus és a cselekvéseredmény megkülönböztetése mai polgári jogunkban — úgy tűnik — túlzott.[111] Annál is inkább, mert a jogi hatások nem is mindig a polgári jogon belüliek. Így pl. reálaktusnak minősül a lakáscseréhez fűződő új igazgatási, bírósági illetékesség stb. Nyilvánvaló, hogy az emberek tömegei nem ezért cserélnek lakást. A cselekvéseredmény viszont az a nem tudatos, nem akaratlagos magatartás, amelyhez jogi hatás fűződik. Ilyen pl. a tulajdonjoggal felhagyás (csikkeldobás, étel-elfogyasztás).

A reálaktus új megfogalmazása magában foglalja — az eredményre tekintettel — az ilyen eredmény célzatosságának a hiányát, tehát mind a régi reálaktust, mind a cselekvéseredményt.

aa) Vannak olyan magatartások, amelyek mint *akaratnyilatkozatok* eleve meghatározott jogi hatást céloznak. A jognyilatkozat vagy akaratnyilatkozat jogi hatásra irányul. (Régebben — Savigny óta — ezt a jogi hatást célzó akaratnyilatkozatot nevezték jogügyletnek.[112]) Az ilyen jogi hatást célzó akaratnyilatkozat jellemző sajátossága, hogy a megengedett magatartás azért kerül kifejezésre, hogy valamely jogi hatást idézzen elő. Itt tehát van egy *akaratlagos magatartás* és egy *célzatosság*. Olyan teleológia, amelyhez a jog hozzá is fűzi a maga kedvezően értékelő védelmét, segítését, támogatását, előnyben részesítését.

Ebből következik már, hogy a jogi tények tana bármennyire analitikusan szemlélte a jelenségeket, tényeket és körülményeket, ezt sohasem önmagukban elszigetelten, más tényektől függetlenül tette. Adott esetben is a jognyilatkozat azért váltja ki a célzott jogi hatást, mert *kifejezett, akaratlagos, célzott*, tehát teleologikus magatartás, amelyhez — és adott összesség mellett — a jog hozzá is fűzi a szükséges, a kívánt vagy a nyilatkozó által célzott jogi hatásokat.

Az ilyen jognyilatkozat lehet *címzett*, amikor meghatározott személyhez szól (pl. a szerződési ajánlat, az elfogadás, a meghatalmazás, amelyek mind címzett jognyilatkozatok), s a jogi hatások a címzettségtől függően állanak be. Vannak olyan esetek, amikor a jogi hatást célzó akaratnyilatkozat *nem címzett*, nem meghatározott személyhez szól, de szűkebb vagy tágabb körű közlésre szánják. (Ilyen pl. a díjkitűzés, a végrendelet, az egyes értékpapírok kiállítása stb.)

Az akaratnyilatkozat a *kifejezési módját* illetően lehet: *írásbeli, szóbeli* és *ráutaló magatartással* történő. (Ptk. 216. § (1) bek.) Az ilyen ún. hallgatólagos akaratnyilatkozatok a polgári jogban kiváltják a célzott jogi hatást. (Pl. az emberek tömegei utaznak közlekedési eszközön bérlettel vagy ott váltott jeggyel; egyetlen szó nélkül. Ez a személyfuvarozási szerződés valójában a felszállással már kifejezésre juttatja azt az akaratnyilatkozatot, hogy a fuvaroztató vállalat a felszálló utast szállítsa el az egyébként a járatban megjelölt helyre.) Ebben az esetben a felszálló, utazni kívánó személy akaratnyilatkozata a közlekedési vállalat ajánlatának az elfogadása.

A korábbi polgári jogi dogmatika a joghatásra irányuló akaratnyilatkozatot mint jogügyletet az egyik legfontosabb jogos magatartásnak tartotta. E Savigny által meghirdetett nézet tarthatatlanságát már Eltzbacher kimutatta,[113] de a magyar jogtudományban csak újabban került előtérbe, hogy a jogügylet maga is viszony, de a szerződéssel szemben nem a jellemző viszony. Elemi rész ezzel szemben az akaratnyilatkozat, amely természetesen lehet jogügylet része is.

A tipikus a *szerződés*. A szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre. (Ptk. 205. § (1) bek.) Ugyanakkor a szerződés a két fél egybehangzó akaratnyilatkozatának meghatározott eredmény elérésére irányuló

kölcsönössége, tehát fennállása alatt *folyamat* is. Ha *egy akaratnyilatkozat* elégséges a célzott jogi hatás kiváltására, az eredmény elérésére (pl. meghatalmazás, végrendelet), akkor ez az *egyoldalú jogügylet*. (A korábbi — tiszta elméleti, valóságtól elszakadt — felfogás szerint a jogügylet lehet egy- és kétoldalú, attól függően, hogy hány akaratnyilatkozat szükséges a célzott jogi hatás kiváltásához. A kétoldalú jogügylet = szerződés. A szerződés azonban nem csak két, hanem többoldalú is lehet.)

A *szerződés egy-* és *kétoldalú* aszerint, hogy az alanyokat terhelő kötelezettségek egymás ellenében (visszterhesen) jönnek-e létre.[114] Ha az egyik fél csak jogosult, a másik csak kötelezett, akkor a szerződés egyoldalú (pl. ajándékozási szerződés), ha viszont mindkét fél jogosult és kötelezett is, akkor a szerződés kétoldalú, hiszen mindkét fél kölcsönösen kötelezett. *A tipikus, a jellemző a kétoldalú, az ún. visszterhes (haszonváltó) szerződés.* (A vélelemre l. Ptk. 201. § (2) bek.-e.)

„Kétoldalú szerződésben olyan obligációk állanak keresztben, amelyek külön-külön szemlélve nem ingyen (semmiért) vállalt kötelezettségek (nem *lucrative* aquirált követelések), hanem viszon-kapás (adás) fejében."[115]

A szerződés természetesen több jogosultság és több kötelezettség foglalata. Már maga viszony. Tehát a megvalósuló *jogos* magatartás — mint lehetőség — egyként lehet alanyi jog és jogi kötelezettség. A szerződés pedig — keletkezésétől megszűnéséig — olyan relatív szerkezetű *kötelmi viszony*,[116] amely magában foglalja a jogok és kötelezettségek lehetőségi és mikénti megvalósulási létszakaszait is. Itt tehát a jogi tények elmélete is kilép már az egyszerű, egyedi magatartás objektív jellegének az értékeléséből.

ab) A jogszerű, védett, megengedett magatartások második csoportja az ún. *reálaktusok*. Ezek a magatartások is akaratlagosak, de az akaratnyilatkozat olyan jogi hatásokat is kivált, amelyeket eredetileg nem célzott. Így pl. az emberek többsége azért változtat lakást, mert korszerűbb körülmények közé jut, megfelelőbb lehetőségei vannak, közelebb jut a munkahelyéhez stb. Ugyanakkor ez a lakásváltozás, amely célzatos magatartás, maga után vonja azt a jogi következményt, hogy pl. megváltozik az illetékes tanács, az illetékes bíróság stb. Ezek tehát hozzáfűződhetnek a célzott magatartáshoz, de nem célzottként. Nem azért fűződik hozzá a hatósági fórum megváltozása, mert ezt célozta volna a lakás megváltoztatása.

Korábban a harmadik csoportja az elismert, nem tiltott, jogszerű, jogos magatartásoknak az ún. cselekvéseredmény volt. Ezek olyan emberi magatartások, amelyek úgy idéznek elő valaminő jogi következményt, hogy figyelmen kívül marad a célzatosság, az akaratlagosság, a magatartás tanúsítójának teleológiai tevékenysége és teljesen közömbös, hogy ilyen jogi hatás előidézésére irányult-e a magatartás vagy sem. Így pl. az emberek többsége, amikor elfogyasztja a vacsoráját, akkor nem gondol arra, hogy ezzel tulajdonjoga erre megszűnik; egy dohányos embernek, ha a körmére ég a cigaretta, a csikket eldobja. Az utóbbi derelictio, a tulajdonjoggal felhagyás. (Most figyelmen kívül hagyva a szemetelés, a környezetszennyezés tilalmát.) Ezek a jogi hatások akkor is hozzáfűződnek az ilyen

magatartásokhoz, ha teljesen közömbösen, jogi célzat nélkül történik, mint például az étel elfogyasztása.

Ma — nézetem szerint — e megkülönböztetés összevonható — egységesen — a reálaktus fogalmában.

b) A jogos, jogszerű, megengedett, védett magatartás ellentéte a *jogellenes magatartás.*[117] A jogellenes magatartás nem a magatartás önmagáért valóságát fejezi ki, hanem a jogi értékelés következtében kapja az adott magatartás azt a minőséget, hogy a jog jogellenesnek tartja. (Ugyanez áll természetesen a jogos vagy jogilag nem védett magatartásra is.) *Jogellenes minden olyan magatartás, amely jogszabályba ütközik és az adott jogviszonyokban, az adott „épp-így-lét"-ben társadalomra veszélyes, tehát jogi következményeket válthat ki.*

A jogi *norma absztrak* módon fogalmazza meg a jogellenességet. Ehhez viszonyítva a *konkrét jogellenesség*, a konkrét viszonyokban válik jogellenessé.

A polgári jog területén a *károkozás általános tilalmának* az elfogadása[118] következtében *minden olyan magatartás, amely kárt, rendellenes eredményt okoz,* vagy *közvetlenül okozhat (veszélyeztet), jogellenes.*

A magatartás jogellenes (és jogos) minősége, értékelése *objektív,* tehát a magatartás tanúsítójának akaratától és tudatától függetlenül minősül a jogi norma alapján annak, ami. Ennek az értékelésnek az alapja az, hogy az ilyen magatartások *társadalomra veszélyesek.* A jogellenesség alapja mindig a társadalomra veszélyesség elvont értékítélete.[119] A polgári jogi jogellenesség akkor is megmarad, ha ennek jogi következményei (pl. elévülés következtében) már nem állhatnak be.

ba) A jogellenes magatartás (valójában és helyesen: a magatartás jogellenes minősége) lehet abszolút és relatíve jogellenes.

Abszolút jogellenes az a magatartás, amelyet *bárkivel* szemben is tanúsítanak, jogellenesnek minősül, tekintet nélkül arra, hogy ki az, aki ellen a magatartás irányul, illetőleg akit sért. (Így pl. ha a gépkocsivezető gázol, bárkit elgázol, azzal szemben ez a magatartás jogellenes. A jogellenesség azonban nem önmagában jelentkezik, azért válik jogellenessé, mert bizonyos eredményt ért el, gázolt.) Meghatározott körülmények között a jogi norma önmagában a jogellenes *eredmény* bekövetkezésének a lehetőségét, a veszélyhelyzetet is már olyanként értékeli, amellyel szemben fel kell lépnie. Ezt a fellépést — adott esetben a jogellenes eredményt megakadályozó preventív eszközként — szabályozza a Ptk. 341. § (1) bek. Eszerint károkozás veszélye esetén a veszélyeztetett kérheti a bíróságtól, hogy azt, akinek részéről a veszély fenyeget, tiltsa el a veszélyeztető magatartástól, illetőleg kötelezze a kár megelőzéséhez szükséges intézkedések megtételére és — szükség szerint — biztosíték adására.

Adott körülmények között a *„materializálódott" eredményből következtetünk vissza* arra, hogy a magatartás jogellenes volt (ez egyúttal a jogos magatartásra is áll), és arra is, hogy előállott egy folyamat eredményeként egy olyan veszélyhelyzet, amely az emberi valószínűség szerint károsodásra vezethet, tehát a károsodás veszélyét jelentheti.

A jogellenes magatartás másik fajtája a *relatív* jogellenesség, amely nem bárkivel szemben állhat be. A relatíve jogellenes magatartás eredményeként beálló

rendellenes, jogellenes eredmény, csak *meghatározott személy* irányában jogellenes.[120] (Így pl. ha a kötelezett nem fizeti meg a tartozását[121] és perre kerül a sor, ez a kötelezettség megszegése csak a jogosulttal szemben jogellenes és általában másokat nem érint.)

A jogviszonyok egymásba való átmenetelének sajátos formája az, hogy az abszolút szerkezetű jogviszonyok (személy, személyhez fűződő jog, tulajdonjog — itt akár árutulajdonról, akár komplex tulajdonról van is szó) megsértése mindig relatív jogviszonyt hoz létre, ugyanakkor a jogsértő magatartás tanúsítójának oldaláról ez abszolút jogellenesség, mert bárkivel szemben tanúsítja a magatartást, az jogellenes. A sérelmet szenvedő oldaláról viszont relativizálódik a viszony, mert neki nyílik meg az igénye arra, hogy a jogellenes magatartás tanúsítójától, erre irányuló biztosítási szerződés alapján a biztosítótól pl. kártérítést követeljen.

bb) Szokásos a polgári jogban a jogellenességnek egy olyan csoportosítása is, amely megkülönbözteti az *objektíve jogellenes* magatartást attól, amely egyúttal *felróható* is[122] (ún. „szubjektív jogellenesség". — Itt a jogellenesség objektív minősége egy szubjektív tényezővel tetéződik). Ha a kárt okozó jogellenes magatartás felróható is, akkor a Ptk. 339. § (1) bek. értelmében a kártérítési kötelezettség beáll.

A *felróhatóság* a jogellenes magatartásnak olyan minősége, amely igazolja, hogy a jogellenes magatartást tanúsító személy az adott esetben *nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható* — ha az adott polgári jogi jogviszonyban a törvény szigorúbb követelményt nem támaszt — Ptk. 4. § (4) bek.

Ezt a „nem úgy járt el" tételt a mi polgári jogunk a *bizonyítási teher megfordításával*, mint a gondosság, az elvárhatóság mértékét szabályozza. Az eredmény rendellenessége minősíti az okozó magatartást — társadalmi veszélyessége miatt — jogellenessé, s ez tetéződik a különös szintjén megfogalmazott gondossági mérték megsértésével.[123] A büntetőjog (Btk. 14. §) vagy a kollektíván belüli „tőle" elvárhatóság — egyéni; a római jog bonus paterfamilias-a, vagy a kereskedelmi jog rendes kereskedői gondossága — általános. Az autonóm struktúra — ha a társadalomra veszélyesség nem éri el a büntetőjogi szintet — csak különös (de tetézheti a büntetőjogi, államigazgatási jogi, munkajogi stb. felelősség).

Nem a sérelmet szenvedőnek kell igazolnia azt, hogy a károkozó vagy a más módon jogellenes magatartást tanúsító nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. A felróhatóságnak ez a megfogalmazása a polgári jog egyik alapvető tétele, amely egyúttal az alapesetet is szabályozza. Szociológiai alapja a *társadalmi szemrehányhatóság* jogi megfogalmazása.

A jogellenesség objektív jellege mögött a társadalomra veszélyesség adott társadalmi általánosított védekező erkölcse jogiasodik. Ezzel szemben a felróhatóság a társadalmi szemrehányhatóság mozgásköre. Az adott társadalom mintegy helytállásra készteti az adott eredményt előidéző magatartás tanúsítóját (vagy jogutódját pl. a Ptk. 669—670. §-ai alapján fennálló „felelősség" a kötelesrészért esetében, ahol nem felelősség, hanem *helytállás* áll fenn).

A társadalmi szemrehányhatóság nem egységes, hanem az „épp-így-lét"-nek megfelelően tagolt. Az *elvárhatóságtól tagolt, objektivizált* elvárhatóság — amely a

külső feltételektől és elvárásoktól éppúgy, mint a konkrét személyi adottságoktól befolyásolt — *mérték*, nem azonos. Ez is a különös mozgástere, amely elvont módon, keresztbeszabályozással a tipikusban kerül megfogalmazásra, de a konkrét jogviszony konkrét adottságai töltik meg tényleges tartalommal. Mégis ez a szemrehányhatóság is objektivizálódik, de szintje eltérő.[124]

Már a Ptk. 4. § (4) bek.-e úgy rendelkezik, hogy ha ez a törvény szigorúbb követelményt nem támaszt, a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy ez az adott helyzetben általában elvárható. Ebből következik, hogy a törvény bizonyos körülmények között (tehát veszélyes üzemek működésénél, gazdálkodó szervezetek helytállásánál, az állattartó felelősségénél stb.) ennél *fokozottabb követelményt* támaszt, az egyszerű felróhatósággal (mintegy a vétkesnek a jogi személyekre is kiterjesztett formájával) nem elégszik meg, hanem az adott helyzetben többet vár el (esetleg az elháríthatatlanság határáig).

A felróhatóság a régebbi és főleg a nem polgári jogi jogterületeken a szocialista jogban is úgy fogalmazódik meg, mint a vétkesség. A polgári jogban a *vétkesség* jelentősége háttérbe szorul a büntetőjoghoz, a kollektíva jogágazatokon belüli felelősség rendszeréhez képest. A vétkesség *emberre szabott* kategória, a jogi személy vétkességéről nem beszélhetünk.

A vétkesség feltétele a vétőképesség. Vétőképesség pedig az embernek és csakis az embernek az a belátási képessége (annak fejlettsége és épsége), hogy cselekményeinek hátrányos következményeit beláthatja és egyúttal viselnie is kell ezeket. A *vétkesség a felróhatóságnak emberre szabott kategóriája, de nem meríti ki a felróhatóság egészét.* A jogi személy nem járhat el vétkesen. (A *kollektíva lehet vétkes,* de egyrészt önmagában a jogi személy még nem kollektíva, l. pl. gazdasági társulás, másrészt a magyar jog nem ismeri a jogi személy büntethetőségét, harmadrészt ez a vétkesség *erkölcsi,* s nem polgári jogi.) A jogi *forma* — jogi személy — mögötti társadalmiság — kollektíva — nem feltétele a jogi személy jogalanyiságának. Más oldalról a család: kollektíva — de nem jogi személy. A jogi személy mint *szervezet* (de nem szükségképpen kollektíva) rendelkezik jogalanyisággal. Itt a vétkesség használata fikció, vagy elfogadjuk a beszámítási elméletet.

A jogi személy mindig képviselője után cselekszik és jóllehet ezeknek a képviselőknek (pl. egy vállalat igazgatójának, ügyintézőjének, képviselőjének vagy az áruk adásvételével és szolgáltatásával rendszeresen foglalkozó vállalatnak az üzletben tartozkodó alkalmazottjának) a magatartása beszámít[125] a jogi személynek, de *a jogi személy helytállása több* és *más,* mint egyszerűen az alkalmazottak helytállásának az összessége.[126] Több és más azért, mert a szocialista gazdasági-társadalmi rendben nem egyszerűen az egyes dolgozók elvárhatósági szintjétől tesszük függővé azt, hogy valaki a jogellenes magatartás mellett felróhatóan is járt el.

A mi gazdasági-társadalmi rendszerünkben a társadalmi tulajdonnal gazdálkodó jogi személyektől, gazdálkodó szervezetektől többet és mást várunk el — éppen a társadalmi tulajdon védelmében —, mint az egyes emberektől.[127] (A jogi személy mindig szakképzett, helyismerettel és a körülmények ismeretével rendelkező szakemberét küldje ki pl. egy áru átvételére, és ne a takarítónővel vizsgáltassa

meg az átveendő árut. Ha ugyanis az utóbbi eset előfordul, akkor a jogi személy nem mentesül azért, mert pl. az egyébként munkáját nagyon jól ellátó takarítónő nem ért az adott szakterülethez, nem tudja még a szúrópróbaszerű vizsgálatot sem elvégezni. Ennek következtében nem mentesülhet a jogi személy attól, hogy felróhatóság terhelje. — Ez természetesen áll a magánszemélyek képviseletére is, de más az egyén képviselete és más a jogi személyé.)

A vétkes, illetőleg nem vétkes felróhatóság csak az alapesete a szubjektív jogellenesség minősítésének. A jogellenes magatartás ugyanis felróhatóságra tekintet nélkül is, fokozott vagy feltétlen felelősséggel is járhat, ahol a kimentés nem önmagában az adott helyzetben általában elvárható magatartás bizonyításával válik lehetővé, hanem azzal, hogy a károkozó bizonyítja, hogy elháríthatatlan külső ok okozta a bekövetkezett károsodást.

A polgári jog területén a vétkesség kevésbé jelentős, mint a kollektíván belüli jogágazatoknál. Mind a kollektíva jogágazatoknál, mint a magyar büntetőjogban csak az ember az, akit vétkességi felelősségre vonnak. (A munkajogi felelősségnél a vállalat felelőssége dolgozójával szemben a polgári jogi felelősség szabályai szerint áll fenn — Mt. 62. §; kimentése: elháríthatatlan külső ok vagy kizárólag a károsult elháríthatatlan magatartása.)

A szocialista jogtudományban is széles körben elterjedt az a felfogás, hogy az alapesetbeli felróhatósági forma a polgári jogban is a vétkesség, miként ez a büntetőjogban, a munkajogban, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban, a családi jogban, tehát a kollektíván belüli jogágazatokban és csak ezeket tetézik a vétkességtől független, ún. „objektív" vagy „tárgyi" felelősség szabályai. Valószínűleg az átalakulás magával hozza annak a felismerését is, hogy a vétkesség annak a gazdasági-társadalmi berendezkedésnek a formációja, amely elsősorban csak az egyes, az „atomizált", az elszigetelt ember felelősségtételére alapult és másodlagosnak tekinti a gazdálkodó szervezetek, illetőleg a szocialista társadalmi tulajdonnal gazdálkodásért helytállás fokozott kívánalmait. A polgári jog területén ez az átalakulás már megkezdődött, s a felróhatóság kidolgozása másodlagossá, s más jogterülettől eltérővé teszi a vétkesség felhasználását.

A felelősség újabb magyar vitája előtérbe helyezte a két végletet. Az egyik: az etikai szemrehányhatóságért való helytállás, a másik: minden jogellenes (s esetleg egyéb szubjektív tényezőkkel tetézett) magatartás eredményéért való helytállás.[128] Az itt vázolt felfogás közbülső, s a polgári jogban törekszik a végletektől való elhatárolódásra.

Amennyiben a polgári jog használja a vétkesség kategóriáját, ez a megkülönböztetés ugyanolyan mértékben ismeri a szándékosság vagy a gondatlanság, illetőleg ezen belül az enyhe vagy súlyos gondatlanság fogalmát. Így a Ptk. 581. § (1) bek.-e úgy rendelkezik, hogy az ajándékozó a megajándékozott tulajdonszerzésének, továbbá az ajándék tárgyának lényeges fogyatékosságáért vagy az ajándékozás során abban beálló kárért csak akkor felel, ha a megajándékozott bizonyítja, hogy az ajándékozó szándékosan vagy súlyosan gondatlanul járt el. Ebből következik, hogy kivételesen a vétkességnek és a vétkességi fokozatoknak szocialista körülmények között is van polgári jogi jelentősége.[129] Ugyanakkor — jogellenesség nélkül is — lehet a magatartás szándékos — pl. Ptk. 6. §-ában foglalt utaló magatartásnál.

c) Mind a jogos, mind a jogszerű, mind a jogellenes magatartás mögöttese a jogi norma szempontjából az az elképzelés, hogy az adott magatartás szociológiailag *szabályszerűnek* minősül-e, s ezért jogos vagy *rendellenesnek*, tehát az adott társadalom, az uralkodó osztály szempontjából nem kívánt.

A kis relevanciájú jogi tények felismerése a XX. sz. polgári jogtudományának érdeme.[130] Sajnos, hosszú időn keresztül a szocialista jogtudomány ezeket a nagyon gyakorlati jelenségeket kevés figyelemre méltatta. Ezért tartom fontosnak kiemelésüket itt és most.

A kis relevanciájú jogi tények nem „eleve elrendeltek". Még ha tudatos emberi magatartások is, akkor sem bizonyos, hogy ehhez bármiféle jogi tudat párosul. Ezen túlmenően — tudatos magatartás esetében — sem bizonyos, hogy a magatartás közvetlen eredménye jogilag értékelt. Előfordul, hogy a magatartás *közvetett eredménye* válik a jogi értékelés számára jelentőssé. Itt sem feltétlenül a beleképzelt eshetőleges gondatlanság formájában, hanem a kártelepítés gazdaságpolitikájából. Ezért a kis relevanciájú jogi tények között találunk jogos (pl. ráutaló magatartás) és jogilag nem védett (pl. utaló magatartás) megjelölést. Jogi nyelvünk finomsága nem elítélendő jelenség, annál inkább, mert a „ráutalás" a magatartás formája, az „utalás" pedig a közvetettség hangsúlyozása. A kettő különbsége — így — nyelvileg is világos és kifejező.

A jogos és a jogellenes között helyezkedik el azoknak a magatartásoknak a köre, amelyek szociológiailag — eredményükben — rendellenesek, deviáns magatartások, de a jog mégsem fűzi hozzájuk a rendellenesség következményeit, ugyanakkor nem is adja meg azt a védelmet, amely a jogos magatartást megilleti. Ezek a magatartások hatásukban szociológiailag deviánsok, a társadalom szempontjából rendellenesek, vagy ilyen tendenciát fejeznek ki, anélkül, hogy elérnék a társadalomra veszélyesség — jogellenesség szintjét. E magatartások, mint lehetőségek: jogosak, csak gyakorlásuk megvalósítása teszi *nem védetté* az ilyen átmeneti magatartásokat. E körben — a jogi nem védettség körében — a tipizálódásnak három esetét ismeri a polgári jog: az ún. utaló magatartást, az önhibát és a bírósági úton ki nem kényszeríthető követelést.

ca) A Ptk. 6. §-a értelmében a bíróság a kárnak egészben vagy részbeni megtérítésére kötelezheti azt, akinek szándékos magatartása más jóhiszemű személyt alapos okkal olyan magatartásra indított, amelyből őt önhibáján kívül károsodás érte. Az ilyen magatartás ugyan a „károkozó" részéről célzatos, szándékos, de nem jogellenes, a károsult viszont jóhiszemű és önhibáján kívül éri a károkozás. Az *utaló magatartás*[131] átmenetet képez a jogos és jogellenes magatartások között azért is, mert itt jogos, de eredményében rendellenes magatartásról van szó.[132] Tehát jóhiszeműen és önhibáján kívül olyan vagyoni vagy nem vagyoni károsodást szenvedett (pl. tényleges kárt vagy elmaradt előnyt) a sérelmet szenvedő, amelyet a bíróság részben vagy egészben megítélhet. Az utaló magatartás az emberi jóhiszeműséggel való visszaélés — amely nem éri el a jogellenesség szintjét — reparálására és szankcionálására szolgál.

cb) Eltér ettől az az eset, amelyet a polgári jog ún. *önhibának* minősít.[133] Az utaló magatartás és az önhiba a jogilag nem védett magatartások körébe tartozik. A Ptk.

4. § (4) bekezdése is kimondja, hogy saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat. Tehát nem lehet előnyt származtatni abból, hogy valaki felróhatóan járt el. Ugyanez a rendelkezés a károkozó és a károsult *egymás közötti helyzetében* a Ptk. 340. §-a alapján úgy jelentkezik, hogy a károsult a kár elhárítására, illetőleg csökkentése érdekében úgy *köteles* eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Nem kell megtéríteni a kárnak azt a részét, amely abból származott, hogy a károsult e kötelezettségének nem tett eleget.

Az önhiba nem jogellenes magatartás, nem minősül ugyanis jogellenesnek az, ha valaki saját magának kárt okoz (kivéve, ha egy más jogszabálynál fogva, más jogi norma alapján ezért helytállással tartozik). A polgári jogi jogviszonyok mozgásterében az, hogy valaki a tulajdonában álló dolgot tönkre teszi (pl. bedobom a kalapom a Dunába): nem jogellenes. Következményei azonban másra nem háríthatók át, viselni kell annak a kockázatát, hogy az önhiba következtében az ilyen módon részes személy maga is közrehatott a kár előidézésében. Az önhiba nem jogellenes, csak éppen jogilag nem védett magatartás.

Ez a magatartás mégis különbözik a Ptk. 6. §-ában szabályozott utaló magatartástól. A különbség az, hogy míg az utaló magatartás rendellenessége társadalmi elvárhatóság keretében egy *kár megtérítési* kötelezettségére vezet, anélkül, hogy ez jogellenes lenne, addig a 340. §-ban nem a kár megtérítésére, hanem a *kár viselésére* vonatkozó rendelkezéssel állunk szemben.

cc) Az utaló magatartástól és az önhibától bizonyos mértékig eltér a jogilag nem védett (csökkent védelmű) magatartások harmadik csoportja: *a bírósági úton ki nem kényszeríthető követelések*. A leegyszerűsítve naturalis obligationak jelölhető körben ugyanis alaki kikényszerítési, illetőleg szankcióhiányban szenvedő követelések tartoznak.[134] Míg az utaló magatartás *megtérítést megalapozó*, az önhiba *megtérítést csökkentő*, addig a bírósági úton nem érvényesíthető követelések vagy *eredetileg* vagy az *idő múlásával* elvesztik *kikényszerítésük lehetőségét*. Az eredetileg jogos, de gyakorlásával jogilag nem védetté váló magatartás alapesete a kezdettől fogva bírósági úton nem érvényesíthető követelések köre.

Az elévült követelés — a nem érvényesítés kikényszerítést csökkentő hatásaként — vonja maga után (tehát időmúlással) az alaki szankcionáltság elmaradását. Ugyanakkor utólagos teljesítésük kizárja a visszakövetelhetőséget (Ptk. 204. §). Ez a jogi nem támogatás, de a teljesítés elismerése sorolja e szerződési alapú követeléseket az egyébként nem szerződési alapú utaló magatartás, illetőleg csak részben szerződési alapú önhiba mellé. (Így nem lehet a „kulantériát" elbirtokolni — tehát nem válik jogvesztővé a jog időleges késedelmes gyakorlása — Beck Salamon[135] találó megállapítása szerint.) (L. IV. Táblázat.)

IV. Táblázat

A megvalósult emberi magatartás jogi értékelése

jogos	*jogilag nem védett*	*jogellenes*
a) jognyilatkozat	*a)* utaló magatartás	*a)* abszolút-relatív
b) reálaktus	*b)* önhiba	*b)* objektív-szubjektív (felróható)
	c) naturalis obligatio	

d) Az emberi magatartások jogos, jogszerű, jogellenes, illetőleg rendellenes, jogilag nem védett formációi mögött *szociológiai általánosítás* áll. Azokat a magatartásokat, amelyek adott esetben a jogalkotó által védettek, célkitűzéseivel megegyeznek, az egyéni, a csoport és a társadalmi érdek összhangjával valósulnak meg, szabályszerűségük — jogalkotói elismertségük — miatt a jog jogosnak tart. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a társadalom nem-jogi eszköztára tétlenül szemlélné a szabályszerűnek, illetőleg rendellenesnek értékelt magatartást. E vonatkozásban a társadalmi értékelés el is térhet (erkölcs, szokás stb. alapján) a jogi értékeléstől. Az azonban kétségtelen, hogy a jogi értékelésnek figyelnie kell a társadalmi értékeléseket, s lehetőleg azokkal összhangban — vagy nem lényegesen különbözve attól — kell biztosítani saját értékrendjét.[136]

Mivel a jogi norma eleme elvontan fogalmazza meg a tipikus magatartási formát, ezért mindig az adott konkrét jogviszonyban kell megvizsgálni, hogy a társadalom szempontjából szabályszerű vagy rendellenes magatartás — a *konkrét esetben* szabályszerű, illetőleg rendellenes-e.

A rendellenes magatartás általában társadalomra veszélyes. Ez a társadalomra veszélyesség azonban nem fogalmi eleme a polgári jogi rendellenességnek. Szociológiai mögöttese annak, hogy az *adott típusú* magatartások *általában* (pl. károkozás) szociológiailag rendellenesek és a társadalomra veszélyesek. A polgári jog tehát nem ismeri azt, ami a büntetőjogi bűncselekmény fogalmának elengedhetetlen kelléke, a konkrét társadalomra veszélyességet.

Ebből következik, hogy egy magatartás jogos vagy jogellenes jellege nem csak a konkrét esetben jelentkező szabályszerűségtől vagy rendellenességtől függ, hanem *mindig eredményében realizálódik*. Abban, hogy a konkrét jogviszonyban a jogviszony tartalmaként lehetséges magatartás megvalósulása milyen eredményt, mint a jogviszony tárgyát váltja ki. Ha ez az eredmény „károsodás" vagy annak veszélye: rendellenesség; ha viszont a szabályszerűségnek megfelelően jön létre az eredmény és maga az eredmény is szabályszerű, akkor a magatartás sem lehet rendellenes. A küzbülső esetek átmenetiek.

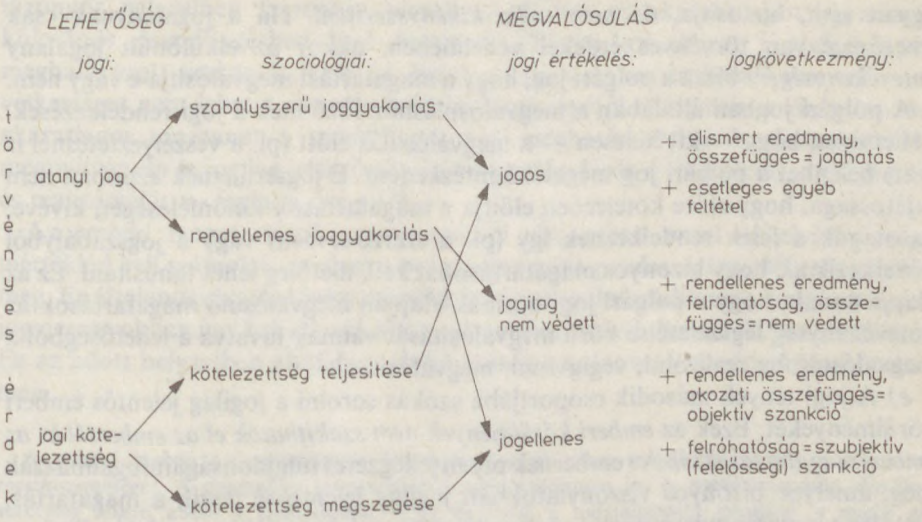
A polgári jogban uralkodó tétel, hogy az *eredményből következtethetünk vissza a magatartás milyenségére:* jogos, jogellenes vagy jogilag nem védett voltára, illetőleg arra a minőségre, amely tetézi a jogilag nem védett vagy jogellenes magatartást. Ezt az eredményből visszakövetkeztetést csak kivételesen töri át a jog, de nem polgári jogi szabállyal. (Így pl. az ajándékozó magatartása nyilvánvalóan szabályszerű. Ha azonban ez kéregetésre történik, akkor az ajándékozás még mindig szabályszerű, a kéregetőnél azonban jelentkezik egy olyan fajta rendellenesség, amely közigazgatási jogszabályként is megjelenhet. De ez már nem a polgári jog területére tartozik.)

Éppen ezért az *eredmény*, annak veszélye, vagy ezek lehetősége bizonyos körülmények között *visszavetítve határozza meg a magatartás jogos, jogilag nem védett* vagy *jogellenes* voltát. (L. V. Táblázat.)

Ezen túlmenően — az eredmény mellett is — mindig csak a *konkrét esetben*, az „épp-így-lét"-ben lehet meghatározni még az eredmény szempontjából is a magatartás jogos vagy jogellenes voltát. Ezért merülhet fel pl., hogy bizonyos körülmények között az általában jogellenesnek minősített magatartás jogossá,

V. TÁBLÁZAT

Az emberi magatartás folyamatának jogi értékelése

védetté válik. (Pl. a Ptk. 343. §-a szerint a jogtalan támadás vagy a jogtalan és közvetlen támadásra utaló fenyegetés elhárítása érdekében a támadónak okozott kárt nem kell megtéríteni, ha a védekező az elhárítással a szükséges mértéket nem lépte túl. A jogos védelemnek ez a szabálya tehát arányosítást követel, amely mindig csak az „épp-így-lét"-ben bírálható el. Abban a konkrét helyzetben, a körülmények konkrétságában mennyiben minősül a jogtalan támadás vagy közvetlen támadással való fenyegetés indokoltnak, megalapozottnak, a támadás kivédésére alkalmazott károkozás arányban állt-e a támadás mértékével. Amennyiben ezt nem lépte túl, akkor jogos magatartásról van szó, ha viszont azt túllépte, akkor már a kártérítés jogellenességi feltétele valósul meg.) Ilyen körülmények között az eredmény mellett az „épp-így-lét"-nek a konkrétsága szükséges ahhoz, hogy a konkretizálódó jogviszonyban realizálódjék a jogi norma meghatározott eleme.

Ugyanakkor *ágazati kérdés,* az adott jogterület sajátosságából fakad, hogy valamely magatartás jogos, jogszerű, jogilag nem védett vagy esetleg jogellenes. Lehetséges, hogy a magatartás a polgári jog szempontjából jogos, jogszerű, más szempontból, pl. közigazgatási jogilag tiltott (pl. engedély nélküli építkezés). Lehetséges az is, hogy hatósági engedély mellett — tehát egy más jogterület által jogszerűnek elismert — tevékenység folytatása a polgári jogban mégis jogellenessé fordul át. (Pl. amikor hatósági engedéllyel működik egy üzemi konyha, de az üzemelés a bűz és füst terjesztésével birtokháborítást követ el.) Az *ágazati* jogos, jogilag nem védett, jogellenes megkülönböztetés azért lényeges, mert önmagában semmiféle hatóság engedélye nem alapíthatja meg azt, hogy valamely magatartás minden vonatkozásban, minden relációban, mindenkivel szemben jogos, illetőleg jogellenes vagy jogilag nem védett legyen.

Az *emberi magatartás* a maga sokféleségével is a polgári jogban mindig a *lehetőségből a megvalósulásba* megy át. A lehetséges magatartást a polgári jog ugyan védi, biztosítja, de *nem tudja kikényszeríteni.* Ha a jogalanynak csak lehetősége van törvényes érdekei védelmében, akkor az elkülönült jogalany *öntevékenységére* bízza a polgári jog, hogy a magatartást megvalósítja-e vagy nem.

A polgári jogban általában a megvalósuláshoz fűződnek a jogi rendelkezések. Lehetséges, hogy — kivételesen — a megvalósulás előtt (pl. a veszélyeztetésnél is már) beléphet a polgári jog megelőző intézkedése. E jogterületnek azonban nem sajátossága, hogy előre kötelezően előírja a magatartások különféleségét, kivéve, ha maguk a felek rendelkeznek így (pl. a szerződésben) vagy a jogszabályból következik az, hogy bizonyos magatartásokat kell, illetőleg lehet tanúsítani. Ez az alapja annak, hogy a polgári jogi normák alapján megvalósuló magatartások az öntevékenység legszélesebb körű megvalósítását vannak hivatva a lehetőségből a megvalósulásba realizálni, végigvinni, megvalósítani.

e) A jogi tények második csoportjába szokás sorolni a jogilag jelentős emberi körülményeket. Ezek az *emberi körülmények nem szakíthatók el az embertől* és *az emberi magatartásoktól.* Az embernek olyan jellegzetes tulajdonságait fogalmazzák meg, amelyek bizonyos viszonylatokban jogilag jelentőssé teszik a magatartás, illetőleg a jogviszonyban résztvevő személyek egymáshoz való kapcsolatát. Ezek az emberi körülmények, amelyek bizonyos tulajdonságokat fejeznek ki, feloszthatók *objektív* és *szubjektív körülményekre.* Objektívnek minősíti a jogtudomány azokat a körülményeket, amelyek az emberek akaratától és tudatától — a jog szempontjából — függetlenül, meghatározott kapcsolatot és egy kapcsolat meghatározott minőségét fejezik ki. Szubjektívek azok a körülmények, amelyek az emberek tudatállapotával, akarati magatartásával, elvárhatósági mértékével kapcsolatosak.[137]

Az emberi körülmények általában az emberi *magatartások* értékelő, *minősítő* jellegét fejezik ki. Ezek az emberi körülmények azonban nem is mindig a magatartásnak a jellemző vonásai, hanem a magatartást tanúsító *embernek*, a *jogi személynek* a sajátos és csak az adott viszonylatban *jelentős körülményeit* fejezik ki.

Az ún. objektív körülmények közé tartozik a *születés* és a *halál ténye.* Az ember jogalanyisága szempontjából a fogantatás és a születés végső soron a jogképesség kezdete. (Az egyik esetben a feltételes, a másik esetben feltétlen a jogképesség.) Ide tartozik a kor, tehát az az emberi élet folyamán bekövetkező és visszafordíthatatlan előrehaladás, amely bizonyos körülmények között mint *életkor* jelentőséghez juthat. (Pl. a 14 éven aluli személy cselekvőképtelen.) Az objektív körülmények közé tartozik a testi vagy szellemi fogyatkozás, a belátási képesség stb. Kivételes körülmények között van jelentősége a nem-nek (sexus). Általában a polgári jogban nincs különbség az emberek között nemre, fajra, nemzetiséghez vagy felekezethez tartozásra tekintettel.[138]

Az ún. objektív körülmények mindig bizonyos *viszonyításokat* fejeznek ki és ez a polgári jogban többek között a *hozzátartozói* minőség, illetőleg a *közeli hozzátartozó* megfogalmazásában jut szerephez. (Ptk. 685. § b) pontja.)

A hozzátartozói minőségnek bizonyos vagyonjogi ügyleteknél van jelentősége. A rokonság és a sógorság a polgári jogban nagyon ritkán jut szerephez. Családjogi törvényünk nem ismeri a jegyességet, mégis ennek eljárásjogi szempontból jelentősége lehet.

Az objektív körülmények közé tartozik a *lakóhely*, mint jogilag jelentős körülmény. Lakóhelye az állampolgárnak állandóan bejelentett lakása szerint van. A magyar, és általában a szocialista jogokban az embernek csak egy lakóhelye lehet.

Az emberi körülmények közül szubjektívnek minősítette a régebbi jogtudomány mindazokat a tudat- és akaratállapottal kapcsolatos megnyilvánulásokat, amelyek bizonyos helyzetben szerephez jutnak. A tudat- és akaratállapot egymással kölcsönös összefüggésben lévő kapcsolat, hiszen az akarat a tudatállapot meghatározott szakaszát fejezi ki. Ezért — amennyiben emberről van szó — a vétkességet nem lehet a személy belátási képességétől elszigetelten vizsgálni. Az akaratlagos mozzanat a tudatállapot egy meghatározott időszakában, kifelé megnyilvánuló és jogilag jelentőssé váló megvalósulását — indítékait, motívumait és realizációját — foglalja össze.[139]

Az emberi magatartások szempontjából elsősorban azzal az elvárhatósági mértékkel kell számolni, amelyet a polgári jog mint *gondossági mértéket* fogalmaz meg. Ez általános elvárhatósági mértékként úgy fogalmazódik meg, hogy a polgári jogviszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Ez az adott helyzetben általában elvárhatóság az alapvető gondosságot követeli meg.

A polgári jogban a hagyományos dogmatikai szemléletben megkülönböztetjük a *jó-* és a *rosszhiszeműséget*. A dogmatika szempontjából nincs különbség jó- és rosszhiszeműség, illetőleg vétkesség között abból a szempontból, hogy az egyik a tudatállapotot jelentené, a másik az akaratállapotot. A *rosszhiszem* és a *vétkesség ugyanannak a tudatállapotnak* a megfogalmazása, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a bírói gyakorlat és a jogi megfogalmazás az egyiknél inkább a folyamatot szemléli, a másiknál inkább az egyszeri magatartást és az ennek alapján beálló eredményt.

VI. Táblázat

Az emberi körülmények csoportosítása

1. *mihez* kapcsolódik: *a)* az ember tulajdonsága
   b) a magatartás tulajdonsága
   c) a személyek egymáshoz való viszonya
2. *milyen: a)* objektív (születés, halál, életkor, hozzátartozói minőség, lakóhely, telephely)
   b) szubjektív — gondossági mérték, jó- és rosszhiszem

2. *Az állami akaratnyilvánítás.* Ennek keretébe soroljuk mindazokat a rendelkezéseket, amelyek közigazgatási vagy bírói határozatként alakítólag hatnak a polgári jogviszonyokra.

Kétségtelen, hogy az *állami aktusok* jelentősége nagy. Ugyanakkor az állami akaratnyilvánítások *nem mindig közvetlenül* jelentkeznek a polgári jogi jogviszonyok alakításában. Elsődleges az, hogy milyen társadalmi viszony az, amely az adott társadalomban, adott feltételek mellett jogviszonyként jelentkeznek. Az első eldöntendő kérdés tehát az, hogy csak meghatározott társadalmi feltételek között, meghatározott társadalomban és adott gazdasági-társadalmi feltételek relációiban lehet vagy van jelentősége egy állami aktusnak.

Figyelembe veendő körülmény az is, hogy az állami berendezkedés különböző *struktúrákon* keresztül hatva befolyásolja a polgári jogi jogviszonyokat. Ez a struktúra betüremkedik a polgári jogi jogviszonyba, illetőleg a polgári jogi jogviszony is kihatással lehet egy gazdasági szerkezetre, s ezen keresztül annak jogiasítására, illetőleg kollektíván belüli viszonyra (pl. munkajogi, termelőszövetkezeti tagsági vagy családi jogi jogviszonyra).

A fordított eset az, amikor a kollektíván belüli viszony érezteti hatását az autonóm struktúrájú polgári jogi jogviszonyokban. Ezeket sem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen a polgári jog nem csak a polgári jogra vonatkozó norma útján válik polgári jogi jogviszonnyá, hanem itt a polgári jogviszony mozgásterében mindig érződik a különböző kollektíváknak vagy más struktúrájú, vagy más szerkezetű kapcsolatoknak az összessége, amelyek az adott társadalom, adott időszakbeli, adott fejlettségi állapotának megfelelő gazdasági-társadalmi viszonyait szabályozzák.

Ezen túlmenően természetesen van jelentősége az állami aktusoknak úgy is, hogy adott körülmények között *közvetlenül* érintik a polgári jogviszonyt, arra vonatkoznak, illetőleg közvetetten érintkeznek a polgári jogviszonnyal, feltételeit, tényállását vagy rendelkezéseit az állami aktusok befolyásolják, alakítják, módosítják.

Az állami aktusok nem csak az *alakító szervtől* (közigazgatási hatóság, bíróság stb.), hanem attól függően is csoportosíthatóak, hogy *milyen hatást* gyakorolnak a polgári jogviszonyra. Ebből a szempontból különböztetnek meg deklaratív (megállapító) és konstitutív (jogviszonyt alakító) aktusokat is.

Konstitutív aktus az olyan bíróság vagy más hatóság által hozott határozat, amely maga hozza létre a jogváltozást, azaz létrehozza, módosítja vagy megszünteti a polgári jogi jogviszonyt, illetőleg annak valamely elemét. *Deklaratív* az az aktus, amely nem módosít, nem szüntet meg jogviszonyt, csupán megállapítja a jogviszony fennállását vagy fenn nem állását és ennek következtében lehetővé teszi annak állami kényszereszközök útján történő érvényesítését.

A polgári jog területén viszonylag csekélyebb jelentősége van a konstitutív jellegű állami aktusoknak. (Pl. a jogi személyek — a társadalmi szervezetek kivételével — jogalanyiságukat a nyilvántartásba vétellel szerzik meg. Konstitutív hatású aktusok elsősorban a gazdálkodó szervezetekkel kapcsolatban merülnek fel (pl. állami vállalat alapítása, átszervezése, szerződéskötési kötelezettség stb., de ezek részben az állam tulajdonosi igazgatásából, részben a gazdaságpolitika adott időszakbeli irányítási közvetlenségéből fakadnak.)

Az állami aktusok többsége *eljárási jogi*, valamint a polgári joggal érintkező, de kollektíván belüli viszonyokban jelentős (pl. házasság felbontása, apaság megállapítása stb.).

A polgári jogban a deklaratív aktusok jelentősége a nagyobb, mert ez az állami kényszer lehetőségével látja el az egyébkénti kötelezettséget.

3. *A külső körülmények.* A hagyományos dogmatika szerint a jogi tények negyedik csoportjába azok a *külső körülmények* tartoznak, amelyek az emberi magatartástól függetlenül az adott konkrét jogviszonyban jelentőssé válnak. Ezek a külvilágban beálló események azonban nem egyszerűen együtthatói az életnek, hanem a hely, idő, körülmény jelentőségénél fogva olyan polgári jogi jellegű tulajdonságok, amelyek a társadalmi léttel együttjárnak. Ide tartoznak: az *időjárás* viszontagságai (pl. tűz, jég, áradás, egy biztosítási szerződés szempontjából

jelentősek lehetnek) és az *idő*, mint jogi tény, az idő folyása is. A történelmi folyamat irreverzibilis, amelyben az ember a jogi norma szabályozási mechanikájánál fogva és a mértékre törekvés következtében *kezdő* és *végső határidőkkel* dolgozik, záros határidővel, elévüléssel, elbirtoklási idővel találkozik, amelyek az időmúlás meghatározott szakaszait vannak hivatva jogilag megfogalmazni.[140]

4. *Az „épp-így-lét" eredményt jellemző befolyása.* Amíg a norma a maga elvontságában fogalmaz, addig a polgári jogi jogviszony mindig konkrét és nemcsak egyes *elemei* jelentkeznek a *maguk konkrétságukban*, tehát realizálódnak így vagy úgy, hanem mindig *egymással is összefüggésben, konkrét összefüggésben* jelentkeznek.

A természeti feltételek: feltételei a társadalmi létnek és ugyanakkor a társadalmi lét visszahat, alakítólag hat ezekre. Ezek elemi jelenségei a *maguk összességükben* adják azt a komplexumot, syndromát *(tünetegyüttest)*, amelyet a *jogi tények összessége*, a *konkrét jogviszonyban* az *„épp-így-lét"* jelentőségében megfogalmaz.

A jogi tények összefüggése, összessége, meghatározott egymással összefüggő csoportjának az összeállása teszi lehetővé azt, hogy az adott összetételhez a jogi norma egy meghatározott absztraktul megfogalmazott norma tényállását, rendelkezését, vagy annak jogkövetkezményeit fűzze.

Amikor a jogi *norma* elemei a tényállás, a rendelkezés és a jogkövetkezmény *lehetősége* egy *időbeli egymásutániságot* fejeznek ki, a *jogi tények* összessége mindig egy meghatározott *időpontbeli „épp-így-lét"*-re vonatkozik és *alig fejezi ki a mozgást*. A jogviszony — keletkezésétől megszűnéséig — magával viszi a társadalmi lét mozgásából jogivá váló elemi részecskék tömegét, amelyek adott tünetegyütteseit jogviszonynak ismer el az adott berendezkedés.

A jogi tények összessége tehát mindig csak *itt* és *most*, az „épp-így-lét"-ben jelentős, bármely elemük megváltozása az épp-így-létet már „más-lét"-té változtatja. Ebben a pillanatban már más összetételű jogi tényállással állunk szemben.

A jogi tények összességét, amelyek meglétéhez a jogi norma adott körülmények között a jogviszony keletkezését, módosulását vagy megszűnését fűzi a hagyományos dogmatika „tényállás"-nak hívja. A tényállás egyes részeit alkotó egyes jogi tényeket pedig tényállási elemnek. Ez a tényállás nem azonos azzal, amit a jogi norma tényállásaként fogalmazunk meg. A jogi *norma* tényállása mindig *absztrakt* összességét jelenti meghatározott elemeknek, a *jogviszonyban* jelentkező jogi tények összességeként előttünk álló tényállás viszont egy *konkrét* helyzetre, egy helyzettel kapcsolatban jogivá váló jelenségek összességére állapítja meg, hogy azok abban az összetételben és abban az összefüggésben, ahogyan előttünk állanak, milyen szempontból válnak jogilag jelentőssé.

Ez a jogi jelentőssé válás nem csak a jogi norma tényállásához, hanem rendelkezéséhez, jogkövetkezményéhez is hozzáfűződhet. Éppen ezért a jogi tények *összefüggése* az analizáló ellentétek végkövetkeztetéseként a *komplexitásra* való törekvést fejezi ki.[141] Azt, hogy egy-egy jogi tény *önmagában semmiféle* jelentőséggel nem rendelkezik. Mindig csak kölcsönös összefüggésükben, komplexitásukban, *belső komplexitásukban* van jelentőségük a jogi tények összefüggésének.

Más kérdés a *külső komplexitás*. Ezek a belsőleg összhangban álló, együttességként jelentkező összefüggés rendszerek (syndroma) a külvilág más jogi területeivel, másként szabályozott részeivel milyen összefüggésben állanak és ezek az összefüggések a jogban hogyan csapódnak le, hogyan hatnak át az egyes jogterületek más jogi területre és milyen kihatásuk van a jogi tények ilyen vagy olyan jelentőségének az egyik, illetőleg a másik jogterület szempontjából — ez már a külső komplexitás kérdése.

Az emberek politikai, állami, jogi stb. úton vissza is hatnak mind saját társadalmi létükre, mind bizonyos értelemben a szervetlen és a szerves természetre is. (Magát a társadalmat veszélyeztetheti ez a visszahatás, s az ember érdekei kiváltják a környezetvédelem szükségességét.)

A „jogiasítás", tehát sajátos jogi fogalmak egyneműsítő gondolati rendszerében megfogalmazott általánosításai a köznapi életnek, elsősorban a jogi tények fogalmi rendszerének kiépítésével történik. A társadalmi léthez hasonlóan a mindennapok jogivá váló konkrét viszonyai azonban nem statikusak, mozdulatlanok. A maguk valóságos létezésükben *mozgó világ* jelenségei. Ezért a jogi tényként elfogadott kategóriák — amelyek maguk is változnak — élővé csak mozgásukban válnak, amikor az „épp-így-lét" adottságainak megfelelően kell értékelni a jogilag jelentős tényeket, körülményeket, jelenségeket. Ezt a mozgást a jogi tények összessége valósítja meg.

13. § A DOLOG. A VAGYON

1. *Bevezetés.* — 2. *A dolog fogalma.* — 3. *A vagyon*

1. *Bevezetés.* Az „épp-így-lét" komplexitása tartalmazza az összes feltételeket. Ezek között jogilag is jelentős — az embertől, magatartásától és a külső körülményektől is különváló — a *dolog*. A polgári jog szempontjából a dolog: *feltétel, eszköz* és *eredmény* eleme is lehet. Az épp-így-lét ugyanis mindig meghatározott dologi adottságok között olyan, amilyen. Ezért válik jogi ténnyé, jogilag jelentőssé az adott viszonylatban a dolog.[142]

A jogi fogalmazásban és így a polgári jog fogalomrendszerében is különálló helyet foglal el a dolog fogalma, a dolog fajai, csoportosítása, a dolog-kapcsolatok, a dolog hasznai és költségei, továbbá a vagyon, illetőleg a vagyonközösség kérdése.

Ez történetileg alakult ki és a civilisztikában megkülönböztetett helyet foglal el. A szocialista civilisztika is — azzal, hogy a jogi, polgári jogi jogviszony tárgyának, közvetlen tárgyának az emberi magatartást tartja —, közvetett tárgyaként kénytelen felvenni a dolog esetleges jelenlétét. Éppen azért, mert a vagyoni jogviszonyok túlnyomó részükben szerepel a dolog, mint közvetett tárgy, mint fizikailag létező valóság, amire a jogviszony tartalma irányul. Ugyanakkor a konkrét intézményesített jogviszonyok területén a jogviszony tárgya alatt már rendszerint erre a közvetett tárgyra, magukra a dolgokra gondolnak a jogászok is. Ezért merül fel az, hogy a tulajdonjog tárgya alatt a dolog szerepel (Ptk. 94. §).

Ez a jogi megfogalmazás arra vezethető vissza, hogy a hagyományok megtartó ereje és a jogi ideológia sajátossága, az egyneműsített és merev gondolati rendszer *fordítva látja* a valóságos életviszonyokat, semmint azok ténylegesen megvalósulnak. A dolog igen fontos szerepet játszik a polgári jogi jogviszonyokban is, azonban korántsem abban a vonatkozásban, mint a jogviszony közvetett tárgya.

A társadalmi lét a szervetlen és a szerves természet által meghatározott és azzal együttjáró kölcsönhatásban létező valóságos folyamat. E folyamat leglényegesebb eleme az embert emberré tevő tevékenysége: a munka „A *munkafolyamat* egyszerű mozzanatai: a *célszerű tevékenység*, vagyis maga a munka, a munka *tárgya* és a munka *eszköze*."[143]

Az ember tevékenysége során minden testi tárgyat dolognak tekint, amelyet részben mint a munka tárgyát, részben mint a munka eszközét használ fel. „A munkaeszköz olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyet a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat.[144] Amikor az állam és a jog kialakult, akkor az embertől különváló és ebben az időszakban még a természeti kötöttség által rendkívüli mértékben befolyásolt emberi társadalom az embertől különváló tárgyakat, mint dolgokat magától különtartónak tartja és dolognak minősíti. (Bizonyos körülmények között más embereket is, mint pl. a rabszolgatartó társadalomban a rabszolgákat.)

A társadalom fejlődésének gazdasági korszakait nem az különbözteti meg, hogy mit termelnek, hanem az, hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak. Ez a marxi gondolat a munkafolyamat dologi oldalát hangsúlyozza. De ugyanakkor „A munkafolyamatban tehát az ember tevékenysége a munkaeszköz révén véghezviszi a munkatárgy eleve célul kitűzött változtatását. A folyamat a termékben huny ki. Terméke használati érték, formaváltoztatással emberi szükségletekhez idomított természeti anyag ... A munka tárgyiasult és a tárgy megmunkálódott ... Az egész folyamatot eredménye, a termék szempontjából vesszük szemügyre, mindkettő, a munkaeszköz és a munkatárgy termelési eszközként és maga a munka termelőmunkaként jelenik meg."[145] Az egyszerű munkafolyamat fenti meghatározása — amelyben a termelő folyamat tárgya és eszköze is dolog, tárgyiasult munka — a tőkés vagy a fejlett termelési folyamatok, így a szocialista termelés szempontjából sem kielégítő már.[146]

Az kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődésnek azon a szintjén, amikor az állam és a jog kialakult, a dolog fogalma ebben a viszonylatban annak az elidegenedett, embertől különböző testi tárgynak a megjelölésére szolgál, amely a munka *tárgya* és *eszköze* is.

Ez a gondolatkör vezet azután ahhoz, hogy még a szocialista polgári jog tudományában is a polgári jogviszony tárgyának közvetett megjelenési formájaként a dolog szerepeljen. Ez a közvetett, *tárgyiasult eredmény*, a munkafolyamat eredménye, amely azonban nem ennek a munkafolyamatnak vagy nem ennek a viszonynak az eredménye, hanem egy előző vagy ettől különböző tárgyiasult munkafolyamat eredményeként létrejött dolog az, amely közvetett formában a jogviszony tárgyaként számba jöhet.

Lényegesebb, hogy a dolog, a testi tárgy, nem csak a polgári jogi jogviszonyokban, sőt elsősorban nem mint tárgyiasult eredmény, mint közvetett jogviszony jut jelentőséghez, hanem mint a jogviszony tartalmának az eszköze. Ha a jogviszony tartalma, az emberi magatartás, a lehetőségből megvalósulásba jut, ez a lehetőségből megvalósulás általában a munkaeszközök útján éri el a célzott eredményt, amely természetesen tárgyiasult munkaeredményként *is* jelentkezhet.

A jog absztraháló és egyneműsítő gondolati rendszere következtében minden a jogalanyon kívüli, jogviszony szempontjából jelentőssé váló tárgyat dolognak nevez.[147] A történeti fejlődés során a gazdasági-társadalmi, elsősorban az osztályviszonyok hatására a dolog fogalma is változik.

Ez a jogi fogalomrendszer, amely nem a jogviszony szempontjából, hanem az embertől elidegenedett, tárgyiasult munkaeredményben látja meg a dolog fogalmát, nem tudja a dolog elvont fogalmi rendszerével kifejezni azt, hogy az a dolog, amelyet a jog ilyenként elfogad a jogviszony tárgyaként, közvetett tárgyaként, vagy a jogviszony tartalmának eszközeként szerepel-e.

A jogi gondolkodás tehetetlenségéből, a hagyományok fenntartásából és e hagyományoknak nem a valóságos életviszonyokat, hanem azok jogi, jogalkotói tükröződését jelentő fogalmaként jelentkezett a dolognak az a felfogása, amely a dolog fogalmát kizárólag a jogviszony közvetett tárgyaként, tehát olyan értelemben használta, mint amely fizikailag létező valóság, amelyre a felek magatartása, mint a jogviszony tartalma irányul. Ebből annyi igaz, hogy pl. az adásvételi szerződés — végső soron — a *mindennapi élet* szempontjából materiálisan valamely dolog feletti tulajdonjog és birtok megszerzését célozza akár a vételáron, akár az eladott dolgon. Ez az adásvételnél a használati érték megszerzését jelenti a csereérték ellenében. Ez még korántsem jelenti azt, hogy minden szerződéses viszonyban a dolog csak közvetett tárgya a célzott eredménynek. Lehetséges ugyanis, hogy a célzott eredmény kevésbé dologiasodik (pl. lakástakarítás vagy valamilyen vállalkozás, pl. a Patyolat fehérnemű-tisztítása), s itt a magatartás lép előtérbe, a „hogyan".

A szocialista polgári jog elsősorban azért rendezi a kérdést, mert tulajdonjogi jogviszony *dolog*[148] nélkül nincs. A Ptk. 94. § (1) bek. értelmében minden birtokba vehető dolog tulajdon tárgya lehet. A (2) bek. ezt azzal folytatja, hogy ha a törvény kivételt nem tesz, a tulajdonjog megfelelő szabályait alkalmazni kell a pénzre, az értékpapírokra, valamint a dolog módjára hasznosítható természeti erőkre.

Kotz logikusan kérdőjelezi meg, hogy csak a dolog a tulajdonjog tárgya. Álláspontja szerint a tulajdonjog tárgya a *vagyon.*[149] Következtetése kétségtelen igaz annyiból, hogy a követelések és a tartozások is a tulajdonjoghoz tartoznak, s nemcsak a Ptk. 94. §-a alatt feltűntetett dolgok, ugyanakkor a vagyon jelenlegi fogalma az alanycentrikus, s nem a viszonycentrikus szemlélet kifejezése.

2. *A dolog fogalma.* Azt, hogy mit ért az adott társadalom jogi berendezkedése dolog alatt, mindig a társadalom gazdasági, technikai fejlődésétől és megkülönböztető készségétől és képességétől függ.

Jelenlegi polgári jogunkban[150] a dolog fogalma, csoportosításai, a dologkapcsolatok a kapitalizmust megelőző legfejlettebb árutermelő társadalom magánjogá-

nak, a római jognak kidolgozott tételein alapulnak. Azokat csak kisebb mértékben bővítették (pl. az értékpapír, a természeti erő), illetőleg szűkítették (pl. az ember és az emberi test nem dolog).

Hasonlóképpen átvett,[151] s tartalmilag átértékelt (megszüntetve-megőrzött) a dolog hasznairól és költségeiről elfogadott szocialista álláspont.

A *haszon* nem önmagától a dologtól, illetőleg dologból származik, s csak meghatározott ember, vagy az emberek meghatározott csoportja részére jelent használati értéket. A *költség* sem emberen kívüli, mintegy a dologhoz kapcsolódó ember nélküli ráfordítás. A költség mindig emberi magatartás nyomán jelentkezik annak, s jelentősége éppen mások viszonylatában váltja ki a szükséges (a használati érték megtartása), a hasznos (a csereértéket növelő) és a fényűző (csereértéket általában nem növelő, a ráfordító szubjektív használati értékét növelő) költségek megkülönböztetését.

3. *A vagyon.* Ugyancsak az árutermelés fejlődéséből örököltük a vagyon fogalmát és megkülönböztetéseit is.[152] A dolgokon is túllépő követelések, jogok és tartozások *alanyra koncentrált* összesítését szolgálja ez a fogalmi rendszer.

A vagyon valamely személy vagyon érdekű jogainak és kötelezettségeinek összessége. A szocialista társadalomban is jelentőssé válhat a vagyoni *érték* és a vagyoni *érdek* eltérése egymástól, pl. az árképzés mechanizmusa következtében.

A vagyon — mivel nemcsak a dolgokra, hanem jogokra és kötelezettségekre is kiterjed — közösség esetén túlnő a közös tulajdonon és vagyonközösségként jelenik meg. A társadalmi termelés strukturálódásával jár együtt a gazdasági társulás, munkaközösség, társaság szocialista továbbfejlődése, amelyek — ismét a megszüntetve-megőrzés elve alapján — felhasználják és a saját képükre alakítják át az örökölt fogalmakat.

C) DINAMIKA

14. § A JOGVISZONY MOZGÁSA ÁLTALÁBAN: LEHETŐSÉGBŐL MEGVALÓSULÁS

1. *Bevezetés.* — 2. *Jogviszonybeli sajátosságok: időtényező és fejlődés.* — 3. *A jogviszony létszakai.* — 4. *Létszakkülönbség az abszolút és a relatív szerkezetű, valamint a komplex jogviszonyok között*

1. *Bevezetés.* A társadalmi fejlődésben és így a jogi szabályozásban részesülő társadalmi viszonyokban is érvényesülnek a dialektika törvényei. Az ellentétek egysége és harca, a szakadatlan mozgás a mindennapi ember élettevékenységének egészére vonatkozik. Vonatkozik annál inkább, mert a célkitűző ember tevékenységének központi kérdése: érdekeit a lehetőségből megvalósítani. Azok a szükségletek és érdekek, amelyek motiválják a célkitűzést, és ennek megvalósítása érdekében motiválják az emberi magatartásokat — hogy azután eredményként előálljon a szükséglet és az érdek által elérni kívánt vagy nem kívánt cél — az egész

emberi társadalom életére és mindennapjaira is vonatkoznak. Minden mozog, de nem minden válik jogilag jelentőssé, illetőleg a jog csak egyes szakaszaiban tudja megragadni azt a társadalmi mozgást, amely a mindennapok életében jelentkezik.

Azzal, hogy a jogi norma a mindennapok életéből csak egyes, számára jelentős, ún. jogi tényeket ruház fel jogi jelentőséggel, következik, hogy *nem* a társadalmi berendezkedés és a társadalmi viszonyok *konkrét* megjelenési formáinak *egészét* szabályozza a jogviszony, hanem azokból csak a jogilag jelentősnek tűnő elemeket emeli ki. Az a társadalmi mozgás, amely a mindennapi ember életének, az emberi munkának az együttjárója, a jogviszonyban a maga sajátos formájában jelentkezik és sajátos formájában konkretizálódik a polgári jogviszonyban is.

A jogi norma szerkezeti elemeinek időbeli egymásutánisága is csak a maga elvont, tipikus, egyneműsítő módján fejezi ki a társadalmi-jogi folyamatot. *A jogi norma elvontan, de folyamatszerűen szabályoz.*

A *konkrét jogviszony* pedig, amelyben a norma — ilyen vagy olyan eleme, ilyen vagy olyan módon — realizálódik *szintén folyamat,* egyedi, konkrét,, dialektikus mozgás.

A polgári jogi jogviszony *dinamikája* tehát nem a statikus általánosításra, hanem a dinamikus mozgás (folyamat és időbeliség) általánosítására törekszik a statika. (Ugyanakkor ez is általánosítás a konkrét jogviszony épp-így-létéhez képest.) Itt érthető meg a norma-elemek időbeli egymásutániságának a konkrét jogviszony időbeli egymásutániságában jelentkező elemi mozgása.

A norma konkretizálódása és realizálódása a jogviszony fejlődésében, a dinamikában valósul meg, jóllehet a statika általánosításai nélkül (amely minden szakaszra és minden norma-elemre vonatkozik) ez, mint gondolati rendszer gyakorlati megvalósulása, nem kapna elegendő (persze ugyancsak a konkrétumokból merített) általánosítást.[153]

A polgári jogi jogviszonyban az elkülönült jogalanyok érdekeiket öntevékenyen és mellérendelten tűzik ki és érvényesítik. Ebből következik, hogy jogviszonyaik fejlődése a célkitűzéstől a megvalósulásig lényegében a *konkrét megkettőződéseként* jelenik meg. Jelentkezik egy külön jogi képzete, jogi mozgása annnak, ami a maga teljességében, a valóságban is végbemegy.

A jogviszony fejlődése a lehetőségből a megvalósulásig (vagy meghiúsulásig) nemcsak a jogviszony tartalmának, mint elemnek a változása, hanem *minden jogviszony-elem változhat.* Ez a változás egyrészt a jogviszony saját mozgása, saját élete, fejlődése, a belső ellentmondásos tendenciák, az ellentétek egysége és harca, másrészt ugyanezeknek a jelenségeknek van egy általános, egyetemes jellege is és a másokkal való összefüggése. Mindegyik meghatározás, minőség, oldal, tulajdonság átmenete mindegyik másikba.[154]

A *norma* folyamat-, keresztbe- és hálószerű szabályozását követve, sajátos módon mindegyik külön elméleti feldolgozást is kap. A folyamatszabályozást követi pl. általában a Ptk., s bizonyos értelemben a keresztbeszabályozást akkor, amikor ugyan egy helyen, de az egész ,anyagra kiterjedő rendelkezéseket is tartalmaz (pl. Ptk. 339. § (1) bek., 199. § stb.).

Mindháromra kiterjedőként jelentkezik a polgári jog *tudományának* két átfogó koncepciója (de nem terjed ki a hálószerű szabályozásra, tehát a dinamikára). Az egyes részletekre vonatkozó koncepciók — mint arra Eörsi[155] rámutat — mindegyike: a szerződéselmélet, a felelősségelmélet, a vállalat-elmélet és az azóta elsősorban Sárközy által kidolgozott tulajdonjog-elmélet valójában teljes összefüggésben dolgozzák fel anyagukat. Tehát a részleteknél mind a norma (és determinánsai), mind a jogviszonyok statikája és dinamikája (valamint ezek visszacsatolása) kidolgozásra került. A két átfogó polgári jogi koncepció (sem az áruviszony-elmélet, sem a struktúraelmélet) azonban nem lépte túl a jogviszony statikáját, s csak utalásszerűen hivatkozik mozgásra (pl. jogviszony, illetőleg jogkeletkezés, szerződés létrejötte és érvényessége stb.). A társadalom életének dialektikája figyelmen kívül maradt a polgári jogban, a jobbik esetben szociológiai utalások történnek, de az önmozgás bemutatása hiányzik.

2. *Jogviszonybeli sajátosságok: időtényező és fejlődés.* A polgári jogi jogviszonyok mozgásában *két* olyan *sajátossággal* találkozunk, amelyek a társadalmi mozgás tudati, akarati, osztályérdekből történő szabályozása szempontjából jelentősek. Az egyik az *időtényező,* a másik a *fejlődés* (vagy visszafejlődés). Mindkettő természetesen megtalálható más jogterületek jogviszonyainál is, s valószínű, hogy ezek a sajátosságok nem csak polgári jogiak, sőt nem csak jogiak.

Az *időtényező* a polgári jogban azért jut szerephez, mert minden társadalmi mozgás, amely a lehetőségből valaminő megvalósulás felé tart, nemcsak térben, de időben is mérhető.

Lehetséges, hogy maga a jogviszony — az alapjául szolgáló társadalmi viszony természeténél fogva — tartós, folyamatos. Tehát jelentős időt lehet az adott jogviszonyra számítani (pl. haszonbérlet). Vannak viszont olyan jogviszonyok, amelyek elméletileg rendkívül rövid idő alatt lebonyolódhatnak (pl. kézen-közön adásvétel). Mégis mindegyiknél a megvalósult *eredményből* vagy a célzott megvalósulás elmaradásából következtetünk vissza arra, hogy milyen magatartások játszottak közre, hozták létre, okozták az előállott eredményt és ezek hogyan viszonyulnak a lehetőséghez, a kitűzött, illetőleg megkívánt célhoz képest.

Az időtényező, mint a polgári jogi jogviszony jellemző sajátossága egyes *jogviszonyfajták* szerint is bizonyos általánosításra ad lehetőséget.

Az *abszolút* szerkezetű jogviszonyok általában hosszabb, tartósabb jogviszonyok (pl. a személyre vonatkozó szabályozás vagy a tulajdonjog). Ezzel szemben a *relatív* szerkezetű jogviszonyok között gyakran akadnak rövid idejű, kis időigényű, gyorsan lebonyolítható jogviszonyok (pl. a kézen-közön adásvétel), ugyanakkor a relatív szerkezetű jogviszony is lehet hosszabb időn át tartó (pl. bérlet, haszonbérlet, társulás, tartás stb.). A *komplex* jogviszonyok általában igen tartósak, jóllehet csak egyik oldaluk polgári jogi (pl. a hatályon kívül helyezett tartós földhasználat). A szabályszerű relativizálódás viszonylagos tartóssága mellett a rendellenes realizálódás (pl. társadalmi tulajdon egyéni birtokbavétele jogcím nélkül) már ugyanúgy kiváltja a polgári jogi védelmet (más jogterületek mellett), mint az abszolút szerkezetű árutulajdonjog rendellenes relativizálódása.

Ha az időtényező mellé odaállítjuk a jogviszony alanyainak jogait és kötelezettségét, ezek egymáshoz való viszonyát, akkor a *folyamatosság* mellett találunk *időszakonként rendszeresen visszatérőeket* is — amikor a jogviszony folyamatos, de *latens* (nyugvó), s csak meghatározott időben, vagy körülmények hatására lesz *virulens* (élő). (Ezek a különbségek jelentkezhetnek máshol is, pl. családi jogban, közigazgatási jogban, államjogban pl. a választójog gyakorlása stb.) S lehet természetesen csupán egyszeri az adott jog vagy kötelezettség, de megvalósulása ismét folyamatot igényelhet.

Az elkülönült alanyok öntevékeny érdekkitűzése és érdekmegvalósítása úgy is megvalósulhat, hogy a jogviszony elemei *egyenlőtlenül fejlődnek*. Ez a fejlődés az egyes elemekre nézve is más és más formában fejeződik ki. A legritkább esetben fordul elő, hogy a jogviszony fennállása alatt az *alany* változnék. A *tárgy* és a *tartalom változása* a jogviszony fejlődésében — különösen olyan esetekben, amikor ez határozottan elkülöníthető időbeli részekre osztható — meghatározható, az alanyi magatartások egymást felváltóak.

Lehetséges (pl. egy vállalkozási szerződésnél), hogy előbb a jogviszony egyik alanyának kell valamilyen magatartást tanúsítani (pl. megrendelőnek a vállalkozó részére rendelkezésre kell bocsátania a területet), s ezt követi a kötelezett vállalkozói magatartása (pl. építkezés). Időközben együtt kell működniük a feleknek ahhoz, hogy a végső eredmény megvalósuljon.

3. *A jogviszony létszakai.* Az időbeliség és a fejlődés következményeképpen — a jogi norma elemeinek időbeliségét és egymásutániságát konkretizálja az, hogy — a jogviszony is meghatározott *szakaszokon* megy keresztül. Keletkezésétől megvalósulásáig különböző stádiumai, *létszakai*[156] vannak magának a polgári jogi jogviszonynak is. A jogviszony létrejötte és a jogviszony befejeződése, megszűnése, a jogviszonynak az a két létszaka, amely általában neuralgikus, tehát szabályozásra szorul. A jogi szabályozás a polgári jogban a jogviszony keletkezésének és a jogviszony megszűnésének, e két kritikus, neuralgikus, „betegségre" hajlamos pontját szabályozza leginkább. A küzbülső időszak, amíg a fejlődés végbemegy, amíg a tartalom segítségével a tárgy a megvalósulás felé közeledik, viszonylag ritkán és háttérbe szorítottan jelentkezik jogilag. Ilyen a jogviszony módosulása, a szerződés módosítása. Keletkezésétől megszűnéséig *védi* a norma a jogviszonyt, s így *védelem* — létszaktól függetlenül általában — megilleti.

A jogviszony mozgása — a norma közvetítettsége következtében — sajátos mozgásformákat, helyesebben a mozgás sajátszerűségeit alakítja ki, amelynek öntörvényűsége csak közvetítetten viszonyul a valóságos társadalmi léthez.[157]

A *neuralgikus* csomópontok: a keletkezés és a megszűnés jogi szabályozása egyúttal kifejezésre juttatja azt is, hogy az *állami felülbírálás* a jogi fejlődés milyen létszakaiban tartja fontosnak a jogi rendezést, valamint azt is, hogy e szakaszokban az adott állami befolyásolás, jogpolitika milyen mértékben határolja be a felek mozgásterét, illetőleg milyen követelményeket támaszt az adott jogviszony alanyaival szemben.

Az állami felülbírálás nem csak a keletkezés és a megszűnés neuralgikus pontjaira koncentrálódik, hanem ezek mellett felhívja jogilag arra is a figyelmet, hogy egy

keletkező jogviszony mindig *konjunktív* elemek összességéből áll. Ez azt jelenti, hogy egy adott jogviszony létrejötte időpontjában az alanyok meghatározott eredményt céloznak, mint a tárgy elérése érdekében meghatározott és követendő magatartás elérését célozzák, amelyhez hozzáfűződik a jogkövetkezmény valaminő lehetősége, attól függően, hogy a jogviszony egyes elemei hogyan valósulnak meg. (Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a konkrét csak részben általános, s az általános a maga teljességében egyedi jogviszonyban nem konkretizálódik. Ez következik a mozgástér szélességéből, a társadalmi és a jogi viszony különbségéből, s az épp-így-lét egyediségéből.) Ez a konjunktivitás például a szerződésekben úgy jelentkezik, hogy cselekvőképeseknek kell lenniük a jogalanyoknak, a szerződéskötésnél az elvileg „szabad" akaratukból kötik meg a szerződést, akarat-, jognyilatkozatuk megfelelő formában jusson kifejezésre, meghatározott, megengedett és lehetséges jogi célra irányuljon.

A konjunktivitás a *létrejövetelnél mindig meghatározott együttességet* kíván meg a jogviszony elemeinek az adott felállásában.

Az örökölt dogmatika alapján elméletileg ma is elismerjük, hogy az alapvető *alanyi jog* és *kötelezettség* mellett a polgári jogi jogviszony alanyainak vannak olyan lehetőségei, amelyek ezekre alapított*an egyoldalú jognyilatkozattal* jogviszony keletkezését, módosítását vagy megszüntetését eredményezhetik. Ez a lehetőség, ha a jogosult oldalán áll fenn; alakító jog. Az *alakító jognál* fogva az erre jogosultnak arra van lehetősége, hogy egyoldalú nyilatkozatával jogviszonyt létesítsen, módosítson vagy megszüntessen. Alakító jog (a régi dogmatikában hatalmasságnak is nevezték),[158] amikor pl. valaki uratlan dolog elsajátításával tulajdonjogot szerez. Hasonlóképpen jogviszonykeletkeztető az előbérleti jog gyakorlása.

Az alanyi jogon alapuló alakító jog ellentéte a jogi kötelezetteket megillető kifogás. A *kifogás* olyan alakító jog, amellyel a kötelezett a vele szemben fennálló jog megszüntetésére vagy megdöntésére, illetőleg a jogból eredő igény érvényesítésének a kizárására jogosult. Az érvényesített alanyi jog megszüntetése vagy megdöntése — amely a másik oldalon a kötelezettség teljesítése kötelmének súlytalanná válásával jár —, illetőleg az igény érvényesítésének a kizárására irányuló kifogás esetében nem jogkeletkeztető rendelkezésről van szó. Nem az alanyi jog szűnik meg a követelés elévülésének kifogásával, hanem az állami úton történő érvényesíthetőség.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a jogviszony *létrejötte* (pl. a szerződés megkötése) maga is egy folyamat. Amikor az egyik jövendő szerződő fél ajánlatot tesz a másiknak és megindulnak a tárgyalások, akkor a két fél között az a cél, a szerződéskötési folyamatnak az a célja lebeg, hogy a szerződés ilyen vagy olyan tartalommal létrejöjjön. *A létrejöveteli folyamat tárgya a szerződés megkötése.* A megkötött szerződés tárgya pedig a szerződés alapján teljesítendő szolgáltatás következtében beálló eredmény (pl. az adásvételnél a tulajdonátruházás a dologra, illetőleg a pénzre). Ebből következik viszont, hogy ha az adásvételi szerződést teljesítették, akkor a vevő tulajdonjogot szerzett az adásvétel tárgyán, a megvett dolgon, az eladó pedig a vételáron. Ismét jogviszonyok kezdődnek, ti. a tulajdonjogi jogviszonyok.

A jogviszony elemeinek a konjunktivitása — tehát az, hogy egymás között is mindig egy *meghatározott felállásban* kell jelen lenniök az elemeknek és *együttességükben* (syndroma) adják azt a tényállást, amelyhez az adott tényállási rendelkezés és az adott jogkövetkezmény lehetősége kapcsolódik — végigkíséri az

egész jogviszony fejlődését. A konjunktivitás, az elemeknek az egyenlőtlen fejlődést is figyelembe vevő egymásmellettiségének a megléte azonban azt is kifejezi, hogy a *jogviszonyok* egymást *felváltó* jelleggel is jelentkeznek. (Pl. az adásvételi szerződés eredményeként tulajdonjogot szerez mind az eladó, mind a vevő és kezdődik egy abszolút szerkezetű jogviszony, az árutulajdonjogi viszony.) De ismeretes a tetéző jogviszony is (pl. szerződéses szolgalom, a kárt tetéző kötbér stb.).

4. *Létszakkülönbség az abszolút és a relatív szerkezetű, valamint a komplex jogviszonyok között.* A jogviszonyok egymást felváltó és ugyanakkor konjunktív feltételekkel rendelkező együttességéből (tünetegyüttes) következik, hogy általában más a fejlődése és más a kisugárzása az ún. abszolút szerkezetű, más a relatív szerkezetű és más a komplex jogviszonyoknak.

Az árutermelés áruviszony szerkezetében — s ez is reflexiós viszony — alapvetőek az *abszolút* szerkezetű jogviszonyok.[159] Ezek egy része a személyre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza — jóllehet a személy mint tulajdonos vagy potenciális tulajdonos kerül előtérbe. (A személy mint potenciális tulajdonos nem azonos az árutulajdonossal. A kettő egybeesése vezet a társadalmi tulajdon kettős tulajdoni felfogására, illetőleg az állam — jogi személykénti — jogalanyiságának elfogadására.)

Ez a személy lehet az ember, az állam és a jogi személy. Tartalmazza az ide vonatkozó polgári jogi szabályozás mindazokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a személy (pl. jogképesség alapján) meghatározott jogviszony alanya lehessen (és cselekvőképessége alapján) saját akaratából és saját nevében szerezzen jogokat és kötelezettségeket.

Ugyanakkor a *személyek* nem elszigeteltek másoktól. A „személy" csak az egyik eleme a polgári jogviszonyoknak, aki nélkül nincs jogviszony. A jogviszony mindig feltételezi azt, hogy jogalanyok kerülnek egymással kapcsolatba.

Az a fajta abszolút szerkezetű jogviszony, amely a személyre vonatkozik, az *emberre* a születéstől a halálig, a jogi személynek a keletkezésétől a felszámolásig, a megszűnésig terjedő időszak egészét öleli fel. Ez is egy meghatározott fejlődésen megy keresztül, hiszen az ember meghatározott időszakig cselekvőképtelen, azután korlátozottan cselekvőképes, s cselekvőképes, lesz egy időszak, amikortól kezdve már vétőképes lesz és esetleg elkövetkezhet olyan állapota, hogy belátási képessége csökkenése következtében korlátozott cselekvőképességgel vagy cselekvőképtelenséggel járó gondnokság alá helyezése is lehetővé válik.

A *személy* is változik. A születéstől a halálig fejlődése azonban *nem önmagában* jelentős, hanem a *másért való viszonyában* válik jelentőssé. *A személy mindig másokkal kapcsolatban válik jogalannyá* és a másokkal való viszonyában lesz a polgári jogviszonynak az egyik alanya, ugyanakkor alanya annak, hogy egy meghatározott polgári jogviszonyban a tartalom lehetséges magatartása útján célkitűző eredményt valósítson meg.

A polgári jogban a másik abszolút szerkezetű jogviszony az *árutulajdonjog*. Az abszolút szerkezetű jogviszonyok közül a gazdasági, a vagyoni viszonyok elsőrendű és alapvető szabályozását, a termelési viszonyok alapvető oldalát foglalja magában a tulajdonjog szabályozása. A tulajdonjog szabályozása azonban a

polgári jogi szabályozásban a tulajdonszerzés (jogviszony keletkezés), a tulajdonjog megsértése (tulajdonjog védelme) és a tulajdonjog megszűnése körül forog. A neuralgikus pontok tehát a keletkezés, a megszűnés és a védelem.

A *védelem* az abszolút szerkezetű jogviszonyok legjellemzőbb sajátossága. Más vonatkozásban — tehát pl. azt, hogy a tulajdonos mit tehet a dolgával — legfeljebb a mozgástér korlátait szabályozza a Ptk. A belső viszonyok alig tartoznak a polgári jogba.

A tulajdonjog polgári jogi mozgástere két irányba is *relativizálódhat*. Egyrészt a polgári jog meghatározza azt a kört, amelyben a tulajdonos tulajdonjogát gyakorolhatja. Ez nem sérthet másokat, különösen a szomszédait (pl. szomszédjog). De ezen is túlmenően, viszonzásképpen mindenki mást arra kötelez (ebből a szempontból az állami tulajdon a résztulajdonos állampolgár számára is „más"), hogy tartózkodjék, illetőleg elősegítse nem csak negatív, hanem pozitív magatartással is a tulajdonjog, a társadalmi tulajdon fejlődését. Ez a relativizálódás tehát a sérelemben konkretizálódik és realizálódik (amikor a tulajdonjogot megsértik), és válik relatív szerkezetű jogviszonnyá.

Az abszolút szerkezetű tulajdonjog másik relativizálódási formája, amikor a tulajdonjog fenntartása, fennállása mellett, az — szerződésileg (vagy törvénynél fogva, pl. özvegyi jog) meghatározott időre — más személy használatába, birtokába, esetleg valamilyen formában biztosítékként kerül (pl. lakás, telek bérbeadása, szerződéses haszonélvezet, haszonkölcsön, zálogszerződés stb.). Ez a realizálódás megmaradhat a relatív szerkezet keretében, de létrejöhet *másodlagosan abszolút szerkezetű jogviszony* is (pl. haszonélvezet).

A másik nagy csoportja a polgári jogviszonynak a *relatív* szerkezetű jogviszonyoké. Ezek is alapvetően két formát öltenek. Egyrészt az állami befolyásolás és a neuralgikus pontok szabályozása, másrészt a fennálló konjunktivitás és a jogviszonyok egymást felváltó jellegéből következik, hogy bizonyos körülmények között az *abszolút szerkezetű jogviszonyok mindig relatív* szerkezetű jogviszonyok útján kerülnek *társadalmi mozgásba*. Az abszolút szerkezetű jogviszony relativizálódik, ha megsértik (személyhez fűződő jog megsértése, tulajdonjog sérelme). Ez a relativizálódás „felelősségi" jogviszonyokkal jár még akkor is, ha maga a tulajdonjog tárgya megmarad, de háborítják birtokában a tulajdonost.

Van egy olyan abszolutizálódása a relatív szerkezetű jogviszonyoknak, amely időlegesen vagy véglegesen meghatározott jogosítványok átengedését, vagy esetleg az egész jogosítvány átengedését jelenti a jogalanyok akaratából. Ez a *szerződési viszony* mindig relatív szerkezetű jogviszony.

A mozgás jogviszonybeli *lebonyolításának* a vagyonjogban legjelentősebb területe, *formája polgári jogilag a relatív* szerkezetű jogviszonyok köre.

A relatív szerkezetű jogviszonyoknál is áll, hogy a keletkezés és a megszűnés a két neuralgikus pont. Ezek minden szerződésben szabályozásra kerülnek, és a szerződések általános szabályai is ezt tartják szem előtt. Áll az is, hogy alapja az ezt megelőző tulajdonjogi viszony, amely időben megelőzi a relatív szerkezetű szerződési viszonyt és esetlegesen követi vagy megmarad mellette az abszolút szerkezetű tulajdonjog. Sajátossága a konjunktivitás is, ti. az, hogy minden

fejlődési létszakban a jogviszony elemeinek meghatározott együttességétől függ a fejlődés mikéntje. E vonatkozásban annyival is tágabb a relatív szerkezetű szerződések körében a felek jogköre, hogy nemcsak az állam biztosította védelmi eszközöket vehetik igénybe, hanem maguk is — ahogyan a szerződés tartalmát maguk határozhatják meg, úgy — a szerződés biztosítékait is kijelölhetik. Lehetőségük van arra, hogy olyan többlet biztosítékot rendeljenek, szabjanak meg, amely egyébként a jogi szabályozásban csak lehetőségként jelentkezik, de nem feltétlenül kötelezően beálló szabályként.

Az előbbiekből következik az is, hogy a személyek, mint az abszolút szerkezetű jogviszonyok alanyai és a tulajdonjog, mint abszolút szerkezetű áruviszonyok alapja és mint az ún. dologi jogviszonyok alapvető formája, a vagyoni viszonyok elsődleges szabályozását tartalmazzák. Mind fontosságban, mind időbeliségben elsődlegesek.

Ehhez az elsődlegességhez kapcsolódik a relatív szerkezetű jogviszony akár szerződési viszonyok, akár az abszolút vagy relatív szerkezetű jogviszonyt megsértik és az ily módon relatívvá válik. Ez eredményében (pl. károkozás) vagyonpusztulással, jövendő vagyoncsökkenéssel, vagyoni vagy nem vagyoni kárral jár együtt. E sérelem a személyre nézve is beállhat.

Az *abszolút* és a *relatív* szerkezetű jogviszonyok mozgásáról — keletkezésüktől megszűnésükig terjedő valamilyen irányú fejlődésről — és *egymásba kölcsönösen átmenő* formáiról tett észrevételek *csak egymáshoz viszonyítva*, mint *reflexiós viszonyok* jelentősek. Azok a polgári jogi jogviszonyok ugyanis, amelyek *nem* az *áruviszonyok* képére vagy hasonlatosságára jöttek létre, amelyek nagyobbrészt más jogterületekkel átszőtt társadalmi és ma már jogi viszonyok is, mint *komplex jogviszonyok*[160] a fejlődés előbbi általánosítását nem állják ki.

Így elsősorban a *társadalmi tulajdonjog*, s annak is állami szocialista tulajdonjogi formája[161] csak egyik vonatkozásában vagy egy vonatkozásában tartozik a polgári jogba. A komplex társadalmi tulajdonjog értelemszerűen hozza létre az ezzel gazdálkodó komplex jogi személyeket. Az állam,[162] az állami és a szövetkezeti jogi személyek (kivéve a társulásokat) többoldalú, több jogágú, eltérő módszerű és szerkezetű jogviszonyok csomópontjai. Hasonló a helyzet az állami és szövetkezeti társadalmi tulajdonjogra nézve, amelyek alapvetően nem árutulajdonjogként jelentkeznek, jóllehet a termelés eredménye jórészt áruként kerül forgalomba (ez polgári jog), s maguk a gazdálkodó szervezetek is tulajdonosként lépnek fel akkor is, ha nem tulajdonosok (pl. állami vállalat).

A Ptk. 91. §-a mint közvetett és közvetített társadalmi tulajdonjogot ismeri el a társulási tulajdont. A társulási szerződést kötő jogi személyek azonban e viszonylatban is — tehát kifelé — árutulajdonosként lépnek fel, s ha ezzel komplex tulajdonjogot hoznak létre, az csak annyiban komplex, hogy mögöttese állami és/vagy szövetkezeti szocialista tulajdonjog.

Ugyanakkor ez a *komplexitás* — amennyiben a polgári jogban, mint elkülönült jogalanyok érdekkielégítésére törekvés kifejeződik — már *felveszi* (módosítottan) az abszolút, illetőleg a relatív szerkezet formaruháját. A társadalmi tulajdonnal

gazdálkodó jogi személyek, mint jogi személyek polgári jogi jogalanyok (ez ágazatiság kérdése), s viszonyuk a kollektívához, esetleg az állami szerveknél a kollektívához és az államhoz — kívül esik a polgári jogon.[163] De a tulajdonjog védelmétől kezdve (ideértve a tulajdonszerzést is általában), egészen a szerződési viszonyokig polgári jogi (tehát abszolút és relatív szerkezetű) jogviszonyokba lépnek. Egyes vagyontárgyak ugyan általában kizárólag állami tulajdonban lehetnek (Ptk. 172. §), de egyébként az állami tulajdon vagyontárgyainak kezelői, helyzetükből következő rendeltetésnek megfelelő hasznosítás és gyarapítás (Ptk. 176. § (1) bek.; 1979. évi II. tv. 49. §) kötelezettségén túlmenően — főleg, ha a vagyontárgy rendeltetésszerű hasznosítása éppen a forgalom — az árutulajdonos jogaival élhetnek, és kell is élniök. (A belső — a komplexitásban külső-belső — lesz a tartalom meghatározó.)

A komplex jogviszonyok — mint alapvető gazdasági, társadalmi viszonyok jogi kifejezői — belső komplexitásukból fakadóan esetleg külső komplexitásukban is, így a polgári jogi jogviszonyokban is megőrzik egyes sajátosságukat (pl. „tartós földhasználat"-nál elválik a tulajdonjog és az egyébként abszolút szerkezetű „tartós földhasználat". A kivételektől eltekintve az állami tulajdonban álló föld más személy használatába kerülhet, de tulajdonába nem).

A komplex jogviszonyok ugyanakkor élvezik a polgári jogi *védelmet*, a rendeltetésszerű hasznosítás és gyarapítás körében az áruszerződésre irányadó mozgásteret. Még a polgári jogba is átsugárzik komplexitásuk (helyesebben a társadalmi tulajdonjog meghatározó, alapvető jellege), amikor más személynek, mint az államnak nincs is bizonyos fajta tulajdonszerzése (pl. kisajátítás). Ez a komplexitásból fakadó „másság", hogy ti. a hagyományostól eltérő jellegű abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyokba léphetnek, eredhet önmagában a komplexitásból (pl. szállítási szerződést csak gazdálkodó szervezetek köthetnek, viszont erre kötelezhetőek is), s eredhet a mindenki másra kiterjedő állami közhatalmi, igazgatási tevékenységből (pl. a hatósági ár megállapítása). Ez utóbbi ugyan komplex jogviszony, de nem jellegénél, hanem gazdaságpolitikai elvek alapján.

A társadalmi tulajdonjog, az ezzel gazdálkodó, illetőleg ezt kezelő szerveknek azonban nemcsak más területre eső kötelezettségei csapódnak le a polgári jogban is, hanem a komplexitásból és meghatározó szerepből fakad a polgári jogban is nevesített *fokozott védelem* (minden állampolgárnak az állami tulajdon „más") és ugyanakkor a *fokozott helytállás* is. (Ez a polgári jogi megközelítés, amely összhangban áll a büntetőjogi, a szabálysértési-közigazgatási, a földjogi, a szövetkezeti jogi, a munkajogi stb. saját jogterületű sajátos módszerű fokozott védelemmel.) Nemcsak más jogterületre eső vonatkozások csomópontja az állami tulajdon, az állami vagy a szövetkezeti jogi személy stb., hanem az ezzel való helytállás is többletkövetelményt támaszt „mással", akár egy magánszeméllyel szemben is.

Ha a komplex jogviszonyok, valamint az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, ez a reflexiós viszony úgy

jelentkezik, hogy *elsődlegesek* a *komplex jogviszonyok s ehhez viszonyítva* az *abszolút szerkezetű jogviszony elsődleges* a *relatív szerkezethez.*

Ez az általánosítás azonban a gyakorlatban mégis úgy jelentkezik, hogy a komplex jogviszonyok a polgári jogban általában és elsődlegesen a maguk polgári jogi (módosított) abszolút, illetőleg relatív szerkezetükkel lépnek fel, fejlődnek, s a polgári jogi alakzatok szerint szűnnek meg. (A megszűnés nem abszolút, hiszen a komplex jogviszony — mint egész — továbbra is fennállhat, jóllehet egy vagyontárgy polgári jogilag abszolút szerkezete károsítás következtében relativizálódott, s helyébe lépett a kártérítés.) A korlátozó vagy védő többletrendelkezések, amelyek a komplex jogviszonyokhoz kapcsolódnak, csak a mozgástér bizonyos értelmű „másságát" eredményezik, a valódi „másság" a komplexitásból fakad.

A komplex jogviszonyokban mindig az az elsődleges kérdés, hogy milyen területre esik a *túlsúlyos* mozzanat, amelyhez viszonyítva egészül ki komplexszé a viszony. Ha azonban egészében komplex (pl. állam, állami tulajdon), akkor a különválasztás elkerülhetetlen.

15. § A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY LÉTREJÖTTE

1. *Bevezetés.* — 2. *A jogviszonyt keletkeztető (jogkeletkeztető) tények.* — 3. *A keletkezés folyamata: az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok eltérése.* — 4. *A jogviszony keletkezésének zavarai.* — 5. *A keletkezett jogviszony hatálya*

1. *Bevezetés.* Azok a gazdasági-társadalmi viszonyok, amelyek a maguk egységében, totalitásában végső soron meghatározzák a polgári jogi jogviszonyokat, s amelyek közül a jogalkotó akaratából — érdekeinek megfelelően — egyesek egyes elemeik útján, egy adott tünetegyüttesben egyúttal polgári jogi jogviszonyokká válnak, mint gazdasági-társadalmi kategóriák a maguk *folyamatosságában* jelentkeznek.

Ezzel szemben a jogi szabályozás ezt, a maga szakaszosságában, *különnemű jogviszonyokban* rendezi. Mégis ez a rendezés — minden szakaszosság és megszakítottság ellenére — kifejez bizonyos folyamatosságot, illetőleg az előző jogviszony áthatását (pl. származékos jogszerzés), vagy eleve az előző jogviszonytól való függetlenséget, illetőleg függetlenítést (pl. eredeti tulajdonszerzés).

A jogi szabályozás egyneműsítő gondolati rendszere következtében, *nem is képes kifejezni* sem az alapjául szolgáló *gazdasági-társadalmi viszonyok egészét*, sem a kiemelt és jogilag jelentőssé váló ún. jogi tényeknek, mint tényeknek a jogi szabályozáson túlmenő egész minőségét.

A jognak ez az *elszegényülése* az élethez viszonyítva együttjárója a normabeli szabályozásnak, de nem jelentheti azt, hogy ne törekednék a jogi szabályozás és az állami befolyásolás a lehetőségekhez képest, az állami hatások erősítése érdekében olyan keresztben, hálószerű szabályozó rendelkezések létrehozatalára, amelyek a minősítő-körülményeket, a jogviszony fejlődésének egyes létszakaszaiban ugyan figyelmen kívül hagyják, de más létszakban, vagy más körülmények között ezek valamilyen módon jogivá és értékelhetővé válhatnak.

A *keletkező* polgári jogviszony — jóllehet az ilyen viszonyok gazdasági-társadalmi előélete nem mindig fejeződik ki — már a fejlett árutermelő társadalmakban és a szocialista társadalomban is a maga keletkezésében is kisebb-nagyobb mértékben *folyamat*. Még jogi értelemben sem a semmiből jön létre a keletkezett jogviszony, s éppen a jogviszony keletkezésével kapcsolatban merülnek fel azok a kérdések, amelyek a *keletkező jogviszony előéletének* a folyamatosságát érintik.[164]

A jogviszonykeletkezés konjunktivitása (annak akár szimultán, akár szukcesszív formája) nem polgári jogi sajátosság, hanem a jogi szabályozás más területein is megtalálható. Ezt nem cáfolja az, hogy egyes jogágazatokban (pl. büntetőjog) a tünetegyüttes mellett van, sőt az elkövető, a terhelt, a vádlott szempontjából jelentős az előélet, míg máshol (pl. általában a közigazgatási jogban) ez kevesebb figyelmet kap, illetőleg kiemelése elméletileg nem jelentkezik.

A keletkezés *folyamata eltérő* egyrészt a tulajdonjogi és a szerződési, tehát — nagyjából — az abszolút és a relatív szerkezetű jogviszonyok tekintetében, másrészt a folyamat időbeliségét érintően.

A jogtudomány régóta vitatott kérdése, hogy mikor jön létre a jogviszony, mikor befejezett a keletkezés. A keletkezés folyamatában hol a határa a kezdetnek? Ez azt a gyakorlati kérdést tartalmazza, hogy a jogviszony keletkezési folyamata, amely egyes vonatkozásokban mint függő jogi helyzet és váromány, más vonatkozásban a szerződési viszonyoknál mint ajánlat és elfogadás jelentkezik, mettől kezdve válik az *adott* jogviszony szempontjából értékelhetővé.

Az adott viszony szempontjából jogivá az teszi a jogviszonyt, amikor *a nem jogiból jogivá válás*, illetőleg az egyik jogviszonyból a másik jogviszonnyá válás eldőlt. Ez a váltás sem azonnali. Így a tulajdonjog (abszolút szerkezet) a szerződés útján (relatív szerkezet) és *átruházással* keletkeztet új tulajdonjogot (abszolút szerkezet). Így az egymást felváltó jogviszonyoknál a *felváltás is folyamat*.

Ha már a jövendő jogviszony vonzáskörébe esik a jogilag releváns magatartások, tények stb. értékelése, akkor mindig ebből a szempontból értékeli a jog az előéletet. A polgári jogi eredményszemlélet, amelyet a polgári jogi jogviszony tárgya maga is tartalmaz, határozza meg ezt. Ehhez az eredményhez fűződik, ezzel áll a legszorosabb kapcsolatban az alanyok magatartásának jogilag releváns mértéke.

A polgári jogi jogviszony *keletkezési folyamata akkor záródik le*, akkor fejeződik be, amikor a keletkeztetni kívánt jogviszonynak a jogi norma alapján megkívánt *összes*, objektív és szubjektív elemei, a jogviszonykeletkezés *minimális feltételei valamennyien* megvalósulnak.

Ezek a feltételek a jogviszonykeletkezés adott formája szerint:

a) az *alanyok* és *tulajdonságaik*, főleg magatartásuk meghatározott objektív és szubjektív tulajdonságai;

b) meghatározott *célzott eredményre törekvés* kifejezése, illetőleg az *eredményből* a jogi *visszakövetkeztetés* kimondása.

Amíg ez nem következik be, addig csak a jogviszonykeletkezés folyamata áll előttünk, még akkor is, ha egyes esetekben a feltételek egyikének későbbi megvalósulása visszaható hatállyal teszi keletkezetté a jogviszonyt.

2. *A jogviszonyt keletkeztető (jogkeletkeztető) tények.* A szocialista polgári jog tudományában is hosszú időn keresztül az általános dogmatikai tételek szerint a jogviszony keletkezése a *jogi tények hatására* jön létre.[165] Ez a felfogás abból indult ki, hogy a jogviszony keletkezése mindig meghatározott személy részére jogkeletkezést jelent, tehát olyan jogi helyzet alakul ki, aminek alapján valaki jogot szerez. Ettől függően a másik felet, vagy másokat jogi kötelezettség terheli. Meghatározott személynek alanyi joga keletkezik, ez a jogszerzés. Másodlagos, közömbös kérdés a jogi kötelezettek magatartása, hiszen a jogi kötelezettség az alanyi jog visszfénye csak. Ez tiszta liberálkapitalista magánjog.

A *jogszerzés* kétféle módon történhet. A pandektisztika hagyományai alapján megkülönböztetünk eredeti és származékos jogszerzést. Az *eredeti* szerzésmód esetében a jogszerző a már fennálló jogra tekintet nélkül szerezhet alanyi jogokat,[166] a *származékos* jogszerzés esetében a jogszerzés alapja egy már fennálló jog és az újonnan szerzett jog ezen a már meglévő jogon alapszik. Az eredeti jogszerzésnél más jogára tekintet nélkül történik a jog megszerzése, viszont a származékos szerzésnél más jogára tekintettel történik a jogszerzés.

A származékos jogszerzésnél az új jogosult általában a régitől különböző személy. Így a dogmatikai tanítás szerint a jog *átszállásával* állunk szemben. Ha ez élők között megy végbe, akkor a jog átruházásáról van szó. Lehetséges természetesen úgy is, hogy a régi jog, amelyen az új jog alapul megmarad és mellette keletkezik egy származékos módon létrejött új jogviszony (pl. bérlet), ez azonban mindig relatív szerkezetű a volt jogosult és az új jogosult között. Lehetséges olyan jogalapítás is, amely az új jogosult oldaláról is abszolút szerkezetű jogviszony (pl. a zálogjog alapítása).

A származékos jogszerzés területén a szocialista jogtudomány is fenntartja — a kivételektől eltekintve — a római jogban ismert és megfogalmazott tételt: Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet (Senki sem ruházhat át több jogot másra, mint amennyi neki van).

A *származékos jogszerzés* — a jogszerzés eleve alanyi jogi kiindulásából kiformálva — a *jogszerző* oldaláról tekintve *jogutódlás*. A jogutódlásnál a korábbi jogosult a jogelőd, az új jogosult a jogutód. Erről akkor beszélünk, ha az új jogosult, a jogutód egészében kiszorítja a korábbi jogosult jogi helyzetét.

A jogutódlásnak ismét két fajája van: az egyetemes és a különös jogutódlás. *Egyetemes jogutódlásról* olyankor beszélünk, amikor a vagyon mint egész száll át az egyik személyről a másikra (pl. öröklés esetében). *Nem az egész vagyon, hanem a vagyon mint egész.* A különös jogutódlásnál csak az egyes jogosultságok szállnak át. (Így pl. ha valaki egy tulajdonában álló vagyontárgyat elad, erre a tulajdonjog megváltozik, de ez csak az adott vagyontárgyra jelent jogutódlást.) Tehát mind a jogelőd, mind a jogutód szempontjából a különös jogutódlás nem a vagyont, mint egészet érintő jogutódlás. (Ezt a XIX. század német jogtudományából a magyar szocialista jogtudomány is átvette.)

Kétségtelen hasznosítható a jogszerzés és a jogutódlás, de csak a maga helyzetében. Mindkettő arra a fejlett jogfejlődéshez képest elmaradt, a késői polgári forradalmak magánjogához képest még inkább lemaradt fejlődéshez viszonyul, amely hazánkban is végbement. Itt ugyanis *az alanyi jog elsőbbsége* igen nagy jelentőséghez jutott, hiszen a polgárság gazdasági hatalmát csak kezdte bontogatni és már a politikai hatalom küszöbére jutott. Ezt fejezi ki a *jogszerzés* és nem a jogviszonykeletkezés középpontba állítása.

Hasonló általánosítás eredménye a jogszerzés és a jogutódlás. Annak az általánosításnak az eredménye, hogy a tulajdonátszállás eredeti és származékos

formái, illetőleg a származékos formában a jogutódlást általánosította a XIX. század német, majd magyar jugtudománya. Mindkettő az alapvető helyzetből, az árutulajdonjogból indult ki. Ezen túlmenően a megkülönböztetésnek — jelentőségét fenntartva — az is hiányossága, hogy nem veszi figyelembe a gazdasági-társadalmi viszonyok azóta bekövetkezett változását.

A polgári jogi *jogviszonyok létrejötte* egy *folyamat eredménye*. A *keletkezés folyamata* azzal zárul, hogy létrejönnek azok az objektív és ettől függő szubjektív feltételek, amelyek az adott jogviszony keletkezéséhez a jogszabályi rendelkezések értelmében szükségesek. Minden jogviszony keletkezésénél — a jogi norma előírásának megfelelően — az alanyok meghatározott magatartásának eredményeként egy olyan jogviszony jön létre, mint a jogviszony tárgya, amely megfelelő állami felülbírálásban részesül. A jogviszony keletkezésének nélkülözhetetlen kelléke, hogy alanyai legyenek. Ezért a jogalanyiság keletkezése — amely nem jogviszony-keletkezés — feltétele bármely polgári jogi jogviszony létrejöttének.

3. *A keletkezés folyamata: az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok eltérése.* Ez a létrejövetel alapvetően — kiszakítva abból a folyamatosságból, hogy a jogviszonyok egymást követik — két nagy csoportra oszthatók: az *abszolút* szerkezetű (ebből vezette le a német dogmatika a jogszerzés és a jogutódlás általános tanait) és a *relatív* szerkezetű jogviszonyokra.

Az embert jogalanyisága születésétől kezdve, de bizonyos körülmények között attól a feltételtől függően, hogy élve születik, jogképessége már a fogamzás időpontjától kezdve megilleti (Ptk. 9. §). Egyébként az ember jogképessége feltétlen, általános és egyenlő.

Az állam jogképessége komplex, nem a polgári jogra tartozó kérdés. A jogot is az állam alkotja, tehát az állam jogképessége nem keletkezik, az állam jogutódlása pedig nemzetközi jogi területre tartozik.

A jogi személy (és a kvázi, pseudo jogi személy) jogalanyiságát az állam ismeri el az erre irányadó külön szabályok alapján. Jogi személynek azokat az állami, gazdasági-társadalmi szerveket és szervezeteket, egyesületeket és egyéb szervezeteket ismer el, amelyek feladatai szükségessé teszik, hogy vagyoni jogaik és kötelezettségeik saját nevükben legyenek.

Minden jogalanyiság mögöttese, szociológiai háttere a tulajdonosi képesség, a potenciális tulajdonoskénti fellépés lehetősége. Ennek következtében nincs helye a szocialista polgári jogban az olyan nézeteknek, amelyek — akár az ember vonatkozásában is — eleve, mintegy természetjogi elv alapján a jogképességet feltételezik. Ez az államtól és a jogalkotótól adott lehetőség történelmileg változó, tartalmilag és terjedelmileg eltérő jellegű jogalanyiság lehetősége, amely az adott társadalom adott viszonyai között realizálódik. Hasonló a helyzet a jogi személyek vonatkozásában, amelyek csak a kapitalista társadalom kifejlődésével jelennek meg az embertől elváló, különváló jogalanyként, mint polgári jogviszony alanyai.

Az *abszolút szerkezetű jogviszonyok* közül az árutulajdonjognál használható megkülönböztetésből általánosodott a polgári jog egész területére az a megkülönböztetés, hogy minden jogszerzés eredeti, illetőleg származékos.

A jog szerzése mellett kötelezettség szerzése is van. *A jogviszonyok jönnek létre* és *nem csak a jog*. Az alanyi jog a polgári jogban csak megfelelő jogi kötelezettségek lehetőségeinek a létrehozásával együttesen jöhet létre. Ebből következik, hogy a polgári jogi jogviszony létrejötte nem pusztán az alanyi jog keletkezése. Az általánosításból mégis annyit fel lehet használni — az eredeti és a származékos jogszerzés annyiból jelentős —, hogy ezek kifejezik azt a lehetőséget, amelyek a polgári jogi vagyoni viszonyok mozgásterében a személyek számára rendelkezésre állanak.

Sokkal korábban már ismertté vált a polgári jog tudományában, hogy *a relatív szerkezetű jogviszonyok* létrejöttéhez több feltétel együttes megléte szükséges. A *konjunktivitás*, a *feltételek együttességének* a megléte, amely befejezetté teszi a jogviszony keletkezését, amikor egy folyamat eredményeként egy új jogviszony jön létre, elsősorban a sokkal mozgékonyabb áruviszonyokat kifejező *szerződések* területén jelentkezett. A szerződési jogviszonyban is az alanyok egymással szemben tett ajánlata és elfogadása hozza létre a szerződést, amely az ajánlat és elfogadás időszakában még tárgyaként a szerződés megkötését célozza. A megkötött szerződés célzott eredménye: meghatározott teljesítés.[167]

A *szerződéskötés folyamatának* a célja a szerződés létrehozatala; a felek magatartása annak az előzetes jogviszonynak, kapcsolatnak, esetleg jogilag is értékelt kapcsolatnak a tartalma, amelynek az eredményeként létrejött a szerződés. De lehetséges, hogy már ehhez a jogviszonyt keletkeztető magatartáshoz is hozzáfűződik az állami befolyás lehetséges következménye (pl. a Ptk. 205. § (3) bek. alapján, a felek a szerződés megkötésénél együttműködni kötelesek és figyelemmel kell lenniük egymás jogos érdekeire). A *szerződéskötést megelőzően is* tájékoztatniuk kell egymást a megkötendő szerződést érintő minden lényeges körülményről. Ez a rendelkezés az ún. *culpa in contrahendo*, a szerződéskötési gondosság általános kötelezettségét írja elő arra az időszakra is, amikor még nincs is szerződés.[168]

A *jogviszony keletkezését megelőző folyamatot* a jog a polgári jog területén viszonylag ritkán értékeli. Mindig *eredményként* tartja nyilván a jogviszony létrejöttét. A létrejövetel meghiúsulása is járhat — meghiúsult eredményként — jogi következménnyel, pl. biztatási kárral.

Ez a létrejövetel természetesen lehet egy korábbi jog megszűnése és lehet egy korábbi jog fennállása mellett egy új jogosultság létesülése.

Bizonyos körülmények között azonban a jog és a kötelezettség létrejövetele mellett a korábbi állapotot is figyelembe kell venni. A norma nemcsak előnyös vagy hátrányos következményekkel sújtja, hanem *értékeli* a *folyamatot*, amely a jogkeletkezéshez vezet.

Így pl. a Ptk. 121. § (1) bek. szerint elbirtoklás útján megszerzi a dolog tulajdonjogát, aki a dolgot sajátjaként tíz éven át szakadatlanul birtokolja. A tv 121. § (2)—(4) bek.-e kizárja azokat az eseteket, amelyeknél elbirtoklással tulajdonjogot lehet szerezni. A 10 év eltelte után tehát, ha nem fordul elő a 121. § (2)—(4) bek.-e, az elbirtokló, aki sajátjaként szakadatlanul birtokolta a dolgot, tulajdonos lesz. A 10 év alatt is azonban — kivéve azzal szemben, aki vele szemben jogosult fellépni (pl. a tulajdonos) — a birtokvédelem eszközeit a Ptk. 188. sköv. §-ai szerint igénybe veheti. Ebből következik, hogy jóllehet még nem tulajdonos, a 10 év még nem telt el, de a megelőző folyamat időszakára is ad bizonyos fajta védelmet a polgári jog. A jogviszony keletkezésének a folyamatát, amely esetleg hosszabb időszak, nem lehet egyszerűen csak az eredetileg származékos tulajdonszerzés szabályai szerint elbírálni.

Mégis az eredeti és a származékos tulajdonszerzés — mint a tulajdonszerzés általánosított formája — annyiban jelentős, hogy elvi tételeiben megállapítja a más jogára tekintet nélkül vagy a más jogára tekintettel történő jogviszony (nemcsak jog!) keletkezését.

Az ún. *eredeti jogviszonykeletkezés* konjunktív feltételeinek az összessége abban áll, hogy valaki más jogára tekintet nélkül, saját elhatározásából a törvény alapján jogosult valamilyen jog megszerzésére és ezzel együtt másokat terhelő kötelezettség keletkezik. Az eredeti jogviszonykeletkezés történhet más jogának a kiszorításával (pl. elbirtoklás), illetőleg a más jogának a figyelmen kívül hagyásával (pl. szocialista államosítások). Mindig az adott társadalom adott gazdasági-társadalmi berendezkedése és a jogalkotó szükségleteinek és érdekeinek megfelelő jogi szabályozás fogja meghatározni azt, hogy milyen folyamatszerűség kell ahhoz, hogy a jogviszony maga (pl. a tulajdonjog) létrejöjjön.

A meghatározott *feltételek konjunktivitása* azt jelenti, hogy meghatározott alanyok, meghatározott eredményre törekvése meghatározott magatartás, mint tartalom útján éri el azt a célzott eredményt, amelyet a jog szabályszerűnek tekint, tehát joghatást fűz hozzá, illetőleg akár az alanyok, akár a célzott eredmény, akár a tanúsított magatartás vagy annak minősége, nem felel meg a normának, a célzott joghatás helyett nem a célzott eredmény, hanem más jogkövetkezmény, szankció fűződhet hozzá.

Mindaddig, amíg a jogviszony keletkezésének a konjunktivitása nem áll össze, tehát nincsenek meg a lényeges feltételek, *függő jogi helyzettel* állunk szemben. A korábbi dogmatika megkülönböztet ún. *szimultán* tényállást, amikor minden feltétel egyszerre áll be és *szukcesszív*, folyamatos tényállást, amikor pl. harmadik személy hozzájárulása vagy hatóság jóváhagyása szükséges ahhoz, hogy a szerződés érvényes legyen.[169]

Ez a megkülönböztetés így nem helytálló. *Függő jogi helyzet* akkor áll elő, amikor a feltételek összességében *olyan lényeges körülmény hiányzik*, amelynek megléte valószínű, de bekövetkezése még nem biztos és egyébként más konjunktív feltételek megvannak.

A korlátozottan cselekvőképes kiskorú esetében a Ptk. 19. §-a értelmében bizonyos visszterhes szerződésekhez is a gyámhatóság jóváhagyása szükséges. A Ptk. 215. § (1) bek.-e ugyanakkor azt mondja ki, hogy ha a szerződés létrejöttéhez harmadik személy beleegyezése vagy hatósági jóváhagyás szükséges, ennek megtörténtéig a szerződés nem jön létre, de a felek nyilatkozatukhoz kötve vannak. A (3) bek. szerint pedig beleegyezés, illetőleg jóváhagyás hiányában a szerződésre az érvénytelenség jogkövetkezményeit kell alkalmazni. Ez a rendelkezés csak úgy érthető meg, ha összevetjük ezeket a Ptk. 205. (1) bek.-vel, mely szerint a szerződés a *felek* akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre.

Ennek következtében a harmadik személy beleegyezése vagy a hatóság jóváhagyása *nem* a szerződés *létrejövetelének*, hanem érvényességének kelléke. Ebből pedig következik, hogy *egy szerződés érvényes vagy érvénytelen volta csak a létrejött szerződéssel kapcsolatosan vethető fel.*

Ilyen függő jogi helyzet állhat elő a *szerződési feltétel* kitűzésénél. A Ptk. 229. § (1) bek.-e szerint, amíg a feltétel bekövetkezése függőben van, egyik fél sem tehet

semmit, ami a feltétel bekövetkezése, illetőleg meghiúsulása esetére a másik fél jogát csorbítja vagy meghiúsítja. Ebből a rendelkezésből az következik, hogy itt létrejött egy érvényes szerződés, a létrejövetel tehát megvalósult, amely azonban a maga fejlődési folyamatát, a hatást még azért nem tudja kifejteni, mert a felek a feltételtől vagy időhatártól tették függővé a folyamat kezdetét. A jogviszony létrejöttére, érvényességére és hatályosságára a jogi normára vonatkozó megállapítások megfelelően alkalmazandók.

A korábbi dogmatika az olyan személyt, aki a függő jogi helyzetben a jogszerzés reményével rendelkezett, várományosnak nevezte. A függő jogi helyzetet a *váromány* mindig a leendő jogosult oldaláról nézte (mint ahogy ez jelentkezett az alakító jognál és a kifogásnál, a jogszerzésnél és a jogutódlásnál stb.). A *váromány* az alanyi jogszerzés jogilag biztosított lehetősége. Ha a várományost az ellenérdekű fél többé saját egyoldalú cselekményével sem foszthatja meg, ez a dologi váromány. A váromány tehát a függő jogi helyzet *egyik* oldalát, a jogosulti oldalt hangsúlyozza ki és nem érinti a kötelezetti oldalt. A váromány a jogszerzés reménye, de ha ezt a jog nem biztosítja, akkor csak — jogilag közömbös — *várakozás*. A dologi váromány nemcsak jogilag védett, biztosított, hanem más személy akaratától is független helyzet.

Minden jogviszony keletkezésének elengedhetetlen kelléke, hogy a jogviszony alanyai között meghatározott eredményre nézve meghatározott *alanyi jogok* és *jogi kötelezettségek jöjjenek létre*. A jogviszonyt — kivéve, ha közvetlenül a jogszabályból következik — *általában az alanyok hozzák létre*. (Ez az autonóm struktúra öntevékenységéből következik.) Így elsősorban az *alanyoknak* — meghatározott tulajdonságaikkal együtt — *kell* a jogviszony keletkezésénél, kezdeményezésénél *szerepet kapnia*. A jogalanyok jogviszonyt keletkeztető magatartásának az egyik legfontosabb megnyilvánulása a joghatásra irányuló akaratnyilatkozat.

Az *akaratnyilatkozat* egyike azoknak az eszközöknek, amelyek éppen célra irányultságuknál fogva a jogi védelemben részesülnek és amelyeket a polgári jog területén a jogviszony keletkezésének, fejlődésének, megszűnésének egyik legjelentősebb tényezőjeként kell figyelembe venni.

Az akaratnyilatkozat általában élők közötti nyilatkozat és kivételesen fordul elő a halál esetére szóló nyilatkozat (pl. végrendelet). Különbséget teszünk kifejezett és hallgatólagos, címzett és nem címzett akaratnyilatkozat között is. A kifejezett nyilatkozat szóban, írásban történhet, a hallgatólagos akaratnyilatkozat ráutaló magatartással vagy egyéb, az akaratot kifejező magatartás útján is kifejezésre juthat (Ptk. 216. (1) bek.).

A mai magyar jogban minden akaratnyilatkozat *jogcímes*, és az absztrakt vagy elvont akaratnyilatkozatot csupán az értékpapír-jogban, különösen a váltó területén tartotta fenn a magyar jog.

Jogcímes az az akaratnyilatkozat, amelynél a nyilatkozat érvényessége függ az alapjául szolgáló gazdasági vagy jogi cél megengedettségétől. Ha ez a gazdasági vagy jogi cél, amelynek az elérése érdekében történik az akaratnyilatkozat, a jogalkotó által nem támogatott, helytelenített, rendellenesnek tartott, akkor maga az akaratnyilatkozat is érvénytelen.

Az *elvont* jognyilatkozatnál elválik egymástól az alapjául szolgáló gazdasági és jogi cél megengedettsége és az akaratnyilatkozat megengedettsége, védettsége. Az elvont jognyilatkozatoknál a kettő függetlenedik egymástól[170] és így pl. az absztrakt akaratnyilatkozatnál, a váltónál a váltó lehet érvényes akkor is, ha az alapjául szolgáló gazdasági és jogi cél (pl. uzsora) meg nem engedett, tiltott, sőt büntetendő cselekményt jelent.

4. *A jogviszony keletkezésének zavarai.* A jogviszony keletkezésének a lezáró tényezője az, hogy a célzott jogviszony *létrejött,* tehát meghatározott alanyok között, meghatározott magatartás útján, meghatározott eredményként keletkezett egy jogviszony. *A jogviszony keletkezésének az eredménye,* hogy *létrejött egy jogviszony.* Meghatározott alanyok között, meghatározott magatartás útján, mint célzott eredmény a jogviszony tárgya, a jogviszony keletkezése jött létre.

A szocialista állam az állami befolyásolás, az állami felülbírálás jogánál fogva az alanyokat, az alanyok magatartását és a célzott eredményt is — általában erre irányuló kérelem alapján — felülbírálja.[171] Minden vonatkozásban a konjunktivitás, tehát a *feltételek összességének* az *együttes megengedettsége* és *lehetségessége* szükséges ahhoz, hogy a jogviszony megengedettként jöjjön létre. Bármelyik feltétel hibája azzal a következménnyel járhat, hogy a célzott jogviszony nem jön létre, illetőleg a létrejött nem érvényes vagy államilag nem kényszeríthető ki.

A *jogi megengedettség* a jogalkotó választóvíz jellegű állásfoglalása arról, hogy a konkrét — létrejött — jogviszony összhangban áll-e, illetőleg nem ellentétes az adott társadalmi fejlődéssel — az adott feltételek mellett — és *szabályszerűnek* tekinthető-e vagy sem. A szocialista polgári jog a jogviszony tárgyának szabályszerű, illetőleg rendellenes jellegéről tudatosan hangsúlyozza a jogi *értékelést,* a felülbírálást.

Az pedig, hogy mi a megengedett és mi a törvénybe ütköző, alapjaiban más a szocialista és a kapitalista jogban. Jóllehet a jogszabályba ütközésnek a mi elméletünkben és gyakorlatunkban is vannak különböző kisegítő, másodlagos formái, konkretizálásai (pl. törvény-kerülés, nyilvánvalóan a társadalom érdekeibe, vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütközés — Ptk. 200. § (2) bek.), ezek csak *különös formái* az egységes tartalomnak, annak, hogy a jogokat és a kötelezettségeket a fejlett szocialista társadalom építése érdekében, társadalmi rendeltetésüknek megfelelően, a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban lehet gyakorolni és értelmezni, csak ebben a keretben élvezhetnek védelmet és támogatást (Ptk. 1—2., 4. §).

A tulajdonjog és a szerződések jogviszony-keletkezése — az eltérő szerkezeti adottságok következtében — eltérő. A tulajdonjognál az általános rendelkezések mellett az egyes formák és a tulajdonjog önállósult részjogosítványainak (ún. másodlagos dologi jogok) keletkezése tartalmazza pozitíve a megkívánt feltételeket. A szerződési jogban — a diszpozitivitás elvénél fogva — a jog a maga keretrendelkezéseit a jogviszony tárgyára inkább negatíve (pl. tilos) fogalmazza meg és kivételesen találkozunk pozitív rendelkezéssel (pl. hatósági ár).

Az állami felülbírálat kiterjed a jogviszony alanyaira, magatartásukra és azok objektív és szubjektív tulajdonságaira, a célzott eredmény lehetséges és megengedett voltára és bizonyos körülmények között a megelőző állapotra is.

Az állami felülbírálás *megléte* vagy nem léte nem függ a jogviszonyt keletkeztető felek akaratától és tudatától, tehát az állami elbírálás *objektív* (pl. Ptk. 204. § (3) bek.; 234. § (1) bek.) — *amennyiben a jogviszony hatóság elé kerül.* A fél (a felek) által célzott jogviszony jogvédelemre érdemessége, elismerése, illetőleg el nem ismerése és mindezek felett szankcionálása szempontjából a szocialista polgári jog szabályai alapján minden keletkező jogviszonyt, amelyet akár egyéni kezdeményezésre (pl. törvényes érdekében sértett a Ptk. 235. § (2) bek.-ben) — az állam szerveinek elbírálása alá bocsátanak, az állam szervei útján felülbírál. (A hivatalbóli eljárás kivételes, pl. 234. § (1) bek.)

Ha a *szabályszerű jogviszonykeletkezés* összes feltételei megvannak, a jogviszony elismerése, védelme és kikényszerítése — végső soron a célzott eredmény állami, hatósági eszközzel való megvalósítása — hozzá kapcsolódik a jogviszonykeletkezéshez. A célzott pozitívum, a kikényszerítés (illetőleg kényszer alkalmazása) reális lehetőséggé válik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden jogviszonykeletkezést állami szerveknek kellene jóváhagynia, csupán azt, hogy bármely későbbi szakaszban elbírált ügyben a *keletkezéskori helyzetet* hivatalból kell megvizsgálni. Az ilyen érvényesített jogviszonyban (a megtámadás eseteit kivéve) hivatalból határoz a bíróság, ha a keletkezés nem volt szabályszerű.

A rendellenes keletkezés esetén, amikor a szükséges feltételek egyike vagy másika hibás, hiányos, a jogviszony elemeinek egyike nem szabályszerű, polgári jogunk eltérő jellegű jogkövetkezményt fűz általánosságban az abszolút szerkezetű jogviszonyok keletkezéséhez és a relatív szerkezetű, különösen a szerződési jogviszonyok keletkezéséhez.

Az *abszolút szerkezetű* jogviszonyok létrehozatalának állami felülbírálata azt jelenti, hogy ha a pozitíve meghatározott konjunktív feltételek *valamelyike hiányzik*, akkor a *jogviszony nem jön létre*. Pl. a Ptk. 115. § (2) bek. értelmében az átruházással történő tulajdonjog megszerzéséhez az átruházásra irányuló szerződésen vagy más jogcímen felül a dolog átadása is szükséges. Ha ezek közül a feltételek közül bármelyik hiányzik, a tulajdonszerzés nem valósul meg. Természetesen lehetséges az is, hogy a feltételek mellett kizáró rendelkezéseket is tartalmaz a törvény.

Így a Ptk. 121. § (1) bek. szerint elbirtoklás útján megszerzi a dolog tulajdonjogát, aki a dolgot sajátjaként tíz éven át háborítatlanul birtokolja. Ez a rendelkezés a pozitív feltételeket fogalmazza meg, de a 121. § (2), (3) és (4) bek.-e azokat a korlátokat is felállítja, amelyek az (1) bek.-ben foglalt feltételek megléte esetén sem eredményezik az elbirtoklással való tulajdonszerzést.

Ezek a rendelkezések az abszolút szerkezetű jogviszony keletkezésénél mindig *együttességükben*, a konjunktív feltételek valamennyiének pozitív jellegű szabályszerűnek elismert feltételezettségében jönnek létre, és amennyiben bármelyik hibás, a jogviszonykeletkezés nem valósul meg.

Eltérő ettől a *relatív szerkezetű*, elsősorban szerződési jogviszonyok keletkezésének állami felülbírálata. Ez ugyanis különböző jellegű és minőségű jogkövetkezményekkel jár. Amennyiben *szabályszerűen* jön létre a szerződés, tehát annak minden feltétele megvan (az alanyok, a tartalom és a tárgy szabályszerűnek tekinthető),

akkor a felek joggal bízhatnak abban, hogy *védelemben* részesül a célzott eredmény elérése.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a keletkező jogviszony célzott és teljesített eredményét ugyan a jog elismeri, de az elismerés mellett *megtagadja a jogi kikényszerítés* lehetőségét. Ez az eljárási szankcióhiány jelentkezik az államilag, bírósági úton nem érvényesíthető kötelezettségek esetében. (Pl. játékból vagy fogadásból eredő követelésnél, kivéve, ha a játékot vagy a fogadást állami engedély alapján bonyolítják le; a kifejezetten játék vagy fogadás céljára ígért vagy adott kölcsönből eredő követelésekre.) Ezeket bírósági úton nem lehet érvényesíteni.[172] Ugyanakkor az önkéntes teljesítést nem lehet jogalap nélküli gazdagodás címén visszakövetelni (Ptk. 204. §). Az eljárásjogi kikényszerítés lehetőségének a hiánya tehát egy olyan utólagos állami elismerést jelent, amely csökkent védelmet nyújt, nem támogatja az ilyen szerződések elbonyolítását, de az önkéntes teljesítést sem akadályozza.

Sokkal hatásosabb ennél az állami felülbírálat szempontjából az olyan szerződés-keletkezéshez fűződő szankcionálás, amikor a jog *érvénytelenségi szankciót* alkalmaz.

Az érvénytelenség a jogviszonykeletkezés állami felülbírálatának a legáltalánosabb kifejezése.[173]

Jellemzői:

a) mindig a jognyilatkozat, a jogviszony *keletkezéséhez* fűződik,[174]

b) általában diszjunktív szankció, mert a konjunktív feltételek bármelyikének a hiánya, hibája esetén beáll, és

c) általában objektív feltételű, mert a felek akaratától és tudatától függetlenül minősíti a jog védelemre érdemesnek vagy védelemre nem érdemesnek, szankcionálás alá esőnek, rendellenesnek a fogyatékosságot.[175]

Időbelileg ettől eltérhet az érvénytelenség szankciós jogkövetkezményeinek a levonására irányadó lehetőség. Más az *érvénytelenség* mint szankció, s az ehhez fűződő másodlagos szankció(k). (Nemcsak az in integrum restitutio, hanem a biztatási kár, az állam javára marasztalás stb.)

Az érvénytelenség szankcióként felfogása a polgári jogban általában a kötelmi jogi szerződésekhez fűződik és nem említjük az érvénytelen tulajdonszerzést (legfeljebb annak az alapját képező szerződésnél, amely a jogcímes származékos szerzésmódnál kihat magára a tulajdonszerzésre is, de egyébként az eredeti szerzésmódoknál ez ritkán jut szerephez).[176]

5. *A keletkezett jogviszony hatálya.* Határozottan el kell különíteni az állami felülbírálat szempontjából is és a felek egymás közötti viszonya szempontjából is azt, hogy a létrejött jogviszony a maga *jogi hatásait keletkezésétől* kezdve, vagy csak *későbbi* időpontban tudja kifejteni. *A létrejövetel állami elismerése az érvényesség. Az állami elismerés megtagadása, esetleg szankcionálása az érvénytelenség.*

Ezzel szemben korántsem biztos az, hogy az egyszer már létrejött és érvényesnek elismert jogviszony jogi hatásait is azonnal ki tudja fejteni. Ha az érvényesen létrejött jogviszony jogi hatásait később fejti ki, akkor elválik egymástól az *érvényesség* és a *hatályosság*. A *hatály* azt kívánja kifejezni, hogy a *cél*, a keletkezett

jogviszonyból fakadó *jogok és kötelezettségek milyen időponttól* kezdődően állnak be. Azaz a keletkezés utáni időpontban és esetleg meghatározott ideig áll fenn a felek vonatkozásában a jogosulti és kötelezetti helyzet, hogy egymással, az adott jogviszonyban, felekként, meghatározott magatartást kell tanúsítaniuk és eredményt kell elérniük. *A hatály a jogviszony élettartamának az időbeliségét* határozza meg.

A jogviszony keletkezésével az *abszolút* szerkezetű jogviszonyoknál *mindig* azonnal beáll a jogi hatály is. Kivételesnek lehet tekinteni azt, amikor a hatály, tehát a jogi védettség, a célzott jogi hatás beállása később következik be. Ezt részben vagy a felek rendelkezése tartalmazza, vagy maga a törvény rendeli így. (Így pl. a szerződéses szolgalom dologi hatálya ingatlannál az ingatlannyilvántartáshoz fűződik. Ez érvényesség. De lehet a hatály eltérése pl. az egymást követő és a túlélő házastársat megillető haszonélvezetnél csak egymást követő, jóllehet az érvényesség a törvényen alapul.) A végső határidő is lehet egyéb feltétel vagy időhatározás. Ezek is a szerződési jog szabályai alá tartoznak. A feltétel és időhatározás meghatározása gyakorlatilag elsősorban a relatív szerkezetű jogviszonyokban jut jelentőséghez.

Az érvényesség és a hatályosság eltérése mégis elsősorban a *szerződéses*, tehát *relatív* szerkezetű jogviszonyoknál jelentős.[177]

Kivételesen van jelentősége a hatálynak, mint bizonyos *megszüntető* jelenségnek az abszolút szerkezetű jogviszonyok esetében is. Így a Ptk. 170. § (2) bek.-e szerint a telki szolgalom megszűnik, ha a jogosult azt tíz éven át nem gyakorolta — bár ez módjában állt — vagy eltűrte, hogy gyakorlásában akadályozzák. Ebben az esetben tehát a tíz év időmúlása azzal a hatállyal jár, hogy utána az ingatlannyilvántartásban feljegyzett telki szolgalom törlését kérheti a szolgáló telek tulajdonosa.

A jogviszony keletkezésének állami felülbírálata a már létrejött jogviszony felülbírálatát jelenti a konjunktivitás egyes elemeire kiterjedően.

Kivételesen fordul elő, hogy visszamenőleges jelleggel felülbírálja az állam a *keletkezés folyamatának* az időszakában tanúsított magatartásokat, illetőleg a felek egyikének vagy másikának azt a célzott eredményét, vagy célzott magatartását, amely a jogviszony szempontjából értékelést igényel. (Így pl. a szerződéskötés folyamatában a feleket terheli a culpa in contrahendo, a szerződéskötési gondosság, ugyanakkor éppen egymással szembeni védelmük érdekében a Ptk. 207. § (3) bek.-e azt mondja ki, hogy a felek titkos fenntartása vagy rejtett indoka a szerződés érvényessége szempontjából közömbös. Nem kerülhet mérlegelésre, állami védelemre az olyan titkos fenntartás vagy rejtett indok, amely nem került felszínre, amely a szerződésnek nem lényeges kelléke.) A folyamat visszamenetelében tehát nemcsak a helytelenített, rendellenes magatartásokat szankcionálja az állami felülbírálás során a jog, hanem bizonyos körülmények között elősegíti a szabályszerű magatartások védelmét akkor, amikor az ilyen titkos fenntartást vagy rejtett indokot nem juttatja érvényhez és nem fűzi hozzá a szükséges védelmet.

16. § A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY ÉS ELEMEINEK VÁLTOZÁSA

1. *Bevezetés.* — 2. *A jogviszony változása.* — 3. *A jogviszony elemeinek változása*

1. *Bevezetés.* A polgári jogi dogmatika — még a szocialista polgári jog tudományában is —, a jogviszony keletkezése és megszűnése közötti fejlődési létszakot kevésbé állította előtérbe.

Ez két okkal magyarázható. Egyrészt a jogi szabályozás keretében nagyon nehéz olyan általánosításokat megfogalmazni, amely az eltérő tartalmú, jellegű, mozgásterű, időszakú polgári jogviszonyok azonos vagy megközelítően azonos általánosítását lehetővé teszi. A mozgástér szélessége és felleltározhatatlansága a folyamatot kevésbé képes, s az öntevékenység következtében kevésbé is tudja és/vagy akarja szabályozni.

Másrészt a jogi szabályozás — örökölt hagyományként — még a szocialista jogban is elsősorban a *jogviszony keletkezésének* és *megszűnésének konfliktushelyzeteit* tartja előtérben és ha a szabályozásra a jogviszony fejlődésével kapcsolatban mégis sor kerül, ezek a polgári jogon kívülre kerülnek. Kivételesen fordul elő a jogviszony *fejlődési létszakában* a jogi szabályozás (pl. szerződésmódosítás).

Ugyanis a *kollektívák ágazataiban,* így különösen az állam és vállalat közötti viszonylatban, vagy a kollektíván belüli olyan viszonylatban, mint a termelőszövetkezeti tagsági viszony, a munkaviszony, a folyamatosság mindennapjai a szocialista demokratizmus elveinek megfelelően inkább kerülnek előtérbe, mint az elkülönült alanyok autonóm struktúrájú jogviszonyaiban egymással kapcsolatba lépő személyek közötti személyhez fűződő és vagyoni érdekviszonyok kielégítését szabályozó polgári jogi struktúrában.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy polgári jogilag ne volna értékelhető az az időbelileg és jellemző sajátosságait tekintve is nagyon sokszor eltérő fejlődési folyamat, amelyen egy jogviszony keletkezésétől megszűnéséig végbemegy. Az elkülönült jogalanyiságból következő és csak a keletkezésre és a megszűnésre, illetőleg megsértésre orientált vizsgálat és rendezés indokolható, hiszen a kollektíva struktúra együttléte másfajta rendszert igényelhet. De nem szükségszerűen. Hiszen a munkaviszony részletes szabályozása (pl. kollektív szerződésben), vagy a munkáltatói utasítási jog más mint pl. a családnak, mint kollektívának az élete. Éppen ezért a szociológiai vizsgálatok is e téren jóval előbb járnak, mint az elkülönült jogalanyok autonóm struktúrájú jogviszonyainak fejlődési vizsgálata.

A létrejövetel szabályszerűsége, a jogviszony első állami felülbírálása, fordulópont a jogviszony létezésében. A szocialista állam jogviszony-felülbíráló tevékenysége nem szűnik meg a keletkezés értékelésével.

De nem szűnik meg magának a jogviszonynak a létezése sem. A jogviszony is — eltérő folyamatszerűséggel és idővel — változik, fejlődik. E mozgás, változás normatív értékelése ugyan nem hiányzik, de lényegesen kisebb intenzitású, mint a keletkezésé.

Eltérő intenzitású az állami befolyás

a) az eltérő gazdasági-társadalmi viszonyok,

b) a különböző struktúrájú jogviszonyok,

c) az autonóm struktúrájú jogviszonyokon belül az abszolút és a relatív szerkezetű jogviszonyok és

d) e jogviszonyok fejlődési szakaszai szerint is.

Az *autonóm struktúrájú* jogviszonyok keretében ugyanis az elkülönült alanyok egymással kapcsolatos jogviszonyai egyes vonatkozásokban *komplexen* jelentkeznek. Nem ad a jogviszony fejlődésben egyértelmű választ az a megkülönböztetés, amely az abszolút és relatív szerkezetű jogviszonyok különbségéből származik. Így bár a tulajdonjog abszolút szerkezetű jogviszony, a tulajdonjogi jogviszony fejlődése, a jogviszony tartalma, az állami befolyás és a szocialista együttműködés hangsúlyozása mellett sem alkalmas arra, hogy az elkülönült tulajdonosok közötti tulajdonjogból folyó tartalmi szabályszerűségek és rendellenességek egészét polgári jogi szabályozásban részesítse.

A tulajdonjogi jogviszony, amely gyakorlatilag a tulajdonjog tartalmát jelentő részjogosítványok közül elsősorban az uralmi, használati, termelési oldalt fejez ki, a *társadalmi tulajdonjog* vonatkozásában nem polgári jogi, hanem komplex szabályozásban részesül, s maga is komplex intézménnyé válik. A társadalmi tulajdonjognak ez a *belső oldala* kikerül a polgári jogból. A polgári jogban csak az önállósult részjogosítványok bizonyos autonóm mozgása, az elkülönült vagyonok alanyainak az árutulajdonjogot *hasznosító* feljogosítása és a tulajdonjogot *sértő* magatartás marad meg.

Ebből következik, hogy a tulajdonjog általános polgári jogi megfogalmazásából a *társadalmi tulajdon belső oldala nem polgári jogi*, a *nem társadalmi tulajdon* belső oldala pedig *alig* részesül jogi szabályozásban. E vonatkozásban a polgári jog mindössze olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek feljogosítják a tulajdonost a birtoklásra és a birtokvédelemre, a dolog használatára és hasznainak szedésére, de ezen túlmenően, hogy a tulajdonos hogyan gyakorolja e jogokat, illetőleg megilleti-e a rendelkezési jog és milyen körben, ez már vagy *nem polgári jogi* (pl. az állam és vállalata vagy a társadalmi tulajdonjog vonatkozásában általában) vagy ha polgári jogi (pl. társulási tulajdon), akkor egyéb, pl. közhatalmi jellegűek a rendelkezési jogot korlátozó szabályok.

A *feljogosítás* — gyakorlatilag az árutulajdon továbbélése — azt a lehetőséget teremti meg a tulajdonos javára, hogy a megfelelő korlátok között — tehát köteles tartózkodni minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédait szükségtelenül zavarná, vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné — szabadon, más jogszabályok által megállapított keretekre is figyelemmel, öntevékenyen hasznosíthatja dolgait, tulajdonjogának tárgyait és használhatja fel saját céljai érdekében.

Az abszolút szerkezetű jogviszony tulajdonjogi formája — de ez áll a személyre is — elsősorban a *védelem* szempontjából részesül polgári jogi jellegű szabályozásban. A tulajdonjog területén, amennyiben a tulajdonjog egyes részjogosítványainak

átengedése, időleges másra ruházása vagy megsértése folytán *relativizálódik* a jogviszony, akkor már mint relatív jogviszony válik jelentőssé.

Hasonlóképpen kevésbé szabályozott a jogviszonynak az a mozgása — keletkezésétől megszűnéséig —, amely a *relatív* szerkezetű, elsősorban *szerződési* jogviszonyok fejlődését jellemzi. (Az autonóm struktúrában az alanyok maguk rendezik e viszonyok változásának mikéntjét és hogyanját.[178]) A szerződési viszony keletkezésétől a teljesítésig terjedő időszak *elsősorban* a *gazdálkodó szervezetek* egymás közötti viszonyában bizonyos közbenső általános és szerződéstípusok szerint konkretizált együttműködésre kötelező magatartások előírásában jelentkezik.

A relatív szerkezetű jogviszonyok fejlődésének szabályozása két irányból alakult ki. A relatív szerkezetű jogviszonyok e létszakára elsősorban a szerződések szabályai hatnak. Az „Á-P-Á" szerződési modell közvetít az autonóm struktúrájú jogviszonyok között. Mai jogunkban is kettős a relatív szerkezetű jogviszony időbelileg — a keletkezés és a megszűnés között — számbavehetően jelentkező formája. Az egyik a *gazdálkodó szervezetek* között létrejött és a népgazdasági érdek szempontjából elsőrangú fontosságú jogviszonyok területéről, a másik, a — magánszemélyek között is — *tartós*, de keletkezés és teljesítés szempontjából időbelileg mindig elváló jogviszonyok *együttműködési kötelezettségében* jelentkezik.

A gazdálkodó szervezetek közötti szerződési kapcsolatok is hosszabb-rövidebb időre szóló tartós kapcsolatokat jelentenek, amelyeknél a szerződés megkötése és megszűnése, tehát a teljesítés közötti időszak hosszabb időt vehet igénybe. Ennek következtében a szocialista *tervgazdálkodás* eredményeinek eléréséhez, a társadalom érdekeihez szükség van — az állam adott gazdasági irányító szerepének megfelelően eltérő módszerekkel — arra, hogy a felekre a jogi norma vagy csak jogkövetkezmény kilátásba helyezésével kötelezően vagy bizonyos hátrány kilátásba helyezésével megszabják azokat az *együttműködési formulákat*, amelyek tevékenységük egybehangolásához szükségesek.

Minden *tartós* jogviszonyra fennállnak olyan normatív rendelkezések, amelyek az együttműködésre késztetnek. A tartós jogviszonyoknál (pl. vállalkozási, megbízási, tartási, életjáradéki, bérleti szerződés) szükségszerűen létrejönnek azok a jogi normák, amelyek a jogviszony fennállása, fejlődése alatt a felek magatartását szabályozzák.

Ezen túlmenően azonban a magyar szocialista polgári jog is többé-kevésbé a keletkezéshez vagy a megszűnéshez telepíti a közbülső fejlődési időszak minden lényeges körülményét. Így a keletkezéshez telepíti azt, hogy a felek a *szerződés megkötésénél is együttműködni kötelesek* és a szerződéskötést megelőzően *is* tájékoztatniuk kell egymást a megkötendő szerződést érintő minden lényeges körülményről. Az adott esetben a Ptk. 205. § (3) bek.-nek ez a rendelkezése az *is* szóval hívja fel arra a figyelmet, hogy a szerződéskötést megelőzően is tájékoztatni kell, tehát ebből következően a szerződés fennállása alatt is.

A másik telepítési kör, a konfliktushelyzet másik csomópontja a teljesítés, tehát a szerződés megszűnésének szabályszerű útja. Itt a Ptk. 277. § (2) bek.-e úgy

rendelkezik, hogy a felek a szerződés teljesítésében együttműködésre kötelesek. A (3) bek. szerint pedig a felek a szerződés teljesítését érintő minden lényeges körülményről kötelesek egymást tájékoztatni. Ebből következik, hogy a teljesítésre telepített tájékoztatási, együttműködési kötelezettség nyilvánvalóan olyan esetekben, ha ez a teljesítés folyamatosan vagy időszakonként visszatérően történik (pl. bérletnél, a bérbeadó kötelezettsége a folyamatos szolgáltatás, a bérlőé az időszakonként visszatérő bérleti díj fizetése), akkor a szabályszerű teljesítés éppen a folyamatot jelenti, de nem a szerződés megszűnését.

2. *A jogviszony változása.* A polgári jogi jogviszony fejlődése és a jogviszony változása — elemeinek a változása útján megy végbe.[179]

Az elemek változását a hagyományos polgári jogi dogmatika a jogi tényeknél tárgyalta. Ide sorolta azokat az általánosítható megállapításokat, amelyek valamennyi polgári jogviszonyra jellemzőek. E felfogás szerint a jogi tények a polgári jogi jogviszonyok tartalomváltoztató hatásával is járhatnak. Ilyenként jelölték meg a felek szerződésmódosítását, a körülményekben beállott változást, az állami aktusokat, külső körülményeket (pl. elévülést). A dogmatika szerint a jogviszony valamelyik elemében beállott változás jogviszonyt módosító jogi tény hatására áll elő, de szűkebb értelemben nem tartozik ide az alanyváltozás. Jogviszonyt módosító jogi tényről csak akkor emlékeztek meg, ha a jogviszony tárgya, tartalma vagy szankciója módosult.[180]

Ez a felfogás azonban nem volt képes kimutatni a valódi változást, a lehetőségből a megvalósulás felé vezető utat, mert elszakította egymástól a kettőt.

A polgári jogi *jogviszony fejlődése* a *jogviszony elemeinek a változása* útján valósul meg. A jogviszony fejlődése annak a célszerűségnek (vagy azzal ellentétes tendenciának) a megvalósulása, amely a jogi képzetben, de a mindennapi ember tudatában is általában jelentkezik. (Teleologikus magatartás nélkül is lehet azonban jogviszony-változás, amikor az egyes elemek úgy változnak, hogy a jog következményeket fűz hozzá. Ezért egy tényvizsgálatot megérdemelne az, hogy míg a szabályszerű fejlődés — amelyet a polgári jog alig értékel — a tipikus, addig a rendellenes fejlődés (atipikus) jogilag értékelt, de a jogviszony rendellenességéhez, rendszerint rendellenes megoldásához fűződő jogkövetkezményekkel jár.)

Azok az általánosítások, amelyek a jogviszony fejlődésére, tehát keletkezésétől a megszűnéséig terjedő szakaszára, időszakára kialakulnak, lényegében a jogintézmények és jogviszonyfajták szerint különülnek el. Így a jogviszony fejlődésének ebben a létszakában jelentkezik leginkább az egyes intézmények *komplex szabályozása* és *komplex védelme*. A komplexitás elsősorban a szocialista társadalom tulajdonjogi berendezkedésével és a személyiség védelmével kapcsolatban jelentkezik.

A fejlődés során az abszolút szerkezetű jogviszonyoknál a tulajdoni igény, a birtokvédelem, a mindkettőhöz fűződhető jogalap nélküli birtoklás, a személyiség megsértésének védelmi eszközei mind a védelem területét szabályozzák, hogy ilyen módon az öntevékeny érdekmegvalósítás lehetőségét biztosítsák. Ezen túlmenően, ami az abszolút szerkezetű jogviszonyokkal való élés lehetőségét adja, az már az öntevékenység szabad kifejtése, esetleg más jogszabályok által körülhatárolt lehetőségét biztosítja. Ez a mozgástér természetesen különböző. A társadalmi

tulajdon fokozott védelme külön kiemelendő és védelmének különös eszközei előtérbe kerülnek.

Mind a tulajdoni igény védelmére, mind a személyhez fűződő jogok megsértésének eseteihez fűzött védelmi eszközökre csak akkor kerülhet sor, ha a jogosultság fennáll, létezik. Ha a személy meghalt, nincs személyhez fűződő joga. Ha a tulajdonjog állaga megsemmisült, ezzel megszűnt a tulajdonjog fennállása esetén fennálló tulajdonosi igény (restitúció, abbahagyás stb.). *Átfordul* a visszaadási, abbahagyási és eltiltási szankció *reparációvá.*

3. *A jogviszony elemeinek változása.*[181] Az *alanyváltozás* eseteit a hagyományos dogmatika nem tartja jogviszonyváltozásnak, hanem az előző jogviszony megszűnésének és új jogviszony keletkezésének.[182]

Az alanyváltozásnak vannak törvényes formái (pl. öröklés) és van szerződéses, illetőleg szerződésen kívüli egyoldalú akaratnyilatkozatból, állami aktusból fakadó alanyváltozás is. A tulajdonjog megváltozását jelenti a hatósági határozattal vagy árveréssel történő tulajdonszerzés, az elbirtoklás stb. esetében, ahol a volt tulajdonos akaratától függetlenül történik az alanyváltozás. Szerződéses alapú az átruházás, de ezeknél a jogszerzéshez, mint a jogviszony keletkezéséhez fűződik a jogi szabályozás és nem maga a tulajdonjogi jogviszonyváltozás.

A *tulajdonjogi jogviszony* akkor változik meg, ha a *tulajdonjogi forma* megváltozik. Megváltozik ugyanis a tulajdonjogi jogviszony akkor, ha pl. államosítás vagy kisajátítás folytán állami tulajdonba kerül az ingatlan. Ebben az esetben már a társadalmi tulajdon sajátos szabályai fognak alkalmazást nyerni a tulajdonjogra, adott körülmények között tehát az alanyváltozás a jogviszony változásának az egészét érinti.

A jogviszony *tartalmának* a legjelentősebb a változása. Ez a legmozgékonyabb eleme a polgári jogviszonynak. Ebben fejeződik ki a feleknek az a (lehetséges, illetőleg megvalósuló) *magatartása,* amelynek útján meg kívánják valósítani azt az eredményt, amely adott körülmények között szabályszerűnek vagy rendellenesnek minősül, joghatást eredményez vagy szankcióval jár. Az eredményre *törekvés,* amely a jogviszony megszűnését is jelentheti (pl. teljesítés), de jelentheti a jogviszony természetes meglétét (pl. a bérlő használja a bérelt lakást), a mindennapok életében nem tűnik fel és külön jogi szabályozásra csak olyankor vezet a polgári jogban, ha ezek a jogviszonyok rendellenesbe fordulnak.

Éppen a polgári jog az autonóm struktúra keretében a maga mozgásterével azzal a valós jelenséggel áll összhangban, hogy az emberek túlnyomó többsége a mindennapi életben a szabályszerű megvalósítás útján törekszik eredményeinek, érdekeinek megvalósítására.

Ennek következtében — az atipikus jogiasításával — a rendellenesség szabályozása a gyakoribb, ez kerül előtérbe. Ez a szabályozási módszer kétségtelenül a burzsoá jogtól örökölt. Ugyanakkor a jogviszony rendellenesbe fordulása az abszolút szerkezetű és a komplex jogviszonyok mindenkori *megsértésénél,* a relatív szerkezetű jogviszonyok eseteiben rendszerint csak meghatározott egyéb feltételek (idő, minőség stb.) esetében áll be (pl. szerződésszegés). Mégis — kivételesen —

határidő előtt is bekövetkezhet késedelem és hibás teljesítés útján rendellenesbe fordulás a tartós jogviszonyoknál (pl. vállalkozási szerződésnél).

A polgári jogi jogviszony elemei közül a *tartalom útján valósul meg a tárgy*. De a tárgy, tehát az *eredmény elérése* nemcsak egy *megvalósult eredmény*, amelyből visszakövetkeztetünk a létrehozó tartalomra (magatartásra), nemcsak egy *múltban lerekesztett tény*, hanem lehetséges, hogy bizonyos, a folyamat során beálló rendellenesség *folyamata* (pl. birtokháborítás) vagy *veszélye* már lehetőséget nyújt arra, hogy megelőző módon közbenyúljon a folyamatba a polgári jog. *Az egész folyamat eredményvizsgálata viszonylagos*. (Pl. a tulajdonjogi jogviszony fennállása szempontjából csak módosulást és nem a jogviszony megszűnését eredményezi a tulajdonos birtoktól megfosztása. Ugyanakkor ez önmagában is jogellenes eredmény.)

Ha a jogviszony fennállása szempontjából vizsgáljuk a fejlődés és a megszűnés szankcióit, akkor azt látjuk, hogy nem csak a rendellenes eredményhez fűződhet valamilyen hátrányos jogkövetkezmény, de bizonyos értelemben a *veszélyhelyzethez* is. Az a veszélyeztetés, amely egy rendellenes folyamatot jelöl, megfelelő intézkedések, megelőző tevékenység útján lehetővé teszi a rendellenes eredmény bekövetkezésének meggátlását.[183]

A Ptk. 341. § (1) bek. szerint károsodás veszélye esetén a veszélyeztetett kérheti a bíróságtól azt, hogy akinek a részéről a veszély fenyeget, tiltsa el a veszélyeztető magatartástól, illetőleg kötelezze a kár megelőzéséhez szükséges intézkedések megtételére és — szükség szerint — biztosíték adására.

Ez a rendelkezés elsősorban a fenyegető károsodás bekövetkezésének a megakadályozása szempontjából jelentős, és csak másodlagos a kilátásba helyezett szankció. Az igénybe vehető eszközök maguk is szankciók. A károsodás megakadályozása jogilag szankciók alkalmazásával megy végbe. Az eltiltás, amely magában foglalja az abbahagyást (pl. a tulajdoni igénynél, a személyhez fűződő jog megsértésénél), továbbá a kár megelőzéséhez szükséges intézkedések megtétele, a szükség szerinti biztosítékadás olyan vagyoni szankcióként terheli az objektíve jogellenes magatartás tanúsítóját, amely a jogviszony fejlődésének többi objektív szankciójához képest — éppen, mert még nincs bekövetkezett, lezárt állagsérelem — a megelőzést, az érdekvédelmet szolgálja.

Ezért volna különös jelentősége a környezetvédelem érdekében nemcsak az utólagos szankcionálásnak, hanem a megelőző eltiltásnak, sőt biztosítékadásnak. Sajnos itt a politikát — az ember védelmét — általában megelőzi a gazdaság *mennyiségi* mutatója.

A 341. § (2) bek.-e az egyébként jelentőségéhez képest ritkábban alkalmazott védelmi szabályt kiterjeszti a tisztességtelen gazdasági tevékenységre. Ezzel népgazdasági szintre emeli az (1) bek.-ben relatív szerkezetű veszélyeztetést.

Az *eltiltás* minden olyan rendellenes folyamat objektív szankciója, amely még további és csak ezután realizálódó jogsértés lehetőségét rejti magában. Az intézkedések megtétele, de még inkább a biztosíték adása ezeken a szokásos objektív szankciókon túlmegy. Túlmegy a személyiségi jogok objektív szankcióival járó költségkihatáson, ugyanakkor a védelem, a megelőzés mindenképpen indokolttá teszik az ilyen biztosíték szükségességét.

A *biztosíték adása* csak abban az értelemben szankció, amennyiben a jogviszony rendellenes megszűnéséhez fűződő biztosítékadás a relatív szerkezetű érdek kielégítésének biztosítását (pl. a zálogjog, az óvadék stb.), a rendellenes eredmény

elhárítását, bekövetkezéskor előzetes fedezetet szolgál. Ugyanakkor ezzel a biztosítékadással s annak esetleges elvesztésével visszatartó hatást gyakorol.

A *szerződési érdek* kielégítését biztosító szankciók elsősorban szerződési megállapodásokra vezethetők vissza. Mégis ezek ösztönző ereje a szabályszerűség irányába terel, arra, hogy ne kockáztassa a kötelezettségszegést, a szerződés megszűnésének, illetőleg lebonyolódása utolsó szakaszának rendellenességét a szerződést szegő fél, mert különben hátrányokban részesül.

Mindezek visszatartó hatása csak akkor jelentkezik, ha arányban áll a jogsértéssel elérhető előnnyel, azaz az elérhető előny *kisebb* mint a várható — s következetesen végre is hajtható — *hátrány*.

A polgári jogi jogviszony elemeinek a változása elsősorban a jogviszonyban résztvevő felek magatartása útján megvalósuló *eredmény kifejlődését* mutatja.

Kevésbé szabályozott és csak *közvetve szabályozható*. Ennek ellenére nem tekinthetünk el — még az eredményszemlélet mellett sem — attól, hogy az eredmény meghatározott és a fejlődés meghatározott szakaszára visszavezethető magatartások eredményeként jött létre. Ezek a magatartások pedig általában a felek meghatározott magatartásai, objektív és szubjektív tulajdonságaikkal együtt. Ezekhez a jog az állami befolyás eszközeivel hozzáfűzi a maga kedvező vagy kedvezőtlen hatásait, szabályszerű vagy rendellenes mivoltuktól függően a joghatást vagy a szankciót.

17. § A JOGKÖVETKEZMÉNY LEHETŐSÉGE ÉS MEGVALÓSULÁSA. JOGÉRVÉNYESÍTÉS

1. *Bevezetés.* — 2. *Jogkövetkezmények lehetősége a jogviszony szerkezete szerint.* — 3. *Az eredmény minősítő szerepe.* — 4. *Joggyakorlás — kötelezettség teljesítése.* — 5. *Visszaélés a joggal.* — 6. *Kötelezettségszegés.* — 7. *Okozatosság.* — 8. *A jogkövetkezmény mint lehetőség. Objektív és szubjektív szankciók.* — 9. *Jogilag nem védett magatartás; önhiba.* — 10. *Jogérvényesítés.* — 11. *Jogkövetkezmények*

1. *Bevezetés.* A jogkövetkezmény lehetősége és megvalósulása a *jogviszony* fejlődésének *minden szakaszában* egyaránt szerephez jut. A jogkövetkezmény — attól függően, hogy joghatás vagy szankció[184] — más és más feltételekkel jelentkezik a jogviszony fejlődésének különböző szakaszaiban.

A mindennapi ember tevékenysége tipikusan és jellegzetesen a jogalkotó szempontjából szabályszerű magatartások tömegét valósítja meg — legalábbis a polgári jog területén. Ezekben a mindennapi életviszonyokban, amelyek adott körülmények között a jogi norma következtében a konkrét jogviszonyokban jogviszonyokká válnak, a célzott jogkövetkezmény szabályszerű eredmény létrehozatalát jelenti.

Ez a célzott jogkövetkezmény egyrészt csak olyan jogviszonyokban jelentkezik a jogviszony alanyai szempontjából is *célzottnak*, amelyek a részükről *akaratlagosak*,

másrészt a norma olyan viszonylatokban is a célzott jogkövetkezmény joghatási jellegét hozzáfűzi a jogviszonyhoz, ahol a magatartást tanúsító alanynak fel sem merül a tudatában a jogi minősítés kérdése. (Pl. ha valaki az utcán talál egy tárgyat és szabályszerűen jár el, akkor rendszerint csak a talált tárgyak hivatalában tudatosítják vele, hogy bizonyos feltételek mellett egy éven túl tulajdonjogot szerezhet a találással.)

A *célzott jogkövetkezmény* társadalmi céljában — akár a jogviszony alanyainak a teleologikus magatartásaként, akár a jog hozzáfűzött jelentőségeként, jogi relevanciájaként — lehet *jogi* és lehet *jogon kívüli.*

A jogon kívüli eredmény, mint célzott eredmény bekövetkezte a mindennapi élet polgári jogi mozgásterében a leggyakoribb. Az emberek rendszerint nem azért vásárolnak pl. 1 kg kenyeret, hogy tulajdonjogot szerezzenek rajta (ez nagyon kevés ember fejében merül fel), hanem azért, hogy a családi ellátást biztosítsák, illetőleg egyenek. Ez a *célzottság* tehát *elsősorban jogon kívüli* eredményekben is nyilvánul meg. Egyszerűen az éhség érzetének a csillapítása az a szükséglet, az az érdekeltség, amely motiválta a jogviszony keletkezését és indulását, a megfelelő eredmény elérésével az mint érdekkielégítés jut szerephez, tehát jogon kívüli lesz. Ha ehhez a jog hozzáfűzi a maga értékelő, minősítő feladatát, mert tulajdonjogot biztosít a vásárlás útján, az más kérdés.

Lehet, hogy maga a *célzott eredmény jogi jellegű* és nem az alapvető gazdasági-társadalmi viszonyok egyszerű vagy közvetett tükröződése a jogban, hanem a *jog sajátos önmozgásának az eredményeként* létrejött következmény, eredmény megvalósítása. Ilyennel állunk szemben minden értékpapír átruházásánál, ahol a jog hozzáfűzi az átruházáshoz és a jogszerzéshez is a maga következményeit. (Általában az emberek relatív szerkezetű jogviszony — pl. adásvétel útján — kívánják a használati értéket megszerezni — *jogilag* a *tulajdonjogot* vagy *használatot.* Ugyanakkor a kereskedő oldaláról a forgalom emelkedése, adásvételi szerződések kötése — tehát a relatív szerkezetű jogviszonyok növelése — a cél. Ezek ténykutatásában még eléggé elmaradottak vagyunk.)[185]

Bizonyos körülmények között maguknak a *feleknek a tudata kiterjedhet a jogi jellegre* is. Ezt — a jogviszonyok egészét tekintve — nagyon nehéz megfogalmazni úgy, hogy volna olyan elválasztó sajátosság az egyes jogviszonyok körében, amely elsősorban mint jogon kívüli eredmények, mint célzott jogkövetkezmények elérését célozza, vagy egy másik terület, amely kizárólag csak a *jogi* eredmény mint jogkövetkezmény behatárolását célozná.

Mivel a mindennapi embernek az autonóm struktúrájú jogviszonyokban jelentkező mozgásterében a tipikus és a jellegzetes az érdekek szabályszerű jogviszony útján való lebonyolódása, ezért ez a szabályszerű lebonyolódás gyakorlatilag azt jelenti, hogy megvalósítja mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a jogviszony fejlődése során e viszonyban a jog relevanciája folytán bennerejlettek. Ehhez a jog, a jogi szabályozás hozzáfűzi azokat a védelmi, ösztönző vagy lehetőséget elősegítő szabályait, amelyeket a felek tudatosan céloztak, illetőleg amelyek a jogviszonyok létrehozatalával — a felek tudatától függetlenül — a megvalósulás szakaszában hozzáfűződnek. (De hozzáfűzi a norma a tiltó és parancsoló rendelkezéseket is, amelyek befolyásolhatják az alanyokat.)

Más a helyzet a *nem célzott jogkövetkezmények* megvalósulásával. A nem célzott jogkövetkezmények *nem a jogviszony szükségszerű elemei*, hanem annak a fejlődése során, annak bármelyik szakaszában, létszakában az *„épp-így-lét"* normabeli helytelenítése, értékelése következtében — ehhez — fűződő jogkövetkezményekként keletkezhetnek. Ez a nem célzott jogkövetkezmény, tehát ahol nem feltétel a célzottság, a létrejövetel szakaszában épp úgy előfordulhat, mint a kifejlődés szakaszában, vagy a megoldás, a megszűnés időszakában. Ez a megvalósulás — amely a nem célzott jogkövetkezmény kiváltásának a feltételeit teremti meg — előfordulhat az *emberen kívül álló* tényezők hatására és az *embertől függően*.

Az *emberen kívül álló tényezők* hatásaként jelentkezik minden olyan akár állami aktus, akár természeti körülmény, időmúlás, amely az emberi magatartástól függetlenül a jogi szabályozás következtében a maga jogkövetkezményeit magával vonja (pl. a természeti csapás jogkövetkezményként jelentkezik, s lehetetlenülésre vezet az egyedi szolgáltatásban, mert elpusztul a szolgáltatás tárgya). Az embertől független, az emberen kívül álló körülmények folytán előállott nem célzott jogkövetkezmény beállása rendszerint a *jogviszony mássá* válását és a *szabályszerűség eltérítését* jelenti.

Ugyanerre az eredményre vezethet azonban az *embertől*, az *emberi magatartástól függő* olyan helyzet bekövetkezése — a jogviszony fejlődésének bármelyik szakaszában —, amely a jogviszony egészét illetően *nem célzott*. Tehát nem arra irányul, hogy a jogviszony szabályszerű fejlődése vagy rendellenes fejlődése beálljék, mégis az emberi magatartás mikéntjétől — és itt nem csak a jogviszony alanyainak a magatartásától függően — beállhat olyan helyzet, amelynek következtében a nem célzott jogkövetkezmény fog hozzáfűződni a jogviszonyhoz.

Így pl. a felek adásvételi szerződése szerint az eladó a szerződés megkötését követően egy hónappal köteles szolgáltatni egyedi tárgyat. Egy harmadik személy ezt az egyedi tárgyat ezalatt elpusztítja. A szerződés lehetetlenül. Mivel azonban harmadik személy dologrongálása, a szerződés lehetetlenülését előidéző magatartása az adásvételi szerződés kötelezettje: az eladó és a harmadik személy viszonyában esetleg kártérítési jogviszony alapja lehet, maga az adásvételi szerződés is módosul. A szabályszerűségtől eltér az eredetileg szabályszerűségre törekvő szerződés, hiszen a jogviszony módusulása gyakorlatilag áttolódik arra, hogy helyébe mi lép. De hasonló a helyzet, ha a teljesítési segéd vagy a közreműködő — az egész szolgáltatáshoz viszonyítva — jelentéktelen rendellenessége továbbgördül az egészre.[186]

A jogkövetkezmény lehetősége a jogviszony fejlődésének ugyan minden szakaszában előtérbe kerül, de nem egyforma súllyal. A jogviszony elemeinek egyenlőtlen fejlődése következtében más és más módon reagál a jog a jogkövetkezmény lehetőségének és a megvalósulás feltételeinek megszabásában. A tipikusnak tekintett szabályszerűség jogkövetkezményének a lehetősége az, hogy a szabályszerű fejlődéshez hozzáfűzi a jog a maga jogi hatásait. Ebből következik, hogy a szabályszerűség és a rendellenessé válás szabályozása a jog szempontjából eltérő módon valósul meg.

Míg a *szabályszerűség* jogi hatásai a polgári jog területén általában csak a *végső eredmény* (s ez lehet folyamat is) megvalósulásához fűződően állanak be, addig a *rendellenessé* válás a fejlődés *bármely szakaszában* már jogkövetkezményekkel jár.

2. *Jogkövetkezmények lehetősége a jogviszony szerkezete szerint.* Eltérő a *feltételek* szempontjából a különböző szerkezetű jogviszonyoknak a fejlődése.

Az *abszolút szerkezetű* jogviszonyok közül a tulajdonjog a bennerejlő *jogi hatás* alapján lehetőséget nyújt a tulajdonosnak arra, hogy pl. az árutulajdon körében birtokolja, használja, hasznait szedje és rendelkezzék a dologgal. Ez a joghatás, mint lehetőség minden nap megvalósulhat. A jogi hatás, mint a lehetséges alanyi jog gyakorlásának következménye hozzáfűződik a tulajdonjoghoz. Ha az alanyi jog gyakorlásra kerül, meg is valósul, a jogi hatást (birtoklás, használat, hasznok szedése) a jog külön nem tünteti fel. *A szabályszerűséget — a mozgástér leltározhatatlansága következtében — a polgári jog másodlagosan kezeli.* Amennyiben ez a szabályszerűség kollektíván belüli, ott külön szabályozásra tartozik (pl. a munkajogban vagy a termelőszövetkezeti jogban külön szabályozást nyerhet a szabályszerűség eredményeinek, mindennapi eredményeinek a nyilvántartása, elismerése, esetleg igazgatási úton történő befolyásolása).

Az *abszolút szerkezetű* tulajdonjognál a *rendellenessé* válás a mindennapos viszonylatban is *védelmi* helyzetet teremt, a tulajdonjog védelmének a különböző eszközeit teszi lehetővé, ha valaki a tulajdonjogot megsérti.

Végső soron a dolog tárgyának elpusztulásával kártérítésbe fordul át az abszolút szerkezetű jogviszony. Mind a tulajdonjog megsértésénél, mind — alapra tekintet nélkül — a kártérítésnél relatív szerkezetűvé válik a jogviszony.

A *relatív szerkezetű* jogviszonyoknál, így különösen a szerződési viszonyoknál a *joghatás* a célzott *végső eredményhez* fűződik és ebből következtet vissza. Itt a szabályszerűség a lebonyolódás útját alig követi nyomon, alig fűzi hozzá az egyes állomásokhoz, a mindennapi élet egyes állomásaihoz a jogi következményeket. Végső soron azonban hozzáfűzi ahhoz, hogy szabályszerűen történt-e a *teljesítés*, illetőleg, hogy a teljesítés, mint célzott jogkövetkezmény az összes feltételek fennállása esetén kiváltja-e azokat a célzott joghatásokat, amelyek a felek szerződéskötésekor motivációs szerepet töltöttek be (s, amelyet a norma is ilyenként ismer el, értékel). Ha itt *rendellenesség* mutatkozik, ebből következtet vissza a jog és vetíti vissza az egyes állomásokra azokat a tényezőket, amelyeket jelentősnek tart.

Így pl., ha a teljesítés hibás, akkor Grosschmidt szavaival a szerződés „megkérődzik".[187] A hibás teljesítésnél ugyanis elsősorban és elsődlegesen a hibátlanná tétel áll előtérben, amely különböző jogi eszközök útján, mint kijavítás, kicserélés, árleszállítás elsősorban és elsődlegesen a hibátlan szerződésszerű teljesítésre szolgál, végső soron az elállás útján felszámolja a jogviszonyt.[188]

A relatív szerkezetű jogviszonyok esetében egyszerűbb a jogviszony egyes létszakaihoz fűződő rendellenessé válás szabályainak kialakítása. A szocialista polgári jog tudományában viszonylag már korán kialakult és általánossá vált a *létrejövetel* állami felülbírálatának az elmélete. Ennek a jogi dogmatikai kidolgozottsága és lecsapódása az érvénytelenség, az államilag nem érvényesíthetőség, illetőleg a hatálytalanság kérdéskörének a kidolgozása.[189]

A szerződéses jogviszony *fejlődésének* az egyes létszakaihoz tapadhatnak mindazok a szerződési *mellékkikötések*, amelyekkel a felek maguk kívánják

biztosítani a szerződési érdek kielégítését, tehát a célzott eredmény beállását és a hozzáfűződő jogi következmények szabályszerű megvalósulását. Ezeknek a kilátásba helyezett szankciós jogkövetkezményeknek önmagában a kilátásba helyezése is *elősegítő* jellegű. Elősegítő jellegű a foglaló, a kötbér, a kezesség, a zálogjog. Valamennyi arra szolgál, hogy ösztönözze a kötelezettet a teljesítésre és végső soron a kielégítést biztosítsa a jogosult javára. Ez a többes feladat, amely a szerződési érdek kielégítését szolgálja, nyilvánvalóan csak úgy töltheti be szerepét, hogy a mindenoldalú érdek kielégítését megfelelő jogi szabályozás útján és megfelelő módon lehetővé is teszi.[190]

A szerződés *megszűnéséhez*, a megoldódás létszakához fűződő jogkövetkezmények ugyancsak részletesen kidolgozottak.[191] A relatív szerkezetű — különösen a szerződési — jogviszonyok megvalósulásának, megszűnésének a szakaszában, a megoldódás időszakában minden a rendellenesség körében felmerülő tényező alapul szolgálhat ahhoz, hogy szankciós joghatás fűződjék a rendellenes eredményhez.

3. *Az eredmény minősítő szerepe.* Az *eredmény rendellenessége* aszerint különbözik, hogy beáll-e célzott eredmény vagy nem, illetőleg a célzott eredményt a norma miként értékeli. Lényegében a norma előbb értékeli az eredményt, s ehhez viszonyítva következtet az előidéző okokra.[192]

Ha a célzott eredmény hiányzik (akár a felek célozták az eredményt, akár a jog fűzi hozzá az adott jogviszonyhoz a nem is célzott eredményt), akkor gyakorlatilag elmarad az az eredmény, amelyet jogon kívül vagy a jogban szabályszerűnek lehet tekinteni és azonnal vizsgálandó, *hogyan jött létre* a nem szabályszerű, tehát a rendellenes eredmény.

Ilyen esetekben ugyanis az eredmény rendellenessége rögtön felveti, hogy ez jogilag befolyásolható emberi magatartásra visszavezethető-e, van-e olyan rendellenesség, a jogviszony alanyainak a magatartásában (mint a jogviszony tartalmában), amely kapcsolatba hozható a rendellenes eredménnyel? A kettő együtt befolyásolhatósági szankcióval irányítható, vagy pedig ha ilyen nincs, el kell dönteni azt, hogy a gazdasági-társadalmi forgalom és a jogalkotó érdeke, az állami befolyás önmagában a rendellenes eredményt milyen kapcsolatokban, milyen szankcióval, esetleg joghatással, esetleg érdekkiegyenlítést célzó egyensúlyba hozatallal, tehát milyen jogkövetkezménnyel értékeli.

A *jogkövetkezmény beállásának* a *feltételei* minden esetben *konjunktívek*. A jogkövetkezmény is *folyamat*, amely ugyancsak konjunktív feltételű. Ha a rendellenes eredményből visszakövetkeztetett magatartás is rendellenes és a jogviszony alanyai által tanúsított, akkor határozott különbséget teszünk az *objektív*, tehát a felek akaratától és tudatától függetlenül jogellenesnek minősített magatartás jogi relevanciája és az olyan magatartás között, amelynél az objektív magatartást *tetézi* valamely *szubjektív*, felróhatósági minőség, amely szemrehányható és ennek következtében jogilag befolyásolható. Ez utóbbiak körébe tartozik a felelősségi szankció.

A jogkövetkezmény akár szabályszerű, akár rendellenes körülmények között áll be, konjunktív feltételek együttes meglétéhez fűződik. Ezek a konjunktív feltételek

a *szabályszerű* megvalósulás esetében a célzott vagy nem célzott, de jogilag ehhez fűzött eredmény beállásának a *joghatásait* vonják maguk után. Ilyenkor az alanyi jog és a jogi kötelezettség szabályszerűen valósul meg és *ezt a szabályszerű megvalósulást az eredmény szabályszerűsége minősíti visszafelé szabályszerűnek*. Itt is az eredményből indulunk ki. (Pl. szabályszerű eredmény-megvalósulás az árutulajdonjog gyakorlása egy abszolút szerkezetű jogviszonynál, egy relatív szerkezetű jogviszonynál, mint a szerződés, a szabályszerű teljesítés.) Az adott körülmények között szabályszerű eredményt létrehozó magatartások azonban mind az alanyi jog, mind a jogi kötelezettség megvalósulásának szabályszerűségéből indulnak ki. Bármelyik esetében fordulhat elő rendellenesség, amely már rendellenes eredményre vezet. A polgári jog nem honorálja azt, hogy a cél szentesíti az eszközt. (Csak bizonyos körben ad lehetőséget az önvédelemre és az önhatalomra.)

Ennek következtében, ha az alanyi jog és a jogi kötelezettség rendellenesen valósul meg (pl. az alanyi jog gyakorlása joggal való visszaélés, rendeltetésellenes jog gyakorlásaként valósul meg, illetőleg a jogi kötelezettséget nem teljesítik, megszegik), ezek a magatartások jogi minőségükben már *jogellenessé* válnak.

4. *Joggyakorlás — kötelezettség teljesítése*. A polgári jogi szabályozás személyhez fűződő, illetőleg vagyoni, főleg áruviszonyokban megvalósuló érdektevékenységet rendez és ebben a mozgástérben a felek rendelkezésére bízza, hogy lehetőségeiket hogyan valósítják meg. A kollektívák jogágazataiban a szabályszerű magatartások előírása szélesebb körben kap helyet (pl. munkajogban munkafegyelem, munkaköri kötelezettség stb.). A polgári jogban még a jog gyakorlása szempontjából is inkább azok a *határok* kerülnek kijelölésre, amelyek között a jogosult *lehetőség* jogosult *megvalósulássá* válik, tehát az alanyi jog mint lehetőség megvalósulása szakaszában szabályszerű, jogos magatartás eredményeként realizálódik.

E vonatkozásban az alapvető rendelkezést a Ptk. 2. § (2) bek.-e tartalmazza, amikor előírja, hogy a törvény biztosítja a személyeknek az őket megillető *jogok gyakorlását*, a jogok *társadalmi rendeltetésének megfelelően*. A jogok társadalmi rendeltetésének megfelelő gyakorlása tehát az alanyi jognak, mint lehetőségnek azt a *tényleges megvalósulását* fogalmazza meg a legáltalánosabb szinten, amely a polgári jogban irányadó. A rendeltetésszerű joggyakorlás általában rendeltetésszerű eredményre is vezet. A rendeltetésellenes joggyakorlás azonban önmagában jogi védelmet nem kap, bizonyos körülmények között pedig tilalmas lesz.

A jogok társadalmi rendeltetésének megfelelő gyakorlásra vonatkozó előírás ténylegesen csak a *kötelezettségekkel összhangban* valósulhat meg. A kötelezettségekre a Ptk. 4. §-a kifejezetten rendelkezik arról, hogy az együttműködést elsősorban a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani. A joggyakorlás és a kötelezettségteljesítés szabályszerűsége tehát egymástól nem elszakított, hanem *időben* és *térben* egyformán *összekapcsolt*. Az adott tényleges magatartás jellegét a körülmények egymással összefüggő *eredménye* minősíti.

5. *Visszaélés a joggal*.[193] A rendeltetésellenes joggyakorlás nevesített eseteként jelentkező visszaélés a joggal azért kerül külön kiemelésre, mert más körülmények

között a rendeltetésellenes joggyakorlás rendszerint egyúttal kötelezettségszegésként is jelentkezik. Előfordulhat azonban olyan eset, amikor a jog és kötelezettség hordozójaként a polgári jogviszonyban résztvevő jogalany úgy gyakorolja jogát, hogy valamely más kötelezettséget nem sért meg.

A rendellenes joggyakorlás minősített esetének, a joggal való visszaélésnek a Ptk. 5. § (2) bek.-e szerint külön szabályai vannak. Eszerint joggal való visszaélésnek minősül a jog gyakorlása, különösen ha az a népgazdaság megkárosítására, a személyek zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezetne. Ezekben az esetekben is a rendellenes eredményt előidéző megvalósult magatartás lehetőségi állapota fogja eldönteni, hogy jogjoggyakorlás vagy kötelezettség-kötelezettségszegés-e a folyamat. Egymagában az irányultság — célzott; bekövetkezett eredmény nélküli, de jogilag már eredménynek számító veszélyhelyzet rendellenessége elégséges az értékeléshez.

Ezek a rendelkezések a polgári jogban, illetőleg más jogterületeken is (pl. munkajog — Mt. 2. §) szankcionálható eredményre vezetnek. Az eredmény bekövetkezésénél is önmagában az ilyen magatartás tanúsítása mint rendeltetésellenes eredmény veszélye lehetővé teszi, hogy a veszélyhelyzetre tekintettel már a magatartás eltiltásával szankcionáljuk.

A társadalmi rendeltetéssel nem fér össze a népgazdaság megkárosításának célzata. Ez a társadalmi tulajdon védelmében fokozott gondosságot igényel és a büntetőjog, illetőleg a közigazgatási jog szankcionálással is rendezett eredménynek az előidéző magatartását kívánja már rendellenessé tenni, szankcionálni.

Joggal való visszaélésnek minősülhet a személyek zaklatására, illetőleg jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezető, a jog társadalmi rendeltetésével össze nem férő joggyakorlás is. Illetéktelen előnyök szerzésére vezető joggyakorlás (pl. spekuláció) más jogterületeken is szankcionált, a polgári jogban pedig pl. érvénytelenségi alapul is szolgálhat. Az *ilyen eredményre irányultság* „vezetne" kitétele arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a személyek zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására, illetőleg illetéktelen előnyök szerzésére vezető magatartás (a materializálódó cselekmény szempontjából veszélyhelyzet) esetén is a magatartást tiltja a törvény, mert különben csak a már bekövetkezett, materializálódott eredményt lehetne rendellenesnek tekinteni, s ebből visszavezetni a rendellenes magatartást. A polgári jog megelőző szerepe így nem érvényesülhetne. Ahhoz — a célzott szabályszerű magatartás eredményeként előálló joghatást nem, de — szankciót fűz.

A Ptk. 5. § (3) bek.-e alapján a magatartást lehetséges tevőlegesen és nemlegesen is megvalósítani. A jog nem gyakorlásával való visszaélés az a jogi helyzet, amikor a Ptk. 5. § (3) bek.-e alapján a joggal való visszaélés jogszabály által megkívánt nyilatkozat megtagadásában áll, és ez a magatartás nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket sért. Ilyenkor a bíróság a fél jognyilatkozatát ítéletével pótolhatja, feltéve, hogy az érdeksérelem másképpen nem hárítható el. A jognyilatkozat pótlására, különösen akkor kerülhet sor, amikor a jognyilatkozat megtételét illetéktelen előny juttatásától tették függővé. Ez az illetéktelen előnytől való függővé tétel mindig a jog gyakorlásának olyan esetét

állítja előtérbe, amikor a rendeltetésellenes joggyakorlás nem minősül kötelezettségszegésnek.

Így pl., ha a tulajdonjog gyakorlásával valaki szomszédjogot sért, tehát kötelezettséget szeg, akkor az nem joggal való visszaélés. Ha azonban a tulajdonos oly módon gyakorolja a jogát, esetleg a megkívánt jognyilatkozat pl. lakáscseréhez való hozzájárulás megtagadásával, hogy ez másképpen nem pótolható, akkor a bíróság a jognyilatkozatot pótolhatja. Itt a visszaélés a célzott szabályszerű eredmény elmaradásában áll. Így áll be az a rendellenes eredmény, amelynek alapja: a visszaélő nyilatkozat rendeltetésszerűségének a hiánya.[194]

A rendeltetésellenes joggyakorlás másik tipizált esete a jogi személy által egyoldalúan meghatározott olyan *általános szerződési feltétel,*[195] amely részére indokolatlan egyoldalú előnyt biztosít. Itt a monopolhelyzettel visszaélés folytán a blankettaszerződés, adhéziós szerződés jogos magatartása, amely lehetőségként jelentkezik, a gyakorlás során jogellenessé válik. A joggal való visszaéléstől az különbözteti meg az általános szerződési feltételeknek az indokolatlanul egyoldalú előnyt tilalmazó Ptk. 209. §-át, hogy a joggal való visszaélés általában a jogok gyakorlása során fordul elő. Itt adott körülmények között az a lehetősége van meg a jogi személynek — gazdasági helyzeténél fogva —, hogy egyoldalúan diktálja, meghatározza az általános szerződési feltételeket és e meghatározás során használja ki azt a helyzetet, hogy indokolatlan egyoldalú előnyt biztosítson önmagának.

A történeti fejlődés során a jogok rendeltetésellenes gyakorlásának ez a fajtája újként felismert jelenség a szocialista jogban. A kapitalista jogban a szerződés relatív szerkezetének felbomlása, a trösztellenes (angol-szász jogok) és a tisztességtelen versenyt tilalmazó törvények (német jogterület) ugyancsak felhasználták a rendeltetésellenes joggyakorlást, mégsem tudtak soha hatékony eszközöket adni az állampolgárok, a magánszemélyek védelme érdekében a monopolhelyzettel visszaélőkkel szemben. (Látszatra a fogyasztóvédelem — kiterjedt irodalommal — ezt pótolja.[196] De ez csak látszat, amely mögött a gazdasági helyzet diktálja a feltételeket.) Ez olyan társadalomban, ahol a társadalom irányítása, befolyásolása, manipulálása[197] a monopóliumok kezében van, az államhatalmat a monopóliumok irányítják, nem is lehetséges másképpen.

A szocialista gazdaság végigjátszotta — az általa is elítélt — fogyasztói társadalom sémáját, anélkül, hogy a továbblépés során felhasználta volna az általános szerződési feltételek, valamint a fogyasztói védelem területén már kialakult, s csak honosításra szoruló szabályait. A szocialista gazdaság körülményei között — akár akarjuk, akár nem — a népgazdaság egészét a gazdasági viszonyok egésze végső fokon meghatározza. Ebből pedig következik a hiány-gazdálkodás összes következményeivel együtt, az „eladói piac" diktátuma. A szocialista gazdaság tehát egymagában attól, hogy „szocialista", nem változik meg. Ehhez *munkáskezek, emberfők* és *vezetés* változása is szükséges.

A szocialista társadalomban a gazdaság szervezetének nyílik olyan lehetősége, hogy a gazdaságirányítás adott szakaszában, adott feltételek mellett, meghatározott területen a gazdaságosabb, hatékonyabb gazdálkodás előmozdítása érdekében olyan jogi személy jöjjön létre, amely lehetőséget kap az egyoldalú szerződési feltétel megállapítására. Ez nem jelenti — az adott jogi személy javára — a gazdaság egészének az irányítását. Az ilyen jogi személy joggyakorlása is rendeltetésellenes,

ha indokolatlanul egyoldalú előnyt biztosít magának. Ez a magatartása ugyanúgy jogellenessé válhat, mint a joggal való visszaélés már korábban tipizált esete.

Az alanyi jog mint lehetőség, megvalósulásában, gyakorlásában két irányúvá válik: lehetséges szabályszerű megvalósulása és lehetséges rendellenes megvalósulása.

6. *Kötelezettségszegés.* Hasonló ehhez a *jogi kötelezettségnek*, mint lehetőségnek a *megvalósulása.* A jogi kötelezettség teljesítése szabályszerű magatartás.

Amennyiben ez a szabályszerű magatartás hiányos, nem teljes, nem kötelezettségszerű, akkor a jogi kötelezettség — akár csak részleges — *megszegésével* állunk szemben. Ha viszont a jogi kötelezettséget megszegték, akkor már nem a jogi kötelezettség teljesítése áll előttünk, hanem kötelezettségszegés. Ez a kötelezettségszegés a hagyományos polgári jogi dogmatikában is mindig jogellenes magatartásnak minősül.[198]

A *jogi kötelezettség*, mint a jogviszony tartalmának egyik megnyilvánulási oldala, határozza meg mint lehetőséget azt a követelményt, amelyhez viszonyítva a realizálódó magatartás értékelésre kerül. Általában a jogviszonybeli magatartás objektív milyenségét ahhoz a kötelezettséghez viszonyítjuk — ha a realizálódó magatartás a lehetőségi állapotban kötelezettségként nyert szabályozást —, amelynek realizálódása a magatartás.

A *magatartás realizálódása* azonban csak az egyik vonatkozásban kapcsolódik a jogi kötelezettséghez, a másik oldalon az alanyi joghoz. A rendellenessé váló magatartás az alanyi jog és kötelezettség konkretizált tartalmához és terjedelméhez viszonyítva nyeri el jogi minőségét. Így azután a realizálódó magatartás jogos vagy jogellenes, kötelezettségszerű vagy -szegő stb. minősége alapjaiban a lehetőségi állapotú joghoz és kötelezettséghez viszonyítva értékelendő.

A *jogi kötelezettséghez* viszonyított *megvalósult* magatartás már *nem jogi kötelezettség*, hanem annak *teljesítése* — ha szabályszerű a magatartás, vagy éppen annak *megszegése* —, ha rendellenes a magatartás. *A jogviszony fejlődése, az alanyi jogokat és a jogi kötelezettségeket, mint a lehetőségeket realizáló alanyok konkrét magatartását foglalja össze.*

Mivel a polgári jogviszonyokban, sőt azt megelőzően a váromány szakaszban, vagy a rendellenessé forduló jogviszonyban az igény és a helytállás pozíciójában, a feleket szinte mindig halmazatban illetik, illetve terhelik az alanyi jogok és a jogi kötelezettségek, ezek között egyik vagy másik, illetve egyik alany meghatározott joga, illetve kötelezettsége kerül *előtérbe.*

Az alanyi jog és a jogi kötelezettség nem öncélú. A szocialista társadalomban mind az alanyi jog, mind a jogi kötelezettség meghatározott, szabályszerű jogviszonyok lebonyolítására nyer elismerést és biztosítást (Ptk. 2. § (2) bek.-e.).

Az alanyi jog és a jogi kötelezettség elemi vizsgálata adott körülmények között helyes is lehet, azonban minden olyan elemzés, amely e két kategóriát egymástól elválasztja, amely pl. az alanyi jogot a tárgyi joggal elkülönülten veti egybe,[199] helytelen.

Az alanyi jog és a jogi kötelezettség egymáshoz és megvalósulási szakaszukhoz való viszonyának vizsgálata rendszerint csak odáig jutott el eddig, hogy az alanyi jog megsértése igénnyé, a kötelezettség megsértése „felelősséggé" való átalakulást eredményez, illetőleg az alanyi jognak társadalmi

rendeltetésével ellentétes gyakorlásának egyes esetei joggal való visszaélésként jelentkeztek. Ezek a fejlődési szakaszok már a rendellenesen *megvalósuló* alanyi jog és jogi kötelezettség állomásai.

A megvalósuló, realizálódó emberi magatartás objektív tulajdonságait három nagy csoportra osztja fel a szocialista polgári jog: a jogos, a jogilag nem védett és a jogellenes magatartások csoportjára.

Mind a jogos, mind a jogellenes, mind a jogilag nem védett magatartás a konkrét jogviszonyban válik azzá. Mögöttese az a társadalmi értékelés, hogy az adott hely, idő, körülmény adottságai közepette az ilyen természetű jog vagy kötelezettség gyakorlása, megvalósulása *mint ilyen* szabályszerű vagy rendellenes. Ebből következik, hogy maga a lehetőségi állapotú alanyi jog vagy jogi kötelezettség a *megvalósulás szakaszában* egy társadalmilag és jogilag értékelő folyamaton megy keresztül. Ez az értékelés a szabályszerűséget vagy a rendellenességet állapítja meg és ettől függően válik a megvalósult magatartás jogossá vagy jogellenessé.[200]

A magatartást jogossá vagy jogellenessé az *eredményből* visszakövetkeztetés minősíti. Az eredmény mint veszteség, el nem ért, de célzott eredmény stb. csak azoknak a társadalmi viszonyoknak a körében mérhető, ahol bekövetkezik. Nincs absztrakt veszteség, illetve absztrakt módon jelentkező jogellenes eredmény. A polgári jogilag jelentős jogellenes eredmény minősíti éppen a magatartást jogellenessé és fűzi hozzá a polgári jog sajátos szankcióját, a jogkövetkezményt. (L. a 12. §-hoz fűződően az V. Táblázatot.)

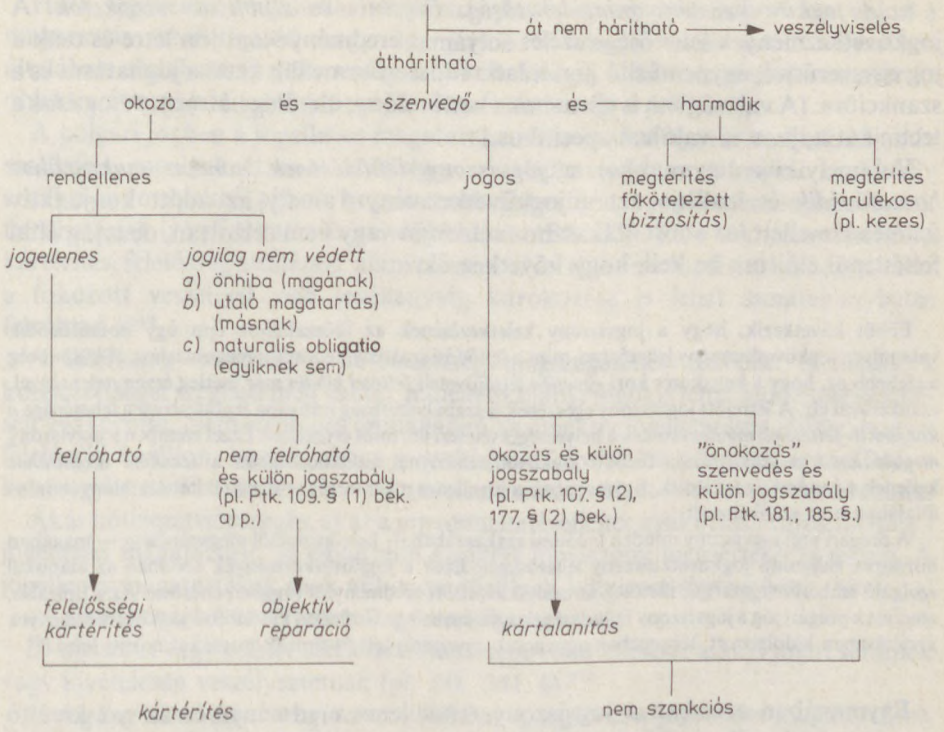
A magatartás jogos vagy jogellenes minősítése — a társadalmi mögöttesként jelentkező szabályszerűségen és rendellenességen túlmenően — még egy *közvetítő tényezőt* is igénybe vesz. Ez a közvetítő tényező az állam adott jogpolitikájának az az értékelése, hogy a társadalmilag szabályszerűnek tekintendő magatartások milyen mértékben részesülhetnek védelemben, illetőleg a rendellenesnek minősített magatartások mennyiben társadalomra veszélyesek. A szocialista jogtudomány a társadalomra veszélyességet nemcsak a büntetőjog területére tartja fenn. A *társadalomra veszélyesség* különböző jogágak, jogterületek között eltérő intenzitású veszélyt jelent, formailag eltérő jogellenességet fejez ki, éppen ezért a formai jogellenesség helyébe *ágazati jogellenesség* lép előtérbe.[201]

7. *Okozatosság*. Mivel az eredmény minősíti (lásd a VII. Táblázatot) az előidéző magatartást jogellenesnek vagy jogosnak, és ehhez fűzi hozzá a jog a joghatást vagy a szankciót, különös hangsúlyt kapott a polgári jog tudományában — elsősorban a felelősség elméletében — az *okozatosság*.[202] A polgári jogi jogviszony több feltétel együttes meglétével, e feltételek mindegyikének egyenlőtlen mozgása és fejlődése mellett jut el végkifejléséig. Amikor a jog megfelelő hatást kíván gyakorolni az egyes konkrét jogviszonyokra, akkor a *kölcsönös összefüggések közül kiragadja azt*, amelyet jogilag *a leghatásosabban tud befolyásolni* és a kölcsönös, mindenoldalú összefüggésből *kiragadott sorozat az okozatosság*.[203]

Az okozatosság a jogban különösen a jogellenes magatartások vizsgálatánál kerül előtérbe és alapja lett annak a két nagy irányzatnak, amely a szocialista jogtudományban ismeretes. Az egyik a *következetes determinista* álláspont, amely szerint minden magatartás eleve meghatározott. A másik felfogás az *alternatív*

VII. TÁBLÁZAT

A rendellenes eredmény (kár) és telepítése

választások tanából indul ki. E szerint az ember a mindennapi élet során számtalan lehetőséggel áll szemben, amelyeket értékel, választ, érdekeinek megfelelően kielégít, de nincs tisztában minden egyes jelenség minden egyes részletével. Ennek következtében a választási lehetőség adott kihasználásával állanak elő a helyes vagy a helytelen eredmények.

A kétféle megközelítés vezetett a szocialista jogtudományban arra, hogy egyesek a következetes determinista álláspontot, mások az alternatív választások elméletét fogadják el. Társadalmi méretekben az emberek alternatív választások útján gyakorolják jogaikat és kötelezettségeiket, kerülnek jogviszonyokba. Az alternatív választás lehetősége a társadalmi mozgásnak a lehetősége, mert *az emberek maguk csinálják történelmüket*. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az a fajta eredményszemlélet, amely a jogban és a konkrét jogviszonyban szerepel, a visszakövetkeztetés folytán meg kell hogy találja azt a láncszemet, amelyet befolyásolni tud, azt az emberi magatartást, amelyre jogi eszközökkel hatni tud.[204]

Akár az alternatív választás, akár a determinista felfogás oldaláról is közelítjük meg a kérdést, *mindig különböző összefüggésekben* és mindig *különböző meghatározottságok között* mozog a jogviszony, oldódik meg és váltja ki a hozzá fűződő lehetőségek egyikét, másikát, ilyen vagy olyan formában. Az a körülmény, hogy a

jogkövetkezmény lehetősége a jogviszony megoldásánál csúcsosodik ki, ugyancsak az eredményszemléletre helyezi a súlypontot.

8. *A jogkövetkezmény mint lehetőség. Objektív és szubjektív szankciók.* A jogkövetkezmények lehetősége széles folyamat eredményeként jön létre és csak a jog egyszerűsítő, egyneműsítő gondolati rendszerében válik ketté a joghatásra és a szankcióra. (A valóságban is ellentétes a kettő: előny, illetőleg hátrány. A jog *csak* a technikát adja, s ez valóban specifikus.)

Valamelyikük ugyanakkor a *jogviszony fejlődésének minden szakaszához hozzáfűződik* és kiváltja azt a jogkövetkezményt, amely az adott konjunktív feltételek mellett, az adott szakaszhoz célzottan vagy nem célzottan, de a jog által feltétlenül előírtan be kell, hogy következzék.

Ebből következik, hogy a jogviszony keletkezésének az időszakához épp úgy hozzáfűződik valamilyen jogkövetkezmény lehetősége, mint a fejlődési szakaszhoz, vagy a megoldáshoz. A különbség legfeljebb az, hogy a keletkezés kori *egyetlen* létrejöveteli *feltétel hibája* már esetleg érvénytelenséggel, szankcióval jár. A létrejött jogviszony egészének a szabályszerűség irányába fejlődésének a lehetősége *a konjunktív feltételek mindegyikének* a helyességét tételezi fel, mint értékelést. Ezzel szemben a jogviszony *megoldásának* a szakaszához fűződő jogkövetkezménynél általánosságban a *szankció beállásához* kellenek a *konjunktív* feltételek. Egymagában a jogellenes magatartás — egyéb feltételek hiányában — általában nem szankcionált.

A polgári jogi jogviszony minden fejlődési szakaszában — keletkezésétől megszűnéséig — magában hordozza valaminő jogkövetkezmény lehetőségét. Ezek a jogkövetkezmények azonban az alapukul szolgáló emberi magatartás, illetőleg az ezáltal kiváltott eredménytől függően eltérőek. Az a tipizálás, amelyet a polgári jog a jogviszony fejlődésének a szakaszaihoz fűződően különböző jogkövetkezmények kiváltásában kidolgozott, lényegében ugyancsak egyneműsített és tipizált formákat hozott létre.[205]

Egymagában azonban a jogviszony rendellenes eredménye és az azt kiváltó magatartás jogellenessége nem minden esetben elégséges a szankcióhoz. A jogellenesség — társadalomra veszélyesség — mellett meg kell különböztetni azt is, hogy mennyiben róható fel a jogellenes magatartás tanúsítójának a magatartás. A csak jogellenes magatartáshoz (és eredményhez) fűződő *objektív szankció* akkor jelentkezik, ha azt a jog külön kimondja, ahol a magatartás és az eredmény a társadalmi, vagyoni és személyi viszonyok fennálló rendjét sérti anélkül, hogy szükséges volna a magatartás tanúsítójának szubjektíve rendellenes tudata vagy akarata (pl. a kötelezett késedelmének egyes esetei).

Eltérő ettől az, amikor a jogviszony rendellenesbe fordulásának szankcionálásához a jog a jogellenességen túlmenően *felróhatóságot* kíván meg. Ez nem azonos a vétkességi felelősséggel.[206]

A *vétkesség* emberre szabott kategória, amely minden olyan jogterületen, ahol az emberi magatartás *szemrehányható* is, szerepet játszik a szankcionálásban. (Pl. a Btk.-ban; a Mt.-ban a dolgozó oldaláról.) A polgári jogban az objektív jogellenesség mellett a felróhatóság a jelentős, mert ha nem úgy járt el a magatartás tanúsítója, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható (Ptk. 4. § (4) bek.), ezért tartozik helytállni.[207]

Az ember lehet vétkes, de a polgári jogviszonynak alanya nemcsak az ember lehet, hanem az állam és a jogi személy is. Ez utóbbiaknál nem beszélhetünk

vétkességről, hanem csak felróhatóságról, azaz mert nem úgy jártak el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.[208]

Ha a jogellenes magatartás szemrehányható is, tehát elvárható lett volna a magatartás tanúsítójától, hogy úgy járjon el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható (jogellenesség és felróhatóság), akkor az emberi magatartás objektív és szubjektív tulajdonsága maga után vonja a *felelősséget*.

A polgári jogban a jogellenes magatartásnak és eredménynek lehetnek objektív szankciói, amelyeknél nem szükséges a felróhatóság, és lehetnek szubjektív szankciói, amelyeknél ahhoz, hogy a szankció beálljon, a jogellenes magatartásnak felróhatónak is kell lennie. Ez az utóbbi eset a Ptk. 339. § (1) bek.-e értelmében a kártérítési felelősség általános, alapvető szabálya. (De nem kimerítő szabálya, mert a fokozott veszéllyel járó tevékenység károkozása is lehet szemrehányható, felróható.)[209]

A felelősség nemcsak a kötelezettség megszegéséhez fűződik. Nemcsak a kötelezettséget szegheti meg valaki, hanem az alanyi jogot is lehet rendeltetésellenesen gyakorolni. Nem elégséges önmagában az objektív jogellenesség ahhoz, hogy a felelősség beálljon, hanem ehhez a szubjektív felróhatóság is szükséges. Csak a kettő együttesen hozza létre azt a fajta szankciót, amelyet felelősségnek nevezünk.

Akár kötelezettségszegés, akár a jog rendeltetésellenes gyakorlása valósítja meg a jogellenes magatartást, az egyúttal a konkrét jogviszony megsértését is jelenti. A jogellenes magatartások csak akkor minősülnek kötelezettségszegőnek, ha:

a) állami érdekeket sértenek vagy veszélyeztetnek;

b) abszolút vagy relatív szerkezetű jogviszonyban konkrét alanyi jogot sértenek vagy kivételesen veszélyeztetnek (pl. Ptk. 341. §).[210]

9. *Jogilag nem védett magatartas; önhiba.* A jogos és a jogellenes magatartások mellett kell megkülönböztetni azokat az átmeneti magatartásokat, amelyek *jogilag nem védettek* vagy csökkent védelműek.[211] Ilyen pl. a Ptk. 6. §-ában szabályozott *utaló magatartás*, amelynek eredménye nem szabályszerű, a magatartás önmagában azonban nem jogellenes.

Ezek az átmeneti (kis relevanciájú) magatartások nem csak egy meghatározott tendenciát fejeznek ki, hanem vannak olyan rendellenes magatartások, amelyek a célzott, illetőleg realizált eredményre tekintettel jogellenesnek ugyan nem tekinthetők, bizonyos értelemben jogosak is, mégis szankcióban részesülnek. Ezeket a magatartásokat, amelyek *ugyancsak az eredménnyel együtt képezik* a szankció alapját, csökkent védelmű, csökkent joghatású magatartásoknak lehet nevezni.[212] A *csökkent joghatás* az alapjaiban jogos magatartás rendellenességének azt a következményét jelenti, amikor a célzott joghatás éppen a rendellenesség folytán nem vagy nem a képzelt mértékben áll be (pl. naturális obligatio).

Más oldalról ezek a magatartások *csökkent védelemben* is részesülnek, azaz a jogos magatartáshoz fűződő jogi védelem, elismerés, biztosítás csak csökkentett formában kapcsolódik hozzájuk. Ez is jogkövetkezmény. Az ilyen csökkent védelmű magatartások alapformája általában a jogos magatartás. Ez a *jogos magatartás* azonban gyakorlása közben olyan *rendellenes tulajdonságra* tesz szert, amely ugyan nem irányul a társadalmi rendeltetésével össze nem férő célra, így *nem éri el a jogellenességet*, nem társadalomra veszélyes, de mégis szankcionálásban részesül.

Jellegzetesen csökkent védelmű magatartás és így csökkent a joghatása is az ún. önhibának. Az *önhiba* esetében nem lehet szó arról, hogy a magatartás jogellenes

lenne. Ha valaki saját magának kárt okoz, ez nem lehet jogellenes — kivéve, ha más jogszabálynál fogva jogellenessé válik, de akkor ez már más jogág területére tartozik — általában. Lehetséges polgári jogi esete. Így ha a tulajdonos — haszonélvezettel terhelt vagyontárgyát elpusztítja —, a haszonélvezet kiüresedik. Ezért helytállással tartozik.

Az önhiba objektív oldalának tudományos értékelése akkor kezdődik, amikor a felróhatóság többékevésbé különválik a jogellenességtől. Az önhiba objektív alapja az, hogy az ilyen magatartás társadalmilag nem védett, de a társadalomra veszélyesség jogilag releváns mértékét általában nem éri el, így nem jogellenes.

Az önhiba a magatartás másik szubjektív tulajdonságával is rendelkezik: jogilag befolyásolható. Ebből következik, hogy a rendellenes magatartások körében a szubjektív tulajdonság nemcsak a jogellenességhez, mint objektív tulajdonsághoz tapadhat, hanem a társadalmilag nem védett és bizonyos vonatkozásokban szankcionált magatartásokhoz is. Így az ún önhiba egyes esetekben „kötelezettségszegés"-nek is minősülhet.

Ez jelentkezik a Ptk. 340. § (1) bek.-ben, amely szerint a károsult a kár elhárítása (megelőzni a kárt), illetőleg (a már bekövetkezett kár) csökkentése érdekében úgy köteles eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. A Ptk.-nak ez a rendelkezése csak értelmezéssel alkalmazható az önhibának arra az esetére, amikor még nem a kár csökkentése jelentkezik, a kár előidézésénél merül fel a károkozó magatartása. Az önhiba jogi konstrukciója elsősorban a kártérítési felelősséggel kapcsolatban alakult ki, gyakorlati alkalmazásának is ez a leginkább előtérbe álló területe. A Ptk. azonban más rendelkezéseiben is tartalmaz az önhibára vonatkozó szabályokat, amelyek hasonlóak a kártérítési önhibához. Így a Ptk. 229. § (2) bek., amely szerint a feltétel bekövetkezésére vagy meghiusulására nem alapíthat jogot az, aki azt felróhatóan maga idézte elő. Ez a magatartás azonban nem csak jogilag nem védett, hanem jogellenes is.

Az önhiba (társadalmilag nem védett magatartás) a felróhatóság szigorúbb, csak szándékos, illetőleg súlyosan gondatlan minősége esetén vezet érdemtelenségre a biztosítási jogban (pl. 559. § (3) bek., 556. § (1) bek. d) pontja, ezek az esetek azonban legtöbbször jogellenes magatartásokként jelentkeznek).[213]

Az *érdemtelenség* önálló jogi kategóriaként jelentkezik az öröklési jogban (600. § c) pontja, 602. §, 663. § (1) bek. a) pontja). Ezekben az esetekben általában az érdemtelenség alapja kötelezettségszegő magatartás, így az jogellenes is. A kitagadási okok közül egyedül a 663. § (1) bek. e) pontjában foglalt rendelkezés vonható a társadalmilag nem védett magatartások körébe. Eszerint ugyanis kitagadásnak van helye, ha a kötelesrészre jogosult erkölcstelen életmódot folytat. Itt polgári jogi jogellenességről beszélni nem mindig, s más jogágazati jogellenességről sem mindig lehet.[214]

Hasonló jellegű önhibának lehet tekinteni még a polgári magánjogban kialakult azt az elvet, amely szerint a *tévedő fél* csak „menthetőség" esetében hivatkozhat a még oly lényeges tévedésre is.[215] A gondatlanul eljáró és tévedő fél érdemtelensége a megtámadás alaposságára nem jogellenes és vétkes, hanem társadalmilag nem védett magatartásának a következménye (szerződéskötési gondosság).

Az önhiba előfordulási körében kivételesen fordul elő olyan társadalmilag és ennek következtében *jogilag nem védett* magatartás, amely felróhatóság nélkül is szankciót von maga után.

Ilyennek minősülnek a Ptk.-ban rövid határidőhöz kötött *jogérvényesítési* előírások. A forgalmi biztonság megkövetelte érvényesítési előírások ilyen értelemben objektív „önhiba" meglétében is szankcionálást vonnak maguk után. A

magatartásnak ez a jogi nem védettsége, amely a jogérvényesítés elmulasztásában jelentkezik, a polgári jogi önhiba általános előfordulási eseteihez képest kivételes. Az általános előfordulási eset az önhiba jogi nem védettségének felróható megnyilvánulása.

Az önhiba csak akkor vezet jogi érdemtelenséghez, ha a magatartás:

a) jogellenes, kötelezettségszegő és felróható,

b) jogilag nem védett és felróható,

c) kivételesen — felróhatóság nélkül is — hiányzik a jogi védelem.[216]

A polgári jogi dogmatika elég hosszú időn keresztül az önhiba esetének tartotta a *saját felróható magatartásra való hivatkozás tilalmát.* A Ptk. 4. § (4) bek. értelmében saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat. Aki maga sem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, a másik fél felróható magatartására hivatkozhat. Az önhiba és e szabály részben, elvileg fedheti egymást, de a két szabály lényegében *különböző objektív minőségű magatartásokat* szankcionál.

Első pillantásra valóban az önhiba a saját felróhatóság megnyilvánulásának tűnik. Az önhiba általában jogellenes vagy jogilag nem védett magatartás felróható tanúsítása, az ilyen fél érdemtelensége vezethet szankcióra. (Egyébként hasonló gondolat jelentkezik az állam javára marasztalásnál is.)[217]

A saját felróható magatartásra hivatkozás tilalma viszont olyan magatartáscsoportot foglal össze, amelynél a magatartás jogellenes (és kötelezettségszegő vagy enélkül is jogellenes) és felróható. Az önhibához hasonló saját felróható magatartásra hivatkozás tilalma lényegében már a *jogérvényesítés* sajátos formáját fogalmazza meg.

10. *Jogérvényesítés.* A polgári jogi dogmatikában kialakult, hogy jogérvényesítésről beszélünk és kötelezettségérvényesítésről nem. Ennek alapja az, hogy a polgári jogban az alanyi jogok mindig feltételezik a velük kapcsolatos kötelezettségek meglétét, egyik a másik nélkül nincs, szoros, egymással kapcsolatos és feltételezett viszonyban állanak. Ebből következik, hogy ha jogérvényesítésről beszélünk, akkor az gyakorlatilag a kötelezettség érvényesítését is jelenti, csak ami az egyik fél oldaláról jognak minősül, az a másik fél oldaláról kötelezettségként jelentkezik.[218]

A Ptk. 7. §-a értelmében a törvényben biztosított jogok védelme az állam minden szervének kötelessége. Érvényesítésük — ha jogszabály másként nem rendelkezik — bírósági útra tartozik. A Ptk. 685. § a) pontja szerint jogszabály e törvény alkalmazásában: a törvény, a törvényerejű rendelet, továbbá minisztertanácsi rendelet és határozat. Ezen túlmenően a 685. § a) pontja felsorolja a törvénynek néhány olyan szakaszát, amelynél alacsonyabb szintű jogszabály is rendelkezhet.

A polgári jogok és kötelezettségek érvényesítésének a legfontosabb eszköze a bírói út. Ha a törvény kivételt nem tesz, *bíróság* előtt lehet érvényesíteni a jogot, illetőleg kérni a kötelezettség teljesítését. Ezen túlmenően azonban más eszközei is vannak az alanyi jog vagy törvényes érdek érvényesítésének. Ismeri a polgári jog az *államigazgatási úton* való jogérvényesítést, ha azt a törvény külön kimondja és

kivételesen az *önhatalommal* vagy *jogos önsegéllyel* történő jogérvényesítést, amely az önvédelem sajátos eszköze.

E három jogérvényesítési eszköz egymástól eltér. Az alapvető forma, a bírósági út mellett az államigazgatási és önhatalmú jogérvényesítés mindig az adott helyzettől és mindig az adott jogviszonytól függ.

Államigazgatási (helyesebben: közigazgatási) *úton* történik a polgári jog érvényesítése a birtokvédelem esetében.

A Ptk. 191. § (1) bek.-e értelmében, akit birtokától megfosztanak, vagy birtoklásában megzavarnak, a szakigazgatási szervtől egy éven belül kérheti az eredeti birtokállapot helyreállítását vagy a zavarás megszüntetését. A (2) bek. szerint a szakigazgatási szerv a kérelem tárgyában 30 napon belül köteles határozni. A szakigazgatási szerv előtt meginduló birtokvédelmi eljárás szükségszerűen elsődleges minden birtokvédelem területén. Csak ezen túlmenően, vagy egy év eltelte után lehet közvetlenül a bíróságtól kérni a védelmet. A birtokos közvetlenül a bírósághoz fordulhat akkor is, ha az ügyben a birtokláshoz való jogosultság is vitás.

Az *önhatalmú* jogérvényesítés ugyancsak lehetséges a birtokvédelemnél.

A Ptk. 190. § (1) bek.-e szerint a birtokos a birtoka ellen irányuló támadást — a birtok megvédéséhez szükséges mértékben — önhatalommal is elháríthatja. A (2) bek. szerint pedig az elveszett birtok visszaszerzése érdekében önhatalmúlag csak akkor lehet fellépni, ha más birtokvédelmi eszközök igénybevételével járó időveszteség a birtokvédelmet meghiúsítaná.

Ezek a rendelkezések egyértelműen helyezik a hangsúlyt a zavarás és a visszaszerzés különbözőségére. A birtoklás elleni támadás, amely akár a birtoktól való megfosztásban vagy akár a birtoklásban való zavarásban, nyilvánulhat meg, önhatalmú elhárítást tesz lehetővé, amely mindig mérlegelést is felvet, ti., hogy mennyiben tartja be azokat a határokat a védelemmel élő személy, amellyel nem lépi túl a károsodás veszélye esetén elhárítással járó jogtalan támadás mértékét (Ptk. 343. §).

Ahhoz, hogy az alanyi jog bírói úton vagy más védelemben részesülhessen, *igényállapotba* kell kerülnie. Az alanyi jog önmagában csak egy jogosultságot jelent. Az *igény az alanyi jog meghatározott létszaka*, az az állapot, amelyben az állami kényszer igénybevételének minden feltétele beállott.[219]

Az igény, mint az alanyi jog meghatározott létszaka, meghatározott *időtől* meghatározott *időig* tart. Kezdete az az időpont, amikor állami úton kikényszeríthetővé válik az alanyi jog. Így olyan alanyi jogok, amelyek nem is részesülnek állami védelemben, bírói úton nem kényszeríthetők ki (Ptk. 204. § (1) bek.-e). Ezek az alanyi jogok jóllehet elvileg fennállanak, bírói úton való érvényesítésük kezdettől fogva kizárt, tehát nem is juthatnak abba az állapotba, hogy igénnyé alakuljanak át. Ezzel szemben az idő *múlásával elveszti* az igényállapotát az alanyi jog (pl. elévülés).

Az igény *akkor jön létre*, amikor az alanyi jog állami úton érvényesíthetővé válik. (Tehát pl. a tulajdonos alanyi joga igénnyé akkor válik, amikor megzavarják.) Ebből következik az *igény létszaka:* az az *idő*, amely alatt elévül a követelés. A tulajdoni igények nem évülnek el (Ptk. 115. § (1) bek.-e). Ez korántsem jelenti azt, hogy más okból és más módon más személy nem szerezheti meg a tulajdonjogot (pl.

elbirtoklással), amikor elenyészik az előző tulajdonjog. Ilyenkor hiába volna meg az „igény"-állapot, ha megszűnt maga az alanyi jog.

A polgári jogban az alanyi jogok *érvényesítése nem kötelező*. Ezt jogszabályaink általában nem mondják ki külön, az autonóm struktúra *öntevékeny* mozgásköre erre is kiterjed. Az indirekt gazdaságirányítási rendszerben általánossá vált, hogy még a szerződési igények érvényesítése sem kötelező.

Mégis a szerződésszegésért helytállásból fakadó igény szabad érvényesítése alól kivételt tesz a 318. § (2) bek.-e, amikor kimondja, hogy a szerződésszegésen alapuló igények érvényesítése kötelező, ha a szerződésben kiszabott ellenszolgáltatás teljesítése egészben vagy részben az állami költségvetésből történik. A jogosult az igény érvényesítésétől — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — eltekinthet, ha a rendelkezésre álló adatok alapján meggyőződést szerzett arról, hogy a szerződésszegés olyan körülményekre vezethető vissza, amelyekért a kötelezett nem felel, vagy ha a szerződésszegés a népgazdaság, továbbá a felek együttműködése szempontjából jelentéktelen. (Az állami költségvetésből fedezett szerződéseknél nem lehetnek a szerződő felek egymással szemben olyan jóindulatúak, hogy nem kívánják a kötelezettség teljesítését, tehát az igény érvényesítését.)

Ez a rendelkezés valójában ellentétes a polgári jog kimentéses felelősségével. E rendelkezés szerint ugyanis nem a kötelezettségét megszegő félnek kell bizonyítania, hogy úgy járt el, ahogyan az az adott helyzetben általában elvárható, hanem a jogosult szerezzen arról meggyőződést, hogy a szerződésszegés nem a kötelezett felróható magatartására vezethető vissza, illetőleg a szerződésszegés a népgazdaság, továbbá a felek együttműködése szempontjából jelentéktelen. Az első fordulat szokatlan megfordítása a bizonyítási tehernek (vagy visszatérés a kapitalista joghoz, de ott is a szerződésszegésnél kimentés érvényesül), vagy legalizálása az elnézésnek. A második fordulat egyenesen a jogosultra bízza azt, hogy az adott szerződésszegést népgazdasági szinten elbírálja, illetve úgy is magyarázható, hogy ha a felek együttműködése szempontjából az jelentéktelen, akkor népgazdasági szinten is az. Ez a szabályozás a szerződési fegyelem fellazulásának törvényi biztosítéka. Anélkül, hogy helyeselném a kötelező jogérvényesítést, itt mégis több biztosíték várható el.

A 318. § (3) bek.-e emellett kimondja, hogy ha a szerződésszegésen alapuló igények érvényesítése kötelező és ha a jogosult e kötelezettségének indokolatlanul nem tesz eleget, a pénzkövetelésre (kártérítés, kötbér, árleszállítás) irányuló igényt a kifizetéseket a költségvetésből teljesítő pénzintézet az állam javára érvényesítheti.

Ez a rendelkezés lehetőséget nyújt arra a pénzügyi ellenőrzésre, hogy ha elnézésből az egyes gazdálkodó szervek úgy gondolnák, hogy a kötelezettségszegésért nem felel a kötelezett, illetőleg jelentéktelen a népgazdaság vagy a felek együttműködése szempontjából a szerződésszegés, de a pénzintézet ellenőrző tevékenysége során rájön arra, hogy e feltételek egyikében-másikában a jog érvényesítésére, az igény érvényesítésére feljogosított szerv téves feltevésből indul ki, akkor maga léphet fel. Most már nem a jogosult javára, hanem az állam javára. (Sajnos, a pénzintézetek is igen elnézőek.)

A jogviszonyban célzott eredmény rendellenes megoldásának célzata miatt kivételesen *hivatalbóli eljárást* is szabályoz a Ptk. Ez jelentkezik a Ptk. 234. § (1) bek.-ben, amely szerint a semmis szerződés érvénytelenségére — ha a törvény kivételt nem tesz — bárki határidő nélkül hivatkozhat. Ez azt jelenti, hogy hivatalból is figyelembe vehető és veendő a semmiség. A semmiség megállapításához külön eljárásra nincs is szükség.

Ehhez kapcsolódik az érvénytelen szerződés lebonyolításának a folyamata, ahol a 237. § (1) bek. szerint érvénytelen szerződés esetén a szerződéskötés előtt

fennállott helyzetet *kell* visszaállítani. Ebből a megfogalmazásból következik, hogy a hivatalbóli eljárás, az állami befolyásolás érvényesítése még a mérlegelési lehetőséget sem adja meg az adott körben, illetőleg csak olyan körben adja meg, amelyet a társadalmi feltételek determinálnak és nem a bírói mérlegelés.

11. *Jogkövetkezmények.* A polgári jogban lehetséges jogkövetkezmény feltérképezése rendkívül nehéz. Egyrészt a szocialista polgári jog is — nem tudván teljesen szakítani az örökölt hagyományokkal — nagyobb súlyt helyez a szankciós, a hátrányos jogkövetkezmények kidolgozására, mint az előnyös, a joghatást kiváltó jogkövetkezményekére, másrészt ezek a jogkövetkezmények az egyes jogviszonyok fejlődési szakaszai szerint és éppen az adott feltételek milyenségének megfelelően más és más formában állhatnak be, következhetnek be, harmadszor, a jogkövetkezmény lehetősége általában a polgári jogban a jogérvényesítéstől függ, hivatalbóli eljárás ritkábban fordul elő.

Ahhoz, hogy a jogkövetkezményeket regisztráljuk, a nehézség abból adódik, hogy mind ez ideig a polgári jog területén alig vettük figyelembe az *ösztönző* tényezőként elismert motivációs *érdekjelenségek eredménykénti* bekövetkezésének a fontosságát. Ez a jelenség mutatkozik meg abban, hogy a *joghatás* hozzáfűződik az emberi magatartáshoz és eredményéhez, amelyet általában tulajdonjognak, a személy tiszteletbentartásának, a tulajdonjog körében a tulajdonjog gyakorlásában, a szerződési viszonyokban pedig a szabályszerű teljesítésben látunk (pl. használati érték megszerzése, érdekkielégítés stb.).

Ezek az eredmények részben jogiak, részben jogilag is értékeltek, de a *súlypont* jogon kívüli, gazdasági-társadalmi területre esik (pl. egy bérleti szerződés előnye), részben a mozgáskör tágassága következtében elsősorban nem jogiak (pl. a kiskerttulajdonos jogi helyzete). Az előnyöket mindig csak a *konkrét* jogviszony *konkrét* célja, az ehhez viszonyított *konkrét* eredmény és magatartás, tehát „itt" és „most" lehet értékelni.

Sokkal kidolgozottabbak a *szankcióra* vonatkozó polgári jogi nézetek. A jogi hátrányként beálló szankció a polgári jogban általában úgy kap megfogalmazást, hogy az *reparatív*, amely egyúttal *preventív* hatásokkal is jár. Valójában a konkrét jogviszonyokban általában restitúciós, s ezek között elsősorban reparációs jellegű szankciókkal találkozunk. Ezeknek a célja továbbhatásukban a hasonló rendellenes eredmények és magatartások megelőzése érdekében prevenció alkalmazása.[220]

Régebben olyan felfogással is találkoztunk, hogy a magánjog jogviszonyaiban a kártérítés, a reparáció a döntő, míg a büntetőjognál a represszió, a megtorlás az elhatároló ismérv.[221] Szocialista viszonyok között ezt egyesek úgy hozták összhangba, hogy mindkettő a megelőzést szolgálja, csak más szinten. A megkülönböztetés a leegyszerűsített (és nem is mindenben helyes) jogi ideológia rekeszeibe gyömöszöli az életet.

A megelőzést valóban szolgálja a szankció, de adott körülmények között az így felhasznált szankció, mint megelőző, elősegítő, sőt reparatív funkciót ellátó szankció is más és más jelentőséggel bír a jogviszonyok különböző fajtáinál.

A jogviszony létszakait figyelembe véve a jogviszony *keletkezéséhez* fűződő szankciók is már különbözőek lehetnek. Lehetséges, hogy létre sem jött a

jogviszony, olyan a fogyatékosság. Olyan, a konjunktív feltételek egyikének a hiánya folytán, amely nélkül a jogviszony keletkezése nem lehetséges. Ez is lehet szankció (pl. a vi, clam, precario az elbirtoklásnál).[222]

De lehetséges a relatív szerkezetű jogviszonyoknál is, hogy az állam a már létrejött jogviszonyhoz hozzáfűzi a maga szankcióit. Hozzáfűzi pedig úgy, hogy amennyiben nem tiltja, de nem is fűzi hozzá az állami kikényszerítés lehetőségét, akkor államilag nem érvényesíthető kötelezettségnek minősíti; ha tiltja és az alaki szankció mellett az anyagi szankcióban részesíteni kívánja, akkor érvénytelennek minősíti. Végül lehetséges az, hogy meghatározott vonatkozásokban és irányokban az ilyen keletkezés relatíve hatálytalan (kivételesen fordul elő az általános hatálytalanság, ez azonban a kötelmi jog sajátos esete).

Jogkövetkezmények a jogviszony keletkezésénél a *keletkezés előtti feltételek* vizsgálatával és értékelésével váltódnak ki. A keletkezett jogviszony — az igényelt vagy felmerülő állami felülbírálat következtében — csak akkor *jön létre*, ha a létrejövetelhez szükséges összes, az adott jogviszonyra meghatározott konjunktív feltételek hibátlanul összeállnak.[223] (A létre nem jövetel korántsem zárja ki más jogterület értékelését. Így pl. az elbirtoklási folyamatba beléphet a büntetőjog — Btk. 316. §-a: lopás.)

A *létrejött* polgári jogi jogviszonyt már nem általános feltételek meghatározásával, hanem konkrétan bírálja felül az állam. Ekkor viszanyulhat a keletkezési időre (pl. szerződéskötési gondosság; tulajdonszerzésre irányuló szerződés érvényessége), s a létrejött jogviszonyt magát is szankcionálhatja, elsősorban a szerződési jogviszonyoknál (állami nem érvényesíthetőség, érvénytelenség), illetőleg a célzott joghatások csak meghatározott időtől, illetőleg ideig beállását biztosítja (hatályosság). A szankció általában objektív, de felróhatóság esetén ezt *tetéző* felelősségi szankció is beállhat.

A szabályszerűen létrejött jogviszonyok *fejlődése* során minden olyan lehetőséget biztosít a polgári jog, amely e jogviszonyok fejlődésének szabályszerűségét kívánja elősegíteni. Az alkalmazott szankciók arra szolgálnak, hogy a szabályszerűség irányába tereljék a jogviszony rendellenessé hajló fejlődését. Valamennyi e folyamatban lehetővé válható szankció célja a *szabályszerűség elősegítése*.[224]

A jogviszony szabályszerű megoldása esetén beállanak az ehhez fűződő joghatások. Így aktív vagy tartózkodó, nemleges magatartással megvalósul a *konkrét* jogviszony *konkrét* célja (amely persze lehet folyamat is).

A jogviszony *rendellenes megoldása* esetén, tehát ha az eredmény rendellenessé válik, a szankció már nem képes betölteni a rendeltetésszerűvé válás lehetőségét, vagy csak kivételesen alkalmas erre. Ilyen esetekben — a jogviszony végén — valóban helye van a reparatív jellegű szankciónak. A reparatív szemlélet ezt az eredményszemléletet általánosította olyan területekre is, ahol még nem feltétlenül az eredmény, hanem annak a veszélye fenyeget.

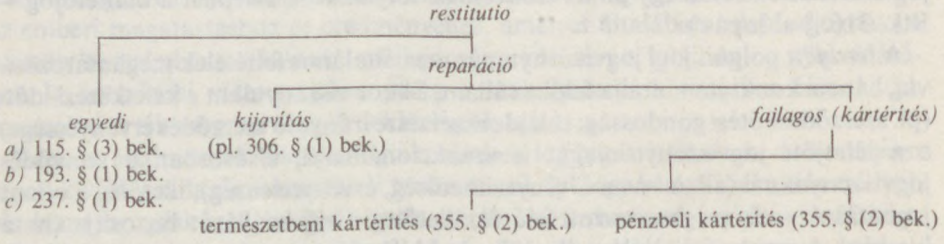
Ilyen esetekben a tulajdonjog vagy a személy vagyoni károsodása esetén *kártérítéssel* állunk szemben. A szerződés megszegése esetén (objektív szerződésszegés) az objektív szankciók állnak be, szubjektív szerződésszegés esetén az ezt tetéző felróhatósági felelősségi szankciókkal számolunk, amelynek célja egyes

esetekben a vagyoni egyensúly megbomlásának helyreállítása, máskor a hibátlanná tétel lehetősége, amennyiben ezekre sor kerülhet. Végső soron pedig a jogviszonyok felszámolása.

A szankciós jogkövetkezmények elsődleges célja — a jogviszony fejlődésének minden szakaszában — a *rendellenesség kiküszöbölése*, a jogviszony hibátlanná tétele, s — ha még lehetséges — a szabályszerű fejlődés elősegítése. Ha erre már nem nyílik mód, a rendellenes megoldás szankcionálása az egyensúly helyreállítása, az elpusztult állag pótlása, a tág értelemben vett *restitutió*. Ha ez in naturam (in integrum restitutió útján) nem lehetséges, a szűkebb értelemben vett restitutióra, a reparációra kerül a sor. (Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a reparáció — a jogviszony érintetlenül hagyásával — a fejlődés során jelentkező rendellenességet, mint tetéző szankció terheli.) (L. a VIII. Táblázatot.)

VIII. Táblázat

Restitutio és reparáció viszonya

18. § A POLGÁRI JOGI JOGVISZONY MEGSZŰNÉSE. AZ IDŐMÚLÁS JELENTŐSÉGE

1. *Bevezetés.* — 2. *Összefüggések.* — 3. *A megszűnés okai általában.* — 4. *Rendellenes magatartás mint megszűnési ok.* — 5. *Az időmúlás jelentősége a polgári jogban. Az elévülés*

1. *Bevezetés.* A polgári jogi jogviszony mozgása, fejlődése — kialakulásától megszűnéséig — folyamat.

A polgári jogi jogviszonyok *megszűnése* lényegében a *folyamat befejező szakasza*, létszak önmagában is. Ez a szakasz vagy szabályszerű vagy rendellenes megoldást ad. A polgári jogi jogviszonyok — amennyiben azok áruviszonyok — megszűnésének szabályszerű módja az, hogy a konkrét jogviszony átalakul egy másik jogviszonnyá. Ebben a folyamatban a konkrét jogviszony megszűnése más polgári jogi jogviszonyok létrejöttét hordozza magában és ebben a fázisban már az új jogviszonyok keletkezésének az első lépése az előbbi jogviszony megszűnése. Ilyen

változással, szerepcserével állunk szemben minden olyan esetben, amikor általában tulajdonváltozásról van szó, különösen olyankor, amikor a szerződés közvetíti a tulajdonváltozást. Egy más jogviszony váltja fel az előző jogviszonyt, illetőleg egy másik jogviszony alapján (amely rendszerint abszolút szerkezetű) relatív szerkezetű jogviszonyok jöhetnek létre (pl. lakásbérlet).

A komplex jogviszonyok egészének megszűnésére nem alkalmazhatók a polgári jogi normák, az ilyen jogviszonyok polgári jogi oldalaira azonban már igen.

Lehetséges az időben, folyamatszerűen jelentkező jogviszonyok megszűnésének olyan — egyébként rendellenes — megjelenése is, amikor maga a jogviszony, mint ilyen szűnik meg, akár azért, mert alanyai változnak (pl. öröklés vagy személyhez kötött jogviszony), akár azért, mert az a tárgy, dolog, jelenség, helyzet, amelyre a jogviszony vonatkozik, megsemmisül, elpusztul, alkalmatlanná válik a rendeltetésszerű joggyakorlásra.[225] Ezekben az esetekben az időmúlásnak és a jogviszony megszűnésének sajátos helyzetével állunk szemben.

2. *Összefüggések.* A polgári jogi jogviszony megszűnése meghatározott *eredmény*. Olyan eredmény, amelyet vagy céloztak a jogviszony alanyai, vagy e nélkül, sőt esetleg magatartásuktól függetlenül állott elő. Az egymást felváltó jogviszonyok is meghatározott eredmény elérésére törekednek, és itt a jogviszony szabályszerű megszűnésével állunk szemben. Ezzel szemben rendellenessé válik minden olyan jogviszony-megszűnés, mint rendellenes eredmény megvalósítása, amelyben nem tudja betölteni a jogviszony azt a gazdasági-társadalmi rendeltetését, amelyre a társadalom, illetőleg ezzel összhangban a jogviszony alanyai szánták.

A rendellenessé váló jogviszony, amely ilyen formában megszűnt, kudarca a feleknek, a jogviszony alanyainak is. Éppen ezért a polgári jog és szankciórendszere megelőző intézkedéseket iktat közbe, amelyek a rendellenessé válást a lehetőség szerint megszüntetik, kiküszöbölik. Mindezek ellenére a rendellenes megszűnés nem zárható ki, sőt bizonyos körülmények között lehetséges az is, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés érdekeit az egyébként rendellenesnek tűnő, tehát nem szabályszerű megszűnés tölti be (pl. veszteséges vállalat felszámolása). A jogi szabályozás itt is elsősorban a rendellenességet helyezi előtérbe, s a tipikus, általában megvalósuló szabályszerűség alig kerül rendezésre.

3. *A megszűnés okai általában.* A polgári jogi jogviszony megszűnésének okai bekövetkezhetnek objektív körülmények következtében, amelyek nem emberi magatartások, illetőleg az emberi magatartás olyan objektív megnyilvánulásai, amelyekkel nem terhelhetők az adott magatartás tanúsítói. Objektív megszűnési okként jelentkezik elsősorban nem a rendellenes, hanem a *szabályszerű* megszűnés.

Mikor a jogviszony megszűnését mint meghatározott eredményt vizsgáljuk, és ennek okait keressük, mindig abból kell kiindulni, hogy maga a megszűnés szabályszerűen vagy rendellenesen következett-e be és ehhez viszonyítva az előidéző okok szabályszerűek vagy rendellenesek-e a jogi rendezés szempontjából. Az eredmény bekövetkeztét vizsgálva csak olyan okokat tekinthetünk objektívnek, amelyek összhangban állnak az eredmény objektivitásával. Így lehet szabályszerű objektívnek tekintett eredmény és az előidéző objektív magatartás is szabályszerű,

amely a jogviszony olyan megszűnésére vezet, amely ugyanakkor nem tölti be társadalmi-gazdasági rendeltetését vagy betölti. Betölti gazdasági-társadalmi rendeltetését az a jogviszony megszűnése, amelyben a felek pl. a szerződés teljesítése útján valósítják meg a jogviszony megszűnését.

Ugyancsak betölti — bár objektíve szabályszerűen nem bonyolódik le — az a jogviszony, amelyben a felek a szerződést közös megegyezéssel megszüntetik vagy felbontják. A szerződés *megszüntetése* esetében a szerződés a jövőre nézve szűnik meg és a felek a további szolgáltatásokkal nem tartoznak. A megszűnés előtt már nyújtott szolgáltatás szerződésszerű pénzbeni ellenértékét meg kell fizetni, amennyiben pedig a már teljesített pénzbeni szolgáltatásnak megfelelő ellenszolgáltatást a másik fél nem teljesítette, a pénzbeli szolgáltatás visszajár. Ugyanakkor a szerződés *felbontása* esetén a szerződés megkötésének időpontjára visszamenő hatállyal szűnik meg és a már teljesített szolgáltatás visszajár (Ptk. 319. §). Ezekben az esetekben tehát a szerződés ugyancsak szabályszerűen szűnik meg, bár a maga összes létszakait nem futja be. A *megszüntetés* és *felbontás* lehet éppen a gazdasági-társadalmi rendeltetés.[226]

Ebből következik, hogy a jogviszonyok szabályszerű megszűnése más módon értelmezendő gazdasági-társadalmi rendeltetésüket illetően és más módon a konkrét jogviszony szempontjából. A konkrét jogviszony szempontjából a felek közös megegyezéssel megszüntető szerződéssel vagy felbontó szerződéssel történő jogviszony megszüntetése szabályszerű mind eredményében, mind magatartásában.

A szabályszerű megszüntetésnek a tipikus és a jellegzetes módja az, hogy a szerződés vagy a konkrét jogviszony megszűnése a *teljesítés*, a szabályszerű megoldás útján valósul meg (vagy pl. a tulajdonjog tárgyát rendeltetésszerűen felhasználják stb.).

Előfordulhat az is, hogy *rendellenesen* fordul át a jogviszony, és ilyenkor a rendellenes megoldás útján keressük azt, mennyiben vezethető vissza ez emberi magatartásra. A rendellenes megoldás sem minden esetben vezethető vissza emberi magatartásra. A rendellenes megszűnés esete ugyanis lehet szabályszerű, jogilag megengedett emberi magatartás is (pl. az elállás vagy a felmondás — Ptk. 320—321. §). Ugyancsak szabályszerű, amikor a szerződés azért szűnik meg, mert a jogosult és a kötelezett személye azonossá válik (harmadik személy jogait és kötelezettségeit ez az egybeesés nem érinti).

A feleken kívülálló objektív emberi körülmény, hogy a kötelezett halálával a szerződés csak a személyesen teljesíthető szolgáltatások esetében szűnik meg. A jogosult halála akkor szünteti meg a szerződést, ha a szolgáltatás kifejezetten az ő eltartására irányult, vagy kizárólag az ő személyes szükségleteinek fedezésére lett volna alkalmas (Ptk. 323. §). A halállal azonban megszűnik az ember személye, személyhez fűződő jogai, tulajdonjoga is, s ezek átszállásra képes körére beáll az *öröklés*.

Ha a jogviszony megszűnése rendellenes *eredményként* könyvelhető el és ennek oka rendellenes *emberi magatartás*, akkor kerül előtérbe, hogy ezt a jog mennyiben befolyásolhatja. A rendellenes eredményként megszűnő jogviszony ugyanis

előfordulhat úgy is, hogy az jogilag nem befolyásolható, sőt helytelen is volna egyes esetekben a jogi megszorítás. Ismét az a kérdés, hogy mit tekint az adott társadalom rendellenesnek (így pl. a rendellenes eredmény társadalmi-gazdasági értékelését tekintve az, ha a tulajdonjog tárgya elpusztul. A pusztulás azonban másra — a biztosítás kivételével — nem hárítható át. Egyes dolgokon, pl. élelmiszeren fennálló tulajdonjog elfogyasztással történő megszűnése viszont nem rendellenes, sőt ez a rendeltetésszerű folyamat).

Hasonló a helyzet az olyan szerződéses viszonynál, amikor a teljesítés olyan okból válik lehetetlenné, amelyért egyik fél sem felelős és ezért a szerződés megszűnik (Ptk. 312. §). A rendellenessé válás a polgári jog szempontjából ilyenkor csak elszámolási viszonyt von maga után és a szerződő, vagy a jogviszonyban szereplő feleknek el kell számolniuk egymással a kölcsönösen fennállott jogokat és kötelezettségeket.

4. *Rendellenes magatartás mint megszűnési ok.* Más a helyzet olyan esetben, ha ez az emberi magatartás jogellenes és felróható módon idézi elő a jogviszony rendellenes megszűnését.

Ebben az esetben elválik bizonyos értelemben egymástól az abszolút szerkezetű jogviszony megszűnésének rendellenes és jogellenes emberi magatartás útján előidézett módja (pl. tulajdonjog állagpusztulása) akkor, amikor az a jogviszony megszűnik ugyan, de helyébe lép egy relatív szerkezetű jogviszony (pl. kártérítés) attól, amikor nincs meg a relatívvá válás feltétele (pl. nincs felróhatóság a kártérítéshez). Ismét eltérő megoldásokat tesz lehetővé a relatív szerkezet rendellenes megszűnése, attól függően, hogy milyen adottságok között, milyen feltételekkel szűnt meg a jogviszony.

Ha a rendellenes eredményként megszűnő jogviszony okai között rendellenes emberi magatartással találkozunk, ez a magatartás lehet objektív és szubjektív. Az emberi magatartás objektíve is okozhat rendellenes megszűnést anélkül, hogy azért valamilyen módon a megszűnés rendellenességéért hátrányos jogkövetkezmény állna be.

Egészen más a helyzet akkor, ha az emberi magatartás, amely a jogviszonyt megszünteti, jogellenes és ez a jogellenes magatartás akár az abszolút szerkezetű, akár a relatív szerkezetű jogviszonyban felróható módon valósul meg.

Ha a polgári jogviszony megszűnését *rendellenes, jogellenes* és *felróható* módon idézte elő emberi magatartás, akkor minden esetben polgári jogi *szankció* fűződik az emberi magatartáshoz (pl. felelősségi kártérítés). Ez a megszűnés azonban adott esetben szélesebb körben is válthat ki olyan hátrányos, szankciós következményeket — bár az emberi magatartás nem volt felróható —, mert az objektív helyzetben az egyenérték megbomlott és ennek helyreállítása érdekében a jog hozzáfűzi az *egyenérték* — felróhatóság nélküli — *kiegyenlítésének kötelezettségét* anélkül, hogy bármelyik fél felróhatóan járt volna el (pl. rá-, túl-, beépítés jogellenes, de nem mindig felróható).

Mégis a tipikus eset, amikor a polgári jog a maga eszközeivel befolyásolni tudja a polgári jogi jogviszony rendellenes megszűnését, ha jogellenes és felróható magatartás következtében állott be a jogviszony megszűnése.

A rendellenessé váló polgári jogi jogviszonyt előidéző jogellenes emberi magatartás általában jogilag befolyásolható. Ez a jogi befolyásolhatóság azonban már egy új polgári jogi jogviszony alapja és ez az új jogviszony rendszerint már egy külön szakasza, egy külön fejezete a polgári jogviszonyok fejlődésének.

5. *Az időmúlás jelentősége a polgári jogban. Az elévülés.* A polgári jogi jogviszony megszűnésének egyik esete az időmúlás. Az idő múlásával a jogviszony az emberi magatartástól függetlenül is megszűnhet és megszűnhet emberi magatartás folytán. Ez utóbbi esetben kerül előtérbe a polgári jogi befolyásolhatóság lehetősége. Ha az időmúlás olyan körülmények között állott be, amikor a polgári jogi jogok érvényesítése vagy nem érvényesítése idézte elő az időmúlás folytán beálló jogviszony-megszűnést, akkor már jogi jelentőségű megszüntetéssel állunk szemben.

Az időmúlás a polgári jogban általában a jog elvesztésével jár, amely megszünteti az alanyi jogot vagy csupán kizárja az állami kényszer útján történő érvényesíthetőséget. A megszüntető vagy jogvesztő határidő a polgári jogban csak kivételesen fordul elő.

A jogszüntető vagy jogvesztő, záros határidő akkor fordul elő, ha a jogosult csak meghatározott határidőn belül vehet igénybe állami kényszert, ha ezt az időt elmulasztja, a jog a maga egészében megszűnik (pl. a hibás teljesítés záros határideje három év).

Az idő múlása önmagában nem vonja maga után a jog elvesztését. Elévülésről[227] akkor van szó, ha *az idő múlása folytán az állami kényszer igénybevételi lehetősége megszűnik anélkül, hogy maga a jog, az alanyi jog megszűnne.* Ilyenkor az alanyi jog elveszti igényállapotát, elveszti azt a lehetőséget, hogy az állami úton kikényszeríthetővé váljék.

Az időmúlás a polgári jogban általában mindig elévüléssel jár. Kivételes, amikor a polgári jog úgy rendelkezik, hogy a jog nem évül el. (Ilyen a Ptk. 115. § (1) bek.-ben foglalt az a rendelkezés, hogy a tulajdoni igények nem évülnek el.)

19. § TOVÁBBHATÁS ÉS VISSZACSATOLÁS

1. *Bevezetés.* — 2. *Továbbhatás.* — 3. *Visszacsatolás*

1. *Bevezetés.* A polgári jog — s ez már maga elkülönítés — területére eső normatív szabályok sajátosságai, ezek konkrét jogviszonyokban történő realizálódása és konkretizálódása alapján levonható statikus (a polgári jogi jogviszony statikája) és dinamikus (a polgári jogi jogviszony dinamikája) változásának elméletileg is általánosítható tételeit tartalmazza az értekezés. Nem — vagy csak érintőlegesen — foglalkozott azokkal a gazdasági-társadalmi tényezőkkel, amelyek determinálják és befolyásolják a norma és a konkrét jogviszony mikénti alakulását, s hasonlóképpen — a kiragadásnak megfelelően — nemigen érintette a polgári jogi jogviszonyok tovább- és visszahatását. Mindkettő szociológiai, közgazdasági kérdéskör.[228] (De leszűkülve csak ezekre?)[229]

Valójában a kiragadás — a polgári jogi alternatívák mozgásköre (amely nemcsak gazdasági)[230] — még ennél is szűkebb. Mind előzményeiben, mind folyamatában, mind továbbélésében csak érinti az autonóm struktúrán kívüli jogterületeket. Ezen túlmenően — az eddigiek — az öntevékeny érvényesítésnél leálltak, s csak utalásszerűen történt említés arról, hogy a jog (követelés, kötelezettség, jogviszony) érvényesítése hatósági, elsősorban bírósági úton történik.[231]

Alig történt utalás arra, hogy a jogviszony különböző létszakainak végigélésével a norma és gyakorlatának hatása nem szűnik meg. A *visszacsatolás* többértelmű és fajtájú. Elsősorban társadalmilag kell értékelni, ha az adott szabályozás és gyakorlata hogyan *hat vissza* a *társadalmi gyakorlatra*. Ez túlnyomórészt a szociológia tudományára, a ténykutatás és feltárás területére tartozik.[232] De éppen, mert a polgári jogi jogviszonyok jelentős mértékben szabályszerűen bonyolódnak le, ezek felmérése is kivételesen nehéz.

A hatékonyságon túlmenően van egy *kettős visszacsatolás* a *jogban* is. Egyrészt a „mit" és „hogyan" kérdését maga a polgári anyagi jog is megfogalmazza az *alapelvekben*. Másrészt a bírói gyakorlat — élethez igazodó értelmezéssel — ugyancsak visszahat magára a polgári jogi jogviszonyok mikénti lebonyolódásának mikénti elbírálására. Ez a visszahatás részben — egy idő után — normatív formát ölt, részben — ezt megelőzően — alakítja a norma konkrét *értelmezését*.

E továbbhatások és visszacsatolások mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy maga a *jogrendszer is átalakulóban* van. A hagyományos polgári jog két nagy támadást kapott. Az egyik a gazdasági jog, illetve újabban a népgazdaság jogi szabályozásának elkülönítése az egyes embertől, a régi és új gazdasági jogi elméletek alapján.[233] A másik a szocialista társadalom alapján kialakuló új — részben a struktúrákra visszavezethető — átalakulás, amely újra tagolja (vagy mi ismerjük fel és tagoljuk) a jogrendszert, az intézményrendszert, s annak hovatartozását.

A jog és így a polgári jog is *elsősorban eszköz*. Nem pusztán az állam és a hatalom, a politika eszköze, hanem — közvetítők útján — a társadalmi előrelépésé is. A teleológiai tételezés — amely csak a valóságból indulhat ki[234] — és az eszköz ugyan különválik egymástól,[235] de a jog különneműsége kialakítja saját öntörvényűségét.[236] A jogi szabályozás, s így a polgári jogi norma is nem egyszerűen csak a gazdaság leképzése a jogban, hanem az emberi lét teljességének, a társadalmi létnek is ma még az eszköze.

Ennek következtében a társadalmi lét meghatározott körében önállósuló jogi szabályozás egy része — a polgári jog — ennek a résznek, az egésszel összefüggő, azzal meghatározott komplexust alkotó része, amely a társadalom egészére nézve normatív formában fogalmazza meg a rendelkezéseket.

Az eszköz — norma-jellegénél fogva — nem alkalmas mindenféle szabályozásra. Így a mindig „épp-így-létben", a hic et nunc-ban eldöntendő kérdésben csak akkor tud a jog normatív szabállyal előállni, ha felismeri korlátait is. Ezért esik kívül a jogon, illetőleg csak közvetetten rendezhető pl. a kockázat, illetőleg a kockázatviselés közgazdasági kategóriája. (Illetőleg lehetséges ilyen is, de akkor hol van az öntevékenység?) Ugyanakkor — bizonyos körben — jogiasítható még a kockázat

egy része is (pl. a biztosítási szerződésben, illetőleg a veszélyviselés áthárításában, átszállásában stb.).

A különnemű és meghatározott mértékben öntörvényű jogi szabályozás milyensége nagy mértékben függ az emberi tudat valóságot felismerő és a helyes céltételezés utáni megváltoztatásra alkalmas eszközök és módszerek felismerésének a helyességétől. A hamis tudat cselei nem hiányoznak a jog esetében sem.

2. *Továbbhatás.* A jogszociológia és a jog szociológikus megközelítései is a továbbhatást, mint a norma hatékonyságát, a szabályozott társadalmi viszonyokra történő visszahatását, sőt a nem hivatásos jogalkalmazói jogalkalmazás körébe eső jogkövetést is a jogi hatás, a jog hatékonysága körébe sorolják. Valójában itt keverednek az általános és az egyedi vonatkozásainak továbbélései.

Az *egyedi* jogviszonyban a szabályszerű magatartás és eredmény joghatással jár. A magatartás szabályszerűségéhez tartozik az *önkéntes jogkövetés*[237] (ha tudatos, vagy ez a tudat közel jár tudatos erkölcsi, szokásbeli és a jogihoz hasonló normához, esetleg tényleg a norma követése). Az egyedi jogviszony rendellenesbe fordulásával — amely a jogi rendezést, de magát a jogtudományt is mindig jobban érdekelte (mint az orvostudományban is csak most ismerik fel, hogy a diagnozis és a terápia mellett a megelőzésnek milyen nagy a szerepe) — a polgári jogi jogviszony ugyan véget ér, de nem ér véget a valóságos viszony, különösen ha ennek az állami kényszer, a bírósági úton, a polgári peres és nem peres eljárás, majd ezt követően a végrehajtás útján továbbélési lehetősége adott.[238] (Ez is hatékonyság.)[239]

Amíg a büntető anyagi jog büntető eljárási jog nélkül nem létezik, addig a polgári jogi jogviszony — minden állami közreműködés nélkül is — végigélheti a maga életét. Ha azonban rendellenessé válik,[240] a sérelmet szenvedő (vagy magát annak vélő fél) fordulhat a hatósági eljáráshoz. Ez elsősorban a bírósági eljárás. Míg azonban a büntető eljárási jog hozzátapad a bűncselekmény anyagi jogi megfogalmazásához (s kisebb kivételekkel így áll ez az államigazgatási jogban is), addig a polgári jogi igény általában a fél *öntevékeny* jogérvényesítése útján kerül csak a hatóság elé, másrészt ez a polgári eljárási jog nemcsak a hagyományos polgári anyagi jog eljárási formája, hanem általában az egész civilisztikáé (tehát családi jog, munkajog, szövetkezeti jog stb.).[241]

E két körülmény, s mert a polgári eljárási jog is kialakítja a maga *öntörvényű mozgásszabályait*,[242] kialakul az eredeti anyagi jogtól részben elszakadó sajátos önmozgása, sajátos szankció-rendszere,[243] a jogviszony jogi lezárása stb.[244]

A továbbhatás azonban az autonóm struktúrájú polgári jogi jogviszonyokból *átsugárzik* más területre is. A családi jog, a munkajog, a társadalombiztosítási jog, a szövetkezeti jog stb. — elsősorban a polgári eljárási jog és a végrehajtási jog közvetítésével — megkapja a maga polgári jogi ágyában született és pl. munkajogivá váló, áttelepített követelés-kötelezettségét. Természetesen ez az áthatás nemcsak a civilisztika területén érvényesül, hanem kihat az állam és vállalata viszonylatába, a népgazdaság „szektorközi" szabályozásába, a büntető-jogba stb. és — viszont. A polgári jogba „besugárzás"-t néhány példával kíséreltem meg érzékeltetni. (Egyébként ez a továbbhatás — a jövőre nézve — visszacsatolás is, attól függően, hogy a külső vagy a belső oldaláról nézzük.)

3. *Visszacsatolás.* A polgári jogi jogviszonyok fejlődésének, felül- és elbírálásának — de e nélkül is — sokkal szélesebb körben jelentkezik a maga visszacsatoló hatása.

A visszacsatolás legjelentősebb, de nem egyetlen esetköre az a *hatás,* amely szociológiailag, gazdaságilag, néha erkölcsi, kulturális stb. szinten jelentkezik. Míg az egyedi jogviszony *továbbél,* egymagában nagyon *ritkán csatol vissza* átformáló erővel. *Meghatározott jogviszonyok* meghatározott jellegű és tendenciájú *mozgása* azonban *visszacsatol* magára a gazdaságra, a társadalomra stb.[245] Különös jelentőségűvé válik ez akkor, ha az adott társadalmi viszonyok jogviszonykénti állami elbírálása (bírói gyakorlat) alakít ki olyan tényezőket, amelyek befolyásolják magát a gazdasági életet, a társadalmi viszonyok adott körét.[246]

Ebben a társadalomra, gazdaságra visszacsatolásban jelentkezik és mérhető, értékelhető a norma hatékonysága. Különösen akkor, amikor maga a bírósági gyakorlat — ismét a hamis tudat csele — alakítja a viszonyokat, az ösztönzőket. (Nem volt kellően ösztönző a gazdálkodó — akkor szocialista — szervezetek egymás közötti ügyeiben, amikor 1966-ban a kötbér mértékét felemeltük. S eléri-e a kellő hatást az újabb felemelés? De nem volt hatékony az sem, hogy a gazdasági perekben — amelyek alig indulnak — a felek szinte egymást segítik ki. Itt alakul ki a „megszüntetve-megtartásnak" az a formája, hogy perlek, mert az ítélet a felsőbb szervek irányába kell, de azért az ellenfelet ne nagyon marasztalják, mert tovább is szerződőfelek leszünk.) A szocialista gazdálkodás viszonyai között sem a kényszerrel (pl. kötelező igényérvényesítés), sem a teljesen szabad piacgazdálkodási eszközökkel önmagukban ösztönözni nem lehet. Egyébként is bunkóval, szankcióval nevelni, ösztönözni társadalmilag nem hatékony, de ugyanakkor meg kell találni az olyan ösztönző eszközöket, amelyek — ha arra szükség van — perlésre késztetnek. (Különben az állam zsebére mindenki nagyvonalú.)

A civilisztika oldaláról megközelítve a kérdést, az ösztönző tényezők közvetettek és közvetlenek. Közvetlen az a tulajdoni, használati értékbeli stb. *érdekeltség,* amely a szabályszerű jogviszony-lebonyolódásra indít. (A rendellenes lebonyolításnál viszont a *határozottan alkalmazandó szankció* a visszatartó-ösztönző tényező.)

Közvetett, s így jogi, sőt polgári jogi ösztönző tényező az adott jogrendszer stabilitása, viszonylagos állandósága, s az a körülmény, hogy — ha kell — a szankcionálás kezdeményezésére indítson nem polgári jogi eszköz is. (Így pl. nem volna elképzelhetetlen, hogy a társadalmi tulajdon kezelése körében sikerrel érvényesített szerződésszegési szankciók — pl. kötbér, kártérítés, vö. Ptk. 318. § (2) bek.-vel — részben az érvényesítő gazdálkodó szervezet kötetlen felhasználására kerüljön. Így lehetővé válnék pl. művelődési alapítványok létesítése — adómentesen — s ugyanakkor a közösség is jól járna.)

Az adott jogrendszer, jogi berendezkedés stabilitása — az állandó változékonyság mellett — visszahat a gazdaság stabilitására is, s lehetővé teszi a megalapozott — nem kapkodó — tervezést is. Az egyének tulajdonjogot, határozott időre szóló használati értéket stb. kívánnak elérni, a gazdálkodó szervezetek pedig gazdaságos, a nem gazdálkodó jogi személyek (pl. egy kórház)

hatékony és eredményes tevékenységet kíván folytatni. Ehhez meghatározott feltételek szükségesek (részben kollektíván belüliek, pl. munkaerő, amely szakképzett és jól is dolgozik, részben polgári jogiak, mint bizonyos karbantartás, javítás stb. határidőre történő hibátlan teljesítése stb.). A feltételek között — ezzel nem becsülve le az anyagi, dologi feltételeket — a legfontosabb a *szakképzett munkaerő* erkölcsi és anyagi megbecsülése. A másodlagos gazdaság kialakulása részben a rossz szervezésnek, az emberi munka fej és kéz eredményességének a helytelen, rosszul értelmezett, az „egyenlősdire" törekvő szemléletéből is fakad.

A polgári jogi ösztönzők tehát igen nagy részben komplexen jelentkeznek más jogterületek szabályrendszerével.

A *különös szintjén* csatol vissza a kialakuló *bírói gyakorlat*[247] jogértelmező,[248] bizonyos körülmények között a normatív szabályozást fejlesztő, bíró alkotta jogot alakító tevékenysége is. Túl az egyedi visszacsatoláson és továbbhatáson, az adott területen érvényesülő értelmezéssel ez a gyakorlat alakítja, a változó társadalmi viszonyokhoz igazítja a norma értelmét. Túllépi az egyedi eset egyedi hatását, s tevékenységével — különösen a Legfelsőbb Bíróság — az adott, tipikussá jegecesedett esetekre nyújtott értelmezése visszacsatol olyan körben, amelyek csak közvetetten kapcsolódnak a konkrét ügyhöz. Ez a visszacsatolás az adott típusról kialakított jogtudatnak is egyik tényezője.

De a visszacsatolás magára az *anyagi jogra* is érvényes. Ez *két* — az általánosítás szintjén is két — különböző helyzetben történhet meg. Az egyik (s ennek egyik eredője maga a bírói gyakorlat is lehet) az *új jogi norma* megalkotása,[249] a változó körülményekhez idomuló norma megjelenése a gyakorlatban, a társadalmi viszonyokra célzott hatás adott tipikusbeli helyzetére vonatkozó befolyásolás megváltozására.

A másik — ugyancsak normatív, de az előbbinél általánosabb — megfogalmazás, amikor jogi *alapelvekben* rögzítődik a „mit" és „hogyan" változásának normatív alakja.

Az alapelvekben jelentkező visszacsatolás természetesen akkor jelentős, amikor a kodifikáció módosítása kerül előtérbe. Az 1959. évi IV. tv. alapelvei — mint tudományos általánosítások — elképzelt és tételezett „mit" és „hogyan" kérdésére jelölték meg a követendő utat.[250] A közbenső változások — ismét tudományos szinten — normatív megfogalmazás nélkül is módosították az alapelvek megfogalmazását.[251]

Az adott törvény (Ptk.) szintjén megfogalmazott legáltalánosabb „mit" és „hogyan" kérdésére válaszolnak az alapelvek. Igaz, hamis vagy igaznak vélt tudattal —, de válaszolnak. A gyakorlat, az egyedi jogviszonyok tömege, a gazdasági, társadalmi, tudati stb. visszajelzéseken mérhető le, hogy a megfogalmazást megértette-e a legközvetlenebb jogalkalmazás: a bírói gyakorlat, s megértette-e, felfogta-e, követi-e a mindennapi élet gyakorlata. Ezért — úgy gondolom — még a szocialista polgári jogban sem lehetséges egy, minden időszakra, a fejlődés minden szakaszára és az adott ország gazdasági, társadalmi viszonyait figyelembe vevő alapelvi kategorizálás, illetőleg azoknak az adott

időszakban ténylegesen alapvető politikai-jogi elvekként jelentkező normáknak a felsorolása, amelyek minden időszakban, minden körülmények között irányadóak.

Az eddigiek alapján is megállapítható az, hogy — különösen jelenlegi körülményeinket is figyelembe véve — a *gazdaságosság* és a *hatékonyság* két, különböző terjedelmű fogalomkör. (Egy — egyébként nem vagy nem elsősorban gazdasági tevékenységet folytató szervezet, pl. egy iskola, színház, kórház tevékenységét is lehet hatékonyság szempontjából vizsgálni.)[252]

A gyakorlat, a normatív szabályok (s bizonyos értelemben az alapelvek is) változnak a gazdasági, társadalmi viszonyok változásával — de nem azonnal és közvetlenül tükrözötten. Mivel nem vallom a közvetlen tükröződést, s mert a gazdasági és nem gazdasági alternatívák közötti megkülönböztetés elmosódása mellett[253] ezek és a közvetítő tényezők tudati felismerése nem jelenti feltétlenül az igaz tudatot, hanem lehet vélt igaz, vagy hamis tudati jelenség is, úgy gondolom a polgári jog tárgyköre, a jogi norma polgári jogi sajátosságai, s maga a polgári jogi jogviszony dinamikája és statikája is *változóban létezik*.[254] Ez elsősorban természetesen a különböző jogterületek tagolásánál, egymáshoz kapcsolódásánál és az életviszonyok valóságos viszonyokkénti felismerésének kérdéseként jelentkezik.

A jogi rendszerünk változóban van. Ez — még elhatárolóan az ún. gazdasági jogtól,[255] vagy vállalati jognak[256] nevezett gazdasági jogként (esetleg népgazdasági jogként) már jelentkezik. A változás felismerése helyes, a megoldás vitatható. Ami a polgári jog egyes részterületein (tulajdonjog,[257] szerződési szabadság,[258] polgári jogi felelősség[259] stb.) már jelentkezik, annak ki kell hatnia magára az autonóm struktúrára is. Kétségtelenül eltolódnak a súlypontok.

JEGYZETEK

1. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 3. §.
2. Szabó (1) i. m. 328. sköv. old.; Peschka (1) i. m. 65. sköv. old., kiigazítása Peschka (16) i. m.; Állam- és jogelmélet i. m. 507—508. old.; Szabó (4) i. m. 21—23. old.; Szabó (8) i. m. 207. sköv. old.
3. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 60. old.
4. LÖM. 1. köt. 128. old. — Jogelméleti oldalról — Szabó (1) i. m. 328. sköv. old.; Peschka (1) i. m. 65. sköv. old., kiigazítás: Peschka (16) i. m. 11—13. old.
5. L. az értekezés végén a továbbhatásról szóló részt, valamint Hámori i. m.; Asztalos (1) i. m. 396. sköv. old.
6. Román (1)—(2) i. m.
7. Pl. parancsoló, tiltó, engedő stb. Szabó (1) i. m. 240—242. old. E szerint pl. csak a tiltó normák „érvényesülnek", tehát alkalmazzák őket önkéntes jogkövetéssel. Így pl. Berényi in: BM Államigazgatási jog. i. m. 87. old.; in: Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári i. m. 95. old.; Madarász (1) i. m. 308—309. old.; Szabó (1) i. m. 336. old., stb. E felfogás a büntetőjog és az államigazgatási jog területén lehet, hogy az adott sajátosságokat fejezi ki, de a jogra és a jogviszonyra nem általánosítható. A tiltó norma egy más oldalról, más vonatkozásban védelemben és előnyben részesített norma másik, szankciós oldalát helyezi előtérbe. Sajnos, a szocialista normativizmus túlhangsúlyozta a szankció szerepét az ösztönzéssel szemben, s a végső soron alkalmazandó szankciót és kényszert összetéveszti azzal, hogy a szabályszerű magatartáshoz — társadalmi méretekben — előnyök fűződnek (pl. a garázdaság megfékezése és a közbiztonság növekedése), s egyénileg is védett érdekek védelme és az érdekkielégítés szabályszerűségre ösztönzése megvalósul.

8. A polgári jogban nincsenek sajátosságai annak az eltérésnek, amely általános és egyedi jogviszony között különböztet. Az eltérés a polgári jog mozgáskörében van. (Így Szabó (4) i. m. 24. sköv. old. Az általános jogviszony nem egyéb, mint meghatározott társadalmi viszony jogiasítása (értékelés, szelektálás) a jogi norma útján.)
9. A társadalmi fejlődés során a haladást elősegítő, illetőleg azt gátolni, s ezzel a fennállót konzerválni törekvő jogi normák mind szocialista, mind kapitalista viszonyok között lehetségesek. Az alapvető társadalmi változás tekintetében azonban a szocialista társadalom jogalkotása a haladást kell, hogy szolgálja, míg a burzsoá jogalkotás (és jogalkalmazás) — különösen válsághelyzetekben — a fennálló uralmi állapot fenntartására törekszik. Ez a nagy általánosítás a civilisztikában úgy jut kifejezésre, hogy az egyes részletrendelkezések mennyiben járulnak, törekednek hozzájárulni egyik vagy másik tendenciához.
10. Ez a szóhasználat *nem* Szászy i. m. I. 131. sköv., II. 170. sköv. old.-on használt „magánjogi jogviszony statikája", illetőleg „dinamikája" megkülönböztetés átvétele. Szászynál a jogviszony alaphelyzeteiből (vö. még Szászy-Schwarz i. m. 389. sköv. old.; A jogi helyzetek) indul ki a jogviszony elemeiből összeálló jogviszony, amely — az újkantianus tanoknak megfelelően — függetlenedik a tényleges társadalmi viszonytól. Ennek következtében a „dinamika" a „jogok és jogi kötöttségek" keletkezése, módosulása és megszűnése, s nem magának a jogviszonynak, és/vagy elemeinek mozgása és a tényleges társadalmi viszonyhoz képest viszonylagosan — de csak viszonylagosan — önálló létezési módja. Ezen túlmenően Szászynál sem a társadalmi viszonyok determináló szerepe, sem a mozgás dialektikájának társadalmisága nem jut szerephez. Az elnevezések felhasználása nem a tantételek átvételét fejezi ki, sőt. — A szociológiában Tjaden i. m.
11. Szerény nézetem szerint a statika és a dinamika — illetőleg a c) és a d) pont alattiak nem csupán polgári jogi, sőt nemcsak civilisztikai sajátosságok. Ezekre azonban eddig sem a bűnügyi tudományok, sem a közigazgatási jog művelői jogviszonytanukban nem fordítottak figyelmet.
12. Valójában a korábbi magánjogi dogmatika nem értette, illetőleg félre is értelmezte a jogviszony társadalmiságát, s ennek következtében a jogviszony szerkezetére kialakuló szocialista polgári jogi felfogás — elhagyva a társadalmiságától elszakított jogviszonyt — dolgozta ki tételeit. „A jogviszony rendszerinti értelemben jogilag szabályozott kapcsolatot jelent két vagy több meghatározott személy között." Szladits (1) i. m. I. 120. old.; Szladits (2) i. m. I. 235. old. Ugyanakkor Szladits jogviszonynak fogja fel uo. a személy és tárgy kapcsolatát — Grosschmid (2) i. m. II/2. 1271. old. alapján („A dologi jogviszonyban a személy annyira egymagában álló, hogy abba bele sem fér még egy személy"), ugyanakkor a legkövetkezetesebb Grosschmid tanítvány, Tóth Lajos e kérdésben szembefordul mesterével. „. . . a jogviszony csupán emberek közötti kapcsolat". Tóth i. m. I. 75. old.
13. Világhy—Eörsi i. m. I. 91. old.; Világhy (4) i. m. 102. old.; Csanádi i. m. 40. old.
14. Világhy—Eörsi i. m. I. 91., 146—147. old.; Világhy (4) i. m. 102. old. — Tamás L. i. m. 84. old. szerint ez részben meghaladott, részben kiegészítendő. — Eörsi (2) i. m. 28. sköv. old. Valóban a *tárgykörrel* kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a személyhez fűződő jogok védelme (ami nem azonos a nem vagyoni jelleggel) elsősorban büntetőjogi és államigazgatási jogterületre tartozik, s csak az ezek szintjét el nem érő jogsérelem tartozik a polgári jogra. — Sárándi (1) i. m. ugyancsak a tárgykörrel kapcsolatosan foglal állást, amikor — egyrészt mellőzi a polgári jogból a személyi viszonyokat (i. m. 45. old.), s ezt Tamás L. uo. szükségtelennek tartja említeni, másrészt — fogalmi elemnek tartja a vagyoni helytállásra késztetést és az anyagi felelősség módszerét. (Pedig ez a következtetés — nézetem szerint — szorosan összefügg a kihagyással.) — Az egész kérdésre l. 2. § 5. pont és 3. § — Egyébként — szerény nézetem szerint — a tárgykör és a konkrét, egyedi jogviszony tárgya két, egymással csak sokszorosan közvetített módon összefüggő komplexus.
15. Világhy—Eörsi i. m. I. 91., 156. old.; Világhy (4) i. m. 102., 167. old.; Tamás L. i. m. 85., 167. old.
16. L. a 14. jegyz.-ben felhívottakat.
17. L. részletesen Világhy—Eörsi i. m. I. 146—147. old.; Asztalos (1) i. m. 75—78. old.
18. Világhy—Eörsi i. m. I. 156. old.
19. Világhy—Eörsi i. m. I. 157—158. old.; Jampolszkaja i. m.; Ereky i. m.
20. Sárándi (2) i. m. 168—170. old.; Asztalos (1) i. m. 97. old.; Joffe i. m. 265—281. old.
21. Csanádi i. m. 41. old.

22. Szladits (1) i. m. 105—106. old.; Szladits (2) i. m. 188—189. old.
23. Világhy szerint (Világhy—Eörsi i. m. I. 157. old.). Az általam ismert szovjet irodalom (l. I—II. fej.) nem egy személyhez köti az érdek jelentőségének felismerését. (Vö. Joffe i. m. 60. old.)
24. L. pl. Eörsi (2) i. m. 38., 65. stb. old.; Eörsi (5) i. m.; Csanádi i. m. 41. old. stb.
25. Világhy—Eörsi i. m. I. 158. old.
26. Vö. Lukács (1) i. m. III. 112—113. old. éppen lehetővé teszi a mozgástér ismételhetőségét (Lukács (1) i. m. III. 184. old.), tehát a jogi ontológia nem azonos a társadalmi léttel.
27. Asztalos (1) i. m. 72—73. old.
28. Eörsi (2) i. m. 177. sköv. old. Ezt abszolutizálja Benn—Peters i. m. 179. sköv. old.
29. Az egész kérdés szovjet tudományos fejlődésére l. Joffe i. m. 241—352. old., bár Joffe sem tudja elfogadni Venediktov (2) i. m. kettős kollektiva elméletét, s valójában (talán be nem vallottan, az árutulajdonjog hatására) figyelmen kívül hagyja, hogy nemcsak a tulajdonosok, hanem a tulajdonosként fellépő személyek (akik nem valóságos árutulajdonosok), mint pl. az állami vállalat is, jogalanyiságukat erre alapítják. L. még Bratusz (3) i. m. s a kérdésre elsősorban Sárközy (2) i. m., különösen 277. sköv. old.; korábban Sajó (4) i. m. — A jogalany középpontbaállításához fűződik történeti és összehasonlító elemzésével, a politikai oldal kiemelésével Sólyom (5) i. m., (6) i. m. és (7) i. m., valamint Haney i. m.
30. Eörsi (2) i. m. 203. old.
31. „. . . saját létmódja létszerűen elkerülhetetlen másértvaló-létében . . . egy létező dolog sajátosságai nem egyebek, mint valódi lehetőségei." Lukács (1) i. m. III. 185. old.
32. Venediktov (1) i. m.; Venediktov (2) i. m.; Sajó (4) i. m.; Asztalos (4) i. m.; Eörsi (2) i. m. 203. sköv. old., Haney i. m.; a komplexitást mint különböző jogágazatokra kiterjedő jogalanyiságot fogja fel Jampolszkaja i. m. Egy ilyen — nem Jampolszkaja status-értelemben vett — jogalanyiság alkalmas arra, hogy egyúttal kifejezze a különböző *struktúrákban* (és különböző jogterületek szabályozásába) tartozó egyén eltérő jogi helyzetét. Az állampolgár jogi helyzetébe sűríti a különböző jogágak alanyi jogait Szabó (4) i. m. 273. old. — Az alanyra centralizáltság Sárközy megoldása. (Egyébként az alanyra koncentráltság mint kiindulás jelentkezik a nyílt rendi tagozódású rabszolga- és hűbéri társadalom jogában, s ez vezet a korai orosz gazdasági jog megkettőződéséhez, amely kénytelen a szektorközi jogot is kialakítani.) — Az alanyra koncentráltság csak közvetve képes kifejezni a társadalmiságot.
33. Ez a nézet nem általánosan elfogadott. A kérdés vitatására vö. Sárközy (1)—(4) és (7)—(8) i. m. Sárközy—Tamás i. m., továbbá Sárándi, Eörsi, Seres, Takács tanulmányait a Kari acta. XII. köt.-ben, valamint a JK. 1982/5. sz.-ban közzétett konferencia-anyagot, különösen Bihari, Sárközy, Sárándi, Doméné, Takács, Vékás, Seres tanulmányait, továbbá Eörsi (25) i. m.
34. L. részletesen Asztalos (4) i. m. 37. sköv. old.
35. Ez az elválasztás, illetőleg egybefoglalás sem egészen következetes, akár csak a XX. sz. magyar magánjogtudományában sem. Így Kolosváry i. m. I., valamint Villányi (1) i. m. külön részként tárgyalja az Általános tanokat (Kolosvárynál Bevezető rész), míg — feltehetően az 1928. évi Mtj. hatására — Szladits (1) i. m. az Általános tanokba olvasztja a személyekről szóló részt is. — Lényegében ezt követi Világhy—Eörsi i. m. I. Általános rész-e, Világhy (4) i. m. és Tamás L. i. m. is.
36. Csanádi i. m.; Asztalos (4) i. m.
37. Világhy—Eörsi i. m. I. 146—147. old.; Szabó (1) i. m. 369—373. old.; Állam- és jogelmélet i. m. 522—524. old. (Az egész alapja Tóth i. m. II. 5. sköv. old.); BM Államigazgatási jog. i. m. 97. old. — de a közvetett tárgyat (dolog) nem ismeri el a jogviszony tárgyának.
38. Ebben az értelemben („A jogviszony tárgya emberi magatartás annak befejezett állapotában, tehát emberi magatartás eredménye) . . ." BM. Államigazgatási jog. 97. old.
39. Csanádi i. m. 41. old. Ugyanakkor Csanádi azt is kiemeli, hogy: „A jogviszony *tartalma* olyan elem, amit *a jog tesz hozzá* a társadalmi viszonyhoz: voltaképpen a jogszabály *rendelkező részének* átültetése a jogviszonyba . . . A jogviszony *tárgyát* ezzel szemben nem a jogi szabályozás hozza létre, hanem ez éppen azt az érdeket képviseli, aminek kielégítését a jogi szabályozás befolyásolni hivatott." Csanádi uo. — Ez a nézet rendkívül közel áll saját felfogásomhoz, azonban úgy gondolom, hogy a jogviszony tartalma nemcsak a norma rendelkező részének realizálódása, s a jogviszony tárgyának lehet jogi jelentősége is, mint eredménynek (pl. tulajdonjog megszerzése).

40. L. Asztalos (1) i. m. 74—78. old.
41. L. a munka teleológiai jellegére MEM. 23. köt. 168. sköv. old.; Lukács (1) i. m. I. 285. sköv. old.; Rózsahegyi i. m.; Lick i. m.; Benke i. m. stb.
42. Világhy—Eörsi i. m. I. 156. sköv. old.; Világhy (4) i. m. 167. sköv. old.; Csanádi i. m. 41. old.; Tamás L. i. m. 167. sköv. old.
43. Bratusz (3) i. m. 13. old. és szovjet vitatása Joffe i. m. 265. sköv. old.
44. Peschka (1) i. m. 162. sköv. old.; Szabó (1) i. m. 350. sköv. old.
45. *„Az alanyi jog tehát a személy lehetséges magatartásának a jogszabályok által nyújtott, az adott jogviszonyt előhívó (?!) jogi tény által konkretizált terjedelme és fajtája, amellyel más személy kötelezettsége áll szemben, s amelynek megvalósulását az állam kényszerítő ereje biztosítja."* Peschka (1) i. m. 168. old.
46. Csanádi i. m. 41. old.
47. Sárándi (2) i. m. 170. old.
48. Eörsi (2) i. m. 111—114., 138—139., 179—181., 209—213. old.
49. Eörsi (2) i. m. 209. old.
50. Világhy—Eörsi i. m. I. 156. old.; *„A jogi kötelezettség a személy kellő magatartásának a jogszabály által előírt és az adott jogviszonyt előhívó jogi tény által konkretizált terjedelme és fajtája, amellyel más személy alanyi joga áll szemben és amelynek megvalósulását az állam kényszerítő ereje biztosítja."* Peschka (1) i. m. 172. old.
51. Az összefüggés milyensége attól függ, hogy az elméleti kiindulás polgári jogi, büntetőjogi vagy államjogi — mutat rá Szabó (1) i. m. 350. sköv. old.
52. Vö. pl. BM. Államigazgatási jog. i. m. 96—97. old.
53. Világhy—Eörsi i. m. I. 156—157.; Világhy (4) i. m. 167—170. old.; Joffe i. m. 265. sköv. old.; Tamás L. i. m. 167—168. old.; Ereky i. m.
54. Szabó (1) i. m. 350—358. old.
55. „A jogosultságnak a kötelezettségtől való függése tehát lényegében, történetileg az áruviszonyok jelensége, jogilag a visszterhesség . . . elvének a derivátuma." Eörsi (2) i. m. 113. old.
56. L. 48. jegyz. alatt felhívottakat.
57. Az árutulajdonjog absztrakt szerkezetére l. Sárközy (2) i. m. 93—126. old. Ezt absztrahálja Benn—Peters i. m. 179. sköv. old.
58. L. Sárközy (2) i. m. 129—140. old.
59. Előző felvetése Asztalos (1) i. m. 125—140. old., még a szankcióra helyezve a hangsúlyt.
60. LÖM. 33. köt. 90. old.
61. Grosschmid (2) i. m. II/2. 1224. old.
62. Természetesen az áruviszonyra utalás nélkül e megkülönböztetések ismertek régebbi magánjogukban is. Így Szladits (1) i. m. I. 121. old.; Tóth i. m. I. 77—78. old.; míg Szászy-Schwarznál (i. m. 389. sköv. old.) jogi helyzetté alakul át; majd Szászynál (i. m. I. 146. sköv. old.) már (Kocourek alapján) polarizált és nem polarizált, zignomikus és mezonomikus stb. jogviszony is ismert.
63. MEM. 23. köt. 86. old.
64. Világhy—Eörsi i. m. I. 91—94. old.; Világhy (4) i. m. 102—106. old.; Tamás L. i. m. 85—88. old.; Világhy (2) i. m. 20. sköv. old.; Világhy (3) i. m.
65. Ezért nevezi e jogviszonyokat Grosschmid (2) i. m. II/2. 1277. old. „collectiv alanyi joghelyzet"-nek.
66. L. 64. jegyz. alattiakat.
67. A tulajdonjog mint „szűkített kötelem" szerepel Grosschmid (2) i. m. I. 148., 196., 305—306. old. Az átmenetekre l. i. m. II/2. 1271. sköv. old.
68. Eörsi (2) i. m. 159. sköv. old.
69. „Így már az ősbeszéd is: *enyém, tied, övé*". Grosschmid (2) i. m. I. 303. old.
70. L. a 67. jegyz. alatt felhívottakat, továbbá: „A tulajdonjog ott kezdődik, ahol legalább még egy ember van, kinek ugyanaz a valami nem szabad. Ti. ember és dolog között nem lehetséges jogi, legfeljebb tényleges viszony." Grosschmid (2) i. m. I. 304. old.
71. Grosschmid (2) i. m. I. 305. old.
72. Eörsi (2) i. m. 159—160. old.
73. A személyi és a magántulajdon közelítését, sőt egységesítését dolgozza fel Vékás Lajos: Az

állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről (JK. 1982/5. sz.) c. rendkívül jelentős tanulmánya. Az egységesülő — nem társadalmi, hanem — egyéni tulajdon megjelölése állampolgáriként azonban nem kielégítő. Ugyanis vannak külföldiek, többes állampolgárságúak, hontalanok, akiknek ugyancsak lehet ilyen egyéni tulajdona. A tartalmi közelítés helyeslése mellett az elnevezést nem tartom szerencsésnek. Nevezzük ezeket a tulajdonosokat egyéninek, s csak meghatározott vonatkozásban lehet szerepe — az adott jogrendszer miként tje szerint — annak, hogy a szocialista fejlődés kezdetén miért volt olyan jelentős a személyi, illetőleg a magántulajdon éles elhatárolása.

74. Eörsi (2) i. m. 159. old.
75. Schnitzer, A. F.: Handbuch des Inrternationalen Privatrechts unter besonderer Berücksichtigung der Schweizerischen Gesetzgebung und Rechtsprechung. I—II. 2. Aufläge. Verlag für Recht und Gesellschaft A.—G. Basel 1944. II. 513—522. old.
76. MEM. 13. köt. 19—80. old.; Tőkei (1)—(2) i. m.; Vitányi i. m.; Hankiss Elemér: A közösség: válság és hiány. Valóság. 1981/9. sz.
77. Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története Magyarországban, a három utolsó század alatt. Budán 1840. (Reprint 1984.)
78. Berend T.Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1969.
79. Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956—1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Magvető 1983.
80. Novotni Zoltán: Gazdasági életünk új formációi — polgári jogi gondolatok. JK. 1983/1. sz.; Zoltán Ödön: A polgári jogi társaságról. JK. 1983/3. sz.; Novotni Zoltán: A kétszemélyes relatív szerkezet szétbomlásának jelei kötelmi jogunkban. JK. 1983/11. sz.; Lenkovics: A szocialista vállalkozási formák. Kézirat.
81. Vitányi i. m. 148. sköv. old.
82. Eörsi (4) i. m. 99—107. old.
83. Sárándi (3) i. m. — Ez nem kizárt, ha van kollektíva. De a társulás maga nem hoz létre kollektívát.
84. Sárközy (4) i. m.
85. Pl. Kálmán (1)—(2) i. m.
86. Asztalos (4) i. m. 54. old.
87. Eörsi (2) i. m. 162. old.
88. Az 1984. évi 22. sz. tvr. 12. §-ával módosított 1977. évi VI. tv. 28. §; a 33/1984. (X. 31.) Mt. sz. r. 6—28. §-aival módosított 4/1978. (I. 18.) MT. sz. r. 13. § Ptk. 33., 37. §; 1979. évi II. tv. 49. § (2) bek. stb.
89. Sárközy (1) i. m. 151. sköv. old.; Sárközy (3) i. m. 50. sköv. old. — igen figyelemreméltóan bírálja az eltérő (önálló vagy tiszta államigazgatási koncepciókat), s a 168—169. old.-on még maga is a struktúra alapján a horizontális és vertikális szabályozás különneműsége mellett foglal állást. — „Noha a tulajdonos az állam, ezek a viszonyok annak ellenére sem közhatalmi viszonyok, hogy ezek szükségképpen államigazgatási jogi formát öltenek." Eörsi (4) i. m. 33. old. — Úgy gondolom *ma még* államigazgatási jogi formát öltenek, mert e viszonyok is átalakulóban vannak. — Ellenkező Ficzere i. m., aki inkább a közhatalommal összefonódás mellett foglal állást. Ellenkező Kovács István: Az államigazgatás meghatározása. ÁJI-Ért. 1957/1. sz., Varga József: A szocialista államigazgatás fogalmához. ÁI. 1968/2. sz., Lőrincz i. m. 187. sköv. old. — Nem kívánom itt érinteni az államigazgatási jognak azt a (hajdani magánjogra, s a szocialista normativizmus alatt a polgári jogra is jellemző) tulajdonságát (Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári (2) i. m. 7. sköv. old.), amely a maga terjeszkedésével nem veszi észre, hogy egyetlen községi tanács sem „államot" igazgat, hogy a gazdálkodás ugyan igazgatást is jelent, de nemcsak az állam, hanem az egyén is gazdálkodik, hogy a tulajdonosi igazgatásnál a hangsúly a tulajdonoson van, s nem az igazgatáson. A személyi tulajdonjog felett is van egy — belső — igazgatási lehetőség. Erre — mint a rendelkezési jogtól eltérő vonásra — Seres i. m. 286. sköv. old. hívta fel először a figyelmet a szövetkezeti tulajdonjogban. (Vö. továbbá A szocialista vállalat. i. m. 1—2. — A polgári jog oldaláról Világhy (5) i. m., Eörsi (21) i. m., (24) i. m., stb.)
90. Eörsi (16) i. m.; Eörsi (4) i. m. 7—43. old.
91. Sárándi (5) i. m. sköv., 134. sköv. old.; Sárándi (6) i. m. stb.
92. Sárközy (1)—(2)—(3) i. m., (7) i. m., (8) i. m. 348. sköv., 530. sköv. old.; Sárközy—Tamás i. m.

93. Eörsi (21) i. m.
94. Szladits (1) i. m. I. 126—129. old.; Szladits (2) i. m. I. 258—263. old.; Kolosváry i. m. I. 79—84. old.; Villányi (1) i. m. 31. sköv. old.; Szászy i. m. II. 175. sköv. old.; Schwarz i. m. 221—245. old.
95. Világhy—Eörsi i. m. I. 170. old.; Világhy (4) i. m. 184. old.; Szabó (1) i. m. 373—379. old.; hasonlóan Tamás L. i. m. 89. old.
96. Világhy—Eörsi i. m. I. 170—171. old. A zárójelbe tett megjegyzés az enyém — A. L.
97. Pólay i. m. elemző és mértéktartó értékeléssel.
98. Schwarz i. m. 231. sköv. old.; Pólay i. m. 40. sköv. old.
99. Lukács (1) i. m. II. 218. old.
100. Lukács uo.
101. Világhy—Eörsi i. m. I. 171. old.; Világhy (4) i. m. 186. old.; Tamás L. i. m. 89. old.
102. „Az összetett tényállás elemeit egyenkint *jogi tényeknek* nevezzük." Szladits (2) i. m. I. 258. old.; hasonlóan Szladits (1) i. m. I. 126. old.
103. Pl. Tóth i. m. I. 95. sköv. old.
104. Wenzel i. m. I. 391—392., 398. sköv. old.; a fejlődésre l. Schwarz i. m. 221. sköv. old.
105. „Minden jogi ténymegállapításnak kettős jellege van..." Lukács (1) i. m. II. 218. old.
106. Lukács uo.
107. Schwarz i. m. 221. old.
108. Világhy—Eörsi i. m. I. 171—172. old.; Világhy (4) i. m. 186. old.; Tamás L. i. m. 89. old.
109. Asztalos (1) i. m. 84. sköv. old.; Eltzbacher csak jogost és jogellenest különböztet. I. m. 96—120. old.; 161—176. old.
110. Világhy—Eörsi i. m. I. 172—173. old.
111. A reálaktus és a cselekvéseredmény közötti elhatárolás igen nehéz. A különbség ott jelentkezik, hogy a tudatosságot jogi vagy szociológiai értelemben vesszük. Így pl. a feldolgozásnál, az egyesülésnél, s a találásnál is (Eltzbacher i. m. 220—222. old.; Szladits (1) i. m. I. 129. old.) hiányzik az öntudatos akaratelhatározás. (Mivel Eltzbacher és Szladits is egybefoglalja a reálaktust és a cselekvéseredményeket — ez nem kifogásolható.) Ugyanakkor Világhy—Eörsi i. m. I. 172. old.; Világhy (4) i. m. 187. old.; Tamás L. i. m. 89. old. ilyen cselekvéseredménynek tekintik a találást is. Valóban pszichikailag és tudatilag észrevenni egy idegen dolgot más, mint azt birtokba venni, s a találás szabályai szerint eljárni.
112. Szladits (1) i. m. I. 130. old.; Szladits (2) i. m. I. 264. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 172. old.; Világhy (4) i. m. 186. old.; Tamás L. i. m. 89. old. — A német pandektisztikában Savigny, F. C.: System des heutigen Römischen Rechts. Berlin 1840. III. B. 5—6. old. fogalmazza meg azt, hogy a jogügylet joghatásra irányuló akaratnyilatkozat. Ezt a megfogalmazást a szociológia hatására már a századforduló körül megkérdőjelezik, s elsősorban Eltzbacher i. m. 121. sköv. old. igen alapos kritikát is tartalmaz. — A magyar magánjogtudományban először Hebelt i. m. követi ezt a módszert, s ismerteti a haladóbb gondolatokat is. — Mégis sem a Szladits-iskola, sem a kialakuló szocialista polgári jog tudománya nem is emlékezik pl. Eltzbacher, illetőleg Hebelt munkáira, hanem közvetlenül Savigny, Windscheid stb. tanításaira megy vissza. L. részletesen Pólay i. m. 41. sköv. old.; Kauser (1) i. m.; L. az újabb irodalomban a megkülönböztetésre Asztalos (5) i. m. 4. sköv. old.; Eörsi (17) i. m. 70—71. old. a szerződés és az egyoldalú jogügylet szembeállítására.
113. Már „viszonyként" fogja fel Eltzbacher i. m. 121—125. old.
114. Grosschmid (2) i. m. I. 45—48. old.
115. Grosschmid (2) i. m. I. 48. old. — A visszterhességet Frank „haszonváltó"-nak jelöli. („...haszonváltó szerződésnél pedig az egyenlőséget kell fenntartani". Frank i. m. I. 590. old.) Mennyivel kifejezőbb ez mint a visszteher, szinallagma (s még magyaros is)! Ezért helyesebb a szolgáltatás-ellenszolgáltatás megjelölés, s nem egészen szerencsés az „ingyenes" szerződések szóhasználata (így Eörsi—Kemenes—Sárándi—Világhy i. m. 268. sköv. old.). Bár igaz Eörsi (17) i. m. 90. old.-on az akarati és a nyilatkozati elv értelmezési felhasználásáról írott tétele, mégis Schwarz i. m. 226. sköv. old. (aki itt ismerteti Eltzbacher nézetét) *előtt* ez az értelmezési szabály már Franknál, s Grosschmidnél (2) i. m. I. hiv. rész-ben korábban is ismert volt.
116. Eörsi (17) i. m. 13—14. old.
117. Eltzbacher i. m. 96. sköv. old., 262—355. old.; Szladits (1) i. m. I. 127. old., 181—189. old.; Szladits

(2) i. m. I. 359. sköv. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 173—174. old.; Világhy (4) i. m. 187—189. old.; Tamás L. i. m. 89—90. old.; Asztalos (1) i. m. 84. sköv. old.; Asztalos (6) i. m.

118. Eörsi (13) i. m.; Asztalos (1) i. m. 86. old.

119. A társadalomra veszélyesség társadalmi értékítélet. Ennek elvontan megfogalmazott és jogiasított formája a jogellenesség. Ennél *szélesebb* a szociológiai *deviáns* magatartás. (Különösen Merton és Lemert felfogása in: A deviáns viselkedés. i. m. 45. sköv., 64. sköv. old.) Ugyanakkor még a szocialista jogban is — különösen a büntetőjogi indítással — jelentkezik olyan felfogás (Matvejev (1) i. m. 120. old.), amely vétlen jogellenességet nem tud elismerni, s így pl. az ún. veszélyes üzem okozta kártérítést kénytelen kirekeszteni a felelősség köréből (Matvejev (2) i. m. 295. old.). Nem a magatartás konkrét *szubjektív* minősége avatja jogellenessé az objektíve társadalomra veszélyes magatartást. Ez a körülmény, minőség csupán a jogkövetkezmény polgári jogi sajátosságához szükséges. Ezért az objektíve jogellenes magatartás — egyéb feltételek hiányában — nem von maga után hátrányos jogkövetkezményt. Ez a polgári jog számára értelemszerű. (L. részletesen Asztalos (1) i. m. 88. sköv. old.) Más kérdés a felróhatóság objektivizálása. L. erre Sólyom (1) i. m. — Kérdés azonban az, hogy a büntetőjogi elvont társadalomra veszélyesség (amely a büntetőjogi jogellenesség mögöttese) megléte mellett (Btk. 10. § (2) bek.) miért szükséges a vétkességen (Btk. 10. § (1) bek.) túlmenően a konkrét társadalomra veszélyesség? Ennek csekély foka — akár az elkövetéskor (Btk. 28. §), akár az elbíráláskor (Btk. 36. §) — büntethetőséget kizáró, illetőleg megszüntető ok. Itt a konkrét társadalomra veszélyesség csekély volta kilúgozza magát a bűncselekmény jelleget (Btk. 10. § (1) bek.), s így az objektíve társadalomra veszélyességet és jogellenességet is? — Úgy vélem, nem. — Azok, akik a vétkességet a polgári jogi felelősségi kártérítés szükségszerű feltételének tartják és azonosítják a felróhatósággal (így Eörsi (12) i. m. 98—119. old.; Eörsi (11) i. m. 193—196. old. stb.), a büntetőjogi hatékonyság szintjét el nem érő személyhez fűződő jogsértést sorolják csak a polgári jogba (így Eörsi (2) i. m. 28—29. old.; Bratusz (1) i. m. 78. old.), figyelmen kívül hagyják, hogy a polgári jogi jogviszony alanyai nemcsak emberek (mint a büntetőjogban), másrészt a többes védelem lehetőségétől, egy adott jogrendszer formagazdagságától fosztanák meg a polgári jogot.

120. Ezt a relatív helyzetet nevezi Grosschmid „személy*hezi*"-nek, míg az abszolútat „személy*beli*"-nek. Grosschmid (2) i. m. II/2. 1236. old.

121. Már Frank szerint: „. . . követelésünket pedig csak adósunk ellen intézhettyük." I. m. I. 545. old.

122. Világhy—Eörsi i. m. 173. old.

123. Világhy a felróhatósághoz fűzi a társadalomra veszélyességet. Világhy—Eörsi i. m. I. 173. old. — Helyesen ez a jogellenesség kritériuma. Eörsi (12) i. m. 42. sköv., 282. sköv. old.; Asztalos (6) i. m.; Asztalos (1) i. m. 87—90. old.

124. Ellenkező Eörsi (17) i. m. 281. old.; Történetileg elemzi Sólyom (2), valamint Sólyom (1) i. m. 53. sköv., 156. sköv. old.; Marton (4); (5); (6) és (7) i. m. objektivizáló kifejtéséhez közelebb áll az egész intézménytörténetre Mádl (2) i. m., továbbá Fürst (2) i. m. 174. sköv., 326. sköv. old.; Asztalos (1) i. m. 103. sköv. old.

125. Ez a beszámítási megjelölés nem azonos Moór Gyula beszámítási elméletével. (L. Moór i. m. 288. sköv. old.) — A szocialista polgári jogban azonban furcsa módon alakult ez az egész beszámítási elmélet. Eörsi a felelősségnél él a beszámítási elmélettel, de csak addig a határig, amíg ez nem lépi túl az egyes ember magatartását. Eörsi (17) i. m. 281. old. tagadja a beszámítást, de alkalmazza a fikciót. A kollektív felelősségről l. Szabó (3) i. m. 311—312. old. A kollektíva nem a kollektív felelősséggel áll helyt.

126. Ez következik a Ptk. 31. §-ból is. — A kollektíva nem egyszerűen az őt alkotó egyes emberek összessége, hanem — ha ez a jogi személy tényleg kollektíva — nemcsak az ő magatartása „számít be" a jogi személynek, hanem az egész kollektíva helytállása. (Szabó (3) i. m. 311—312. old.) — A beszámítás nem elégséges a jogi személy, illetve a gazdálkodó szervezet mint jogi személy magatartásának értékelésére, illetőleg (ha ez is létezik) kollektívaként dolgozik és gazdálkodik. A kollektíva szociológiai, a jogi személy — mint szervezet — jogi kategória. Ha a kollektívához kötődik a felelősség (a képviselet, a szerződéskötési lehetőség), akkor a kollektíva ugyanolyan közvetlen tükröződést mutatna, amely szép elképzelésként mutatós, de valósággal kevés a realitása. Ez valódi beszámítási elmélet.

127. Asztalos (1) i. m. 116. sköv. old.
128. Az etikai szemrehányhatóságra szűkíti le a felelősséget: Peschka (15) i. m.; a mai uralkodó magyar álláspontra elsősorban Eörsi (5), (6), (11), (12), (13), (14), (15), (18), (25) i. m., továbbá Felelősség és szankció. i. m. tanulmányai, valamint Asztalos (1), (9) és (12) i. m.; Sólyom (1)—(2) i. m.
129. A biztosítási jogi jelentőségre l. Sólyom (3) i. m.
130. A legátfogóbb elemzése Fürst (1) i. m., továbbá Fürst (2) i. m. 43—44. old.
131. Az angol „estoppel" gyakorlatát és a német dogmatikát is felhasználva e kérdés legszínvonalasabb magyar feldolgozása Fürst (1) i. m.
132. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 94—95. old.; Asztalos (6) i. m.
133. L. Asztalos (1) i. m. 96—101. old.; Asztalos (6) i. m.
134. L. Asztalos (1) i. m. 96. old.
135. Beck (3) i. m.
136. Schumann i. m.; Hankiss i. m.; Hermann I. i. m.; Hartmann i. m.; Szilágyi I. i. m.; Eszmény i. m.; A deviáns viselkedés. i. m.; Peschka (3) i. m. 158. sköv. old.; Kulcsár (2) i. m. 188. sköv. old.; Kulcsár (3) i. m. 467. sköv., 532. sköv. old.; Kulcsár (4) i. m. 316. sköv. old.; Kulcsár (9) i. m.; Kulcsár (10) i. m.; Tamás A. i. m. 58. sköv. old.; Sajó (1) i. m.; Földesi (2) i. m.; a „forgalmi igazságról" Grosschmid (2) i. m. I. 335. old.; a büntetőjog oldaláról Király i. m.
137. L. Asztalos (1) i. m. 101. sköv. old.
138. Asztalos (4) i. m. 13. sköv. old.
139. Rubinstein (1) i. m. II. 786. sköv. old.; Rubinstein (2) i. m. 290. sköv. old.
140. Világhy—Eörsi i. m. I. 173—174. old.; Rudolf (1) i. m. stb.
141. L. Eörsi (2) i. m. 35—38. old.; Eörsi (16) i. m.; Eörsi (4) i. m. 7. sköv. old. stb.
142. Az egész kérdésre Varga Cs. (3) i. m.
143. MEM. 23. köt. 169. old. (Az én kiemelésem — A. L.) — Lukács (1) i. m. II. 9—132. old.
144. MEM. 23. köt. uo.
145. MEM. 23. köt. 171. old.
146. A szellemi termelésre l. Balogh I. i. m. 321. sköv. old.; Farkas J. i. m. 76—133. old.
147. A filozófiai megközelítésre l. Varga Cs. (3) i. m.
148. L. Varga Cs. (3) i. m.
149. Kotz i. m.
150. Világhy—Eörsi i. m. I. 147—153. old.; Világhy (4) i. m. 157—164. old.
151. Világhy—Eörsi i. m. I. 153—154. old.; Világhy (4) i. m. 164—165. old.
152. Világhy—Eörsi i. m. I. 154—155. old.; Világhy (4) i. m. 165—166. old.
153. Lukács (1) i. m. II. 372. old. az általánosra és az egyedire mint reflexiós viszonyra.
154. LÖM. 29. köt. 182—184. old.
155. Eörsi (3) i. m. 305. old.
156. A kötelem (obligatio) „létszakai" kifejezését Grosschmid (2) i. m. II/2. 1063. sköv. old. használja először.
157. Lukács (1) i. m. II. 218. old. A szankció oldaláról l. Asztalos (1) i. m. 140—147. old.
158. E jogi helyzetekre is l. Szászy-Schwarz i. m. 389—412. old., valamint Beck (1) i. m.
159. Eörsi (2) i. m. 158. sköv. old.; Sárközy (2) i. m. 93. sköv. old., Sárközy (7) i. m.
160. Eörsi (2), (4) és (16) i. m. a külső és belső komplexitásra.
161. Eörsi (2) i. m. 183. sköv. old.; Sárközy (7) i. m. kettős tulajdonjogi felfogása vertikálisan osztja meg.
162. Eörsi (2) i. m. 183. old. úgy véli, hogy az államnál *„a tulajdonjog és a szuverenitás összefonódva jelentkezik"*. Sajnos, ez az összefonódás teszi lehetetlenné az állami szuverenitást, ennek közhatalmi igazgatási, illetőleg tulajdonosi igazgatási oldalainak olyan szétválasztását, amelyek a differenciált egységben pontosan elhatárolnák az arra illetékesek jogkörét (joghatóság, hatáskör, illetékesség stb.). Ehelyett — Eörsi megállapításait igazolja a gyakorlat is — differenciálatlan egységben jelentkezik az állam. Ez a differenciálatlanság ugyanakkor az igazgatás szétaprózódásához, bürokratizmushoz, a felelősség áthárításához nyújt segédkezet. Ha az arra illetékesnek kényelmetlen a döntés — létrejön a bizottság. Nem döntést előkészítő jelleggel — így is —, hanem elsősorban döntést halasztó, illetőleg a felelősség személytelenné tételét lehetővé tevő módon. A

döntés előkészítése ténykutatást, s nem csak vélemények összegyűjtését igényli. Ehhez valóban szükség lehet — ti. a ténykutatás összegezésére — a bizottság. De a döntés meghozatala előtt hirtelen létrehozott *bizottságok* mindig a második változat előkészítői. A döntés húzódik, készül egy semmit — illetőleg néha nagyon sokat — mondó bizottsági (esetleg több bizottsági) jelentés, s a döntés már időzavarba kerül, de a felelősség kideríthetetlen. — A döntésmechanizmusra vö. Bihari M. (3) i. m.; továbbá Crozier i. m.

163. Az alanyra centralizáltság (valójában a komplexitás) túlhajtása jelentkezik minden gazdasági jogi elméletben, amelyek — akár nyíltan, akár burkoltan — a gazdaság egészét szektorokra bontják. A komplexitás nem kiszakítás másból, hanem másra is tekintettel lévő felfogás, amely megérthetővé teszi az átalakuló gazdaság átalakuló jogát.

164. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 5. §

165. Világhy—Eörsi i. m. I. 177—179. old.; Világhy (4) i. m. 192—195. old.; a „jogkeletkezést" jogviszony keletkezéssel kiegészítve követi Tamás L. i. m. 92—93. old. — A régebbi magánjogi dogmatikában hangsúlyozottan („alanyi jogi helyzet") jogszerzésről és nem jogviszonykeletkezésről van szó. Szladits (1) i. m. I. 122., 124. sköv. old., Szladits (2) i. m. I. 245, 250., sköv. old., Schwarz (hivatkozva Savigny i. m. III. 10. old.) veszi át a német dogmatika és pandektisztika fejtegetéseit (i. m. 77—83. old.); Szászy i. m. II. 170. sköv. old. — A pandektisztika ide vonatkozó nézeteinek kialakulásáról s bírálatáról Pólay i. m., különösen 60. sköv. old.

166. Kolosváry i. m. I. 80—81., 366. sköv. old.; Szladits (1) i. m. I. 124—125. old.; Világhy—Eörsi i. m. I. 177—178. old.

167. A tárgy és a tartalom *kettős, eltérő értelmére* e viszonylatban l. Asztalos (1) i. m. 158—170. old.

168. L. Asztalos (1) i. m. 153—156. old. és a felhívott irodalmat.

169. Világhy—Eörsi i. m. I. 182. old.; Világhy (4) i. m. 199—200. old.; Tamás L. 97—98. old.

170. A történeti kifejlődésre l. Kleine, H.: Die historische Bedingtheit der Abstraktion von der causa. Berlin 1953.

171. Asztalos (1) i. m. 173. old. — Eörsi (17) i. m. 27. old. szerint az állam — igaz csak az akaratmegegyezés tekintetében — „háromféleképpen viszonyulhat: *ellenségesen, közömbösen* vagy *támogatóan*". — Nézetem szerint a szocialista állam — összhangban Leninnek Kurszkijhoz írott megjegyzésével (LÖM. 44. köt. 391. old.) — soha nem közömbös. Az ellenséges vagy támogató fellépés a jogász számára is nyilvánvalóan normatív megfogalmazást jelent. A „közömbösség" — legalábbis normatíve — jelentheti a *nem szabályozás kérdését*, az pedig nem közömbösség, hanem tudatos engedése a normatív rendelkezéseken kívüli gazdasági viszonyok közvetlenül jogilag nem befolyásolt érvényesülésének. Ez *belsőleg* (norma hiányában) közömbösség, *külsőleg* (összhangban a gazdasági-társadalmi viszonyokkal) *nem közömbösség*, hanem tudatos nem szabályozás. — (Elméletileg persze lehetséges olyan közömbösség, amely az új fel nem ismeréséből, a téves tudatból, téves gazdasági elképzelésből adódik — ha feltételezzük a jogalkotó tudatosságát. E nélkül ugyanis nehezen képzelhető el a szocialista állam gazdaságirányítása, a társadalom befolyásolásának igénye stb. De a szocialista állam számára a gazdaság területén minden „közjogi" — tehát értékelendő.)

172. A Ptk. 204. § (1) bek. c) pontja szerint: bírósági úton nem lehet érvényesíteni azokat a követeléseket, amelyeknek állami szerv útján való érvényesítését jogszabály kizárja. A Ptké. I. (1960. évi 11. sz. tvr.) melléklete hatályában fenntartotta az 1928: II. tc. 7. §-ának azt a rendelkezését, hogy a hitelben kiszolgáltatott szeszesital árát bírósági úton érvényesíteni nem lehet. E mellékl-t új közzététele (303/1978. (IK. 5.) IM. IV/2. sz. közlemény) viszont mellőzte e felszabadulás előtti jogszabály hatálybantartását. — Az 1978. évi I. tv. a belkereskedelemről e vonatkozásban nem rendelkezik, a végrehajtásra feljogosított 3/1979. (II. 6.) Bk. M. sz. r. egyrészt nem erről rendelkezik, s nem is érinti a kocsmai hitelt, másrészt mint miniszteri rendelet a Ptk. 685. § a) pontja értelmében nem minősül olyan jogszabálynak, amely a Ptk. rendelkezéseit érintheti. Így jelenleg a kocsmai hitel — tiltó jogszabály hiányában — bírósági úton érvényesíthető. Marad a szokásos alkalmi ajándék.

173. Ebből a szempontból nincs jelentősége annak, hogy a megtámadhatóság a sérelmet szenvedett és a törvényes érdekeiben érintett felet illeti csak meg. Az állami felülbírálás — az autonóm struktúrában — általában mindig öntevékeny kezdeményezést jelent, s csak kivételes a hivatalbóli kezdeményezés. Nem azon van *itt* a hangsúly, hogy *ki* indíthatja meg az eljárást, hanem azon, hogy

ha megindult az eljárás, *milyen mértékben* lehet visszanyúlni a keletkezésre. — Az érvénytelenségre l. elsősorban Weiss i. m. továbbá Asztalos (1) 177—277. old.; Eörsi (1) i. m. 107. old.; Eörsi (2) i. m. 217—219. old.; Eörsi (17) i. m. 93. sköv. old.; Asztalos (7) i. m. stb. — Az érvénytelenség polgári jogon kívüli felmerülésére l. Asztalos (1) i. m. hivatkozott irodalmat.

174. Vitathatónak tartom Eörsi (17) i. m. 111. old. kifejtett „ex nunc" érvénytelenségét. Más kérdés az érvénytelenség és más az, hogy ennek a jogkövetkezményei milyen időponthoz kötötten állanak be. Az *érvénytelenség csak* a *jogviszonykeletkezés időpontjában fennálló állapot szerint* bírálható el. Ezzel nem azonos annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a *levonható jogkövetkezmények* milyen időhatárral állapíthatók meg. Eörsi i. m. a Ptk. 237. § (2) bek.-ében foglaltakból indul ki, amikor nem lehet a szerződéskötést megelőző állapotot helyreállítani. E ténylegesség mellett (irreverzibilis állapot) azonban szükséges, hogy bíróság: a) kiküszöbölje — lehetőség szerint — az érvénytelenségi okot; b) a határozathozatalig (vagy véglegesen) érvényessé nyilvánítsa az érvénytelen szerződést. Így a bírói határozat erejéből válik az ex tunc és az ex nunc közötti időszakra érvényessé a szerződés. Vö. részletesen Asztalos (5) i. m.; Asztalos (1) i. m. 206—212., különösen 211. old., valamint a felhívott irodalom.

175. L. Asztalos (1) i. m. 178. sköv. old. — *Általában* objektív és *általában* diszjunktív. Ez alól a megtámadhatóságnak azok az esetei a kivételek (Ptk. 210. §), amikor a tévedés, a megtévesztés és a fenyegetés esetén ugyan szubjektív minőség jelentkezik, de ez — az ingyenes szerződés és a közös téves feltevés kivételével — csak akkor jelentős jogilag, ha pl. a tévedést a másik fél okozta vagy felismerhette. (Ez az „okozás" célzatos a megtévesztésnél és a fenyegetésnél, de csak akkor, hà az okozás kihatott a szerződés adott tartalmú megkötésére, tehát lényeges. A megtévesztés és a fenyegetés lényegében a felelősség átfordulása. A megtévesztésre vö. még Ptk. 21. § (2) bek. — Kivétel az uzsorás szerződés semmisségének (202. §) konjunktivitása is.)

176. Ez a ritka kivétel jelentkezik a Prk. 121. § (2)—(5) bek.-ben foglalt korlátozó, illetőleg kizáró rendelkezésekben. Mégis a (2) bek. a vi, clam, precario útján birtokot szerzett elbirtoklását kizárva, nem zárja ki az ilyen személytől birtokot szerző elbirtoklását, míg a (3) bek. a társadalmi tulajdonból jogtalanul kikerült dolgokra végighatóan kizárja az elbirtoklás útjáni tulajdonszerzést. — A kettő különbségét (lopott, rabolt dolgon a birtokos szerezhet, a társadalmi tulajdonon nem) először Marton: A lopot dolgokra vonatkozó elbirtoklási tilalom a római jogban. A máramarosszigeti ref. jogakadémia 1913/14. értesítője. (Klny. 1913. 16. p.) veti fel, amikor bírálja Stintzing téves forrásértelmezését. Stintzing megkülönböztetése jelentkezik a Ptk. (2) és (3) bek. különbségében. — A magyar jog szempontjából szomorúbb ennek nemzetközi magánjogi hatása. Az 1979. évi 13. sz. tvr. 22. § (1) bek. szerint: Ingó dolog elbirtoklására annak az államnak a jogát kell alkalmazni, amelynek területén a dolog az elbirtoklás idejének lejártakor volt. Az eredeti tervezet ezt azzal egészítette ki, hogy ez nem lehet kevesebb annak az államnak a jogánál, ahol az elbirtoklás elkezdődött. A hivatalos szervek mindenhez jobban értő képviselője ezt a kiegészítést törölte. Pedig a kiegészítés nagyon tudatos és a nemzeti vagyont védő szabályból indult ki. Sajnos a műkincsek eltulajdonítása növekszik. Ugyanakkor Ausztriában az ABGB 1452—1477. §-ai (módosította és kiterjesztette a 25. júl. 1871., Nr. 95.) az ilyen, akár magyarországi orgazdától szerzett műkincsekre három év alatt lehetővé teszik az elbirtoklást.

177. L. részletesen Asztalos (5) i. m.; Asztalos (7) i. m.; Asztalos (8) i. m.

178. Az egész változást a hagyományos dogmatika a tartalomváltoztató jogi tények körébe sorolja. L. Világhy—Eörsi i. m. I. 179. old.; Világhy (4) i. m. 195. old.; Tamás L. i. m. 94. old.

179. L. az egész kérdésre Asztalos (1) i. m. 9—10. §, 278. sköv. old.

180. L. a 166. jegyz. alatt felhívottakat.

181. L. részletesen a 178. jegyzetben felhívottakat.

182. Világhy—Eörsi i. m. I. 179. old.

183. Asztalos (1) i. m. 296—301. old.

184. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 341. sköv. old.

185. Harmathy (1) i. m. maga is észleli az autonóm struktúrában jelentkező ténykutatás nehézségeit. A lefolytatott ténykutatások is elsősorban a rendellenességet (pl. szavatosság, fogyasztói érdekvédelem stb.) kísérlik megvizsgálni. A szabályszerűséget az emberek természetesnek veszik, s ezért még a kérdőíves módszer sem ad kielégítő képet. De nem tartom kizártnak azt sem, hogy maguk a vizsgálatok jogiasítottak. Vö. még Sajó (10) i. m.

186. L. elsősorban Harmathy (2) i. m.
187. Grosschmid (2) i. m. II/2. 1224. old.
188. Grosschmid (2) i. m. II/2. 1223—1234. old.; Asztalos (1) i. m. 334—337. old. és hivatkozott irodalom; Görgey i. m.; Kemenes (1) i. m.; Kemenes (2) i. m.; Lontai (1) i. m.; Lontai (2) i. m.; Patassy i. m.; Eörsi (17) i. m. 159. sköv. old.; Vö. még Beck (1) i. m.
189. Asztalos (1) i. m. 151—277. old. és a hivatkozott irodalom; Weiss i. m.; Eörsi (17) i. m. 93. sköv. old.
190. Asztalos (1) i. m. 302—340. old.; Eörsi (17) i. m. 184. sköv. old.
191. Asztalos (1) i. m. 341. sköv. old.; Eörsi (17) i. m. 149. sköv. old.
192. Ez az eredményszemlélet jelentkezik már Marton (1) i. m., (2) i. m., (3) i. m. munkáiban.
193. L. elsősorban Sárándi (2) i. m., valamint a hozzáfűződő vita anyagát; Eörsi (8) i. m. 266. sköv. old., valamint 339. sköv. old.
194. A joggal való visszaélésnek polgári jogi alapelvvé emelésére, az anyagi jog sajátos belső „visszacsatolására" l. 19. § 3. pontot.
195. Vékás (1) i. m. 95. sköv. old., valamint Eörsi (8) i. m. 232. sköv. old. a hivatkozott irodalommal.
196. Eörsi (8) i. m. 234—242. old., Vékás (1) i. m. 95. sköv. old.; Kemenes (3) i. m.; Harmathy (1) i. m. 539—540. old., Harmathy (2) i. m. 64. sköv. old.; stb.
197. Eörsi i. m. és Vékás (1) i. m. a kapitalista fogyasztóvédelem hangsúlyozása mellett — ez tény — kevésbé hívják fel a figyelmet arra, hogy ebben az egész kérdéskörben milyen nagy a szerepe a manipulációnak. Vö. Lukács (1) i. m. II. 320—322. old.
198. Világhy—Eörsi i. m. I. 159—160. old.; Világhy (4) i. m. 171—172. old.; A kérdést még jobban leegyszerűsíti Tamás L. i. m. 171. old., aki a felelősséget — Világhyhoz hasonlóan — csak a kötelezettségszegéshez kapcsolja. Ilyen módon a rendeltetésellenes joggyakorlás soha nem járhatna helytállással, „felelősséggel". (A felelősség többértelműségéről l. Asztalos (9) i. m. részletesen.)
199. Világhy—Eörsi i. m. I. 156—157. old.; Világhy (4) i. m. 167—168. old.; Szászy-Schwarz i. m. 389. sköv. old.; Nizsalovszky (1) i. m.; Ereky i. m. stb.
200. L. e tanulmány 12. § 1. pontját.
201. Eörsi (12) i. m. 42. sköv., 282. sköv. old.; Eörsi (17) i. m. 262—264. old.; Asztalos (1) 84—90. old. stb.
202. Eörsi (12) i. m. 142. sköv., 447. sköv. old. (s ezt megelőzően Eörsi (15) i. m.) kifejtette a következetes determinizmusra alapított s a prevenció által behatárolt (Eörsi (18) i. m.), majd továbbfejlesztett felelősségi elméletét (Eörsi (11) i. m.). Ez az okozatosság kérdésében felhasználva a korábbi nemzetközi irodalmat (s nemcsak a magánjogi, hanem a büntetőjogi megnyilvánulásokat is) filozófiailag ugyan felhasználja az egyes elméletek építőköveit (pl. Kauser (2) i. m., Balás P. i. m.), de lényegében Földesi (1) i. m. megállapításán alapul. — Földesi következetes determinizmusával már csak annak idején sem értett mindenki egyet (pl. Sós i. m., Balázs i. m. stb.). Lukács (1) i. m. megjelenését követően, az alternatívák és a determinizmus ütköztetése (Bihari M. (1), (2) és (4) i. m.), még korábban az etikai tanok kutatása (pl. Heller i. m. 107. sköv. old., Tordai i. m. 451. sköv. old.) még inkább kiélezték a szembenállást. Pedig csak megközelítés kérdése az, hogy determináltságról beszélünk csak (pl. Vigh (1), (2) és (3) i. m.), válaszolási lehetőségről (Bihari M. (1) i. m.) vagy észrevesszük, hogy a kettő nem ellentétes. (L. részletesebben Asztalos (9) i. m.) „. . . tarthatatlan a teleológia és a kauzalitás hagyományos szembeállítása." Lukács (1) i. m. II. 346—347. old. — Az okozatosság: a kölcsönös összefüggésekből történő kiragadás. Ennek a felelősségi tanokra leszűkítése behatárolja az okozatosság és a kölcsönös összefüggések valóságos, s a polgári jogban annyira jelentős kapcsolatának feltárását.
203. Vö. LÖM. 29. köt. 131—134. old.; MEM. 20. köt. 505. old.
204. Eörsi (11) i. m. 201—202. old.; Lukács (1) i. m. II. 19—20., 64—72., 265—271., 346—352. stb. old. — „Ahogy a teleológia és a kauzalitás összekapcsolódásának puszta ténye radikális szakítást jelent a kapcsolatok megoldását célzó összes régi filozófiai kísérlettel. . .", úgy tisztázni kell „az emberi gyakorlat viszonyát annak a létnek a törvényszerűségeihez, amely e gyakorlat feltétele, környezete és tárgya . . . Mert bármennyire is az alternatív döntések létszerű lehetősége és szükségszerűsége mindennemű szabadság alapja . . . az emberi gyakorlatban nincs olyan aktus, amely nem alternatív döntésen alapulna. A társadalmi létben egyáltalán nem fordul elő a szükségszerűség (abszolút

szabadságnélküliség) és a szabadság metafizikusan egymást kizáró ellentéte." Lukács (1) i. m. II. 348—349. old.

205. L. részletesen Asztalos (1) i. m. az egész szankciós részre.
206. Asztalos (1) i. m. 105. sköv. old.
207. Itt a felróhatóság alatt a Ptk. 339. § és a 345. § alá tartozó szemrehányhatóság is szerepel. Ez az a valódi értelemben vett felelősség, amely nem azonos a felelősség-helytállás szóhasználatával. Így nyilvánvalóan a kötelesrész kielégítéséért fennálló „felelősség"-nek semmi köze a felróhatósághoz, hanem ez egyszerűen a megbomlott vagyoni egyensúly kielégítésének a lehetőségét biztosítja (Ptk. 669. §).
208. Ellenkező Eörsi (12) i. m. 78. sköv., különösen 98. sköv. old., 321. sköv. old. Im. 218—219. old. azzal ismeri el a jogi személy vétkességét, hogy az kollektíva. A jogi személy lehet — de nem szükségképpen — kollektíva. (Pl. a gazdasági társulásban résztvevő tagok mint árutulajdonosok viszonyulnak egymáshoz, s a társulás dolgozói között lehet kollektíva struktúra.) Viszont van olyan kollektíva — pl. a család —, amely nem jogi személy. A kettő egymással nem helyettesíthető. Hasonló még Eörsi (17) i. m. 381. old. a vétőképesség kérdésében. — Ellenkező — csak az etikai szemrehányhatóságra szűkítő felfogást vall — Peschka (15) i. m.
209. Asztalos (1) i. m. 116., 124. old. — Sólyom (1) i. m. 184. old. szerint ez a szubjektív felelősség fogalmának erőltetett kiterjesztése. (Hasonló Sólyom (2) i. m. 284. sköv. old.) — A kérdés csak az, hogy vagy a felróhatóságot terjesztjük ki, vagy a vétkességet fogjuk fel fikciónak (így Eörsi — akit egyébként ezért Sólyom nem marasztal el), vagy megtartjuk az egyébként határozottan tagadott (vö. Eörsi (11) i. m. 192—194. old.) objektív és szubjektív felelősséget, illetőleg ez utóbbiakat csak csomópontoknak fogjuk fel (pl. Eörsi (25) i. m.). Csak az etikai szemrehányhatóság körében ismeri el a felelősséget Peschka (15) i. m. — A felróhatóság objektivizálódásában egyébként Sólyomnak (i. m. (1) és (2) egész gondolatmenetét) tökéletesen igaza van. Vö. továbbá Marton (4)—(7) i. m. az egész kérdéskör megalapozásához. Az állam javára marasztalás is felelősségi alapú, de nem vétkes (és vétőképes) károkozásra korlátozott, s nem is károkozás. Tehát más a felelősség és más a károkozás, — térítés. L. részletesen az egybevetést Asztalos (12) i. m.
210. Asztalos (1) i. m. 93. old.
211. L. részletesen a tanulmány 12. § 1. pontját.
212. Asztalos (6) i. m.; Asztalos (1) i. m. 94. sköv. old.; Fürst (1) i. m.
213. Sólyom (3) i. m.
214. Az erkölcstelen életmód elbírálása egyrészt a kialakult bírói gyakorlat alapján jogiasított. „Ezt a közfelfogásnak megfelelően kell megítélni." Bacsó Jenő In: A Polgári Törvénykönyv magyarázata. I—III. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981. III. 3122. old. Úgy vélem, ha az erre alakított kitagadási ok nem egyezik a „közfelfogással", akkor az kötelesrészre szorítást jelent. Másrészt azonban a közfelfogás, s az ezen alapuló bírói gyakorlat nem állhat ellentétben a társadalom (s ezen belül az osztály-, réteg-, egyén) erkölcsi felfogásával. Peschka (15) i. m.; Eörsi (25) i. m. stb.
215. Szladits (2) i. m. I. 315. old. — ellene Eörsi (6) i. m. 186. old.
216. Asztalos (1) i. m. 100. old.
217. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 240. sköv. old.; Kemenes (4) i. m. 58. old. és a hivatkozott irodalom még a „nemo suam turpitudinem allegans auditur" megnyilvánulásának tartja; vö. még Weiss i. m. 466. sköv. old.
218. Nem közömbös, hogy a polgári jogban a jogérvényesítés is „öntevékeny" — kivéve pl. a Ptk. 318. § (2) bek. kötelezettségét, illetőleg a semmisség hivatalbóli megállapíthatását (234. § (1) bek.).
219. Világhy—Eörsi i. m. I. 163—164. old.; Világhy (4) i. m. 177. old.
220. Eörsi (12) i. m. 162. sköv. old., 415. sköv. old.; Eörsi (11) i. m. 203. sköv. old.; Asztalos (1) i. m.
221. Thon (1) i. m. 41. old.; Kelsen (2) i. m. 48. old.; már korábban bírálta Marton (8) i. m.
222. A Ptk. 121. § (2) bek.-e szerint: Aki bűncselekménnyel vagy egyébként erőszakos vagy alattomos úton *jutott* a dolog birtokához, elbirtoklás útján nem szerez tulajdonjogot. (Az én kiemelésem — A. L.) — Marton (9) i. m. mutat rá arra, hogy eredetileg a római jogi jogtételek nem a hozzájutáshoz, hanem az ilyen úton való birtokból *kikerüléshez* fűződtek, s ez csak később módosult mai formájára.

223. Itt ugrik be a Ptk. 121. § (2) bek.-ének megfogalmazása. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy a tolvaj vagy orgazda jóhiszemű jogutódja elbirtokolja a dolgot. Ezért nem volna mindegy a „jutott" helyett átfogalmazni, s a „kikerülésre" helyezni a jogtételt. (Főleg amióta az 1979. évi 13. sz. tvr. 22. § (1) bek. értelmében az elbirtoklásra a lex rei sitae irányadó anélkül, hogy megkívánnánk annak az államnak a jogát, ahol az elbirtoklás elkezdődött. Így az Optk. nálunk jóval rövidebb elbirtoklási ideje mellett pl. meghatározott, nálunk műkincsnek minősülő ingó dolgot is el lehet birtokolni, jóllehet az a magyar jog szerint két okból (idő és vagyontárgy) nem lehetséges.)
224. L. részletesen Asztalos (1) i. m. 9. és 10. §.
225. Szankciós oldalról l. Asztalos (1) i. m. 341. sköv. old.
226. Vö. Beck (1) i. m. 43. sköv. old.
227. Rudolf (1) i. m.
228. Eörsi (1) i. m. 71—72. old.
229. Lukács (1) i. m. II. 93—94. old.
230. Lukács uo.
231. Névai — Szilbereky i. m.
232. L. elsősorban Kulcsár (1) i. m.; Kulcsár (9) i. m.; Kulcsár (10) i. m.; Kulcsár (8) i. m.; Sajó (5) i. m.; Sajó (10) i. m.; Tamás A. i. m.; Harmathy (1) i. m.
233. A régebbi gazdasági jogra l. 2. §, az újabbra l. Sárközy (4); (5) és (8) i. m.; Sárközy—Tamás. i. m.
234. Lukács (1) i. m. II. 387. old.
235. Lukács (1) i. m. II. 23—25. old.
236. Lukács (1) i. m. II. 92. old.
237. Sajó (1) i. m.; Sajó (3) i. m.; Sajó (5) i. m.; Sajó (6) i. m.; Sajó (7) i. m.; Sajó (8) i. m.; Sajó (9) i. m.; Kulcsár (1) i. m.; Kulcsár (8) i. m.; Szabó (4) i. m. 147. sköv. old.; Szabó (8) i. m. 271. sköv. old.; Tamás A. i. m. 383. sköv. old. stb.
238. Akik a jogalkalmazás alatt — a norma hatósághoz címzettsége következtében — csak az állami úton történő alkalmazást értik (pl. Sajó), azok számára természetesen csak itt érvényesül a tovább- és visszahatás.
239. Kulcsár (9) i. m.; Kulcsár (10) i. m.; Szabó (7) i. m. 48. sköv. old.; Szabó (10) i. m.; Prusák i. m.; Hlavathy (2) i. m. stb.
240. Asztalos (1) i. m. 396. sköv. old.
241. Szabó (4) i. m. 50. sköv. old.; Névai—Szilbereky i. m.; A Polgári Eljárásjogi Füzetek tanulmányai, különösen Névai i. m.
242. L. a 240. jegyz. alattiak, továbbá Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. tanulmányai.
243. Asztalos (1) i. m. 399—400. old. az állami kikényszerítés folyamatában is két nagy szakaszt (eljárás és végrehajtás) különböztet meg, s ezeken belül jelentkeznek az eljárás, illetőleg a végrehajtás létszakai a maguk szankciórendszerével. L. még Novák i. m.; Balogh i. m. stb.
244. Farkas i. m., különösen 56. sköv. old.
245. Ez a „hatékonyság" igen jelentős jogszociológiai, politikai, gazdasági, elméleti, tudati, s elsősorban jogtudati stb. területen. L. Szabó (4) i. m., különösen 199. sköv. old.; Szabó (7) i. m. 48. sköv. old.; Szabó (10) i. m.; Kulcsár (9) i. m.; Kulcsár (10) i. m.; Prusák i. m.; Hlavathy (2) i. m.; Tamás A. i. m. 383. sköv. old. stb.
246. Pentelényi i. m.; Farkas i. m. 59. sköv. old.; Tamás A. i. m. 247. sköv. old. stb. — Ez végső soron persze a polgári eljárási jogban csapódik le. A kollektíván belüli viszonyokra, sőt ezek megítélésére is kialakult a társadalmi bíráskodás. L. részletesen Révai i. m.
247. L. Szakács (1) i. m.; Szakács (2) i. m.; Szakács (3) i. m.; Gellért (1) i. m.; Gellért (2) i. m.; Benedek i. m.; Pentelényi i. m.; Fürész (1) és (2) i. m.
248. L. az egész kérdésre Szabó (9) i. m.
249. Szakács (1) i. m.
250. Világhy—Eörsi i. m. I. 24—31. old.; Bratusz (1) i. m. 138—147. old.
251. Eörsi (2) i. m. 67—154. old.; Világhy (4) i. m. 31—41. old.; Sárándi (4) i. m.; Asztalos (10) i. m.; Eörsi (20) i. m.; Tamás L. i. m. 25—40. old.
252. Helyes Eörsi (20) i. m. 408. old., hogy e kettő elsősorban vertikálisan jelentős, azonban nem mindegy horizontális viszonylatban sem. Hiszen a polgári jogi „gazdaságosság" vagy egyszerűen e

nélkül jelentkező „hatékonyság" ugyan vertikálisan (és hozzátenném kollektíván belül) csapódik le, de ahol realizálódik a lecsapódó eredmény, az a polgári jog. — Egyébként az állami tulajdont kezelő vállalatok és a szövetkezetek egyenrangúságát vitatva állító (Asztalos (10) i. m. 113. old.) tételt történelmietlenként értékelni (Eörsi (20) i. m. 407. old.), szemben áll a szövetkezeti jog irodalmával. L. részletesen Nagy L. i. m. 118. sköv. old., valamint a felhívott irodalom anyagát. Mikor válik történelmivé egy tétel? 1966-tól még nem történelmi a mi mostani viszonyainkra vonatkozó — egyébként a jogi személyek egymás közötti *forgalmi viszonyaiban* csak helyeselhető, de *nem a tulajdonjogban* — időszerű tétel?

253. Lukács (1) i. m. II. 93. old.
254. Itt figyelembe kell venni a sajátos „megszüntetve-megtartás" elvét és a hagyományok, a tömegek tudati viszonyainak az életmódnak stb. a szerepét.
255. Eörsi (4) i. m. 44. sköv. old.; Sárközy (6) i. m.; Sárközy—Tamás i. m.
256. Sárközy (4) i. m.; Sárközy—Tamás i. m.
257. Eörsi (21) i. m.; Jk. 1982/5. sz., különösen Sárándi, Sárközy, Vékás (4) i. m.
258. Vékás (1) i. m.
259. Sólyom (1) i. m.

VÉGSZÓ

Az előbbiekben egy rugalmasan meghatározott tárgykörű polgári jogi jogterület normatív és jogviszonybeli sajátosságának — a terjedelmi adottságok között lehetséges — kiemelésére törekedtem.

A jogi szabályozás, *stabilitása* mellett is *változó*. Azonban maga a stabilitás önmagában egyfajta jogi *kiemelést* és jogilag *értékelt mozgást* is kifejez. Megtartva és vallva, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok végső fokon meghatározzák a jogi felépítmény mikéntjét, törekedtem kimutatni a polgári jog mozgásterének *általánosítható öntörvényeit* — ez lényegében az értekezés központi gondolata —, s felhívni a továbbhatás és a visszacsatolás formájában jelentkező visszahatásra, az egyoldalú ok-okozat kapcsolat helyett a kölcsönhatások dialektikájára.[1]

Az ok-okozat, illetőleg *a kölcsönhatások dialektikája* azonban nemcsak abban a *folyamatban* játszik szerepet, amely — a maga kiragadottságában mint gazdasági viszonyok — jogi norma — konkrét jogviszony — jogalkalmazás — visszahatás — jelentkezik, hanem ahogyan a gazdasági-társadalmi viszonyok *megjelenési formái* egy adott társadalomban *kölcsönhatásban* vannak egymással.

Ugyanez jelentkezik a jogi norma polgári jogi jellemzőinél is. A norma is — mint általános — eljutott a mozgás egyfajta elismeréséig, s így a konkretizálódó egyedi jogviszonyok statikája mellé belép azok dinamikája is, mindeközben állandó kölcsönhatásban a meghatározó és befolyásoló tényezőkkel.

Jóllehet a jogi norma elvont, a tipikusnak a különös szintjén megfogalmazott *általánosítása*, ennek összefüggése az egyedi jogviszonnyal — az általános és az egyedi reflexiós viszonyára tekintettel[2] — azt is jelenti, hogy a norma általánossága mindig tartalmaz *egyediséget*, vagy másképpen kifejezve a keresztbe-, a hálószerű szabályozás lehetővé teszi az általánosságokból kibontani a konkrét egyediséghez kapcsolódót, s ugyanakkor a konkrét jogviszony is tartalmazza azt az általánosságot, amelyet egyediségében részben realizál és konkretizál.

A norma és a jogviszony, az általános és az egyedi az életbeli alternatíváknak megfelelően maga is megkettőződik, amikor a társadalmilag *szabályszerű* és *rendellenes* kettőssége a normában legalább az egyik oldalon megfogalmazódik, az egyedi viszonyokban pedig ezek egyike, másika, esetleg — eltérő vonatkozásokban — mindketteje megvalósul.

A jog *különneműsége* — a maga sajátszerűségeivel — egyúttal a valóságból merített *tételezés* és eszközeinek elvont általánosítása, amely képes egyediesedni.[3]

De ugyanez a céltételezés és az ehhez szükséges eszközök számbavétele jelentkezik az emberi élet minden jelentős megnyilvánulásánál, s ugyanakkor a jog olyankor is tételezést, eszközt és eredményt iktat a maga különneműségébe, amikor a mindennapi ember egyedi viszonyában ez nem is jelentkezik.

A különneműség egyedisége azonban — bármennyire is tartalmaz általánosságot, s ennyiben az egyediségekből különneműsített általános normához kapcsolódik — mindig megtartja — még mozgásában is — a maga „épp-így-létének" sajátszerűségeit, a maga érdek tételezte „mit" és „hogyan" hajtóerejét. A jogban is megjelenő érdekösszeütközések — végső soron gazdaságilag determinált jellegük mellett — a konkrét helyzetben alternatív választások útján mozognak, de ugyanakkor ezeket „az érdekeket szükségképpen a társadalmi struktúra határozza ugyan meg, de ez a meghatározás csak akkor válhat a gyakorlat motorjává, ha az egyes emberek mint saját érdekeiket élik át az ilyen érdekeket, és kísérletet tesznek arra, hogy ezeket más emberekhez fűződő, számukra létfontosságú viszonylataik keretein belül érvényesítsék".[4]

Tehát visszakanyarodunk a végső fokon determináló tényezők mellett a társadalmi struktúra érdek-meghatározásához, s ezeknek az érdekeknek mozgatóvá — tehát felismertté és megvalósítandóvá — válásához. Ez a *szakadatlan mozgás,* amelyből lehet ugyan kiragadás — sőt kell is — csak akkor válik számunkra értékessé, jogilag értékelhetővé, a jog társadalmivá, ha az állandó kölcsönhatásra tekintettel vissza is helyezzük a kiemelt folyamatot a maga valóságos létszerűségébe.

Jóllehet a polgári jog elsősorban gazdasági viszonyokat szabályoz, mégis — a kölcsönhatások figyelmen kívül hagyásával járna az, ha — elszakítanánk egymástól a jogot (most mind általános, mind egyedi alakjában) és a gazdaságot.[5] Ebben a pillanatban már csak a *totalitásban jelentkező kölcsönhatás,* s nem a különös, vagy akár az egyediség szintjén, a mindenkori hic et nunc-ban jelentkező kölcsönhatás belső és külső komplexitásban jelentkező vizsgálata valósulhatna meg.

A közölt értekezés egy ilyen állandó kölcsönhatásban és dialektikus mozgásban ábrázolt modelt kíván nyújtani a polgári jog jelenlegi tárgykörére, a jogi norma polgári jogi sajátosságaira, s a polgári jogi jogviszony általánosított statikus, valamint dinamikus vizsgálatához.

Dixi et salvavi animam meam

JEGYZETEK

1. MEM. 37. köt. 478—482. old.
2. Lukács (1) i. m. II. 372. old.
3. Lukács (1) i. m. II. 23—25., 387. old.
4. Lukács (1) i. m. II. 456. old.
5. A gazdasági jogi vitáról írja Eörsi (3) i. m. 310. old.: „A legkedvezőbb az volna, ha levetné gazdasági jogi burkát és nyíltan, kifejezetten a gazdaság és jog kölcsönhatására vonatkozó vitává válna." Vö. Sajó (11) i. m.

RÖVIDÍTÉSEK

I. JOGSZABÁLYOK ÉS IDŐSZAKOS KIADVÁNYOK

AcP	Archiv für die civilistische Praxis
ÁI.	Állam- és Igazgatás
ÁJ.	Állam- és Jogtudomány. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata
BH.	Bírósági Határozatok
Btk.	1978. évi IV. tv. a Büntető Törvénykönyvről
Csjt.	1974. évi I. tv. a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. tv. módosításáról és egységes szövegéről
GJ.	Gazdaság- és Jogtudomány, az MTA IX. Osztályának Közleményei
IJ.	Iherings Jahrbücher
JK.	Jogtudományi Közlöny
Kari acta	Acta facultatis politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. ELTE ÁJK
Kjc.	Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény (Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből)
LÖM.	Lenin Összes Művei
MEM.	Marx—Engels Művei
MFSZ.	Magyar Filozófiai Szemle
MJ.	Magyar Jog
Mt.	az 1975. évi II. tv.-l, valamint az 1972. évi 29. sz., 1978. évi 3. sz., 1979. évi 13. sz. az 1979. évi 29. sz. és az 1984. évi 24. sz. tvr.-l módosított 1967. évi II. sz. tv. a Munka Törvénykönyvéről
Pécsi kari acta	Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata
Pp.	az 1954. évi VI. tv., az 1957. évi VIII. tv., az 1974. évi I. tv., valamint az 1960. évi 12. sz., az 1961. évi 14. sz., az 1972. évi 26. sz., az 1973. évi 31. sz. és az 1978. évi 2. sz. tvr.-l módosított 1952. évi III. tv. a Polgári perrendtartásról
Polgári Eljárásjogi Füzetek	Polgári Eljárásjogi Füzetek. ELTE, ÁJK, Polgári eljárásjogi tanszék. I—IX.
Ptk. (korábbi Ptk.)	1959. évi IV. tv. a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről
Ptk. (módosított Ptk.)	1977. évi IV. tv. a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. tv. módosításáról és egységes szövegéről (Ha a szöveg egyszerűen Ptk.-t említ, mindig a módosított Ptk.-ról van szó)
Ptké. I.	1960. évi 11. sz. tvr. a Polgári Törvénykönyv hatálybelépéséről és végrehajtásáról
Ptké. II.	1978. évi 2. sz. tvr. a Polgári Törvénykönyv módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. tv. hatálybalépéséről és végrehajtásáról
Szegedi kari acta	Acta Universitatis Szegediensis. Acta iuridica et politica
SzGP.	Szovjetkszoje Goszudarsztvo i Pravo
Vht.	1979. évi 18. sz. tvr. a bírósági végrehajtásról

II. A GYAKRABBAN IDÉZETT FORRÁSMUNKÁK

Abalkin	Abalkin, L. I.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa. Kossuth. Budapest 1976.
Alekszandrov	Alekszandrov, N. G.: Az egyetemes népi jog a szocialista jog fejlődésének új szakasza. Kjc. 1963/1. sz.
Alekszejev (1)	Alekszejev, Sz. Sz.: Az egyetemes népi jog lényegéről. Kjc. 1963/4. sz.
Alekszejev (2)	Alekszejev, Sz. Sz.: Sztruktura szovjetszkogo prava. Moszkva 1975.
Allport	Allport, Gordon W.: A személyiség alakulása. Gondolat. Budapest 1980.
Ancsel	Ancsel Éva: Történelem és alternatívák. A cselekvés válaszútjai. Kossuth. Budapest 1978.
Asztalos (1)	Asztalos László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó. Budapest 1966.
Asztalos (2)	Asztalos László: A polgári jog tárgyának kérdéséhez. In: Tanulmányok az állam- és jog kérdései köréből. Jogi és Államigazgatási Kiadó. Budapest 1953.
Asztalos (3)	Asztalos László: A civilisztika oktatásának és tudományának fejlődése a budapesti egyetemen 1945—1970. ELTE Budapest 1973.
Asztalos (4)	Asztalos László: Magyar polgári jog. II. Személyek. ELTE Budapest 1980.
Asztalos (5)	Asztalos László: A szerződés létrejötte és érvényesítése. Kari acta. T. XI. ELTE Budapest 1969.
Asztalos (6)	Asztalos László: A jogellenes és a csökkent védelmű magatartások a polgári jogban. Kari acta. T. VII. Tankönyvkiadó. Budapest 1965.
Asztalos (7)	Asztalos László: Az érvénytelenség mint polgári jogi szankció. JK. 1962/7. sz.
Asztalos (8)	Asztalos László: Hatályosság, hatálybantartás és hatályossá nyilvánítás. Kari acta. T. IX. Budapest 1967.
Asztalos (9)	Asztalos László: Szankció és felelősség a polgári jogban. In: Felelősség és szankció a jogban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.
Asztalos (10)	Asztalos László: Az „érdekegység" és az együttműködés tartalmi változásainak kifejezésre juttatása a Ptk. alapelveiben. JK. 1976/3. sz.
Asztalos (11)	Asztalos László: A magyar „civiljog" történetének alapproblémái. JK. 1975/10. sz.
Asztalos (12)	Asztalos, L.: Grazsdanszko-pravovaja otvetsztvennoszty i reparacija v kacsesztve szankcii. Acta Iuridica. T. VII. 1965.
Asztalos (13)	Asztalos László: Polgári jog. Általános rész. II. Személyek. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest 1982.
Ádám A.	Ádám Antal: Jogalkotás, jogforrások és a jogszabályok kihirdetése. JK. 1975/6. sz.
Állam- és jogelmélet	Antalffy György—Samu Mihály—Szabó Imre—Szotáczky Mihály: Állam- és jogelmélet. Szerk.: Samu Mihály. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó. Budapest 1970.
BM Államigazgatási jog	Berényi Sándor—Madarász Tibor—Toldi Ferenc: Államigazgatási jog. Általános rész. Szerk.: Berényi Sándor. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség. Budapest 1975.
Bacsurin	Bacsurin, A. V.: Az irányítás és tervezés kérdései. Kossuth, Budapest 1975.
Balás P.	Balás P. Elemér: Az okozatosság büntetőjogi problematikája. MTA Kiadása. Budapest 1936.
Balázs	Balázs Sándor: A szubjektív tényező szerepéről az okság, szükségszerűség és véletlen területén. In: Filozófiai tanulmányok. Tudományos Könyvkiadó. Bukarest 1957.
Balogh	Balogh Imre: A Pp új szankciórendszere a gyakorlatban. Polgári Eljárásjogi Füzetek. VIII.
Balogh I.	Balogh István: A társadalmi információ. Gondolat. Budapest 1979.

Barla-Szabó	Barla-Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetúnióban. Kossuth. Budapest 1971.
Beck (1)	Beck Salamon: Kötelem lerázás. In: Négy értekezés. Szerző kiadása. Budapest 1941.
Beck (2)	Beck Salamon: Érdekeszme töredékek. In: Glossza Grosschmid Béni Fejezetek kötelmi jogunk köréből című művéhez. II. köt. I. rész. Grill. Budapest 1933.
Beck (3)	B. S. (Beck Salamon): A kulantéria elbirtoklása. PJ. 1931/8. sz., 1932/2—3. sz.; Mégegyszer a kulantéria elbirtoklása. PJ. 1932/5. sz.
Benedek	Benedek Károly: A jogrendszer stabilitása és a polgári jog. JK. 1975/5. sz.
Benke	Benke István: Érdek és ösztönzés. Kossuth. Budapest 1975.
Benn—Peters	Benn, S. I.—Peters, R. S.: The Principles of Political Thought. Social Foundations of the Democratic State. Macmillan Co. New York 1965.
Berényi—Martonyi Szamel—Szatmári (1)	Berényi Sándor—Martonyi János—Szamel Lajos—Szatmári Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Tankönyvkiadó. Budapest 1966.
Berényi—Martonyi Szamel—Szatmári (2)	Magyar államigazgatási jog. Különös rész. Tankönyvkiadó. 2. kiad. Budapest 1980.
Bibler	Bibler, V. Sz.: Az alkotó gondolkodás. Bevezetés a gondolati dialógus logikájába. Gondolat. Budapest 1982.
Bihari M. (1)	Bihari Mihály: A „teljes determinista" felelősségfelfogás filozófiai kritikája. JK. 1976/12. sz.
Bihari M. (2)	Bihari Mihály: A „teljes determinizmus" ember és társadalom felfogása. JK. 1977/1. sz.
Bihari M. (3)	Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szemle. 1979/3. sz.
Bihari M. (4)	Bihari Mihály: A felelősség jogelméleti kérdései. In: Felelősség és szankció a jogban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.
Bihari O.	Bihari Ottó: A Legfelsőbb Bíróság alkotmányos helyzete Magyarországon. JK. 1967/3—4. sz.
Borbély	Borbély András: A jutalmazás és büntetés alapvető kérdései. 2. kiad. Tankönyvkiadó. Budapest 1969.
Borodaj—Kelle—Plimak	Borodaj, J.—Kelle, V.—Plimak, J.: A társadalmi formák marxi elméletéhez. Kossuth Kiadó. Budapest 1976.
Bratusz (1)	Bratusz, Sz. N.: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1964.
Bratusz (2)	Bratusz, Sz. N.: O predmetye szovjetszkovo grazsdanszkovo prava. SzGP. 1940/1. sz.
Bratusz (3)	Bratusz, Sz. N.: Szubjekti grazsdanszkovo prava. Moszkva 1950.
Brus	Brus, Wlodzimierz: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1966.
Buharin	Buharin, N. I.: Ekonomika perehodnovo perioda. Csaszty I. Obscsaja teorija transzformacionnovo processza. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo. Moszkva 1920.
Butenko	Butenko, A.: A szocialista társadalmi rendszer. Kossuth. Budapest 1977.
Ciepielewski (1)	Ciepielewski, J.: A Szovjetúnió gazdaságtörténete. Kossuth. Budapest 1977.
Ciepielewski (2)	Ciepielewski, J.—Kostrowicka, I.—Landau, Z.—Tomaszewski, J.: A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. Kossuth. Budapest 1974.
Constantinescu	Constantinescu, N. N.: Az ellentmondás problémája a szocialista gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
Crozier	Crozier, Michel: A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.

Csanádi — Csanádi György: Polgári jog. Tankönyvkiadó. Budapest 1969.

Cseh-Szombathy — Cseh-Szombathy László: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat. Budapest 1979.

Csoportlélektan — Csoportlélektan. Vál. és szerk. Pataki Ferenc. Gondolat. Budapest 1969.

Davidov — Davidov, J.: A frankfurti iskola. Kossuth. Budapest 1982.

A deviáns viselkedés — A deviáns viselkedés szociológiája. Vál. és bevezetőket írta: Andorka Rudolf, Buda Béla, Cseh-Szombathy László. Gondolat. Budapest 1972.

Dimitrov — Dimitrov, D.: Za szpecifikata na pravnite problemi na ikonomicseszkija mehanizm. Pravna Miszl. 1981/6. sz.

Dobb — Dobb, Maurice: Az érték és a jövedelemmegoszlás elméletei. Az ideológia és a gazdaságelmélet fejlődése. Kossuth. Budapest 1977.

Dobrjanov — Dobrjanov, Velicsko: A fejlett szociallizizmus. Elméleti kérdések. Kossuth. Budapest 1978.

Dolmányos — Dolmányos István: A Szovjetunió története. Kossuth. Budapest 1971.

Dozorcev — Dozorcev, A. V.: O predmetye szovjetszkovo grazsdanszkovo prava i szisztyema Grazsdanszkovo kodeksza SZSZSZR SzGP. 1954/7. sz.

Durkheim — Durkheim, Émile: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1978.

Egorov — Egorov, N. S.: O hozjasztvennom zakonodatel'sztve. Právovedenie. 1981/6. sz.

Előítéletek — Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.

Eltzbacher — Eltzbacher, P.: Die Handlungsfähigkeit nach deutschem bürgerlichem Recht. I. B. Das rechtswirksame Verhalten. Verlag v. Vahlen. Berlin 1903.

Eörsi (1) — Eörsi Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. MTA társ.-tört. tud. Oszt. Közl. XII. 1—2. Budapest 1963.

Eörsi (2) — Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965.

Eörsi (3) — Eörsi Gyula: A magyar civilisztika 30 éve. GJ. 1975/4. sz.

Eörsi (4) — Eörsi Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszer-tagozódás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.

Eörsi (5) — Eörsi Gyula: Anyagi érdekeltség — vagyoni felelősség. Budapest 1966.

Eörsi (6) — Eörsi Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1962.

Eörsi (7) — Eörsi, Gyula: Richterrecht und Gesetzrecht in Ungarn. Zum Problem der Originalität eines Zivilrechts. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. 1966/1. sz.

Eörsi (8) — Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. (Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai) Akadémiai Kiadó. Budapest 1975.

Eörsi (9) — Eörsi Gyula: A jogpolitikai elvek és a jogászi tevékenység. JK. 1974/5. sz.

Eörsi (10) — Eörsi Gyula: A jogfejlődés útjai a polgári jogban. GJ. 1974/1. sz.

Eörsi (11) — Eörsi Gyula: Tézisek a polgári jogi felelősségről. ÁJ. 1976/2. sz.

Eörsi (12) — Eörsi Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó. Budapest 1961.

Eörsi (13) — Eörsi Gyula: A károkozás általános tilalma és megengedettsége a szocialista és a burzsoá jogban. ÁJ. 1962/3. sz.

Eörsi (14) — Eörsi Gyula: Kártérítés jogellenes magatartásért. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1958.

Eörsi (15) — Eörsi Gyula: Kísérlet egy egységes polgári jogi felelősségi rendszer felvázolására. MTA társ.-tört. tud. Oszt. Közl. 1959/2. sz.

Eörsi (16) — Eörsi Gyula: Külső és belső komplexitás. (A gazdasági jogi kérdéséhez.) GJ. 1972/1. sz.

Eörsi (17)	Eörsi Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest 1979.
Eörsi (18)	Eörsi Gyula: Prevenció és vétkesség. ÁJ. 1960/1. sz.
Eörsi (19)	Eörsi Gyula: Jogi elméletek hátteréről. ÁJ. 1977/4. sz.
Eörsi (20)	Eörsi Gyula: Megjegyzések a Ptk. Bevezető rendelkezéseinek reformjához. JK. 1976/7. sz.
Eörsi (21)	Eörsi Gyula: A tulajdonjogról. (Műhelytanulmány) ÁJ. 1972/4. sz.
Eörsi (22)	Eörsi Gyula: Jogelméleti torzó. (Műhelytanulmány-vázlat) ÁJ. 1980/3. sz.
Eörsi (23)	Eörsi Gyula: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. I—II. Jogi és Államigazgatási Kiadó. Budapest 1951.
Eörsi (24)	Eörsi Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Kari acta. T. XII. Budapest 1970.
Eörsi (25)	Eörsi Gyula: Elmélkedések és álmélkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán. JK. 1982/11. sz.
Eörsi—Kemenes—Sárándi—Világhy	Eörsi Gyula—Kemenes Béla—Sárándi Imre—Világhy Miklós: Kötelmi jog. Különös rész. (Egyes szerződésfajták) Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest 1978.
Erdős	Erdős Tibor: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth. Budapest 1976.
Ereky	Ereky István: A tárgyi és alanyi jogok dualizmusa. Az alanyi közjogok rendszere. Társadalomtudományi füzetek. 4—6. sz. Pécs 1928.
Eszmény	Eszmény, erkölcs, etika. Kossuth. Budapest 1976.
Érdekviszonyok	Érdekviszonyok, szervezetek, politika. TIT Bp. Szerv. Budapest 1979.
Életmódkutatás	Életmódkutatás a szocialista országokban. Szerk.: Szántó Miklós. Kossuth. Budapest 1978.
Farkas J.	Farkas János: A tudomány társadalmi lényege. Akadémiai Kiadó. Budapest 1982.
Farkas (1)	Farkas József: A jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Akadémiai Kiadó. Budapest 1976.
Farkas (2)	Farkas József: Bizonyítás a polgári perben. Közgazdasági Kiadó. Budapest 1956.
A fejlett szocialista	A fejlett szocialista társadalom gazdasága. Kossuth. Budapest 1979.
A fejlett szocializmus	A fejlett szocializmus politikai gazdaságtanának kérdései. Kossuth. Budapest 1977.
Felelősség és szankció	Felelősség és szankció a jogban. Tanulmánykötet. Szerk.: Asztalos L.—Gönczöl K. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980. Ism.: Takáts Péter. JK. 1982/6. sz.
Ferge (1)	Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1969.
Ferge (2)	Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat. Budapest 1980.
Ferge (3)	Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1982.
Fiatal oktatók	Fiatal oktatók műhelytanulmányai. I. Szerk.: Mezey Barna, Nagy Boldizsár. ELTE ÁJK Budapest 1981.
Ficzere	Ficzere Lajos: A népgazdaság állami irányításának természetéről. JK. 1979/12. sz.
Földes	Földes Károly: A szocialista tulajdon és az árutermelés. Kossuth. Budapest 1968.
Földesi (1)	Földesi Tamás: Az akaratszabadság problémája. Gondolat. Budapest 1960.
Földesi (2)	Földesi Tamás: Igazság az igazságról. Problémák és megoldások. Kossuth. Budapest 1976.
Frank	Frank Ignácz: A közigazság törvénye Magyarhonban. I—II/1—2. sz. Buda 1845. 1846. 1847.
Frank, H.	Frank, Hans: Nationalsozialistische Handbuch für Recht und Gesetzgebung. Zentralverlag NSDAP München 1935.

Friss	Friss István: Gazdasági törvények, tervezés, irányítás. Kossuth. Budapest 1968.
Fürész (1)	Fürész Klára: A Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazásban betöltött szerepéről. JK. 1978/12. sz.
Fürész (2)	Fürész Klára: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének alkotmányos jellegéről. Kari acta. T. XXI. ELTE Budapest 1978.
Fürst (1)	Fürst László: Utaló magatartások. Pécs 1929.
Fürst (2)	Fürst László: A magánjog szerkezete. Grill. Budapest 1934.
Gardley	Gardley, J.: Equality in exchange. California Law Journal. 1981/6. sz.
A gazdaságirányítás	A gazdaságirányítás új módszerei a Szovjetunióban. Kossuth. Budapest 1971.
Gazdag—Meitner	Gazdag Miklós—Meitner Tamás: A vezetés emberi tényezői. Közgazdasági Kiadó. Budapest 1968.
Gellért (1)	Gellért György: A Legfelsőbb Bíróság polgári elvi határozatainak revíziója. MJ. 1970/2. sz.
Gellért (2)	Gellért György: A Kúriától a Legfelsőbb Bíróságig. MJ. 1975/5. sz.
Genkin	A szovjet polgári jog. I—II. D. M. Genkin, Sz. N. Bratusz, I. B. Novickij, L. A. Lunc. Tud. szerk.: D. M. Genkin. Jogi és Államigazgatási Kiadó. Budapest 1952.
Görgey	Görgey Mihály: Kellékszavatosság a szállítási szerződések körében. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1965.
Grosschmid (1)	Grosschmid Béni: Magánjogi előadások. Jogszabálytan. Athenaeum. Budapest 1905.
Grosschmid (2)	Grosschmid Béni: Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I—II/1—2. Jubileumi kiadás. Grill. Budapest 1932—1933.
Gsovski	Gsovski, Vladimir: Soviet Civil Law. Private Rights and their Background under the Soviet Regime. I—II. Ann Arbor 1948.
Hankiss	Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Elvek és utak. Magvető. Budapest 1977.
Haney	Haney, Gerhard: Sozialistisches Recht und Persönlichkeit. Staatsverlag DDR Berlin 1967.
Harmathy (1)	Harmathy Attila: Ténykutatások a polgári jogi szerződések körében. ÁJ. 1976/4. sz.
Harmathy (2)	Harmathy Attila: Felelősség a közreműködőért. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1974.
Harmathy (3)	Harmathy Attila: A gazdasági szabályozók és a szerződések kapcsolata. JK. 1979/12. sz.
Harmathy (4)	Harmathy Attila: A gazdaság állami befolyásolásának jogi eszközeiről. GJ. 1981/1—2. sz.
Hartmann	Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás. Ford. Redl Károly. Akadémiai Kiadó. Budapest 1970.
Hámori	Hámori Vilmos: A polgári per célja. MJ. 1980/1. sz.
Hebelt	Hebelt Ede: Tanulmányok a jogügyletről. I. Módszertani bevezetés. Franklin. Budapest 1912.
Hedemann (1)	Hedemann, J. W.: Deutsches Wirtschaftsrecht. Ein Grundriss. Junker u. Dünnhaupt V. Berlin 1939.
Hedemann (2)	Hedemann, J. W.: Reichsgericht und Wirtschaftsrecht. Ein Bild deutscher Praxis. Verlag G. Fischer. Jena 1929.
Hegedüs	Hegedüs István: A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója. JK. 1977/7. sz.
Hegedüs A.	Hegedüs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó. Budapest 1966.
Heller (1)	Heller Ágnes: A szándéktól a következményig. Magvető. Budapest 1970.

Heller (2)	Heller Ágnes: Az aristotelesi etika és az antik ethos. Akadémiai Kiadó. Budapest 1966.
Hellwig	Hellwig, Konrad: Anspruch und Klagrecht. Beiträge zum bürgerlichen und zum Prozessrecht. Verlag G. Fischer. Jena 1900.
Hermann II. (1)	Hermann István: Ideológia és kultúra a hetvenes években. Kossuth. Budapest 1982.
Hermann II. (2)	Hermann István: Kant teleológiája. Akadémiai Kiadó. Budapest 1968.
Héthy—Makó	Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat. Budapest 1978.
Hlavathy (1)	Hlavathy Attila: A jogi fogalmaknak tulajdonított jelentéstartalmak. JK. 1979/10. sz.
Hlavathy (2)	Hlavathy Attila: Az állampolgári jogértelmezésről. JK. 1975/9. sz.
Hoós	Hoós János: Gazdaság és gazdaságpolitika. Kossuth Kiadó. Budapest 1980.
Horváth B.	Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Szeged 1937.
Ihering (1)	Ihering, Rudolf: Der Zweck im Recht. I—II. Bde. Vierte Auflage. Verlag von Breitkopf und Härtel. Leipzig 1904.
Ihering (2)	Ihering, Rudolf: Scherz und Ernst in der Jurisprudenz. Verlag von Breikopf und Härtel. Leipzig 1884.
Iszaev	Iszaev, K. A.: Hozjajsztvennoe pravo v szisztеme szovjetszkoj nauki 20-ih godov. SzGP. 1982/2. sz.
Jahiel	Jahiel, Niko: A tudomány szociológiája. Kossuth. Budapest 1979.
Jampolszkaja	Jampolszkaja, C. A.: A szovjet állampolgár alanyi jogáról s az alanyi jog biztosítékainak jellegéről. JK. 1957/1—3. sz.
Jaroszewski	Jaroszewski, Tadeusz M.: Személyiség és közösség. A személyiség kérdései a mai filozófiai antropológiában — marxizmus, strukturalizmus, egzisztencializmus, keresztény perszonalizmus. Kossuth. Budapest 1974.
Joffe	Joffe, O. Sz.: A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1979.
Jog és szociológia	Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
Jogi kérdések	Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1867.
Kauser (3)	Kauser Lipót: A jogügyletről. Pécsi kari akta. Tankönyvkiadó. Budapest 1962.
Kauser (2)	Kauser Lipót: A kártevés okozatosságáról. Magyar Jogászegylet kiadása. Budapest 1939.
Kausr (3)	Kauser Lipót: Az érdekkutatásról. (Magánjogi tanulmány) Szerző kiadása. Budapest 1937.
Kálmán (1)	Kálmán György és munkaközössége: A gazdaság jogi szabályozása. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
Kálmán (2)	Kálmán György: A magyar gazdaságirányítás joga. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1982.
Káplnai—Várkonyi	Kápolnai György—Várkonyi László: Az anyagi és erkölcsi ösztönzés a munkaszervezés szolgálatában. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1976.
Kelsen (1)	Kelsen, H.: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. 2. Verlag. Berlin 1923.
Kelsen (2)	Kelsen, H.: Allgemeine Staatslehre. Verlag v. Springer. Berlin 1925.
Kelsen (3)	Kelsen, Hans: The Law as a Specific Social Technique. Los Angeles 1960. Fordítása: Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Szerk.: Varga Csaba. MTA ÁJI Budapest 1977.
Kemenes (1)	Kemenes Béla: A szerződésszegésért való felelősség kodifikációs elvi kérdései. JK. 1955/12. sz.
Kemenes (2)	Kemenes Béla: A Ptk. kellékszavatossági rendszere korszerűsítésének kodifikációs kérdései. ÁJ. 1973/2. sz.

Kemenes (3) Kemenes Béla: Fogyasztói érdekvédelem — minőségvédelem. ÁJ. 1972/4. sz.

Kemenes (4) Kemenes Béla: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben. Szegedi kari akta. T. VIII. F. 2. Szeged 1961.

Király Király Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Tanulmány a perbeli igazságról és valószínűségről. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1972.

Kolosi Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth. Budapest 1974.

Kolosváry Kolosváry Bálint: A magyar magánjog tankönyve. 2. kiad. I—II. Politzer. Budapest 1907.

Kon Kon, I. sz.: Az Én a társadalomban. Kossuth. Budapest 1969.

Konnyik Konnyik, I. I.: A szocialista gazdaság és működésének mechanizmusa. (Elméleti és módszertani elemzés.) Kossuth. Budapest 1977.

Kotz Kotz László: A társtulajdonos kollektíva. Társadalomkutatás. 1985/4. sz.

Kozma (1) Kozma Pál: Tulajdon és gazdasági mechanizmus. Politikai gazdaságtani füzetek. 1971/1. Kossuth. (Budapest) 1971.

Kozma (2) Kozma Pál: Termelési viszony, gazdasági törvény, érdekviszony. Kari acta. T. XIV. Budapest 1972.

Kozma F. Kozma Ferenc: Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Kossuth. Budapest 1981.

Kovács I. Kovács István: A törvénykoncepció alakulása. MTA társ.-tört. tud. Oszt. Közl. 1966/1. sz.

Kovács Kovács Géza: Gazdaságpolitikai célok és a mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1968.

Kronrod Kronrod, J. A.: Értéktörvény a szocializmusban. (Néhány időszerű probléma.) Kossuth. Budapest 1972.

Kukorelli Kukorelli István: A Legfelsőbb Bíróság normaalkotó tevékenysége. JK. 1976/11. sz.

Kulcsár (1) Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1961.

Kulcsár (2) Kulcsár Kálmán: A jogszociológia problémái. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1960.

Kulcsár (3) Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

Kulcsár (4) Kulcsár Kálmán: Az ember és társadalmi környezete. Gondolat. Budapest 1969.

Kulcsár (5) Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Kossuth. Budapest 1972.

Kulcsár (6) Kulcsár Kálmán: Társadalom, politika, jog. Gondolat. Budapest 1974.

Kulcsár (7) Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1976.

Kulcsár (8) Kulcsár Kálmán: Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés. JK. 1975/8. sz.

Kulcsár (9) Kulcsár Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői. JK. 1977/6. sz.

Kulcsár (10) Kulcsár Kálmán: A jog hatékonysága a társadalomban. JK. 1977/8. sz.

Kulcsár (11) Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth. Budapest 1980.

Kulcsár (12) Szociológia. Egységes jegyzet az egyetemek és főiskolák számára. Kossuth. Budapest 1981.

Kulcsár (13) Kulcsár Kálmán: Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1982.

Kun Kun Béla: Szocialista forradalom Magyarországon. Kossuth. Budapest 1979.

Kurasvili Kurasvili, B. P.: Goszudarsztvennoe upravlenie narodnum hozjajsztvom — perszpektivü razvitija. SzGP. 1982/6. sz.

Kurülev Kurülev, Sz. V.: Szankcija kak element pravavoj normü. SzGP. 1964/8. sz.

Kuznets	Kuznets, Simon: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. (Válogatás.) Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.
Lazarev	Lazarev, V. V.: A joghézag és kiküszöbölésének módja. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.
Lejszt	Lejszt, O. E.: Szankcii v szovjetszkom prave. Goszjurizdat. Moszkva 1962.
Leontief	Leontief, Wassily: Terv és gazdaság. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.
Leontyev	Leontyev, Alekszej Nyikolajevics: Tevékenység, tudat, személyiség. Gondolat—Kossuth. Budapest 1979.
Lick	Lick József: Érdek és tevékenység. Adalékok a marxista értékfelfogáshoz. Kossuth. Budapest 1979.
Lipták	Lipták, Frantisek: Rendszerszemléletű munkaszervezés. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.
Lontai (1)	Lontai Endre: A teljesítés és a szerződésszegés kérdései a kutatási szerződések körében. ÁJ. 1970/3. sz.
Lontai (2)	Lontai Endre: Szavatosság és felelősség a licenciaszerződésekben. ÁJ. 1974/3. sz.
Losonczi	Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat. Budapest 1977.
Lőrincz	Lőrincz Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.
Lukács (1)	Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I—III. Magvető. Budapest 1976.
Lukács (2)	Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I—II. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965.
Lukács (3)	Lukács György: A különösség mint esztétikai kategória. Akadémiai Kiadó. Budapest 1957.
Madarász (1)	Madarász Tibor: Gondolatok az államigazgatási jogi normákról. JK. 1976/6. sz.
Madarász (2)	Madarász Tibor: A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban. JK. 1976/12. sz.
Magyary—Nizsalovszky	Magyary Géza: Magyar polgári perjog. 3. kiad. Kieg. és átdolg. Nizsalovszky Endre. Franklin. Budapest (1940).
Marosi	Marosi Miklós: Szervezés — Ösztönzés — Hatékonyság. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1978.
Marton (1)	Marton, G.: Verschuldensprinzip Verursachungsprinzip. Schweitzer Verlag. München, Berlin, Leipzig. 1926.
Marton (2)	Marton, G.: Obligations de résultat et obligations de moyens. (Extrait de la Revue trimestrielle de droit civil, 1935/3.) Sirey. Paris 1935.
Marton (3)	Marton Géza: Eredmény-kötelem. (Klny. az Orsz. Ügyvédszövetség 1935. évi Vándorgyűlésének Naplójából.) Budapest 1936.
Marton (4)	Marton, G.: Les fondements de la responsabilité civile. Révision de la doctrine essai d'une systeme unitaire. Sirey. Paris 1938.
Marton (5)	Marton Géza: Kártérítés. — Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. Klny. Szladits (2) III. és IV. köt.-ből. Budapest 1942.
Marton (6)	Marton Géza: A szubjektív és objektív felelősségi elv küzdelme a francia judikatúrában. Klny. a Magyar Jogi Szemle 1931. szept. sz.-ból. Budapest 1931.
Marton (7)	Marton, G.: Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. AcP 1963/1—2. sz.
Marton (8)	Marton Géza: Magánjogi és büntetőjogi szankciók. Klny. a Magyar Jogászegyleti Értekezések. IV. évf. 16. sz.-ból. Budapest 1936.

Marton (9)	Marton Géza: Az elbirtoklási tilalom lopott dolgokra vonatkozólag. Klny. a máramarosszigeti ref. jogakadémia 1913/14. évi értesítőjéből.
Marton (10)	Marton Géza: A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez. Klny. az Ügyvédek Lapjából. Glóbus. Budapest 1916.
Mádl (1)	Mádl Ferenc: Az új gazdasági jogi elmélet kérdéséhez. ÁJ. 1961/1—2. sz.
Mádl (2)	Mádl Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964.
Mádl—Vékás	Mádl Ferenc—Vékás Lajos: Magyar nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.
Matvejev (1)	Matvejev, G. K.: Vina v szovjetszkom grazsdanszkom prave. Kiev 1955.
Matvejev (2)	Matvejev, G. K.: A polgári jogellenes cselekmény. Kjc. 1955/7. sz.
Merton	Merton, Robert, K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat. Budapest 1980.
Mikolenko	Mikolenko, J. F.: O predmetye i principah szocialisztyicseszkovo grazsdanszkovo prava. Problemi szocialisztyicseszkovo prava. 1938/5. sz.
Mironov	Mironov, N.: A meggyőzés és a kényszer összekapcsolása a társadalomellenes jelenségek elleni küzdelemben. Kjc. 1961/3. sz.
Molnár E.	Molnár Erik: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Kossuth. Budapest 1962.
Moór	Moór Gyula: A jogi személyek elmélete. MTA kiadása. Budapest 1931.
Murányi	Murányi Mihály: Társadalmi tudat. Struktúra — funkció. Kossuth. Budapest 1980.
Müller	Müller Antal: Kölcsönhatás és meghatározottság. Kísérlet egy korszerű természetfilozófiai determinációelmélet kidolgozására. Akadémiai Kiadó. Budapest 1979.
Myrdal	Myrdal, Gunnar: Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok. Szerk. Paul Streeten. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1972.
Nagy L.	Nagy László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.
Narojek	Narojek, Winicjusz: A tervező társadalom. Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájának megfogalmazására. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
A NEP tapasztalatai	A NEP tapasztalatai a Szovjetunióban. Kossuth. Budapest 1975.
Névai (1)	Névai László: A magyar polgári eljárás alapvonalai és a törvénykezési reform. Polgári Eljárásjogi Füzetek. IV. ELTE Budapest 1973.
Névai (2)	Névai László: Kereset, tárgyalás és ítélet a magyar törvénykezési reform után. Polgári Eljárásjogi Füzetek. V. ELTE Budapest 1974.
Névai—Szilbereky	Névai László—Szilbereky Jenő: Polgári eljárásjog. Tankönyvkiadó. Budapest 1974.
Nizsalovszky (1)	Nizsalovszky Endre: Az alanyi magánjog és a perjog. Székfoglaló. Értekezések a filozófiai és a társ. tud. köréből. MTA kiadása. Budapest 1942.
Nizsalovszky (2)	Nizsalovszky Endre: Magyar polgári jog. I. Általános rész. —. — előadásai 1950—51. tanév első felében. Kézirat. ELTE Budapest 1950.
Novák	Novák István: Szankciók a polgári perben. Polgári Eljárásjogi Füzetek. VI. ELTE.
Nowak	Nowak, Stefan: A szociológiai kutatás módszertana. Általános problémák. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1981.
Oertmann	Oertmann, Paul: Interesse und Begriff in der Rechtswissenschaft. Deichertsche Verlags. Leipzig 1931.
Papp Zs.	Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében. Kossuth. Budapest 1980.

Pasukanisz — Pasukanisz, J. B.: Obscsaja tyeorija prava i marxizm. 3. kiad. Moszkva 1927. — Allgemeine Rechtslehre und Marxismus. Wien—Berlin. 1928.

Patassy — Patassy Benedek: A teljesítési hely, a kellékszavatosság és a fuvarozó elleni igényérvényesítés összefüggései. MJ. 1979/11. sz.

Pavlov — Pavlov, I. V.: A szovjet jogtudomány negyven éves fejlődése. JK. 1958/1—2. sz.

Pentelényi — Pentelényi László: A polgári ítéletek jogalakító hatásáról. MJ. 1978/10. sz.

Peschka (1) — Peschka Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1960.

Peschka (2) — Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965.

Peschka (3) — Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat. Budapest 1962.

Peschka (4) — Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete. Akadémiai Kiadó. Budapest 1979.

Peschka (5) — Peschka Vilmos: Jog és jogfilozófia. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.

Peschka (6) — Peschka Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. JK. 166/3. sz.

Peschka (7) — Peschka Vilmos: Max Weber jogszociológiája. Akadémiai Kiadó. Budapest 1975.

Peschka (8) — Peschka Vilmos: Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normákban. ÁJ. 1968/2. sz.

Peschka (9) — Peschka Vilmos: A jog és az erkölcs összefüggésének néhány mozzanata a klasszikus német filozófiában. ÁJ. 1978/4. sz.

Peschka (10) — Peschka Vilmos: A jogszabály értéktartalma. ÁJ. 1976/4. sz.

Peschka (11) — Peschka Vilmos: A jogi norma érvényességének jogelméleti problémái. A jogszabály teleologikus-normatív struktúrája, tartalma és érvényessége. ÁJ. 1977/2. sz.

Peschka (12) — Peschka Vilmos: A jogszabály érvényességének terjedelme és minősége. JK. 1977/9. sz.

Peschka (13) — Peschka Vilmos: Lehet-e a jognak ontológiája? ÁJ. 1980/3. sz.

Peschka (14) — Peschka Vilmos: Az etika vonzásában. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980.

Peschka (15) — Peschka Vilmos: A polgári jogi felelősség határai. JK. 1982/6. sz.

Peschka (16) — Peschka Vilmos: Gondolatok a jogviszonyról. ÁJ. 1982/1. sz.

Pirityi — Pirityi Ottó: Tulajdonosi funkciók — tulajdonosi tudat. Kossuth. Budapest 1978.

Pólay — Pólay Elemér: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. Szegedi kari akta. Szeged 1976.

Prusák — Prusák, Jozef: A jogszabály hatékony érvényesülése. MJ. 1978/7. sz.

Puchta — Puchta, G. F.: Das Gewohnheitsrecht. Erlangen 1828.

Rácz — Rácz György: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkciója. JK. 1966/8—9. sz.

Reich — Reich, N.: Sozialismus und Zivilrecht. Hamburg 1969.

Rendszerszemlélet — Rendszerszemlélet mint társadalmi igény. Szerk. Tamás Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest 1982.

Réczei — Réczei László: Nemzetközi magánjog. 3. kiad. Tankönyvkiadó. Budapest 1961.

Révai — Révai Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1970.

Réteghelyzet — Réteghelyzet — rétegtudat. Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Barna János. (Tanulmánykötet.) Kossuth. Budapest 1980.

Romaskin — Romaskin, P. Sz.: O roli ubezsgyenija i prinuzsgyenija v Szovetszkom goszudarsztve. SzGP. 1960/2. sz.

Román (1)	Román László: A munkáltatói utasítási jog alapproblémái. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1972.
Román (2)	Román László: A munkáltatói utasítás érvényessége és hatályossága. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.
Rózsahegyi	Rózsahegyi Edit: Cél és tevékenység. Kossuth. Budapest 1973.
Rubinstein (1)	Rubinstein, Sz. L.: Az általános pszichológia alapjai. I—II. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964.
Rubinstein (2)	Rubinstein, Sz. L.: Lét és tudat. A pszichikum helye az anyagi világ jelenségeinek egyetemes összefüggésében. Kossuth. Budapest 1962.
Rudolf (1)	Rudolf Lóránt: Az elévülés. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1961.
Rudolf (2)	Rudolf Lóránt: A kötelem fogalmáról. Pécsi kari akta. Tankönyvkiadó. Budapest 1962.
Rudolf (3)	Rudolf Lóránt: A szerződések megkötése. Pécsi kari akta. Tankönyvkiadó. Budapest 1964.
Sajó (1)	Sajó András: Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978.
Sajó (2)	Sajó András: Újabb kísérletek a szankció meghatározására. JK. 1974/7. sz.
Sajó (3)	Sajó András: A szocialista jog követése. JK. 1977/5. sz.
Sajó (4)	Sajó András: Az állami szocialista tulajdon és az állami vállalat. In: Polgári jogi tanulmányok. I. 303—403. old. ELTE Budapest 1970.
Sajó (5)	Sajó András: A jogkövetés kérdéséhez. ÁJ. 1976/1. sz.
Sajó (6)	Sajó András: Jogi nézetek az egyéni tudatban. ÁJ. 1976/3. sz.
Sajó (7)	Sajó András: A jogismeret jelentősége és korlátai. MJ. 1978/12. sz.
Sajó (8)	Sajó András: Az egyéni jogszabálykövetés esélyei. ÁJ. 1977/1. sz.
Sajó (9)	Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980.
Sajó (10)	Sajó András: Polgári jogunk nehézségeiről, jogszociológiai nézőpontból. ÁJ. 1981/2. sz.
Sajó (11)	Sajó András: Gazdaság és jog kapcsolatai — jogelméleti szempontból. Kézirat. Budapest 1984.
Samu (1)	Samu Mihály: A jogrendszer tagozódásának alapja. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1964.
Samu (2)	Samu Mihály: A hatalom és az állam. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.
Samu (3)	Samu Mihály: Politika — Jogpolitika — Jog. JK. 1974/8. sz.
Savigny	Savigny, F. C.: System des heutigen Römischen Rechts. I—VIII. Deit und Comp. Berlin 1840.
Sárándi (1)	Sárándi Imre: A polgári jog fogalma. Kari acta. T. XVIII. Budapest 1976.
Sárándi (2)	Sárándi Imre: Visszaélés a joggal. Akadémiai Kiadó. Budapest 1965.
Sárándi (3)	Sárándi Imre: A gazdaság és a jog fejlődésünk jelenlegi időszakában. JK. 1974/10. sz.
Sárándi (4)	Sárándi Imre: A magyar polgári jog alapelvei. Kari acta. T. XIX. Budapest 1977.
Sárándi (5)	Sárándi Imre: Magyar polgári jog. III. Tulajdonjog. ELTE Budapest 1981.
Sárándi (6)	Sárándi Imre: A társadalmi tulajdon változásai. Kari acta. T. XII. ELTE Budapest 1970.
Sárándi—Sárközy	Sárándi Imre—Sárközy Tamás: Távlati koncepció egy egységes vállalati törvényhez. JK. 1982/9. sz.
Sárközy (1)	Sárközy Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1972.
Sárközy (2)	Sárközy Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Akadémiai Kiadó. Budapest 1973.

Sárközy (3) Sárközy Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth. Budapest 1979.

Sárközy (4) Sárközy Tamás: A vállalati jog, mint jogágazat problémájához. JK. 1979/12. sz.

Sárközy (5) Sárközy Tamás: A gazdaságra vonatkozó jog elméleti fejlődésvonalának alapvonásai. ÁJ. 1979/2. sz.

Sárközy (6) Sárközy Tamás: A gazdasági jogi alapkérdések — nem gazdasági jogi alapon. ÁJ. 1973/3. sz.

Sárközy (7) Sárközy Tamás: A szocialista tulajdonjogfogalom alternatívái. ÁJ. 1971/2. sz.

Sárközy (8) Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Budapest 1981.

Sárközy (9) Sárközy Tamás: Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog. JK. 1982/5. sz.

Sárközy (10) Sárközy Tamás: A jogi személy elméletének átalakulása. Vizsgálódás a szervezetek komplex jogalanyiságáról.Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1985.

Sárközy—Tamás Sárközy Tamás—Tamás Lajos szerk. A gazdaság jogi alapjai. I—II. Tankönyvkiadó. Budapest 1985.

Schaff Schaff, Adam: Marxizmus és egyén. Kossuth. Budapest 1968.

Schumann Schumann, K. F.: Zeichen der Unfreiheit. Zur Theorie und Messung sozialer Sanktionen. Verlag Rombach. Freiburg im Breisgau. 1968.

Schwarz Schwarz Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Athenaeum. Budapest 1911.

Sejndlin Sejndlin, B. V.: Szuscsnoszty szovjetszkogo prava. Izdatelsztvo. Leningrad 1959.

Seres Seres Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Akadémiai Kiadó. Budapest 1968.

Sève Sève, Lucien: Marxizmus és személyiségelmélet. Kossuth. Budapest 1971.

Somló (1) Felix Somló: Juristische Grundlehre. Verlag Meiner. Leipzig 1917.

Somló (2) Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualismus. 2. kiad. Grill. Budapest 1907.

Solt Solt Kornél: A jogi definíció. JK. 1974/12. sz.

Sólyom (1) Sólyom László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.

Sólyom (2) Sólyom László: A kártérítési felelősség klasszikus szabálya. ÁJ. 1974/2. sz.

Sólyom (3) Sólyom László: A súlyos gondatlanság a biztosítási szerződésekben. ÁJ. 1972/2. sz.

Sólyom (4) Sólyom László: Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980.

Sólyom (5) Sólyom László: A személyhez fűződő jogok. JK. 1979/6. sz.

Sólyom (6) Sólyom László: Az általános személyiségi jog. „Tulajdonos" és „személy". ÁJ. 1981/3. sz.

Sólyom (7) Sólyom László: Van-e története a személyiségi jogoknak? ÁJ. 1980/2. sz.

Sós Sós Vilmos: Az akaratszabadság és a determinizmus. MFSZ. 1959/3—4. sz.

Stark (1) Stark Antal: A szocialista tervgazdálkodás nemzetközi gyakorlata. Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése. 1945—1980. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.

Stark (2) Tervgazdálkodás. Szerk.: Stark Antal. Közgazdasági Kiadó. Budapest 1981.

Szabó (1) Szabó Imre: A szocialista jog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1963.

Szabó (2) Szabó Imre: Társadalom és jog. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964.

Szabó (3) Szabó Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1967.

Szabó (4) Szabó Imre: A jogelmélet alapjai. Akadémiai Kiadó. Budapest 1971.

Szabó (5) Szabó Imre: A jog fogalmáról. ÁJ. 1975/2. sz.

Szabó (6)	Szabó Imre: Előadások Marxról és a jogról. Gondolat. Budapest 1976.
Szabó (7)	Szabó Imre: A jog és elmélete. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978.
Szabó (8)	Szabó Imre: Jogelmélet. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.
Szabó (9)	Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1960.
Szabó (10)	Szabó Imre: A jog hatékonyságáról. ÁJ. 1976/3. sz.
Szabó (11)	Szabó Imre: A polgári jog néhány elvi kérdése. ÁJ. 1983/4. sz.
Szabó K.	Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai. Kossuth. Budapest 1964.
Szakács (1)	Szakács Ödön: A Legfelsőbb Bíróság gyakorlata és a kodifikáció. MJ. 1970/1. sz.
Szakács (2)	Szakács Ödön: A bíróságról szóló törvény és a Legfelsőbb Bíróság irányító munkája. MJ. 1972/7—8. sz.
Szakács (3)	Szakács Ödön: A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító szerepe. JK. 1973/5. sz.
Szamel	Szamel Lajos: A jogforrások. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1958.
Szamszonov	A Szovjetunió története. I—II. Fel. szerk.: Szamszonov, A. M. Kossuth. Budapest 1980.
Szamuely	Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok — Elvek és elméletek — Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1971.
Szászy	Szászy István: A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre. I—II. Budapest 1947—1948.
Szászy-Schwarz	Szászy-Schwarz Gusztáv: Parerga. Vegyes jogi dolgozatok. Athenaeum. Budapest 1912.
A szervezet	A szervezet. A struktúrák, a folyamatok és a szerepek szociológiája. Szerk.: Morawski, Witold. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
Szilágyi I.	Szilágyi Imre: Az „örök" értékek nyomában. Nicolai Hartmann értéketikájának kritikájához. Gondolat. Budapest 1975.
Szilágyi L.	Szilágyi László: A vélelmek és rokonjelenségek. Szerző kiadása. Budapest 1944.
Szilbereky szerk.	Farkas—Németh—Névai—Szilbereky—Varga—Vida: Polgári eljárásjog. I. Egységes jegyzet. Kézirat. Szerk.: Szilbereky Jenő. Tankönyvkiadó. Budapest 1980.
A SZK(b)P története	A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. 3. kiad. Szikra. Budapest 1949.
A SZKP története (1)	A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Kossuth. Budapest 1959.
A SZKP története (2)	A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Kossuth. Budapest 1972.
Szladits (1)	Szladits Károly: A magyar magánjog vázlata. 5. átdolg. kiad. I—II. Grill. Budapest 1937.
Szladits (2)	Szladits Károly szerk.: Magyar magánjog. I—VI. Grill. Budapest 1939—1942.
A szocialista életmód	A szocialista életmód. MSZMP Pol. Főisk. Budapest 1978.
A szocialista termelés	A szocialista termelés hatékonysága. Módszertani problémák. Szerk. Tolkacsev, A. Sz.—Drechsler L. Közgazdasági és Jogi Kiadó — Ekonomika Kiadó. Budapest—Moszkva 1981.
A szocialista vállalat	A szocialista vállalat. 1—9. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest 1975—1979.
A szovjet gazdasági reformról	A szovjet gazdasági reformról. Kossuth. Budapest 1969.
Szotaczky (1)	Szotáczky Mihály: A jog lényege. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest. 1970.
Szotáczky (2)	Szotáczky Mihály: Az egyéni érdek és az osztályérdek viszonya a tárgyi jogban. Pécsi kari akta. Tankönyvkiadó. Budapest 1962.
Sztálin	Sztálin, J. V.: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. Budapest 1952.
Sztucska	Sztucska, P. I.: Revoljucionnaja rol prava i goszudarsztva. Moszkva 1921.

Tamás A. — Tamás András: Bíró és társadalom. A jogtudat és a jogérvényesülés dialektikája. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.

Tamás Gy. — Tamás György: A tudományos meghatározás. Akadémiai Kiadó. Budapest 1961.

Tamás L. — Tamás Lajos: Magyar polgári jog. Általános rész. Tankönyvkiadó. Budapest 1979.

Tamás P. — Tamás Pál: A tudománypolitika modelljei. Akadémiai Kiadó. Budapest 1982.

Társadalmi struktúránk — Társadalmi struktúránk fejlődése. I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái. II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség. III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet. MSZMP KB Társ. Tud. Int. Budapest 1979.

Tény, érték — Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Gondolat. Budapest 1976.

Thon (1) — Thon, A.: Rechtsnorm und subjectives Recht. Untersuchungen zur allgemeinen Rechtslehre. Verlag Böhlau. Weimar 1878.

Thon (2) — Thon, A.: Der normenadressat. Eine Untersuchung zur allgemeiner Rechtslehre. Iherings Jahrbücher. 1906.

Tjaden — Tjaden, K. H.: Szociális rendszer és szociális változás. A két fogalom jelentésének és történetének kutatása. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1977.

Tolnai — Tolnai György: A lenini piacmechanizmus a NEP-korszak gazdaságában (1921—1937). Szerző kiadása. Budapest 1968.

Tordai — Tordai Zádor: A felelősség alapjai. In: Legyünk realisták. Magvető. Budapest 1970.

Tóth — Tóth Lajos: Magyar magánjog. Általános tanok. Bevezető tételek. I—II. Csáthy Könyvkiadó. Debrecen 1914.

Tóth L. — Tóth Lajos: A vállalati jog koncepciójáról. JK. 1978/12. sz.

Tőkei (1) — Tőkei Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez. Kossuth Kiadó. Budapest 1968.

Tőkei (2) — Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Tanulmányok. Kossuth. Budapest 1977.

Törő (1) — Törő Károly: A jogszabály-előkészítésről. MJ. 1974/8. sz.

Törő (2) — Törő Károly: A Legfelsőbb Bíróság szerepe a jogalkalmazás egységének, alkotó jellegének és törvényességének megvalósításában. JK. 1978/3. sz.

Tumanov — Tumanov, V. A.: A burzsoá jogi ideológia. A jogi tanok kritikája. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.

Valovoj—Lapsina — Valovoj, D. V.—Lapsina, G. J.: Szocializmus és áruviszonyok. Kossuth. Budapest 1974.

Varga Cs. (1) — Varga Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. ÁJ. 1970/3. sz.

Varga Cs. (2) — Varga Csaba: Formális racionalitás a jogban. MFSZ. 1978/4. sz.

Varga Cs. (3) — Varga Csaba: „Dolog" és eldologiasodás a jogban. ÁJ. 1978/1. sz.

Varga Cs. (4) — Varga Csaba: A jog érvényessége és hatékonysága. (Fogalmi megközelítés Lukács Ontológiája alapján). JK. 1978/3. sz.

Varga Cs. (5) — Varga Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. JK. 1974/10. sz.

Varga Cs. (6) — Varga Csaba: A jog és rendszere. JK. 1979/5. sz.

Varga Cs. (7) — Varga Csaba: A jogalkotás elméleti alapkérdései. ÁJ. 1979/1. sz.

Varga Cs. (8) — Varga Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. MFSZ. 1976/2. sz.

Varga Cs. (9) — Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Akadémiai Kiadó. Budapest 1979.

Varga Cs. (10) — Varga Csaba: A jog helye Lukács György világképében. Magvető. Budapest 1981.

Varga J. — Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások 1912—1922. Kossuth. Budapest 1976.

Vállalatirányítás — Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. I—III. Szerk.: Sárközy Tamás. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1974, 1976, 1978.

Venediktov (1) — Venediktov, A. V.: A szocialista jogviszonyok alanyairól. SzGP. 1955/6. — Kjc. 1955/12. sz.

Venediktov (2) — Venediktov, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialisztyicseszkaja szobsztvennoszty. Moszkva—Leningrád 1948.

Vékás (1) — Vékás Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977.

Vékás (2) — Vékás Lajos: Gazdaságirányítás és szerződéstípusok. Kari acta. T. XIV. Budapest 1972.

Vékás (3) — Vékás Lajos: Gazdaságirányítás és jog. TSz 1974/7. sz.

Vékás (4) — Vékás Lajos: Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről. JK. 1982/5. sz.

Vigh (1) — Vigh József: A bűncselekmény oksága és törvényszerűsége. Kari acta. T. XVII. ELTE Budapest 1975.

Vigh (2) — Vigh József: A bűnös emberi magatartásban érvényesülő determináció értelmezése. JK. 1975/11. sz.

Vigh (3) — Vigh József: A determinizmus elvének érvényesítése a büntető felelősségre vonásban. In: Felelősség és szankció. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1980.

Vigodszkij — Vigodszkij, V. Sz.: A tudományos kommunizmus közgazdasgi megalapozása. Kossuth. Budapest 1980.

Világhy—Eörsi — Világhy Miklós—Eörsi Gyula: A magyar polgári jog. I—II. Szerk.: Világhy Miklós. Tankönyvkiadó. Budapest 1962. (Második, változatlan kiadás 1965.)

Világhy (1) — Világhy Miklós: A gazdasági jog probléája. Jogi és Államigazgatási Kiadó. Budapest 1951.

Világhy (2) — Világhy Miklós: Gazdaságpolitika és polgári jog. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978.

Világhy (3) — Világhy Miklós: Áruviszony és polgári jog. ÁJ. 1968/3. sz.

Világhy (4) — Világhy Miklós: Ideiglenes tananyag a polgári jog általános részéből. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest 1977.

Világhy (5) — Világhy Miklós: Az állam és vállalata. JK. 1967/9—10. sz.

Villányi (1) — Villányi László: A magyar magánjog rövid tankönyve. Grill. Budapest 1941.

Villányi (2) — Villányi (Fürst) László: A szokásjog módszertanáról. In: Emlékkönyv Szladits Károly tanári működésének harmincadik évfordulójára. Grill. Budapest 1938.

Visegrády — Visegrády Antal: A jog helye Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról című munkájában. (Vitaülés) JK. 1979/10. sz.

Visinszkij (1) — Visinszkij, A. Ja.: XVIII. szjezd VKP(b) i zadacsi nauki szocialisztyicseszkovo prava. SzGP. 1939/3. sz.

Visinszkij (2) — Visinszkij, A. Ja.: Voproszi teorii goszudarsztva i prava. Moszkva 1949. — A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Budapest 1950.

Vita — Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1965.

Vitányi — Vitányi Iván: Egyén és közösség. In.: —.— Egyharmadország. Tanulmányok. Elvek és utak. Magvető. Budapest 1985.

Vojsvillo — Vojsvillo, J. K.: A fogalom. Gondolat. Budapest 1978.

Voszka — Voszka Éva: Érdek és kölcsönös függőség. Átszervezési tapasztalatok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1984.

Wartofsky — Wartofsky, Marx W.: A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába. Gondolat. Budapest 1977.

Weber (1)	Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1967.
Weber (2)	Weber, Max: Állam. Politika. Tudomány. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1970.
Weber (3)	Weber, Max: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1979.
Weiss	Weiss Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1969.
Wenzel	Wenzel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog rendszere. I—II. Buda 1863, 1864.
Wiatr	Wiatr, Jerzy J.: A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth. Budapest 1980.
Zoltán	Zoltán Ödön: Gondolatok a polgári jogról. JK. 1982/7. sz.

NÉVMUTATÓ

Abalkin, L. I. 65, 250
Abrahamoviceva, I. 66
Adorno, Th. W. 12
Agarkov, M. 63
Alekszandrov, N. G. 30, 120, 250
Alekszejev, Sz. Sz. 64, 65, 120, 250
Allport, Gordon W. 68, 250
Ancsel Éva 119, 120, 250
Andorka Rudolf 252
Antalffy György 250
Arisztotelész 41, 66
Askenazi (Aszknazij), Sz. I. 63
Asztalos László 12, 16, 60, 63, 64, 67, 68, 86, 119, 120, 121, 122, 124, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 253
Austin, J. 42

Ádám Antal 118, 250

Bacsó Jenő 244
Bacsurin, A. V. 65, 250
Balás P. Elemér 243, 250
Balázs Sándor 243, 250
Balogh Imre 245, 250
Balogh István 240, 250
Barla-Szabó Ödön 61, 63, 65, 251
Barna János 259
Bassecher, Miljutin 62
Beck Salamon 65, 66, 169, 240, 243, 245, 251
B. S. lásd Beck Salamon
Benedek Károly 245, 251
Benke István 65, 120, 122, 236, 251
Benn, S. I. 235, 236, 251
Bentham, J. 41, 42
Berend T. Iván 237
Berényi Sándor 233, 237, 250, 251
Bibler, V. Sz. 63, 251
Bihari Mihály 235, 241, 243, 251
Bihari Ottó 251
Binding, Karl 121
Blok, A. 21, 62
Borbély András 65, 122, 251
Borodaj, J. 68, 251
Boros László 118, 123
Bratusz, Sz. N. 11, 26, 27, 63, 132, 140, 235, 236, 239, 245, 251, 254
Buda Béla 252
Buharin, N. I. 19, 61, 62, 251
Butenko, A. 65, 251
Brus, Wlodzimierz 65, 251

Ciepielewski, J. 21, 61, 62, 63, 251
Comte, Auguste 12, 42
Constantinescu, N. N. 12, 251
Crozier, Michel 241, 251

Csanádi György 137, 140, 234, 235, 236, 252
Cseh-Szombathy László 67, 252

Davidov, J. 12, 252
Dimitrov, D. 65, 252
Dobb, Maurice 67, 252
Dobrjanov, Velicsko 65, 252
Dolmányos István 61, 62, 252
Domé Györgyné 235
Dozorcev, A. V. 26, 63, 252
Drechsler László 262
Drobizsev, V. 62
Durkheim, Émile 12, 119, 252

Egorov, N. S. 252
Eltzbacher, P. 162, 238, 239, 252
Engels, Friedrich 12, 18, 21, 42, 53, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 119, 120, 236, 237, 240, 243, 248, 249

Eörsi Gyula 11, 12, 16, 34, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 133, 140, 141, 153, 156, 181, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 252, 253, 264
Erdős Tibor 65, 253
Ereky István 234, 236, 243, 253

Farkas János 240, 253
Farkas József 12, 69, 123, 245, 253, 262
Ferge Zszuzsa 65, 253
Ficzere Lajos 237, 253
Földes Károly 65, 253
Földesi Tamás 124, 240, 243, 253
Frank, Hans 61, 63, 253
Frank Ignácz 124, 238, 239, 253
Friss István 65, 254
Fritzsche, Herbert-Rolf 61
Furmanov, D. A. 62
Fűrész Klára 119, 245, 254
Fürst László 77, 86, 119, 120, 121, 122, 124, 239, 240, 244, 254

Gardley, J. 64, 254
Gátos György 69
Gazdag Miklós 68, 254
Gellért György 245, 254
Genkin, D. M. 61, 62, 254
Gincburg, L. J. 27, 64
Gojhbarg, A. G. 21, 61, 62, 63
Gombár Csaba 259
Gönczöl Katalin 253
Görgey Mihály 243, 254
Grosschmid Béni 15, 16, 118, 121, 123, 208, 234, 236, 238, 239, 240, 243, 251, 254
Gsovski, Vladimir 62, 254

Habermas, Jürgen 12
Hámori Vilmos 233, 254
Haney, Gerhard 68, 235, 254
Hankiss Elemér 67, 124, 237, 240, 254
Harmathy Attila 65, 242, 243, 245, 254
Hartmann, Nicolai 67, 240, 254
Hebelt Ede 238, 254
Hedemann, J. W. 61, 63, 254
Hegedüs András 65, 254
Hegedüs István 65, 254
Heidegger, M. 12
Heifetz, J. J. 63
Heller Ágnes 124, 243, 254, 255
Hellwig, Konrad 121, 255
Hermann István 12, 67, 255
Héthy Lajos 65, 119, 255
Hlavathy Attila 120, 245, 255
Hobbes, Thomas 41, 66
Hoós János 65, 255
Horkheimer, Max 12
Horváth Barna 123, 255
Horváth Mihály 237

Ihering, Rudolf 41, 42, 66, 121, 255
Iszaev, K. A. 61, 62, 63, 255
Ivin, A. 67

Jahiel, Niko 12, 69, 119, 255
Jampolszkaja, C. A. 68, 234, 235, 255
Jaroszewski, Tadeusz M. 68, 255
Jellinek, Georg 121
Joffe, O. Sz. 9, 11, 27, 61, 62, 63, 64, 234, 235, 236, 255
Józsa Péter 65
Jutasi György 118

Kauser Lipót 65, 66, 238, 243, 255
Kálmán György 12, 63, 64, 65, 68, 237
Kaminski, Antoni Z. 63
Kápolnai György 65, 122, 255
Kelle, V. 68, 251, 255
Kelmann, J. I. 63
Kelsen, Hans 68, 96, 107, 119, 121, 122, 123, 244, 255
Kemenes Béla 238, 243, 244, 253, 255, 256
Kilényi Géza 69
Király Tibor 124, 240, 256
Kleine, H. 241
Knapp, Viktor 27
Kocourek, Albert 236
Kolosi Tamás 21, 62, 65, 256, 259
Kolosváry Bálint 118, 235, 238, 241, 256
Kon, I. Sz. 68, 256
Konnyik, I. I. 65, 256
Kostrowicka, I. 251
Kotz László 178, 240, 256
Kozma Ferenc 68, 256
Kozma Pál 11, 63, 65, 66, 256
Kovács Géza 65, 68, 256
Kovács István 118, 237, 256
Kronrod, J. A. 65, 256
Kukorelli István 119, 256
Kulcsár Kálmán 12, 16, 63, 65, 66, 67, 68, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 240, 245, 256
Kun Béla 61, 256
Kurasvili, B. P. 65, 256
Kurszkij, D. I. 241
Kurülev, Sz. V. 120, 256
Kuznets, Simon 16, 65, 257,

Lábady Tamás 69
Landau, Z. 251
Lapsina, G. J. 61, 65, 263
Laptyev, V. V. 29, 64
Lazarev, V. V. 118, 124, 257
Lejszt, O. E. 120, 122, 123, 257
Lemert, Edwin, M. 239
Lenin, V. I. 18, 19, 21, 22, 24, 43, 56, 61, 62, 63, 67, 121, 122, 233, 236, 240, 241, 243, 249
Lenkovics Barnabás 118, 237
Leontief, Wassily 65, 257
Leontyev, A. Ny. 120, 257
Lévi-Strauss, Claude 65
Lick József 65, 66, 67, 119, 120, 236, 257
Lipták, František 69, 257
Lontai Endre 243, 257
Losonczi Ágnes 65, 257
Lőrincz Lajos 237, 257
Lukács György 13, 60, 64, 66, 67, 68, 69, 119, 120, 122, 123, 235, 236, 238, 240, 243, 244, 245, 246, 248, 257, 264
Lunacsarszkij, A. V. 21
Lunc, L. A. 254

Madarász Tibor 118, 120, 122, 123, 233, 250, 257
Mádl Ferenc 64, 121, 239, 258,
Magyary Géza 123, 257
Makarov, A. N. 63
Makó Csaba 65, 119, 255
Marcuse, Herbert 12
Marosi Miklós 122, 257
Martonyi János 233, 237, 251
Marton Géza 119, 121, 239, 242, 243, 244, 257,
Marx, Karl 12, 16, 17, 18, 24, 31, 39, 42, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 119, 120, 236, 237, 240, 243, 248, 249
Matvejev, G. K. 239, 258
Meitner Tamás 68, 254
Merkel, Adolf 121, 123
Merton, Robert, K. 12, 119, 120, 239, 258
Mezey Barna 253
Mezey István 62
Mikolenko, J. F. 26, 63, 258
Mironov, N. 120, 258
Molnár Erik 60, 258
Moór Gyula 239, 258
Morawski, Witold 262
Murányi Mihály 12, 65, 119, 258
Müller Antal 66, 258
Myrdal, Gunnar 67, 258

Nagy Boldizsár 253
Nagy László 65, 246, 258
Narojek, Winicjusz 63, 258
Németh János 262
Névai László 124, 245, 258, 262
Nizsalovszky Endre 64, 121, 123, 243, 257, 258
Novák István 245, 258
Novickij, I. B. 254
Novotni Zoltán 237
Nowak, Stefan 65, 258

Oertmann, Paul 65, 66, 258

Pál László 259
Papp Zsolt 12, 258, 259
Pasukanisz, J. B. 21, 24, 63, 123, 259
Pataki Ferenc 252
Patassy Benedek 243, 259
Pavlov, I. V. 29, 120, 259
Pentelényi László 245, 259
Peretyerszki, I. 63
Pergament, A. I. 63
Peschka Vilmos 11, 12, 60, 66, 67, 68, 69, 70, 86, 97, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 140, 233, 236, 240, 244, 259
Peters, R. S. 235, 236, 251
Pirityi Ottó 68, 259
Plimak, J. 68, 251
Pokol Béla 118
Pólay Elemér 66, 119, 238, 241, 259
Popper, Karl R. 12
Prugberger Tamás 64
Prusák, Jozef 245, 259
Puchta, G. F. 118, 259

Rácz György 259
Ránki György 237
Réczei László 121, 259
Redl Károly 254
Reich, N. 21, 61, 62, 259
Révai Tibor 245, 259
Román László 67, 233, 260
Romaskin, P. Sz. 122, 259
Ross, A. 122
Rózsahegyi Edit 65, 67, 119, 120, 236, 260
Rubinstein, Sz. L. 68, 240, 260
Rudolf Lóránt 240, 245, 260

Sajó András 11, 12, 16, 60, 68, 69, 119, 121, 123, 124, 235, 240, 242, 245, 248, 260
Salvucci, Pasquale 66
Samu Mihály 11, 60, 65, 66, 67, 69, 250, 260
Sárándi Imre 11, 33, 65, 67, 69, 140, 153, 156, 234, 235, 236, 237, 243, 245, 253, 260

Sárközy Tamás 11, 20, 21, 30, 54, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 121, 153, 156, 181, 235, 236, 237, 240, 245, 246, 260, 261, 264
Savigny, F. C. 118, 156, 162, 238, 241, 260
Schaff, Adam 68, 261
Schnitzer, A. F. 151, 237
Schumann, K. F. 240, 261
Schwarz Gusztáv lásd Szászy-Schwarz Gusztáv
Sejndlin, B. V. 120, 122, 261
Seres Imre 68, 235, 237, 261
Sève, Lucien 68, 119, 261
Smith, Adam 42, 66
Solt Kornél 120, 261
Sólyom László 68, 69, 235, 239, 240, 244, 246, 261
Somló Bódog 61, 63, 68, 121, 122, 123, 261
Sós Vilmos 243, 261
Spencer, Herbert 12
Stark Antal 63, 65, 66, 68, 261
Steuart, J. Denham 41, 42, 66
Stintzing, R. 242

Szabó Imre 11, 16, 60, 61, 63, 66, 67, 69, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 142, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 245, 250, 261, 262
Szabó Kálmán 65, 262
Szakács Ödön 119, 245, 262
Szamel Lajos 118, 233, 237, 251, 262
Szamszonov, A. M. 62, 262
Szamuely László 61, 63, 65, 262
Szászy István 123, 234, 236, 238, 241, 262
Szászy-Schwarz Gusztáv 66, 86, 121, 123, 156, 234, 236, 238, 240, 241, 243, 261, 262
Szatmári Lajos 233, 237, 251
Szerdahelyi István 65
Szilágyi Imre 67, 240, 262
Szilágyi László 123, 262
Szilbereky Jenő 123, 124, 245, 258, 262
Szladits Károly 86, 118, 119, 120, 121, 123, 133, 157, 234, 235, 236, 238, 239, 241, 244, 257, 262, 264
Szotáczky Mihály 11, 66, 86, 118, 119, 250, 262
Sztálin, J. V. 32, 64, 151, 262
Sztucska, P. I. 20, 21, 24, 25, 61, 63, 262

Tagyevoszjan, V. Sz. 64
Takáts Péter 253
Takács Imre 235
Tamás András 12, 69, 118, 123, 240, 245, 263
Tamás György 67, 69, 120, 263
Tamás Lajos 30, 61, 64, 68, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 245, 246, 261, 263
Tamás Pál 12, 69, 259, 263
Thon, A. 107, 120, 121, 123, 244, 263
Tjaden, K. H. 234, 253
Toldi Ferenc 250
Tolkacsev, A. Sz. 262
Tolnai György 61, 62, 63, 263
Tomaszewski, J. 251
Tordai Zádor 243, 263
Tóth Lajos 234, 235, 236, 238, 263
Tóth Lajos (II) 64, 65, 263
Tőkei Ferenc 39, 64, 65, 68, 119, 120, 237, 263
Törő Károly 119, 263
Trenyeva, M. 66
Trockij, Leo 62
Tumanov, V. A. 16, 124, 263

Unger, Joseph 118

Valovoj, D. V. 61, 65, 263
Varga Csaba 12, 61, 118, 119, 120, 122, 240, 255, 263
Varga Gyula 262
Varga Jenő 61, 264
Varga József 68, 237
Várkonyi László 65, 122, 255
Vékás Lajos 12, 65, 68, 121, 124, 235, 236, 243, 246, 258, 264
Venediktov, A. V. 133, 235, 264
Verbőczi István 118
Vida István 262
Vigh József 243, 264
Vigodszkij, V. Sz. 65, 264
Világhy Miklós 11, 12, 29, 32, 33, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 86, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 133, 146, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 253, 264
Villányi László 119, 235, 238, 264
Villányi (Fürst) László lásd Villányi László
Visegrády Antal 120, 264
Visinszkij, A. Ja. 24, 28, 31, 60, 63, 85, 112, 120, 264
Vitányi Iván 39, 64, 65, 120, 237, 264
Vojsvillo, J. K. 67, 120, 264
Voszka Éva 64, 264

Wartofsky, Marx W. 67, 69, 120, 264
Weber, Max 119, 265
Weiss Emília 242, 243, 244, 265
Wenzel Gusztáv 238, 265
Wiatr, Jerzy J. 119, 265
Windscheid, Bernhard 238

Zoltán Ödön 11, 69, 237, 265

ОСНОВЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА. (К ТЕОРИИ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА)

Ласло Асталош

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 9

§ 1. *Введение* 13
1. Цивилистика — право повседневной жизни. — 2. Отделимость теоретической части. — 3. Открытый характер цивилистического мышления.

I. СОДЕРЖАНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА 17

§ 2. *Социалистические взгляды на содержание гражданского права* 17
1. Введение. — 2. Хозяйственное пюаво и гражданское право. — 3. Теория товарное отношение. — 4. Теория структур. — 5. А теперь как дальше?

§ 3. *Содержание и понятие гражданского права* 44
1. Содержание и понятие гражданского права сегодня. — 2. Элементы понятия.

§ 4. *Взаимное влияние гражданского права с другими отраслями права* 52
1. Взаимосвязи общественного быта с правовой системои. — 2. Управление народным хозяйством и гражданское право. — 3. Комплексность, комплексное правовое регулирование. — 4. Комплеасность и разграничение.

II. ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ СВОЙСТВА НОРМЫ ПРАВА 70

§ 5. *Альтернативы регулирования* 70
1. Введение. — 2. Источник права и правотворчество. — 3. Свойства правового регулирования. — 4. Законодательный акт и норма права.

§ 6. *Структура нормы гражданского права* 85
1. Введение. — 2. Гравданско-правовые свойства отдельных структурных элементов нормы права. — 3. Поточность структурных элементов. — 4. Главное правило и исключение. Презумпция.

§ 7. *Гражданско-правовые свойства осуществления, действия и применения нормы права* 106
1. Введение. — 2. Гражданско-правовые свойства осуществления нормы права. — 3. Действие нормы гражданского права. — 4. Гражданско-правовые свойства применения права.

III. ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЕ ПРАВООТНОШЕНИЕ 125

§ 8. *Норма права и гражданско-правовое правоотношение* 125
1. Введение. — 2. Свойства гражданского права. — 3. Статика и динамика гражданско-правового правоотношения.

А) *Статика* 131

§ 9. *Элементы гражданско-правового правоотношения* 131
1. Введение. — 2. Об элементах гражданско-правового правоотношения вообще. — 3. Субъекты правоотношения. — 4. Объект гражданско-правового правоотношения. — 5. Содержание гражданско-правового правоотношения. — 6. Возможность правового последствия.

§ 10. *Виды гражданско-правового правоотношения* 145
1. Введение. — 2. Структуры абсолютная и относительная. — 3. Комплексное правоотношение.

Б) *Переход: Факты права* 156

§ 11. *Релевантные в гражданском праве факты права* 156
1. Введение. — 2. Значение фактов права. — 3. Виды фактов права.

§ 12. *Важнейшие виды фактов права* 160
1. Человеческое поведение и человеческое свойство. — 2. Изъявление воли государства. — 3. Внешние ибстоятельства. — 4. Влияние «наличного бытия» (Dasein)

§ 13. *Вещь. Имущество* 176
1. Введение. — 2. Понятие вещи. — 3. Имущество.

В) *Динамика* 179

§ 14. *Движение правоотношения вообще: из возможности — осуществление* 179
1. Введание. — 2. Свойства правоотношения: фактор времени и развитие. — 3. Стадии существования правоотношения. — 4. Различие стадий существования в рамках абсолютного, относительного и комплексного правоотношений.

§ 15. *Возникновение гражданско-юравового правоотношения* 188
1. Введение. — 2. Факты, создающие правоотношение (создающие право). — 3. Процесс возникновения: расхождение правоотношений абсолютного и относительного характера. — 4. Помехи в возникновении правоотношения. — 5. Действие возникуего правоотношения.

§ 16. *Изменение гражданско-правового правоотношения и его элементов* 199
1. Введение. — 2. Изменение правоотношения. — 3. Изменение элементов правоотношения.

§ 17. *Возможность и осуществление правового последствия. Реализация права* 205
1. Введение. — 2. Возможность правовых последствий по структурам правоотношений. — 3. Квалифицирующая роль результата. — 4. Реализация права — исполнение обязанности. — 5. Злоупотребление правом. — 6. Нарушение обязанности. — 1. Причинность. — 8. Правовое последствие как возможность. Объективные и субъективные санкции. — 9. Поведение, не охраняемое правом; собственная вина потерпевшего. — 10. Реализация права. — 11. Правовые последствия.

§ 18. *Прекращение гражданско-правового правоотношения. Значение истечения времени* 224
1. Введение. — 2. Взаимосвязи. — 3. Причины прекращения вообще. — 4. Неправильное поведение как пришина прекращения. — 5. Значение истечения времени в гражданском праве. Давность.

§ 19. *Продолжение действия и обратная связь* 228
1. Введение. — 2. Продолжение действия. — 3, Обратная связь.

Послесловие 247

Сокращения 249
I. Законодательные акты и периодики 249
II. Важнейшие источники 250

Показатель имен 267

GRUNDLEHRE DES BÜRGERLICHES RECHT (ZUR THEORIE DES BÜRGERICHES RECHT)

László Asztalos

INHALTSVERZEICHNIS

Vortwort 9

§ 1. Einleitung 13

1. Die Zivilistik als das Recht der Alltage. — 2. Die Abgrenzbarkeit des theoretischen Teiles. — 3. Die Offenheit des zivilistischen Rechtsdenkens.

I. DER GEGENSTAND DES ZIVILRECHTS 17

§ 2. Sozialistische Auffassungen über den Gegenstand des Zivilrechts 17
1. Einleitung. — 2. Wirtschaftsrecht und Zivilrecht. — 3. Die Warenverhältnis-Theorie. — 4. Die Struktur-Theorie. — 5. So weit sind wir gelangen.

§ 3. Der Gegenstand und Begriff des Zivilrechts 44

1. Der Gegenstand und Begriff des Zivilrechts—heute. — 2. Die Begriffselemente.

§ 4. Wechselwirkungen mit anderen Rechtsgebieten 52
1. Zusammenhänge zwischen der gesellschaftlichen Existenz und dem Rechtssystem. — 2. Die Lenkung der Volkswirtschaft und das Zivilrecht. — 3. Komplexität; komplexe rechtliche Regelung. — 4. Komplexität und Abgrenzung.

II. DIE ZIVILRECHTLICHEN MERKMALE DER RECHTSNORM 70

§ 5. Die Alternativen der Regelung 70
1. Einleitung. — 2. Rechtsquelle und Rechtssetzung. — 3. Die Merkmale der rechtlichen Regelung. — 4. Rechtsregel und Rechtsnorm.

§ 6. Die Struktur der Zivilrechtsnorm 85

1. Einleitung. — 2. Die zivilrechtlichen Merkmale der einzelnen Strukturelemente der Rechtsnorm. — 3. Die Strukturelemente als Schritte eines Vorgangs. — 4. Hauptregel und Ausnahme. — 5. Die Vermutung.

§ 7. Die zivilrechtlichen Merkmale der Durchsetzung, Geltung und Anwendung von Rechtsnormen 106
1. Einleitung. — 2. Die zivilrechtlichen Merkmale der Durchsetzung von Rechtsnormen. — 3. Die Geltung der Zivilrechtsnorm. — 4. Die zivilrechtlichen Merkmale der Rechtsanwendung.

III. DAS ZIVILRECHTSVERHÄLTNIS 125

§ 8. Die Rechtsnorm und das Zivilrechtsverhältnis 125
1. Einleitung. — 2. Die zivilrechtlichen Merkmale. — 3. Die Statik und Dynamik des Zivilrechtsverhältnisses.

A) Statik 131

§ 9. Die Elemente des Zivilrechtsverhältnisses 131
1. Einleitung. — 2. Die Elemente des Zivilrechtsverhältnisses im allgemeinen. — 3. Die Subjekte des Rechtsverhältnisses. — 4. Der Gegenstand des Zivilrechtsverhältnisses. — 5. Der Inhalt des Zivilrechtsverhältnisses. — 6. Die Möglichkeit von Rechtsfolgen.

§ 10. Die Type des Zivilrechtsverhältnisses 145
1. Einleitung. — 2. Absolute und relative Strukturen. — 3. Komplexe Rechtsverhältnisse.

B) Übergang: Die Rechtstatsachen 156

§ 11. Die im Zivilrecht relevanten Rechtstatsachen 156
1. Einleitung. — 2. Die Bedeutung der Rechtstatsachen. — 3. Die Type der Rechtstatsachen.

§ 12. Die wichtigsten Type der Rechtstatsachen 160
1. Das menschliche Verhalten und die menschlichen Eigenschaften. — 2. Die staatliche Willensäußerung. — 3. Die äußeren Umstände. — 4. Der charakteristische Einfluß des „Daseins" auf den Erfolg.

§ 13. Die Sache. Das Vermögen 176
1. Einleitung. — 2. Der Begriff der Sache. — 3. Das Vermögen.

C) Dynamik 179

§ 14. Die Bewegung des Rechtsverhältnisses im allgemeinen: von der Möglichkeit bis zur Verwirklichung 179
1. Einleitung. — 2. Die Eigenartigkeiten im Rahmen des Rechtsverhältnisses: Zeitfaktor und Entwicklung. — 3. Die Perioden im Bestehen des Rechtsverhältnisses. — 4. Die Unterschiede zwischen den Perioden im Bestehen von Rechtsverhältnissen absoluter und relativer Struktur sowie von komplexen Rechtsverhältnissen.

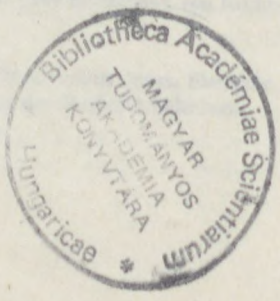
§ 15. Die Entstehung des Zivilrechtsverhältnisses 188
1. Einleitung. — 2. Die ein Rechtsverhältnis zustandebringenden Rechtstatsachen. — 3. Der Vorgang der Entstehung: die Differenz zwischen Rechtsverhältnissen absoluter und relativer Struktur. — 4. Störungen in der Entstehung von Rechtsverhältnissen. — 5. Die Geltung des Rechtsverhältnisses.

§ 16. Das Zivilrechtsverhältnis und die Wandlungen dessen Elemente 199
1. Einleitung. — 2. Die Wandlung des Rechtsverhältnisses. — 3. Die Wandlung von Elementen des Rechtsverhältnisses.

§ 17. Die Möglichkeit und Verwirklichung der Rechtsfolgen. Die Durchsetzung des Rechts 205
1. Einleitung. — 2. Die Möglichkeit der Rechtsfolgen aufgrund der Struktur des Rechtsverhältnisses. — 3. Die qualifizierende Rolle des Erfolgs. — 4. Die Ausübung der Rechte — die Erfüllung der Verpflichtungen. — 5. Rechtsmißbrauch. — 6. Die Verletzung von Verpflichtungen. — 7. Kausalität. — 8. Die Rechtsfolge als Möglichkeit. Objektive und subjektive Sanktionen. — 9. Durch das Recht nicht geschütztes Verhalten; Selbstverschulden. — 10. Die Durchsetzung des Rechts. — 11. Rechtsfolgen.

§ 18. Die Erlöschung des Zivilrechtsverhältnisses. Die Bedeutung des Zeitlaufs 224
1. Einleitung. — 2. Zusammenhänge. — 3. Die Erlöschungsgründe. — 4. Unrechtmäßiges Verhalten als Erlöschungsgrund. — 5. Die Bedeutung des Zeitlaufs im Zivilrechts. — 6. Die Verjährung.

§ 19. Fort- und Rückwirkung 228
1. Einleitung. — 2. Fortwirklung. — 3. Rückwirkung.
Schlußwort 247
Abkürzungen 249
I. Rechtsregel und Zeitschrifte 249
II. Die öfter zitierten Quellen 250
Namensverzeichnis 267

Bibliotheca Academiae Scientiarum
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
Hungaricae

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert — Műszaki szerkesztő: Kozma Anikó
A borító- és kötésterv Székely Edit munkája
Terjedelem 25,025 (A/5) ív Ak 2282 k 8588
86.14699 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Ára: 108,– Ft

A szerzõ egy, a részletekig hatoló, hosszú ideje épített és fejlesztett, egységes és tagolt tudományos koncepciót visz következetesen végig. Dogmatikai alapbeállítottsága egy jogi alaptan megírására predesztinálja, de arra is készteti, hogy a teljesség igényét kielégítendõ, gyakorta leszálljon az elmélet szintjérõl.

Enciklopédikus jellegû munka, amely úgyszólván az egész említésre érdemes magyar jogirodalmat mélyen és értõen dolgozza fel, kiegészítve azt a szovjet jogirodalom fontos forrásaival.

Az I. fejezet a jogról vallott szocialista felfogás, valamint a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog közötti kapcsolat feltárásával foglalkozik.

A tanulmány II. fejezete azokat a sajátságokat törekszik összefoglalni, amelyek a jogi norma polgári jogi sajátosságai.

A III. fejezet a polgári jogi jogviszony kérdésével, ezen belül a jogviszony statikájával és dinamikájával foglalkozik.

E tanulmány célja, hogy a polgári jog tárgykörére kialakított egységes koncepció alapján a jogelmélet, s általában a társadalomtudományok uralkodó nézeteit, valamint a gyakorlatot vesse egybe a polgári jog sajátszerûségeivel.

ISBN 963 05 4167 X

5074463

ASZTALOS LÁSZLÓ

Polgári jogi alaptan